

X 219.070

Margittai Gábor

Szamár-sziget szellemkatonái

A nagy háború eltitkolt halálmarsa

KÜLSŐ MAGYAROK

© Margittai Gábor, 2014

© Külső Magyarok Kft., 2014

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001119889

A kötetet támogatta:

HONVÉDELMI
MINISZTERIUM

MELLÉKLET

nka

Nemzeti Kulturális Alap

- 1 db füzet.

K

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI
TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOM KUTATÁSÁÉRT
KÖZALAPÍTVÁNY

Magyar Nemzet

Köszönjük a Magyar Nemzetnek
a könyv kiadásához nyújtott segítségét

ZRÍNYI KIADÓ

A kötet kiadásában közreműködött a Zrínyi Kiadó

Szerkesztette: Major Anita

X 219070

E1őszó

Az első világháború Európa csaknem minden nemzetének és a világ sok népének közös tragédiája volt. Most a centenáriumi év különleges alkalmat ad a közös emlékezésre. Emlékeznünk kell azokra a tévedésekre és balítéletekre, amelyek a nagyhatalmak vezetőit elvezették a nagy háborúig. Az első minden tekintetben modern háborúig, amelynek következményeit egyszerűen nem voltak képesek felmérni. Emlékeznünk kell, hogy soha többé ne történjen meg velünk ilyesmi!

Emlékeznünk kell mindarra a szenvedésre, amelyen nagyszüleink és dédszüleink nemzedéke átment a világhétség hadszínterein. A harctereken – a hegyek közt és a mocsarakban, a felhők fölött és a tengerek mélyén, erődökben és rögtönzött fedezékekben, hómezőkön és rekkenő nyári hőségben –, a kötőhelyeken és a hadifogságban, reménytelenül messzire szakadva testben és lélekben az otthoniaktól.

Emlékeznünk kell az áldozatra, melyet azért az országért és azért a közösségért hoztak, amelyet mi örököltünk meg. Ismernünk, értenünk és éreznünk kell, hogy milyen nagy árat fizettek ezért a hazáért és ezért a nemzetért. Ha emlékeznünk, nem volt hiábavaló ez az áldozat!

Szamar-sziget szellemkatonáinak története elfeledett és elhallgatott történet. Már túl a búr háború koncentrációs táborain, de a gulág rabtelepein és Auschwitzon még innen volt egy földi pokol, ahol a Monarchia katonái, köztük sok ezer magyar katona raboskodott. Egy hely, ahol nem számított az emberélet – sokszor még statisztikaként sem. Egy hely, amelyet aztán az államérdek és a „mundér becsülete” feledésre ítélt.

Ez a kései emlékezés, amelyet most a kezében tart Ön, kedves Olvasó, nagy és fájó adósság törlesztésének első lépése. Nem elég csak a tudománynak elvégeznie a maga munkáját: közös emlékezetünk részévé kell tennünk mindazt, ami Szamar-szigeten történt.

Így talán a szellemkatonák bolyongása is véget érhet, s minden ott elvezett ember hazatérhet egyszer.

Hende Csaba
Magyarország honvédelmi minisztere

*...ha ezek a rabok ott fenn
emberhúst is esznek végül,
nem ők a kannibálok...*

Réjtő Jenő: Csontbrigád

A Balkán rabjai

Temetetlen halottaimnak

Dunán innen, Drinán túl

Rejtélyes feltámadás egy zsúfolt ravatalozóban, megjelennek a színen hőseink. Helyzetük nem irigylésre méltó. A lövészárkok mélyén és a puskatús csapásai alatt gyorsan alábbhagy a lelkesedés. Kiderül az is, miért lehet életmentő a kétoldali tüdőlövés, miért nem az a lábon hagyott kukoricás, és hogy milyen egy liszt-szőnyeggel borított város. Fogságba esések históriája.

Nem volt éppen csontrepesztő hideg, de melege sem lehetett a három férfinak, aki a kiutat kereste a negotini temetőből. A mindent betérítő zúzmara békés, meghitt téli tájképpé varázsolta a vidéket. Egyedül a három ember lógott ki a karácsonyi képeslapból, akik a legjobb szándékkal sem emlékeztettek a napkeleti bölcsekre. Mivel nemcsak koronájuk nem volt, de ruhájuk sem. Anyaszült meztelenül toporogtak a sírok között, és miközben ereikben egyre lustábban keringett a vér, fogalmuk sem volt arról, hogyan keveredhetnének ki innen.

Amerre elláttak, érdes, fehér darával borított kereszttek sorakoztak előttük is, mögöttük is.

De egy kérdés még gyötrőbben nehezedett rájuk: hogy a pokolba kerültek Negotin sírkertjébe? Akárhogy erőltették az agyukat, akár-hogy igyekeztek összerakni a töredékeket, csupán arra emlékeztek, hogy tegnap még minden ment a maga medrében. Igaz, nem voltak túl jó bőrben, talán nyöszörögtek is kicsit. Ami az avatatlan szemlélőben azt a képzetet kelthette, hogy végül csak kitűzték a fehér zászlót. S amikor rövid vergődés után elcsöndesedtek, gondos kezek feltehetően levetkőztették, sorba rakták, majd felnyalábolták őket. És mint a többi megboldogultat, szépen elfuvarozták mindhárójukat a legközelebbi temető halottasházába.

Más magyarázat nem jutott tompuló eszükbe.

Kaphattak némi egérutat a kaszástól, hogy mégsem a föld alatt ébredtek. Tegnap már alkonyodott, amikor a hullaszállítmány befutott a temetőbe. Lekésték a papot, és lekésték a sírásókat is, akik addigra felfüggesztették a tömegsírok belapátolását. Így kényelmesen elnyújtózhattak a ravatalozóban a többi flekktífuszos halott között, s csak

arra riadtak föl hajnalban, hogy csontjaikon cimbalmozik a hideg. Felnyögtek, fejüket felemelték, krárogva szólongatták egymást. Néhány percig bizonytalankodtak, melyik világhoz vannak is most odasorozva. Végül kénytelenek voltak kievickélni a hullák alól, és egymást támogatva, imbolygó léptekkel elindulni a fejfák között. Vissza a tábor irányába, ahonnan hozták őket.

Mindennapos eset.

Nem volt a legsikeresebb 1915 nyitánya Szerbiában. Bár a svábák földbe döngölését harsogták a lapok, és a sorban megnyert háborúk a legyőzhetetlenség hitét táplálták a szerb lelkekben, azért a hadvezetőknek be kellett látniuk: még egy ilyen győzelem, és minden elveszett. Belgrád lebombázva és meggyalázva, az északi területek romokban hevernek. A lakosság földönfutóvá lett, legyöngült és éheznek. Nem csoda, ha a betegségek úgy csaptak le a kivérzett országra, mint a szökőár. Ha utolsó erőfeszítésével nem indít ellentámadást a hadsereg, Szerbiát most az Osztrák–Magyar Monarchia marcangolná, és a házakon császári és királyi zászlókat lengetne a szél egészen a görög határvidékig.

Az ellenséget csak sikerült kisöpörni az országból, ki a megszállt Belgrádból. Aki pedig nem futott elég gyorsan, azt gödörbe hányták, vagy fogolytáborba hajtották. Ám ennek ára volt. Amikor a dicsőséges szerb hadsereg megállt a Dunánál, többé sem támadásra, sem védelemre nem volt alkalmas. És ez igaz volt az egész királyságra.

A három félhalott magyar baka közül ketten ennek az utolsó nekirugaszkodásnak estek áldozatul. Belgrád visszavételénél már nem tudtak lépést tartani a menekülő k. u. k. sereggel, pedig a mentsvár, szülővárosuk, Pancsova ott volt köhajtásnyira. Csakhogy elválasztotta őket a Duna jeges vize meg a szerb tüzéség tűzfüggönye. Maradtak hát ideát, és ahogy a nagykönyvben meg van írva, engedelmesen letették a fegyvert, amikor körbevették őket a szerb katonák. Átforgatták, majd összetartották őket, aztán a fagyos sárban megindították a menetoszlopokat Szerbia minden irányába. Mentek ők is, amíg mögöttük ki nem hunytak Pancsova fényei, míg el nem némult a Duna csöndes moraja. és olyan messzire nem kerültek Magyarországtól, hogy már képtelenség volt megtalálni a visszavezető utat.

Harmadik társuk azonban ennél is tekervényesebb utat járt be, míg ki nem kötött a negotini temető ravatalozójában. Nevezzük őt Szűcs Andrásnak – írják majd Szunc, jobb esetben Szucs Andreasnak a fogolylajstromokban, de sosem helyesen –; és tegyük föl, hogy az erdélyi Alsó-Fehér vármegyében, Tövisen született a millennium évében!

Tizennyolc esztendővel később, ifjúkorának megfellebbezhetetlen lezárásaként hadifogságba esett egy magaslatért folytatott véres harc során – miközben a Monarchia hadereje igyekezett megállítani „kutyát” Szerbiát. Szűcs András szerencsésnek mondhatta magát, mert ő abba a csoportba tartozott, amelynek tagjai elfogadható egészségi állapotban kerültek a szerbek keze közé. S még szerencsésebbnek, hogy a következő nagy k. u. k. offenzíváig, 1915 őszéig betegségek-től győtorve, de viszonylagos nyugalomban pergethette a rab katonák napjait. Már amikor kisebb félreértések folytán nem akarták eleve-nen eltemetni.

A háború helyességébe és dicsőségébe vetett hite akkor rendült meg, amikor a szerbek puskatussal igyekeztek kiverni belőle a lelkét és a pénztárcáját. Mire eljött 1914 decembere, és beköszöntött Szent Miklós ünnepe, társaival négy napja már sem ételt, sem tisztet nem láttak. Gémbereggel lábbal és szívvel heverték a hóban, védték a nekik kiutalt hegytetőt. Menthettetlenül körül voltak zárva. Ha sekély fedezékükből kikukucskáltak, hogy megnézzék, nincsenek-e nyakukon a szerbek, felsisteregtek körülöttük a golyók. Imádkoztak, elbúcsúztak szeretteiktől, de közben még a hólé is megkeseredett a szájukban.

Hol volt már az első napok lobogása, amikor az egész nép egyetlen lesújtani készülő öködbe szorult?

A mezei munkához szokott zömök, izmos Szűcs Andrást az első hetekben különösebben nem viselte meg a negyvenkilós rüsztung cipelése, sem a rohamok vesződéségei. Kissé bekékkült a válla, ahol megtámasztotta Mannlicherét, mert dolga az volt bőven a puskájának, de vad öröm égett a szívében, amint száguldottak előre. Gyakorlatias és átszellemült volt a szuronyharcban, a szabad ég alatt töltött éjszakák meg végtelen nyugalommal töltötték el. Ám ahogy teltek a napok, és haladtak beljebb Szerbia földjén, egyre többen buktak föl mellette. Egyre több lett a megcsonkított sebesült. Lassan elfogyott az élelmük is. Napok óta egy fenyves szélén néztek farkasszemmel az ellenséggel, amikor jött a hír: a hegyek között elfogták ellátmányos társzekerüket. A kísérő katonákat kivégezték, a kocsisokat lovaikkal együtt a háterszágba hajtották.

Jól jött hát az a fekete táblájú könyvecske, amelyet még Gyulafehérvárott vásárolt, és druszájával együtt imádkoztak belőle. Ebben volt minden reménye és bizodalma. Megtudta a könyvből például azt is, hogy az Istent szeretőknek minden egyformán a javokra van.

Később még hasznát vette e tudásnak.

Pedig tagadhatatlan: a tövisi fiatalember a szerencse fia volt. Amikor egy őszi napon szép sárguló tengeritábla elé értek a századával, s azon méláztak, odahaza vajon éppen ilyen érett-e a kukorica, a tábla mélyéről hirtelen felugatott a géppuska. Surrogtak a lövedékek, zörgették, kaszabolták a kukoricaszárat. S kaszálták őket is, mert nem volt hová bújni a szerb gerillák elől. Egységének 62 emberéből 32 odaveszett vagy megsebesült. Neki csupán a sapkája lyukadt ki. Másnap egy hevesebb roham után újabb 23 lyukat számolt meg a kabátján, de haja szála sem görbült meg. Hetek múlva még mindig élt... Igaz, egy kisebb folyón átkelve, a parti cserjés szélén botladozva majdnem sikerült fejbe lőnie magát fegyverével. De hát az ember nem tud minden részletre figyelni, ha a szerb tüzéség tüzéből menti az irháját! Kapitányuk kilátásba helyezte: megötdöli őket, mert parancs nélkül futottak meg. Ám a futás olyannyira általánossá vált, hogy nem maradt sem ötödölő, sem ötödölnivaló a helyszínen. Úgy tűnt, a tisztek a legénységnél is jobb részidőt teljesítettek, mert Szűcs és társai a fejtelenségben magukra maradtak a „fellegetek érő hegyek” között.

A hóba ásva, belőve, elfelejtve.

Szűcs András közvitéznek Szent Miklós éjszakáján fogyott el a szerencséje. Belátta, ha maradnak a szétlőtt magaslaton, meghalnak. Összeszedték hát, amilyük megmaradt, kezet szorítottak, aztán fölpattantak, s golyózáporban rohantak le valahová az erdőbe. Nem követte őket senki. Elült a zaj, nyugalom ereszkedett a kis rétre, ahol megálltak kilihegni magukat. Tábortüzet gyújtottak, köré kuporodtak, és már nem számított semmi, csak hogy csönd és meleg legyen. Reggel találtak rájuk a szerbek, s ha Szűcsöt nem akarják agyonverni puskatussal, könnyen tekinthette volna megváltásnak a hadifogságot.

Ha úgy vesszük, Szakraida Istvánt, a császári és királyi 37. gyalogezred hadnagyát ettől a tortúrától megkímélte a sors, mert az ifjú tiszt már a világháború első puska lövéseikor fogságba esett. Ő persze nem érezte ezt különösebb kegynek egy piszkos sátorlapon fekvé, kétoldali tüdőlövéstől haldokolva, miközben legényei lélekszakadva rohantak vele vissza a segélyhelyre. Ám hiába csitultak el a harcok, hiába bolyongtak egész éjjel a sebesültekkel, a sötétségben már nem tudták, merre van előre, és merre hátra.

Pedig biztatóan kezdődött ez a hadművelet is: holdvilágos, forró nyárutói éjszakán keltek át a Drinán. Már alig győzték kívánni a támadási parancsot. Karjukon gyászszalag emlékeztetett arra, mi

Osztrák-magyar csapatok átkelése Szerbiába

keresnivalójuk van odaát, ahonnan napok óta ágyúdörgést sodort feléjük a szél. Aztán megjött a parancs, és halálos csöndben, egyetlen szó nélkül gázolt át az ezred a folyón. Bakát és tisztet egyformán átjárta a történelmi pillanat. Sűrű, bokros, füzes helyen értek partot Szerbia földjén. Ahogy megvetették lábukat, megállíthatatlanul nyomultak kelet felé, maguk előtt űzve a meghökkent ellenséget. „Nagyon kíváncsi vagyok, hogy néz ki egy kis összeütközés. [...] Közeledik a tűzkeresztség. Az ember nem tudja elképzelni, hogy néhány óra múlva már halált hordozó golyók fognak körülötte repkedni” – írta harctéri naplójába pedáns betűivel Szakraida István. Írásképe csak néhány hónap múlva veszít eleganciájából. „A magas kukorica miatt nem láttuk az ellenséget, tehát meg kellett keresni. Előre! Úgy mentünk, mint az ördögök. Nagy lelkesedést keltett Fedrigoni, aki legelő a rajvonásban buzdította a legénységet. 1 szerb népfelkelő zászlóalj állott velünk szemben, teljesen megsemmisítettük, több száz szerb hagyta itt a fogát, köztük 3 tiszt. Embereink rém dühvel harcoltak, nem kegyelmeztek senkinek. Az izgalom, az első ellenséges golyózápor által okozott különös érzés egész önkívületi állapotba hozza

az embert, állatiassá teszi” – folytatta a tiszt 1914. augusztus 12-i bejegyzését. De ezek voltak az első és utolsó felhőtlen órák a nagyváradi 37. gyalogezred számára. Szakraidák szívósan küzdöttek magukat előre az ország szívébe, miközben a szerb tüzekek ugyanolyan elszántan pusztították az osztrák–magyar katonákat a környező magaslatokról. „Az országutat átlépve nagy port vertünk fel, és mindjárt jöttek a schrapnellek, hátunk mögött és felettünk szétrobbanva. A kukoricás csakhamar elnyelt mindnyájunkat, úgy hogy nem láthattak, folytonosan mögöttünk csaptak be ezek a bestiák. (Leghátul jött az ezredzenekar, néhány gránát érte őket, a derék muzsikások közül néhány halva maradt, a többi meg annyi felé szaladt, ahányan voltak. Ki is neveltük őket.) Amikor valamilyen major-ház-félét vagy szalmaboglyát elhagytunk, az mögöttünk rögtön meggyült. Kisült, hogy a lakosság teszi ezt, ily módon jelezve a szerb katonaságnak, hogy hol vagyunk. Persze mindjárt kivégeztették a tetteseket.”

Útjukat égő kazlak kísérték, hátukba orvlövészek lőttek, ezért minden teketória nélkül felkoncolták a kezükbe kerülő komitácsikat. Éjszakánként a lángoló tájakban gyönyörködtek, nappal a lövészárkokból söpörték ki az ellenséget. S ebben az embert próbáló munkában foglyot ejteni sem idejük, sem kedvük nem volt. Amikor nyertek néhány kilométert, és elfoglaltak egy lövészárokkendzert, „zene játszott. Az Eugén és Radetzki induló után a Rákóczi is elhúzták. Nagy örömrivalgásban törtünk ki, kimondhatatlan boldog érzés vett rajtuk erőt. Szép is volt: a szerbek teljes visszavonulásban, mi meg az ő földjükön éltetjük királyunkat és hazánkat.”

Aztán valahogy minden elromlott. Gyorsan és visszafordíthatatlanul. A harcok már a szerb hegyvidék útvesztőjében zajlottak, s lanyhult a lelkesedés, amint egyre súlyosabb veszteségeket szenvedett el az ezred: „Kavics, föld, emberi végtagok repültek szerte szét.” Azt vették észre, minél hevesebben üldözik az ellenséget, annál iszonyatosabbak a veszteségeik. Minél hősiesebben rohamoznak a szerb ágyútűzben, annál hamarabb kell földadniuk a keservesen megostromolt állásokat. 1914. augusztus 18-án, három héttel a háború kirobbanását követően, mialatt a Jadar folyó völgyében menetelt a 37. gyalogezred, már minden eldőlt. Két nappal korábban négy századuk vesztette el legénységi állományának felét. Szakraida István előjárói, Diller és Essen kapitányok elestek. Dillernek srappel vitte el a fejét, Essennek fejlövése volt. Azon a dombon temették el mindkettejüket, ahol a hadnagy utoljára látta őket az ütközetben. 18-án a töredékekre zsugorodott, halálosan kimerült zászlóalj még mindig harcoltak.

Szakraidák százada más egységek maradványaival összekeveredve déltájban egy dombtetőre jutott, a katonák beásták magukat, s estig kitartottak a szakadatlan ágyú- és puskatűzben. A szerbek gyilkos pontossággal verették vonalaikat. Éjszaka az életben maradt 37-esek lekúsztak a Jadar folyó partjára, s másnap reggel a tűzvérségi párbaj végén beleolvadtak azokba a rohamhullámokba, amelyek a környező dombokról száguldottak le. Vad csataordítással vetették magukat a folyócska túlsó partján húzódó szerb vonalakra – s törtek meg rajtuk újra és újra.

„Rettenetes volt a harci zaj, a levegő teli puskaporral és a röpködő lövegek tüzeivel. Néhány perc múlva tovább rohantunk. Most már 37-esek és 53-ok keverve. Mindenütt halott, sebesült fetreng a földön, fülsiketítő zaj, nem halljuk az egymás szavát” – tudósított Szakraida hadnagy. Rohantak megállíthatatlanul, át a Jadaron, át a folyó következő ágán, egészen a meredek partvonalig. Szakraida Istvánnak azonban ezen a sáros meredélyen ért véget az első világháború 1914. augusztus 19-én.

Azaz itt kezdődött el igazán.

Amikor kapaszkodás közben kétoldali tüdőlövés érte, és eszméletlenül zuhant a folyóba, csak azért nem fulladt a vízbe, mert hűséges emberei, László és Olasz szakaszvezetők kihúzták a partra. Mint később megtudta, a közelben esett el ezredese, a hősiesen harcoló Fedrigoni, több tartalékos tiszt, s az ezredmaradék egyharmada harc képtelenné vált. Így sikerült elfoglalniuk a szerb állásokat. De már a megszállás pillanatában jött az általános visszavonulást sürgető parancs. Hiábavaló volt a véráldozat, a sok hősi halott... Ám Szakraida István hadnagy ezzel mit sem törődött: kihunyó öntudattal hagyta, hogy emberei bekötözzék, sátorlapra fektessék, majd meginduljanak vele visszafelé. Amikor a szerbek körülvették a tanácstalanul kóborló különítményt, már csak azt érezkelhette a sebláz függönyén át, hogy legényei leteszik a fegyvert, de előtte ketten agyonlövik magukat.

Még lehetett választani: ők nem mentek szerb hadifogságba.

Marek János mezőberényi kántortanítónak is volt válaszája. Kis híján másfél hónappal azelőtt befejezte a háborút, mint hogy bekövetkezett az elkerülhetetlen. Persze nem ilyen lezárásra vágyott a békéscsabai 101-es gyalogezred közvétele. 1914. október 23-án hatodmagával őrzőben volt, mint rendesen – hiszen a patrujért dupla ellátmány és dohány járt –, amikor lesből rájuk rohantak a szerbek. Nem volt ebben semmi szokatlan. Néhány héttel korábban érték el a friss menetszázadok Jagodina városát, és sebtében át is

estek a tűzkeresztségen. Ekkorra megakadt a lendület, a front többé nem lengett ide-oda. Nem kellett hegyre fölrohanni, és onnan le-száguldozni szuronyt szegezve. Más dolguk sem volt, mint bevac-kolódni a mocskos, füstös dekung mélyére, és valahogy átvészelní a szerbek támadásait. A harcok szüneteiben pedig toldozni-foldozni a hevenyészett védelmi állásokat, kubikolni, és deszkafalakat ácsolni; a halottakat eltakarítani, vagy őráratra jelentkezni a különjuttatásokért.

Két héttel a harcok megkezdése után ugyanis zavar keletkezhetett az ellátóvonalakon. Egyre esetlegesebben jutott kenyér, és gyakran előfordult, hogy a menázsi csupán ivóvízből állt. A nagy k. u. k. ármádia katonái kénytelenek voltak hát vadkörten élni. És egymás komiszkenyerét lopkodni. Ráadásul a tél korán megjött, szakadt a hó meg az eső felváltva, úgyhogy a lövészárkok megteltek sárral. Meg persze vérrel, mert a szerbek fejükbe vették, hogy kitakarítják innen a békéscsabaiakat. Az már csak kötés volt a mentén, hogy a sovány koszt mellett a szakácsukat is agyonütötte egy srapnel. A szerbek éjjelente titokban elhurcolták halottaikat, úgyhogy a bakák jobbnak látták, ha bombákat raknak le, és farkasvermeket ásnak, elkerülendő a további meglepetéseket. Aki őrségben elaludt, azt helyben agyonlőtték.

Marek János mindeközben nem unatkozott. Egyre nagyobb összegeket nyert kártyán. Még eljutottak hozzá a hatalmas csomagok hazulról, s időközben kitanulta a bombavető-mesterséget is. Ha teheték, társaival nagymosást rendeztek a sátrak között – csak úgy lóbálta a szél a császári és királyi gatyákat a kifeszített zsinegeken. Míg száradtak a ruhák, Marek tovább kártyázott. November első napjaiban azonban gránát ütött be a tartalék dekungjába, és megölt hét embert, aki csak előző vasárnap érkezett. A mezőberényi kántortanító letette hát az ördög bibliáját, és gyorsan megírta végrendeletét, leveleket küldött, elrendezte függő ügyeit. Éppen jó ütemben: november 4-én általános támadás indult, és szakadó esőben, a szerbeket maguk előtt kergetve nyomultak előre az osztrák–magyar egységek. Mareknek először elázott a puskája, majd rohamozás közben leesett egy szikláról. November 15-én érték el Valjevót, régi magyar nevén Macsót. s a katonák vad rablásba kezdtek. A bakák loptak pálinkát, és loptak birkát, megállíthatatlanul fosztogattak, hogy végre elverjék kínzó éhségüket. Valjevo utcáit liszt- és aszaltszilva-szőnyeg terítette be. Marek emlékezetébe bevésődött egy kétségbeesetten könyörgő, szakállas zsidó órák is.

Semmi nem volt elég: a Monarchia legnagyobb dicsőségére a katonák kenyérmorzsa faszolásához álltak sorba. Pedig a levelek közben lehullottak. A kántortanítónak kilyukadt a cipője. Hasznavehetetlen puskáját hamarosan elveszítette.

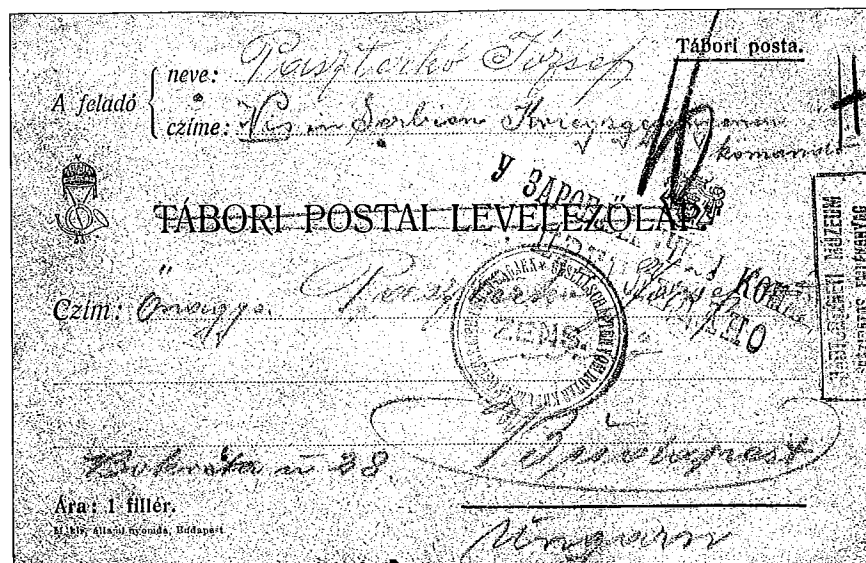
Sokuknak ezek a morzsák voltak az utolsó vacsorájuk. Akárcsak a Jadar völgyében, az előrenyomulás itt is felfoghatatlan veszteségekkel járt. „Rettenetes sok halottunk van. Mozdulni sem lehet. Délfele megszűnik a tűz, éhezünk, eljönni nem lehet – konzervát eszünk. Küldtek egy keveset, csodálkoztak, hogy még megvagyunk” – írta Marek János kántortanító a maga szikár távirati stílusában. Az egyik ütközet a másikba ért, minden percük be volt osztva három műszakban. Délelőtt rajvonalanban törtek előre a szétázott kukoricásban, délután dekungot ástak, éjjelente meg a sárban kuporogva igyekeztek visszaverni az ellentámadást. Lépésről lépésre vonszolták magukat Szerbia belsejébe. Hullahegyek mindenütt, széttépett, szétmállott emberi és állati testek – egy-egy nagyobb harc helyén a bűz fojtogató volt még novemberben is. 1914. december 4-én, amikor Marek Jánost megint patrujba küldték két társával, mindent betakaró köd szállt a vidékre, mely elnyelte őket is szép sorjában. Reményük sem volt visszatalálni századukhoz.

Aznap éjjel szerb kézre kerültek.

Néhány nappal később, nagyjából egy időben és egy helyen esett fogságba az erdélyi Szöllősy Aladár hadnagy és a budapesti Aggházy Kamil százados is. Előbbi tisztí kézifegyverébe, utóbbi a katonaelétről szőtt romantikus ábrándjaiba kapaszkodott végső elszántsággal, amikor Belgrádban, illetve attól délre, Ripanj mellett elkapták a szerbek. Az utóvédharcokban már utolsókat rúgta a Monarchia hadereje. Aggházy az esztergom-kenyérmezei hadifogolytábor parancsnoki posztjáról került a frontra, tehát volt fogalma hadifogságról és lágerekről, amikor a sors a szögesdrót túlsó oldalára vetette. Bakája, Paszterkó János írta haza feleségének még Esztergomból: „Légy szíves szerdára vagy csütörtökre elkészíteni nekem 3 rossz régi inget, 3 gatyát bármilyen régi és foltosak lesznek és 2 pár erős vászon kapcát, mert itt csak úgy hemzseg a féreg a foglyokban és a leghatasosabb védelem ellene a sűrű alsóruha váltás és mosakodás.”

Ez sem bizonyult később érdektelen tapasztalatnak.

Aggházy táborőrségbe beosztott népfelkelőit – a pohosabb, gyengén kiképzett, ósdi flintával felfegyverzett, általában családostól férfiakat – nem lehetett volna kivinni az ország területéről. A szerbiai vérszivattyú azonban más szükségleteket támasztott. Bár 1914.

Paszterkó József levele Szerbiából Paszterkóné öngyságának

december 2-án a Monarchia serege bevette Belgrádot, váratlanul megindult a mindent elsöprő szerb ellentámadás. A dolgok végérvényesen elromlottak. A férgekre panaszkodó közvitész december 13-án kelt rózsaszínű tábori lapján a feladó címe helyén már csak ez áll: „Elestem után kérem okvetlen elküldeni.” S a levél: „1914. december 13. reggel 8 óra. Édes drága kis szívem, mámikám és drága kis mindenségem kicsi leányom! Most értünk ide a tűzvonalba, mindenre el kell készülnünk, a jó Isten szent nevével és reátok gondolunk most is szakadatlanul és ez utolsó perceimben – legutolsó óhajom, hogy végtelenül szeressétek egymást, engem pedig tartsatok meg jó emlékezetetekben és bocsássátok meg hibáimat. Vilmát iparkodj jól nevelni, óhajom, hogy neked szót fogadjon és senkitől ne hagyjad magad becsapni. Férjedet iparkodj jól megválasztani.”

Paszterkó már nem adhatta postára levelét – amely valahogy mégis eljutott Budapestre –, mert a szerbek gyorsabbak voltak, és őt is elfogták. Aggházy Kamil így örököltette meg a történeteket: „[...] utóvédállásban Werndl puskával felfegyverzett zászlóaljammal. dut. 12h 10-ig tartottam fel a szerb elsővonalbeli Timok hadosztály sokszorosán túlnyomó támadását. [...] Miután zászlóaljam jobb szárnyán a szerbek rohammal törtek be fedezékeinkbe s ottani embereimet egyenkint kezdték foglyul ejteni s az oldalból és hátból is élénk tüzet kaptam, dut. 12h 10-kor a zászlóalj visszavonulását rendeltam el.”

Ekkor kapott három puskalövést maga a százados is, és csatlakozott súlyos sebesülten a foglyok menetszlopához. Később Aggházy kárterítési kérvényében elpanaszolta: „Ez alkalommal előbb komitácsik, majd polgári lakosok majdnem teljesen kifosztottak.”

Néhány kilométerre ezektől az eseményektől Szöllősy Aladár is csak megerősíthette, hogy a fogságba esést mindig rettenetes káosz előzi meg. A dési 32. népfelkelő-gyalogezred tisztje békeidőben festőművész volt; ezredével végigverekedte a balkáni frontot a szerbek szerémségi betörésétől kezdve. 1914 decemberében ért Belgrádba a megszálló csapatokkal. Addigra megtanulta azt is, hogyan lehetséges reménytelen harcot vívni a mindenre elszánt szerb harcosokkal, akik nem haboztak fölfáldozni életüket, ha csak talpalatnyi föld megtartásáról volt is szó. December 9-én Szöllősy Belgrádtól délre állt tűzvonalban, amikor megkapta a parancsot a „frontkiegyenésítésre” – a katonai virágnyelven megfogalmazott visszavonulásra. Ekkor még csak sejtette a bajt. December 14-én – Aggházyt már a gyűjtőtábor felé szállították hordágyán – Szöllősy Aladár azt a parancsot kapta, hogy foglaljon állást Dél-Belgrád kiemelkedő pontján, a téglagyárnál, ahonnan kitűnő kilátás kínálkozott a csatatérre. Így arra is, amint a szerbek tüze alatt elesett az utolsó osztrák–magyar védelmi vonal, amelyet a kimerült és felmorzsoltságú népfelkelőezredek próbáltak kétségbeesetten megtartani. Estére Belgrád védtelenül állt, közben a délről fejvesztve menekülő csapatfosztlányok, trénoszlopok, nehéztüzérség és rettegő katonatömegek összeszorultak a város csapdájában, azokon az utcákon, amelyek a hajóhíd és a hajóállomás felé vezettek. Pokoli jelenetek játszódtak le.

Hol voltak már a felvirágozott vonatok, a szerb vérrel írt vezércikkek?

Belgrád útvesztőjében a Monarchia összes nyelvén harsogott a káromkodás és a sebesültek könyörgése, de a tömeg csak lomhán araszolt a Duna irányába, miközben a hátsó sorokat valósággal felperzselte a szerb tüzérség. Nem felejtették el a látványt a téglagyár magaslatát biztosító erdélyi katonák. Akiket aztán csakúgy otffelejtettek, mint sok ezer társukat.

Szöllősy Aladár jóval később tudta meg, hogy ezrede, amelynek visszavonulását kellett volna fedeznie, már régen átevickélt a Dunán Pancsovába, még hozzá minden veszteség nélkül, míg ők még mindig Belgrádban várták feltűnését. Aztán már hiába futottak a katonák, hiába törtek utat a helyben topogó tömegben, hiába szaladtak a szerbek géppuskatüzébe, amellyel a híd torkolatát zárták el. A hadvezetés nem

vállalta a kockázatot. Egy osztrák–magyar monitor ellőtte az egyetlen átkelési lehetőséget, a szávai hajóhidat is, nehogy a felbátorodott szerbek azon roboőjanak át Zimonyba. S a k. u. k. offenzíva hatásaként kezdjék Magyarországot is gondosan megszállni.

A császári és királyi hadvezetés inkább sorsukra hagyta katonáit, csak hogy megmeneküljön a további gyalázattól. A katonák személyes gyalázatáról több szó nem esett.

Szücs András és tifuszbeteg társai efféle kerülő utakon jutottak a negotini temető ravatalozójába. Csatazaj nem volt már 1915 első napjaiban, a Duna mindkét partján kivéreztetett seregek állomásoztak, mozdíthatatlanul odaszögezve a veszteségektől. És csak vonultak a sebesültek, a foglyok és a halottak, sokszor összekeveredve a Balkán országútjain, hogy ki-ki elérjen rendeltetési helyére. A csontsovánnyá fogyott katonák is csaknem odaértek már. Álltak azon a furcsa januári napon anyaszült meztelenül, elmélázva a zúzmarás keresztek között, a tifusból felébredve, de lassan fagyhalálba merülve. Aztán egyszer csak magyar szót hallottak a távolból. Férfi közeledett feléjük lerongyolódott k. u. k. egyenruhában. Amikor odaért hozzájuk, egy pillanatra elakadt a szava. Mivel nem kapott választ, fejét csóválva szépen karon fogta őket, s elindultak kifelé. Megkerülte velük a jókora sírgödröt, amelyet társaival éppen betemetni készült. Kiléptek a kapun, s így kerültek végül fogolykórházba az élőhalottak. A rend helyreállt: élők az élőkkel, holtak a holtakkal.

Megmentőjük 25 botütést kapott a szerbektől, amiért beavatkozott abba, amihez semmi köze nem volt.

véres kóló

Nóta nótát követ, a felvirágozott vagonok fontos szerepet kapnak történetünk logisztikájában. Ferenc József kinek a földre szállt Madonna, kinek a kénköves ördög. Mindenesetre a császár mindent meggondol és megfontol, mielőtt felkantározza hátasát. Búcsú kaszától és házától: hőseink bevonulnak, felszerelnek, és elindulnak arra a vidékre, amely minden bajuk forrása lesz.

Európa acélpályái megteltek éneklő vonatokkal az első lelkes napokban. Diadalittas kórusok zakatoltak az éjszakában, dalaikkal átfúrták a sötétséget. Az egyik szerelvény robogott dél felé, a benne ülők teli torokból fújták:

*Szerbiai hegyekben', boszniai hegyekben'
Dörögnek az ágyúk,
Akárhogy is dörög az ágyú,
Nem félünk mi a Szerbiátú'.
Mert a magyar nem enged.
Megtámadjuk azokat, lőjük, mint a nyulakat
A hegyes Szerbiában.*

A másik szerelvény robogott észak felé, abban meg efféléket daloltak:

*Péter király egy reggelen felébredt,
És azt mondta imádott fiának, Sándor hercegnek:
Ó, bátor, hős herceg, én fiam,
Aki oly nagyszerűen vezeti Szerbia seregeit,
A svábák már elérték Krupanjt.
Erős csapataik, mint az áradó Morava folyó,
Elözönlötték Valjevót...
Útnak indulok, hogy legyőzzem őket, vagy meghaljak!
S a király felövezte magára fényes kardját.*

A délre tartó vonaton most még a csárdás taktusát is verték a deszkapadlón a folytatáshoz:

*Megállj, megállj, kutya Szerbia!
Nem lesz tiéd soha Bosznia!
Mert a magyar nem enged,
Míg a vére megered,
Bármennyit is szenved.*

Mire az északra tartó vonaton ez a csúfondáros nótá járta:

*Miklós cár fekete lovon jár,
Ferenc József császár ösvéren.
Ám a kantárt a fej helyett a farokra tette,
Így lett vége Ausztriának!*

Ha valaki a felhők tetejéről hallgatja, ahogy a magyar, német, orosz, szerb, francia, lengyel, román és még ki tudja, miféle dalok átszelik Európa hatalmas térségeit, megállapíthatta volna, hogy ez a közép-európai népdal utolsó fellángolása. A vonatok a katonai célra átfazonírozott népdallal vitték persze a népet is, amely eddig ritkán hagyta el szülőföldjét. Ment az egyszeri magyar, de nemcsak Boszniába meg Szerbiába, hanem Damaszkuszba és Afganisztánba, Jeruzsálembe és a Gyimesi-szorosba, Mexikóba és Szardíniára, háromezer méter fölé a gleccserekre és a tengerszint alá a sivatagokba. Meg isten háta mögötti drótkerítések és kőfalak mögé. Amikor a vonatok megindultak, nem csak a parasztok és a városi kispolgárok látómezeje tágult ki korábban elképzelhetetlen módon. A sínpárokon egyre gyorsulva száguldott végig az is, amit egyesek a század alapkatasztrófájának, mások az első totális háborúnak neveztek. Vagy csak egyszerűen: nagy háborúnak. És mire kifogyott a mozdonyokból a gőz, a dalokból a lelkesedés, a vagonokból az ember, addigra sok évszázados normák dőltek meg, amelyek talán még az antik Európában gyökeredeztek.

Ember, harc és tábor fogalma többé nem jelenthette ugyanazt.

A Bács-Bodrog vármegyei Kishegyes népének a zimonyi vonat hozta meg a háború hírét 1914. július 25-én, amikor az még ki sem tört. Másnap Anna-napi búcsú volt Kishegyesen, de már a kutyát sem érdekelte. A kisbíró meg a jegyző rövid dobolás után kihirdette, hogy „az általános mozgósítás el van rendelve, a vasárnapi munkaszünet

fel van függesztve”. A községháza előtt várakozó tömegből kiáltás szakította félbe a hirdetményt: „Éljen Magyarország!” Aztán a falu férfijai búcsúzkodni kezdtek. Fogalmuk sem lehetett arról, hogy 52 hónap frontszolgálat után már nem lesz hová visszatérniük.

Az egész országot, az egész birodalmat, az egész földrészt úgy támadta meg a miazmás hevület, mint a lázas testet. Vérszomjas rigmusokat szavaló családapák masíroztak az utcákon, fél vármegyék részegedtek le, a házakra és a vagonokra lobogók kerültek. Budapestnek is legalább egy világháború hírére volt szüksége ahhoz, hogy az úriasszonyok szóba álljanak az útjavító munkásokkal, az omnibusz megállójában ismeretlenek faggassák egymást, hova kell bevonulniuk, és a rövidlátók zsebükbe rejtett okuláréval hunyorogjanak, hogy ne kelljen bevallaniuk hadi alkalmatlanságukat.

„Egyszer csak távoli nótát hallottunk az Oktogon felől – örököltette meg Komáromi János újságíró július utolsó napjait. – Közeledt és erősödött a dal. Talán ezer ember is fújhatta szilajon. Amire a gyalogjáróra léptünk volna ki, a házak ablakaiból, az erkélyekről hevenyészett öltözetben, lelkesen kiáltozva, kalapot és kendőt lobogtatva s könnyes arccal búcsúzott mindenki a harctérre indult legelső

Háborúba vonul Magyarország férfinépe

honvédezedtől, mialatt a vadonatúj-ruhájú, zászlókkal elborított honvédek, túlnyomórészt sorkatonák, zengő kardalban vitték, hogy az eget verte:

*Erdő, erdő, de szép kerek erdő,
Rigómadár benne a kerülő.
Rigómadár meg a fülemile...
Sír a babám, hogy váljak el tőle?"*

Szemfüles megfigyelők azt is észrevették, hogy most először tűntek fel az addig tiltott nemzetiségi színek a pályaudvarra masírozó századok soraiban. A zubbonyokra, sapkákra tűzött magyar trikolór mellett a románok kék-sárgája vagy a szlávok nemzeti lobogói. De ennek még nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget. A budai Vérmezőn fezes, csőrös papucsos, vörös öves bosnyák katonák vonultak föl, fölöttük fehér holdas zöld zászló csattogott a szélben. Ők is a mi embereink!

Zászlók, zászlók...

„A becsületes, az igazságos, a méltányos és modern magyar nemzetiségi politikának előfeltétele a háború, mely karddal vágja el az irredenták szálait s ágyúval szoktatja le hosszú időre a szomszédokat arról, hogy ideát kereskedjenek, a nemzetiségeket arról, hogy a határon túl remélkedjenek” – kiáltotta a megvadult Ignótus a Nyugatban. „»Két magyar huszár őrt áll a zimonyi parton. Elmegy előttük egy szerb alattvalónk s odaszól nekik: Menjetek csak Belgrádba, de beletörök a fogatok!... A két huszár kardot ránt s amelyik közelebb ér, úgy lecsapja a szerb nyakát, hogy a fej elválik a törzstől és a porban ugrál, mint a béka!...« Brávó, hurrá, éljen. Nem kell félni, él még a magyar vitézség, amiről gyerekkorunkban az iskolai könyvekben tanultunk. Most megmutatjuk a szlávnak, az oroszoknak, hogy...” – erősítette a kórust Móríc Zsigmond.

Nem volt visszaút, miért is lett volna!

Budapest megtelt katonával, akik kisebb csoportokban jártak az utcákat. Búcsúzkodtak. Csáth Géza katonaorvos is így tett. Majd elővette középnapyságú bőr útitáskáját, s beletuszkolta beretválókészletét, gyógyszereit, egy öltözet civil ruhát, egy selyem utazósapkát, villamtelepeket, száz szál egyiptomi cigarettát és tíz jó havannaszivart, valamint ceruzákat és töltőtollát. Oldaltáskájába pedig elcsomagolta Walker jegyzőkönyvét, hiszen „egy kultúrához és intellektuális szokásokhoz szokott ember alig szenved – a legnagyobb

bajokban is –, ha van tolla, ténája, és leírhatja gondolatait, elmélkedhetik a saját nehéz állapotán”.

Ha más tisztek és bakák nem követik a példáját, történetünk a hősi halottakkal együtt sülyyed a nemléthe.

Aztán Csáth Géza is megindult dél felé, és álmélkodva szemlélte, hogy a pályaudvarok háborús szentélyé váltak. Akárhonnan állt is meg katonavonatok, parasztlányok, diákok, úriasszonyok lepték el a peronokat, s gyümölcsöt, cigarettát, tejet osztogattak a bakáknak. Egyikük-másikuk még mosdótálat és több törülközőt is hozott magával, csak hogy utoljára gyengéden gondoskodhasson a haza oltalmára indulókról.

Jöttek-mentek hát a vonatszerelvények. Ám a zimonyi polgári gőzös nemcsak Kishegyesre, de Szegedre is idejekorán meghozta a hírt. A hajósok újságolták, valaminek történnie kell, mert a katonaság sok szállítóhajót kibérelt. Tömörkény István hírlapíró is kíváncsian hallgatta a zimonyi kurírt: „Csakugyan ácsok vonulnak le a parthoz kikötött sledgekre, s ahogy a nótá mondja: lent a Tiszán kopognak az ácsok, idehallik fejszekopogásuk... Ez a nótá valaha magyar-rác nótá volt, az eleje magyarul szólt, a vége rácul, hogy: hej neka, neka, neka, nekaneka jó! Most azonban már aligha fogják közös nyelven danolni a Tisza innenső meg a túlsó partján.”

Ebben biztosak lehettek a határfolyók mindkét partján.

A hadüzenet előtti napokban megkezdődött a Monarchia peremén élő nemzetiségek zaklatása. Ehhez esetenként megint csak igénybe kellett venni a vasutat. E szerelvények azonban nem énekeltek. Bebörtönözték, internálták nem csupán a szerb értelmiséget és az aktivistákat, az újságírókat és a politikusokat, de a horvát nacionalistákat meg a szerbpartú muzulmánokat is. Mentek a hűvösre a görögkeleti papok, mert ki tudta volna elfelejteni, ahogy a lobogó szakállú pópák a magyar gyerekek és asszonyok kiirtására buzdították a rác felkelőket 1848–49-ben? A hadműveletek megkezdésekor a katonai hatóságok megtiltották a magyarországi szerb falvakban a harangozást, nehogy azzal jelezzék a k. u. k. seregek mozgását. Ellepték a megbízhatatlannak tartott nemzetiségi területeket a titkosrendőrök, és lecsaptak azokra, akik Nagy-Szerbia álmát dédelgették. Tisza István miniszterelnök hiába igyekezett megvédeni a Monarchiához hűséges szerbeket a hatóságok túlkapásaitól, az osztrákok és a magyarok kémet láttak a rácban, s megfogalmazódott az igény, hogy a rend kedvéért mindegyiküket egy-egy fűzfára kellene felkötni. A hisztérikus félelem beköltözött a szívekbe.

Szerb szabadcsapat harcosai

Amikor 1915 májusában az olaszok megtámadják majd a birodalmat, ugyanilyen aggályosan deportálják a dél-tiroli talján értelmiséget Ausztria és Csehország belsejébe. Mindhiába bizonygatják eltökéltségüket a szülőföld megvédésére. Az olasz nemzetiségiekből megalakított „délnyugati zászlóaljok” csak a keleti fronton. Galíciában vitézkedhetnek, nehogy velük egy nyelvet beszélő ellenségbe botoljanak, és fraternizálni találjanak. Nagy veszteségeket elszenvedő munkásszázadokba sorozzák őket, s utakat, szétbombázott síneket javíttatnak, lövészárkokat ásatnak velük. Mert többé a Monarchia nem bízik meg a határvidékek népében.

Pedig Ferenc József olyan volt a dél-tiroli olaszoknak, mint a földre szállt Madonna...

A szerbeknek meg mint a kénköves ördög. A Triglavlól a Timok folyóig egyetlen népet és nyelvet vizionált a Nagy-Szerbia határait egyengető értelmiség. Úgy vélte, immár eljött az ideje annak, hogy a Szerbiával „egy azonosságtudatú” Magyar-Horvátország, a szerb irodalom otthona: Dalmácia, költészetük szökőkútja: Bosznia, a bércecs Montenegro, Trieszt tengeri kapuja, a magyar alföld termékeny rónái, az osztrák Karintia és Stájerország déli részei, valamint más területek odakerüljenek végre, ahová tartoznak. Az egyetlen és

megbonthatatlan Szerbiához. A nyugati megfigyelők áhítattal jegyezték meg, minden szerb parasztkatona tudja, miért harcol, hiszen már anyja is így beérezte csecsszopó korában: te drága, Koszovó kis boszszúállója! (A koszovói Rigómezőn dőlt el 1389-ben, hogy Szerbia fél évezredig oszmán uralom alatt nyög. Pompás időzítéssel Ferenc Ferdinánd szarajevói látogatása is e csata évfordulójára, a zsarnokölés szerb nemzeti emléknapjára esett.) Az iskolában nemcsak a fiatal szerb állam földrajzát tanulták meg, hanem az összes „szerb” földét, beleértve Boszniát, Hercegovinát, a Bácskát és a Bánságot is... Amikor pedig kölyökkorba lépett a gyermek, ezt az ősi beavatási éneket dalolta sok ezer társával egyetemben:

*Szerb vagyok, katonának születtem,
Ilija, Milos, Vása és Marko fia vagyok.
Testvéreim számosak, mint szőlőszemek a lugasban,
De nem oly szerencsések, mint én, a szabad Szerbia fia.
Gyorsan kell hát nőm, tanulnom dalolni és lőni,
Hogy segítségére siethessek azoknak, akik várnak reám!*

A mindent meggondolt és megfontolt Ferenc József császár e Szerbiának vezényelte neki a népét. De nem volt sok választása. Szerbia pedig hamarosan belátta: a feltámadáshoz először meg kell halnia.

Hogy a török uralomtól szabadulni igyekvő Balkán a nagy háborút megelőző évtizedekben már puskaporos hordó volt, enyhe kifejezés. 1912-ben beköszöntött az az időszak, amelyet túlzás nélkül nevezhetünk a népiirtások korának. Addigra Európának e szegletén kiforrott az etnikai tisztogatás hagyományvilága, amely a felszabadító háborúk során nem kímélte a „kompromittálódott” népcsoportokat; s katonai eszközöket alkalmazott a népességviszonyok megváltoztatására. 1912-ben, az első Balkán-háború során, amikor Szerbia, Bulgária, Montenegró és Görögország koalíciója legyőzte az Oszmán Birodalmat, a szerbek nagy kedvvel gyilkolták le albán civilek ezreit Koszovó és Monastir körzetében. Erőszakos térítések kezdődtek a mozlim lakosság soraiban: a kereszt vagy gödör választási lehetőségét kínálták fel nekik. Amint a Carnegie-jelentés fogalmazott 1914-ben: a törökök menekülnek a keresztények elől, a bolgárok a görögök és a törökök elől, a görögök és a törökök a bolgárok elől, az albánok a szerbek elől. E véres kólóban talán csak a szerbek nem menekültek senki elől.

Egészen 1914 őszéig, amikor az Osztrák–Magyar Monarchiával nem feltétlenül rokonszenvező források szerint faji háború indult

a délvidéki szerbek ellen. E források tudni vélték azt is, hogy a Szerémségben legalább tízezer embert öltek meg hazaárulásért. Akasztófaerdő nőtt, amerre a hadsereg megvetette a lábát, a nyugati lapok fényképei szerb parasztasszonyok s görcsbe rándult vénemberek hulláját mutogatták. Az állatias magyar bakákról szóló háborús propaganda megkezdte diadalútját.

Ferenc Ferdinánd és felesége szarajevói meggyilkolása után egy hónappal, 1914 nyarán valóban megindultak a hadak, hogy a határfolyókon átkeljenek arra a területre, amelyet a megboldogult trónörökös csak tolvajok, gyilkosok, banditák meg egy-két szilvafa földjének becézett. Andrássy Gyula külügyminiszter pedig vad indiánok birodalmának, akiket egyfelől búzával kell csalogatni, másfelől ostorral fenyegetni, mint a lovakat. Szerbiáról a Monarchia úgy vélekedett: a kezdetleges balkáni államocskát annyira kivérezgették az elmúlt évek háborúi, hogy még fel sem vonultak a seregek a határon, már rimánkodni fog a kegyelemért. S ha nem, hát sóval hintik be a helyét.

„Ebben a komoly órában tudatában vagyok elhatározásom egész horderejének s a Mindenható előtti felelősségnek.

Mindent megfontoltam, mindent meggondoltam.

Nyugodt lelkiismerettel lépek a kötelesség útjára.

Bízom népeimben, akik minden viharban híven és egyesülten segregettek mindig trónom köré, és hazájuk becsületéért, nagyságáért és hatalmáért a legsúlyosabb áldozatokra is mindig készen állottak” – imígyen szóló népeihez Ferenc József császár 1914. július 28-án. Amikor azonban rábízta Oskar Potiorekra, a szarajevói merénylet legfőbb felelőseire a Szerbia elleni büntető hadjáratot, valóban a számár farkára helyezte a kantárt.

S így lett vége Ausztria–Magyarországnak.

Robogtak hát a vonatok a megnyíló frontvidékek vagy az internálótáborok felé egész Európában. De még mielőtt a legközelebbi vasútállomásra elszekerezett volna a haza férfinépe, járták a cigányzenekarok az utcákat, és lelkes-szomorú regrutanóta szállt a falvak fölé.

*Ezerkilencszáztizennégyben
még az Úristen is lenézett a földre.
Ferenc Jóska, ej-haj, háborút indított,
de sok édesanyát örökre megszorított.*

Szücs András földművesnek a kasza is kiesett a kezéből, amikor aratás közben meglepte a kisbíró. Az ukáz így szólt: 24 órán belül

tartozik bevonulni. A munka félbeszakadt, elszótlanodva ballagtak haza a tövisi határból a férfiak. Szűcs ekkor olyasmit tett, amit abban a pillanatban talán sok százezer paraszttársa is szerte Európában, aki az aratást halálösbb betakarításra cserélte. Elbúcsúzott a kaszájától. „Felveszlek-e többé e világban?”, mormogta, s elszorult szívvel vonult el imádkozni, mielőtt nyugovóra tért az istálló megszokott sarkában. Arra riadt föl, hogy anyja térdel fölötte, és rázza a zokogás. „Addig siratlak, míg látalak, és van, kit siratnom”, mondta neki. Másnap alig indultak el, falus feleivel már az első állomáson befalták a hazai sült tyúkot. Nem tudtak ellenállni, ideges, őrijító éhség csapott le rájuk. Aztán megérkeztek a városi pályaudvarra, s az erdélyi parasztok, magyarok, románok és szászok vegyesen, lezúdultak a vonatról. Az utcákat ellepte a tömeg, vele sodródtak Szűcs Andrásék álmélkodva és izgatottan.

A kaszárnyában alaposan szétszórták őket: Szűcs András szerbiai szolgálatra került, a többiek Galíciába a muszka ellen. Bár lelkes volt, meg elszánt is, azért nem fért a fejébe, miért kell olyan embereket gyilkolniuk, akik semmi rosszat nem tettek nekik. „Ez Isten akarata”, magyarázkodott szentbeszédében a tábori lelkész, ami nem nyugtatta meg. Anyja még egyszer meglátogatta: ott hált fiánál az ágyúkerekek

tövében, egész éjjel takargatva őt, a következő napon meg végigsírta eskütételüket. A fiatalember inkább hazaküldte, hogy megkímélje a végső bevagónírozás fájdalmától.

A bécsi hadapródiskola egykori diákja, a 19 esztendő Szakraida István éppolyan harci kedvvel fogadta a háború hírét, mint hivatásos tisztársainak többsége. A Monarchia végre kiránthatja berozsdásodott kardját, és megmutathatja „rongy” Szerbiának, milyen az, ha a felbőszített birodalmi hadsereg bosszút áll. Szakraida egyébként anyai ágon maga is szláv volt, édesapja máramarosi úriember, aki olyan eltökéltséggel kártyázta el

Szakraida István

a családi vagyont, hogy fiának nem hagyott nyitva más kaput, csupán a katonai pályáét.

Július 27-én lelkes tömegtől kísérvé hagyták el a zágrábi kaszárnyát a nagyváradi 37-es közös gyalogezred katonái, s vonatuk másnap meg is érkezett Bosanski Brodba, a Száva folyó partjára. Innen keletre, Brčko barakkvárosába vonultak át, ahol napokig csak gyakorlatoztak. Szabadidejükben azért megcsodálták az egzotikumokat: a mecseteket, a minareteket meg az utcákon tébláboló bugyogós törököket. Volt min legeltetni a szemüket. Esténként pazar lumpolások folytak, a tisztek nagy lábon éltek, gazdag vacsorákat tartottak, pohárköszöntőket mondtak a császár és az ezredparancsnok egészségére. A frissen kinevezett hadnagynak olyan jól ment a dolga, hogy háromszáz koronát rögvést hazaküldött Kassára, a Bethlen körút 59. szám alá.

Később égetően hiányoztak e koronák.

Víg mámorban telt-múlt az idő. Egy nappal a háború kitörését követően már az is elterjedt, hogy Belgrád elesett. Az újság és a szakcshíradó ontotta a meghökkentőbbnél meghökkentőbb híreket. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnököt halálos merénylet érte Bécsben. Svetozar Boroević k. u. k. hadseregarancsnok főbe lőtte magát. A szerbek mindenütt bombákat és aknákat ásnak el. Belgrád vízvezetékét megmérgezték.

Azt viszont nem cáfolta senki, hogy a szerb többségű lakosság megbízhatatlan. Szakraidaék parancsot kaptak, hogy tartóztassák le és tartsák szigorú őrizet alatt a város előkelőit. A tisztek megszimatolták a vér szagát, és már Szerbia torkának ugrottak volna. De meg kellett várni a tartalékosok beérkezését. Minél jobban megfeszültek az idegek, annál vadabbak voltak éjszakánként a mulatozások, amelyekben részt vett a 37-esek fiatal parancsnoka, a szigorú mintakaptona, Franz Fedrigoni ezredes is. Augusztus elején változás történt. Lőszert, egészségügyi felszerelést és a hegyi harcászathoz szükséges eszközöket osztottak ki a katonák között. Eljött hát az idő! A következő nap délutánján, a tikkasztó forróságban és porban végre megindult trappolva az ezred Szerbia felé.

„Egy kicsit rossz hangulatban vagyok – vallotta be a hadnagy –, mert annyit kell ordítózni, mint egy sakál. Ugyanis ezek a tartalékosok még nem igen szoktak be a katonaéletbe...”

Marek János 31 éves mezőberényi kántortanító eddig megúsza, hogy a frontra kerüljön. Nem kellett Pancsovába indulnia, ahonnan megcsónkítva, megvakítva vagy sehogyan sem kerültek vissza a békéscsabai 101-es gyalogezred bakái. A kimenőt kint töltötte

a városban, leginkább polgári ruhában őgylegett a ligetben. Augusztus közepéig ugyanis csak egy árva k. u. k. sapka emlékeztette arra, hol is van. Aztán ruhát faszolt, rüsztungot és fegyvert kapott, a borbélynál kopaszra nyíratkozott. De leginkább azzal volt elfoglalva, mikor jön meg a fizetése. Marek úgy értesült, a fegyveres szolgálatot megtagadó nazarénusokat habozás nélkül kivégzik.

Gyakorlatok: támadás rajvonban, szuronyhasználat, éleslövészet. Éjszakai őrség a puska-
kaporos toronynál – rettenetesen komisz szolgálat. Bakamulatságok a Próféta vagy az Újvilág nevezetű műintézményekben. És a menetszázadok közben csak masíroztak és masíroztak a frontra, a vasúti őrségbe osztott Marekék meg szájátva bámulták a távolodó katonavonásokat. Majd ahogy a sebesülteket és a hősi halottakat kirakodják a visszatérő szerelvényekből. De nem vártak tovább: egy izgága kadét biztatására beugrottak a következő menetszázadba. Fegyvert, munióit vételeztek, felültek a frontra tartó rozoga vicinálisra, majd hamarosan megérkeztek Zvornikba, hogy a Drinán átkelve utat törjenek maguknak Szerbiába.

Ahogy a talpuk szerb földre ért, azon a ponton kezdődött mindnyájuk kálváriája.

Marek János

szabács viadalai

Már a dögcédula sem szent a zabrálóknak. A derék cseh katonák példát adnak vitézségből és bajtársiasságból, csak a bajkeverő osztrákok és magyarok szerint rossz a irányítás. Egyenlőtlen mocsári harcok, krump-lival megtöltött fogolyhasak és egyéb elmondhatatlan szörnyűségek. Potiorek Oszkár parancsnok fordítva ül a lován, úgy igyekszik a szerb dísnópásztörök meglec-kéztetésére. Hadműveletek a gyűlölet forrásvidékén.

A motozást azt nagyon kedvelték a szerb katonák.

Vittek órát, cigarettatárcát, bicskát, de még jegygyűrűt is, nem volt apelláta. Vagy ha volt, habozás nélkül jött a botozás és rugdosás, úgy-hogy a tiltakozásról hamar leszoktak az osztrák–magyar tisztek és ba-kák. Az égő tekinteteket azonban nem lehetett megszokni. Akármer-re vonultak a menetoszlopok, az utak szélén kárörvendő, gyűlölettől eltorzul arcokat láttak. A súlyosabb harcokat, rablásokat elszenvedő helyeken megesett, hogy közáporral fogadták őket.

A mindent eldöntő pillanat mégis az volt, amikor a Monarchia katonájából a Balkán rabszolgájává váltak. Nem volt ebben semmi szertartásos. Egy torzonborz szerb katona csak rájuk fogta fegyverét, és azt üvöltötte: bacaj puški!

Dobd el a puskát!

A megsemmisülés szégyenteljes és felfoghatatlan pillanatát több tízezer katonának kellett most átélnie. Egyszeri parasztok, iparosok, cívisek tömegeinek, amelyek fellobogózva, dalolva indultak útnak. Fel sem merült bennük, hogy néhány puska-
lövés után magába szí-
panthatja őket az élőhalál. Amikor eldobták puskájukat, és módsze-
ren megfosztották felszerelésüktől, személyes tárgyaiktól, ruhadarab-
jaiktól, majd betaszígták őket a többi fogoly közé, a kivételével
megkezdődött személyiségük kirablása. A motozás sokszor olyan
múgonddal történt, hogy elvették a katona Legitimationskapseljét,
azonosítására szolgáló réztokocskáját is. Csábító volt a fémtartal-
ma, vagy mert pompás szuvenirnek bizonyult. Ezzel elkobozták
az illető nevét, történetét és az esélyt további nyomon követésére.

Ha idejekorán elvitte a járvány vagy az örök kegyetlenkedése, többé nem lehetett megtalálni, hozzátartozói mindörökké kereshették. Egyike lett a tömegsírok névtelen lakóinak.

Bacaj puški!

A szerbiai fronton sem a k. u. k. haderőt, sem a szerbeket nem zavarták különösebben a hadijogra vonatkozó nemzetközi egyezmények. Gyűlölettel, háborús uszítással eltelve mindkét oldal a végső leszámolásra törekedett. Hogy ami a korábbi összecsapásokban elmaradt, azt most „letisztázza”. Nagy-Szerbia volt az ígéret földje, és hogy ne csak ígéret maradjon, a szerbeknek alaposan át kellett értelmezniük a hadifogság fogalmát. Amikor vegyes nemzetiségű csapatrészek adták meg magukat, az osztrák és magyar bakáknak hamar rá kellett ébredniük arra, hogy ők képviselik a rabok legmegvetettebb rétegét. A cseheket és a délvidéki szerbeket, a horvátokat és a szlovákokat, a dalmátokat és a szlovénokat azonnal kiválogatták közülük, mint búzát az ocsúból. Nem volt nehéz megkülönböztetni őket. Még el sem dobták puskájukat Ferenc József szláv katonái, sokszor már harsányan zsvióztak. Éltették Szerbiát. Aki beszélt szerbül, azt nem fosztották ki, sőt kíséret nélkül engedték útjára a gyűjtőtáborok felé, ahol aztán kiváltságos hadifogoly lett. Aki azonban szláv létére nem állt át, azt megkülönböztetett undorral kezelték.

Feneketlen gyűlöletüket mégis az osztrákoknak és a magyaroknak tartogatták. 1914 nyárutóján Obrež községnél, a szerbek szerémségi betörésekor kétszáz magyar és román katonát szorítottak a mocsárba. A szerencsétlenek az iszapba süppedve moccanni sem tudtak, fegyverüket elhajítva kérték kegyelmet. A szerb százados csupán azt kérdezte tőlük, milyen nemzetiségűek. Megtudván, hogy főként magyarok, azonmód sortüzet vezényelt, kegyelem nem járt nekik.

A szerémségi Kölpényben az elfogott huszárokat, a rettegett vörös ördögöket kikísérték a falu szélére, kezüket kulacszinórral összekötötték, s egy szakasz szerb katona húsz lépésről addig lövöldözött rájuk célba, míg mind a földre nem zuhantak. A halottakat aztán kifosztották, aki még életben volt, szuronnyal átdöfték.

Előfordult, hogy a magát megadó katonáról lehúzták egyenruháját, szerb rongyokba öltöztették, majd nagylelkűen elengedték. A következő őrzőjárat meg kivégezte mint kémeket. Akinél bármilyen szerb tulajdonságot találtak, azt helyben felkoncolták. A Száva-parti Szabácsnál is sötét dolgok történtek. A nyugati sajtó természetesen a magyar katonák embertelenségét kürtölte világgá, akik állítólag fegyvertelen civilek százait mészárolták le. A magyar katonák viszont azt nem tudták

feledni, hogy amikor elfoglalták Szabácsot, olyan foglyokat találtak, akiket megcsonkítottak a szerbek. Főleg a rác asszonyok vitézkedtek ebben. Egy zászlósnak például fölvták a hasát, beletuszkoltak öt kiló krumplit meg zöldséget, hogy ne éhezzen. Szabácsban igazság szerint azt látták a magyarok, hogy egy kunyhóban minden foglynak fölvták a hasát. Bosszúból két óra fosztogatást rendeltek el a parancsnokok. Az okokról már nem szólt a fáma. Ahogy persze arról sem, hogy 1916-ban az erdélyi fronton magyar géppuskást bíztak meg egy egész román hadifogolyszázad lemészárlásával. „Még a csecsemőt is a bölcsőjében!”, ez volt a jelmondat.

Totális háború...

Amikor Szűcs András tövisi gazdálkodó fogságba esett, több ezer félholt társával együtt Valjevóba hajtották. A szerbeknek első dolguk volt, hogy elvegyék golyó lyuggatta kabátjukat. Szakadozott bakancsukat bocskorra kellett beváltaniuk. Aminek bármi értéke volt – alsóruha, takaró, óra, pénz –, jól jöhetett őreiknek. Éjszaka tehéntrágyával kevert sárban aludtak. Másnap virradóra ásót, csákányt nyomtak a kezükbe, és Szűcs már itt megkezdte ismerkedését a szerbiai temetők semmihez sem hasonlítható légkörével. Tömegsírt ásattak velük. Elestett bajtársaikat kellett elföldelniük. A negotini tífuszos közjáték után Nišbe érkezett, ám kissé furcsállotta, hogy – amint egy bajtársa mondogatta – „annyi volt itt az osztrák–magyar fogoly, mint hangya a zsombikon: a kutya csehek, a horvátok meg a román. Csak szegény magyar társaim az minnél kevesebb, mert az vagy elesett, vagy elmenekült, de fogságba nagyon kevés került. [...] Mi nem tudunk a nyelvükön beszélni, de a szláv foglyok rábeszéltek a rácokat, hogy nekünk enni sem adjanak, mert mi kegyetlenül harcoltunk.”

Egy hordágyon fekvő, súlyosan sebesült tiszt éppen csak megúsza, hogy a buzgó szerb őrmester puskatussal az örök vadászmezőkre ne küldje. Békéscsabai szlovák nemzetiségű népfelkelője mentette meg az életét azzal, hogy megfogta a lesújtani készülő puskát, úgy kérlelte az őrmestert: „Ne bánts, uram, ezt a tisztet, ez is tót, de látod, most nem tud beszélni.”

Szakraida István sem jutott szóhoz, amikor kétoldali tüdőlövessel cipelték legényei a Jadar-völgy sűrű erdejében. Ami ekkor történt, szintén a nemzetközi egyezmények nagyfokú tiszteletét mutatja. Hordágyát és osztagát körülvették a szerbek, de katonái nem eldobták, hanem vállukhoz kapták puskájukat, és az egyenlőtlen erőviszonyok ellenére kitartottak volna mellette. Csakhogy hirtelen német szó harsant: „Nicht schiessen, nicht schiessen!” A török háborúk

világa elevenedett meg: a szerbek maguk előtt terelték a korábban fogságba ejtett, most kétségbeesetten integető 53-asokat. Szakraida legényei letették hát a fegyvert, kivéve azt a kettőt, aki agyonlőtte magát. A sebláz gyötörte hadnagyot ökrös szekérre tették, minden rázkódásnál úgy érezte, menten kiadja a lelkét. Valjevóba vitték őt is. Másnap, amikor a kórházból a vasútállomásra szállították, azt hitte, az érzékei játszanak vele a magas láztól. Az utcákon tömeg hullámozott és ordított, minden magyarnak vérét akarta venni. Neki szerencséje volt, nem úgy, mint másik két sebesült tisztársának: a felbőszült valjevói polgárok kerítésből kitört vastag lécekkel verték őket agyon, mint a kutyákat. „Nagy testi fájdalmam mellett csak ezt vettem ki, hogy hogy gyűlölik itt a magyart, ami később büszkeséggel töltött el – jegyezte föl. – Hogy az első, amit ellenséges hatalomba hallottam, a magyartól való félelem és annak gyűlölete volt.” Ezzel a bizonyossággal érkezett meg ő is Nišbe.

Szintén a hordágyon érte a villámcsapásszerű felismerés Aggházy Kamil századost, az I/III. népfelkelő-hadtápszászlóalj parancsnokát 1914 decemberében: a Szerbia ellen viselt háború minden hadiro-mantika végét jelenti. Úgy foszlottak szét a lelkében dédelgetett képek, mint a k. u. k. haderő a végső szerb ellentámadásban. Lovagias csatáknak, 1848–49 bátorságát idéző ütközeteknek többé nem volt helyük a harcmezőn. Pedig Aggházy hazafias katonalegendák bűvkörében töltötte eddigi életét. Kölyökként rokona visegrádi vil-lájában nyaralt, aki nem másnak mutatta be, mint a közelben élde-gelő Görgey Artúr honvédtábornoknak. A fiút maga alá gyűrte a vén tisztből sugárzó erő, s mindent elolvasott a szabadságharcról, ami a kezébe került. Meggyőződésévé vált, hogy a háborúnak az az igazi arca, amelyik Görgey, Klapka vagy Jókai műveiből bontakozik ki. Hivatásos tiszt lett, de verseket írt; székesfehérvári és veszprémi kaszárnnyokban teljesített szolgálatot, de közben régészeti ásatásoknál segédkezett; Kőszegre vezényelték, de leginkább a vár 1532-es ost-romának történetét szerette volna megírni. Katonai műszavakat ma-gyarosított, civil szenvedélye lett a hírlapírás, a kaszárnnyokban pedig menthetetlenül unatkozott. Nem volt éppen szabványos csapattiszt. E feszítő ellentmondásokat kellett összhangba hoznia, amikor 1914. augusztus 1-jén kinevezték az esztergom-kenyérmezei hadifogoly-tábor parancsnokává, s a költészet meg a történelem Parnasszusáról kénytelen volt alászállni a légerek bugyrába. Aggházy Kamil így már azelőtt szembesült a kis helyre összezárt tömegek és a járványok fel-adványaival, mint hogy fogságba esett volna.

De hogy a harctól pátoszt, az ellenségtől lovagiasságot elvárni nem igazán időszerű, arra csak a hordágyon fekvő ébredt rá, nem messze a lángoló Belgrádtól.

Ládába csomagolt halottal aludtak a békéscsabai 101-es gyalogez-red rab katonái egy front mögötti falusi iskolában, akiket fogságuk első éjszakáján már-már szertartásosan fosztottak ki a szerbek. Milanovac felé poroszkálva még egyszer kiforgatták őket, de Marek János ekkor már olyan ideges volt, hogy folyton csak evett. Kragujevacon a téglá-égető padlásán szállásolták el őket, attól fogva minden éjszaka rém-álmom volt. A csehek szüntelenül verekedtek, egyikük-másikuk holtan maradt a csetepaté után. A front nélkülözése a fogság nyomorában folytatódott, a fegyverek széthullott. Figyelmesebben kellett örködni, mint a jagodinai lövészárokban. Aztán a kántortanító is megérkezett az osztrák–magyar foglyok legfőbb gyűjtőhelyére, Nišbe. Evett és evett, lekváros kenyeret meg ami került, az öröknek minden ételosz-tásnál bottal kellett rendet tenni közöttük. Ha nem kellett, passzióból akkor is botoztak. Marek eladta nyakláncát, hogy a pénzből cipőt ve-gyen. Majd eladta rossz cipőjét és téli alsóruháját, mert éppen enyhe volt a decemberi idő. Néha magyar internáltak látták vendégül, de szállására már délután kettőkor be kellett furakodnia, hogy legyen helye.

„Éjjelente öt-tíz halott.”

Karácsonykor megnyíltak a pokol kapui nyolcvanezer osztrák–magyar hadifogoly számára.

Hogyan volt lehetséges ekkora vereség? Hogyan lehetett felál-dozni már az első napokban a birodalom legjobban kiképzett, legel-szántabb, legtapasztaltabb katonáit? Miképp masírozathatták ha-lálba vagy fogságba legénységüket a bécsi akadémia nyalka tisztjei? A mindent megfontolástól számítva négy hónap sem kellett ahhoz, hogy a k. u. k. hadvezetés belássa: a nagy háború a Monarchia szé-gyenletes kudarcával kezdődött. Szegény Kovács Pál, az első világ-égés legelső halottja, aki a zimonyi átkelő védelmében esett el 1914. július 29-én, nem tudhatta, hogy hősi halála lavinaszerű vereségso-rozat kezdete lesz. Amint a trónörökös boszniai biztonságáért felelős Potiorek Oszkár sem, hogy nagyvonalú mondata: „...Őn úgy hiszi. Szarajevóban nyüzsögnek az orvgyilkosok?” – minden teketória nélkül vezet a világtörténelem első totális háborújához. A Monar-chia, különösen Magyarország vereségéhez és feldarabolásához. A táborok végeláthatatlan birodalmához. Majd a világtörténelem második totális háborújához és népiirtások láncolatához. Legalább

I. Ferenc József császárnak és királynak illetet volna tudnia, hogy büntudat nem szül stratégiát, hogy a hülyeségig merev pökhendiség nem azonos a harctéri bátorsággal, és hogy az ellenség lebecsülése felér – ebben egyetérthetünk a szerbekkel – a farkánál felkantározott számmal. Hiszen e katekizmust 1849-ben már megtanulhatták volna tőlünk az osztrákok.

„Azt hitték a magyarok [...], hogy a szerbek flóberrel és gumipuskával lőnek – most azután nyakra-főre szaladnak előlük” – idézte Csáth Géza egy szláv származású k. u. k. tiszt kárörömmel teli megjegyzését. S ugyancsak Csáth emlékezett így: „Mit tudtunk mi még akkor lövészárokról, fedezékről, állóharcról, szuronytámadásról, kézi bombáról, dróthálóról és farkasvermekről. Úgy képzeltük, és csak így akartuk elképzelni a dolgot, hogy a modern háborúban lövöldözés folyik 500–1500 m távolságból. [...] Jó ellátás, a vöröskereszt abszolút és kényes kímélése, steril sebesülések. [...] A katona a harc után 8 órát alszik, kipihen magát, levelet ír (a sátrában vagy a faluban), megfürdik, lábat mos, ruhát kefél.” A szörnyű az, hogy nemcsak a született civilek, de a hivatásos tisztek és a katonai vezetők is ebben a félhomályban éltek a háború kitörésekor. Potiorek Oszkár a szarajevói merénylet után az asztalt verve követelte Szerbia megleckéztetését, a császár augusztusban ki is nevezte a balkáni haderő főparancsnokává. A tábornokszerény nem volt hálátlan alkat: augusztus 18-ra, Ferenc József születésnapjára mindent elsöprő győzelmet ígért Szerbia „disznópásztorai” ellen.

Szücs András közvitész egyike volt azoknak, akiknek parancsba adták eme ajándék kézbesítését. Az a megtiszteltetés érte, hogy a Szávánál ugrásra kész sereghez csatlakozhatott, s nem sokkal esküvése után részt vehetett Szabács viadalában. 1914. augusztus 12-én az éjszaka sötétjében kelt át a nagyjából magyar katonákból álló különítmény Klenaknál. A pionírok késsel vágtak utat a kukoricásban, hogy a kopsó alakú csónakokat csendben levigyék a folyó partjára. Majd lassú evezéssel átjuttassák a túlsó partra az előcsapatokat, amelyek biztosították az utászok munkáját. Amikor elkészült a híd, két végére egy-egy magyar zászlót tűztek ki Szűz Mária képével. Aztán megindultak a századok át Szerbiába. Szücs András is a rajvonalon. Kissé izgatottan, de keményen előreszegezett puskájával, szörvénys lövöldözés közepette nyomult előre az ellenség földjén, és néhány óra múlva már beléphetett Szabácsba, ahol a házakon fehér zászlók lengtek. A magyar katonák rögvést megkezdtek a városka megerősítését, szögesdrótot húztak ki, árkokat ástak, megszállták a fontosabb épületeket.

Osztrák-magyar katonák elfogott szerb asszonyokat kísérnek

Ekkor szabadult el a pokol.

Egyszer csak hatalmas robbanások rázták meg a poros utcákat, a trén lovai örvongve vágtaztak, és lövöldözés kezdődött a fehér zászlók mögöl. Olyasmi történt, amivel még soha nem találkoztak, és amiről a kiképzésen sem esett szó. Asszonyok, gyerekek, parasztruhába bújtatott komitácsik lőttek az ablakokból, palackbombákat hajigáltak rájuk.

Nem volt kegyelem.

A Monarchia bakáinak még időre volt szükségük ahhoz, és nem kevés áldozatra, hogy elsajátítsák, miképpen védekezzenek a fák koronájába, kukoricások mélyére rejtett géppuskák, a menetoszlop mellett ártatlan képpel elhaladó, majd hátukba lövöldöző parasztok ellen. Szabács azonban csak a kezdet volt, mindez váratlanul jött, és véres rendet vágott közöttük. Nem sokat tépelődtek: a templom kertjébe zárták az elfogott embereket, nőket és öregeket is, majd amikor ki akartak törni onnan a szerb ellentámadás alatt, egy szakasz katona agyonlőtte őket, a holttestüket pedig a következő napon a templom mögött ásott tömegsírba hányták. „Szuronnyal mészárolták le őket, hogy takarékoskodjanak a lőszerrel. A kivégzésben részt vevő katonák nyolcan voltak. A tanú nem bírta elviselni a látványt. A testek

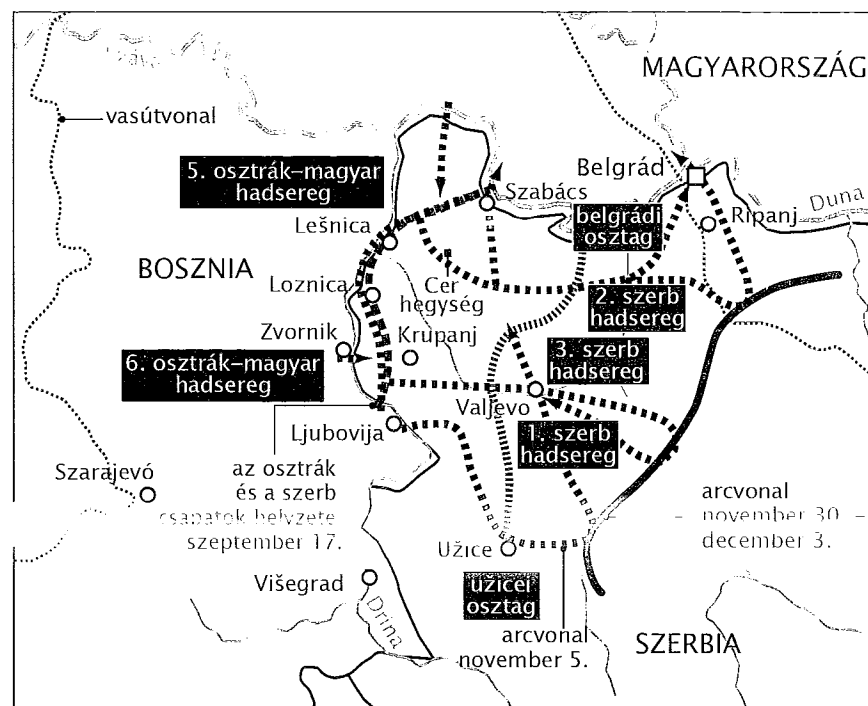
Ellenállással gyanúsított szerb nők és férfiak kivégzése

két napig heverték temetetlenül a téren. A nyolc katona magyar volt. Egy tábornok és egy tiszt adott parancsot a mészárlásra. Az áldozatok között sok öreg és gyerek volt” – írta Archibald Rudolph Reiss, kora híres svájci kriminológusa és jogásza, aki nyugati lapokban közölte, majd külön kötetbe gyűjtötte a k. u. k. haderő visszaéléseit az első szerbiai invázió során. Célja nem volt más, mint, úgymond, megmutatni az elbűvölő osztrákok és a gáláns magyarok igazi, vadállati arcát. Tanúira hivatkozva lajstromozta a robbanó lövedékeknek, a békés városok bombázásának, a hadifogoly-mészárlásoknak, a gyerekgyilkosságoknak, a nemi erőszaknak, a „félelemből táplálkozó népiirtásnak” az áldozatait. Kutyaástul kiírtott családról, szisztematikus fosztogatásról és öldöklésről számolt be Reiss doktor Szabácson is. Munkája vonatkoztatási pont lett a nyugati sajtó számára, mely kapva kapott az új hun hordákon.

Ha Szűcs Andrást megkérdezik, vonakodva ugyan, de elismerte volna: történtek véres visszaélések Szabácson, ahogy Valjevóban és minden olyan helyen, ahol hátba támadták őket. Ahol sebesültjeiket csonkították és gyilkolták meg, ahol osztrák–magyar egyenruhába

öltözött szerbek támadtak rájuk, ahol visszaéltek a vöröskeresztes zászlókkal, és ahol megmérgezték a kutakat. Tisztjei hozzátették volna: ez már csak válaszcsepás volt a balkáni harcmodorra, amely nem csupán a felperzselt föld, de a felperzselt lakosság taktikáját is alkalmazta, ha szükségesnek mutatkozott.

Úgy tűnt, Szabács bevétele Potiorek Oszkár álmait váltja valóra, s tálcán kínálhatja császáranak a legszebb születésnap ajándékot. A 2. hadsereg részei a Szerémség irányából, a szabácsi hídfő felől, maga Potiorek a 6. hadsereg élén a Drina felső szakaszán támadott, az 5. hadsereg a Drina alsó szakaszán tört át, illetve két hadteste a középső folyásnál, a Jadar völgyében nyomult előre. Nem tartott sokáig a tértörés. Augusztus 16. és 19. között Stepa Stepanović tábornok megverte az 5. osztrák magyar hadsereget a Cer hegységnél, az antant első győzelmét víva ki. Szakraida István e hadművelet során esett fogságba. A disznópásztorok gyorsan visszakergették Potiorekékat a kiindulási pontra. Szabács is elesett. A második Drina menti csata is hasonló kudarcot vallott, csak valamivel tovább tartott a támadás agóniája: a Szarajevót fenyegető szerbek megzavarták az előretörést.

Novemberben, szakadó esőben és nyakig érő sárban folytatódott ez a kísérlet, immár céltudatosabb rohamokkal. Putnik tábornagy föladta Belgrádot, erőit hátrább vonta, hogy a Kolubara folyónál szilárdítsa meg a védelmet. Majd onnan indult meg az ellentámadás, az utolsó fegyverforgató férfit is hadra fogva. Ekkor esett fogságba Marek János és Szűcs András, ki-ki a maga kálváriáját járva. December 2-án vonult be a k. u. k. ármádia a rommá lőtt szerb fővárosba, két héttig tudta megtartani. A város környéki utóvédharcokban került szerb kézre Szöllősy Aladár, Aggházy Kamil, a pancsovai bakák és még sok ezren, akik a Duna túlsó partján ragadtak.

Ott ragadtak a fejetlenségben. Vagy inkább sorsukra hagyták őket. Részlet a szabadkai 6. honvéd gyalogezred kihallgatási jegyzőkönyvéből:

„– Adjá elő, mi módon került fogságba?

– Múlt 1914. évi december 5-én [...], midőn parancs szerint a Száva felé a 7. század, melyben be voltam osztva, visszavonult, az üldöző szerb sereg részéről puskagolyó által a 3. felső jobb borda alatt találva elestem, és saját csapattestünk által visszahagyva este 7 órakor a szerbek által fogságba ejtettem.”

Az aktuális visszavonuláskor Valjevót is kiürítették, ám a sietségben otffejeztettek néhány tábori kórházat is több ezer sebesülttel. Az ő sorsuk megpecsételődött. A súlyosan sérült Szakraida Istvánt éppen így hagyta magára retiráló ezrede, emberei azonban nem mentették a saját bőrüket, tisztjükkel együtt estek fogságba. A hegytetőt hősiesen tartó Szűcs úgyszintén sorsára lett bízva, alakulata már rég nem volt sehol, amikor puskatussal püfölték a hátát. Aggházyt és Szöllősyt nemkülönbben elhagyták útközben. A nem éppen tájékozódási bajnok Marek – ködben ki lenne az – meg átcsellengett a szerb oldalra.

S aki nem esett fogságba, de nem is tért vissza a határfolyók inenső partjára?

„Inft. Plavec Mihály 1914. szeptember 10-én sturm alkalmával szájlövést kapott Szerbiában egy kopasz hegyen.

Korp. Kepka Pál nagyszénási lakos ugyanazon a napon és helyen [...] fejlövést kapott, egy kukoricásban lett eltemetve.

Inft. Pépa Tivadar [...] szív lövést kapott. Szerbiában egy ezüstbánya körül lett eltemetve.

[...] ellenséges gránáttól összeégett, és meghalt” – sorjáznak a hősi halálnekem a békéscsabai 101-es gyalogezrednek, Marek János alakulatának az irataiban. Az 1914-es balkáni hadműveletek során Gaston Bodart osztrák statisztikus számításai szerint csaknem 230 ezer

fős veszteséget szenvedett el a Monarchia hadserege. Ebből körülbelül harmincezer volt a halott és 75 ezer a fogságba esett vagy eltűnt. Eközben a keleti fronton, Nyugat-Galíciában és a Kárpátokban is hullottak az osztrák–magyar katonák. Pocsék évet zártunk 1914-ben. Jóllehet többé a szerbek sem találtak magukra.

Megannyi történelmietlen ha: Szarajevóban, ha Potioreknak jut Gavrilo Princip halálos lövése, ahogy tervezve volt, és nem a szerencsétlen trónörökösnének; ha az egész balkáni támadó hadjáratot nem szövi át Potiorek és Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök egymásra mutogatása; ha komolyabban veszik a megannyi háború tüzeiben edződött szerb harcosokat, akik a hazájukat védték; ha a Monarchia békehadserege rugalmasabban át tud állni háborús üzemmódra; ha tán nem őszi hadgyakorlatnak és születésnap ajándéknak veszik Szerbia legázolását – ha ez a sok ha mind teljesül, akkor nem a Balkán lett volna a kiválóan harcoló magyar katonák végeláthatatlan temetője és hadifogolytábora.

Akkor Tisza István miniszterelnöknek sem kellett volna így fogalmaznia: „Fáj az én lelkem, ha azt látom, hogy egy hadsereg, amely egy minden tekintetben kiváló ellenséggel szemben számbeli túlsúllyal is megküzdött, óriási terepnehézségek között, hosszú hetek és hónapok hősie harcaival a legmesésebb önfeláldozással és hősiességgel babérokkal övezte homlokát: ezt az egész dicsőséget a nagyvilág szemei előtt újból elveszti, csak azért, mert emberfelettit kívántak tőle.” Akkor a Monarchia madridi nagykövete nem írta volna le, hogy az utcára sem mer kimenni szégyenében. Akkor nem vonultatták volna föl és alá a hadifoglyokat „dicsőségmenetekben” a visszafoglalt Belgrád utcáin. És nem született volna meg a Marš na Drinu – Menetelés a Drinához – című szerb diadalének sem:

*Dalolj, dalolj, Drina, mondd el a nemzedékeknek,
Milyen bátran harcoltunk,
A front dalolt, a csatát megvívttuk,
A hideg víz mellett
Folyt a vér,
Patakzott a vér
A Drinánál a szabadságért!*

Így lettek a szerbek kutyából, disznópásztorból, bocskoros parasztból a leghősiesebb ellenfelek. Pedig az élethalálharc még csak ezután kezdődött.

A karcer

Első közjáték egy sziget szigetén, a világ zavarba ejtő szegletében. Mint delíriumos álomban: tehéncsordák úsznak a tengerben, albínó szamarak kergetőznek a házakban, a falakból sugárzik a bűn és a bűnhődés. Szél szimfóniája a fertőtlenítőkamrában, színváltó kaméleonbokrok és feneketlen mélységek. A halálraítéltek mólóján.

Önfeledten locsogó, izgatott olasz turistacsoport özönli el a kis bárkát, a fedélzeten egymást fényképezik, nekivetkőznek a tűző napon. Az egyik hölgy mindenkit végigkínál süteménnyel, újabb okot adva a vidám zürzavarra. Szardínia északnyugati sarkantyúján, Stintino kikötőjében horgonyozunk. Az öböl vize végtelenül nyugodt, csak a tréfás halálfejes lobogó libben néha az egyik hajó árbocán. A régen halászatból élő, a tonhalaknak egész múzeumot szentelő falu ma elsősorban idegenforgalmi központ. Türkizkék tengere, vad parti sziklaalakzatai és történelmi romjai turisták tízezreit vonzzák a főszезonban. Kikötőjéből indulnak azok a kis hajók is, amelyek egy különlegesen szép és bizarr nemzeti park látogatóit szállítják Szardínia második legnagyobb mellékszigetére. Oda, ahová ma is csak korlátozott számban, kemény szabályok betartásával engednek csoportokat, amelyek szabadon nem mozoghatnak a területen.

Forró az őszi délelőtt, jólesik a tengeri szél, amint bárkánkkal végigvágtaunk a part mentén. Elhagyjuk a Torre Pelosa festői bástyaromját, amelyet a szaracén kalózok ellen emeltek a katalán–aragón „kalózok”, Szardínia XIV. századi megszállói. Majd elhajózunk az Isola Piana kopár földdarabkája mellett, amelynek legfőbb téli nevezetessége, hogy legelőjéért tehéncsordák úsznak versenyt a pásztorok vad káromkodása közepette, ami látványnak sem lehet utolsó.

Amikor félórás hajókázást követően végre horgonyt vetünk Asinara kikötőjében, rádöbbenünk arra, hogy valójában a legkártékonyabb bűnözők útját járjuk be. Ahol most partra szállunk, néhány évvel ezelőtt még maximális biztonságú erődítmény állt. Akik idekerültek, még mezőgazdasági vagy útépitési munkára sem hagyhatták el az épületet – csak ha éppen a szigorított „Bunker” mélyére kellett zárni

őket. Asinara, a földközi medence egyik legszebb szigete ugyan-
is a kilencvenes évek derekáig Olaszország – többek szerint a világ
– legszigorúbban őrzött börtönbirodalma volt. Itt hűsöltek a maffia
véreskezű főnökei és a szélsőbaloldali terroristacsoport, a Vörös
Brigádok tagjai is. A jó egy évszázados fennállás során csupán két
embernek sikerült megszöknie – mondani sem kell, hogy mindkettő
szárd bandita volt –, pedig a tehének szigete látszólag kőhajításnyira
van, onnan a szárazföld már csak néhány karcsapás. Ám az Asinara
körüli tengeráramlatok erősebb őrizetnek bizonyultak a börtönőrök-
nél, amiről számos vízi hulla és lélekvesztőjében szomjan halt őrizet-
tes tanúskodott.

Fornelli, a börtönsziget legmélyebb bugyra megtévesztő látvány:
olyan, mint egy mexikói erőd a sivatag közepén. Hófehér falai szik-
ráznak a napsütésben, körülötte kaktuszok, mediterrán macchia, tús-
kés bozót és kopott hegyek; fölé magasodik Barbarossa vára a szikla-
tetőn – ám látótávolságon belül újabb és újabb börtönök sorjáz-
nak a sziget partvidékén. Főkapuja előtt acéllemezekből tákoltt őrbódé,
benne pörkölődtek az örök a nyári forróságban, unalmukban azt
vizslatva, hogyan építenek kövekből csillag alakú kerti parcellákat
a rabok. Ezek a csillagok ma is ott vannak a fornelli supercarcere
előtt kiszáradva, elhagyatottan. Akárcsak a cellák és a sétálóudvarok
odabent – az olasz büntetés-végrehajtás borzongató múzeumaként.

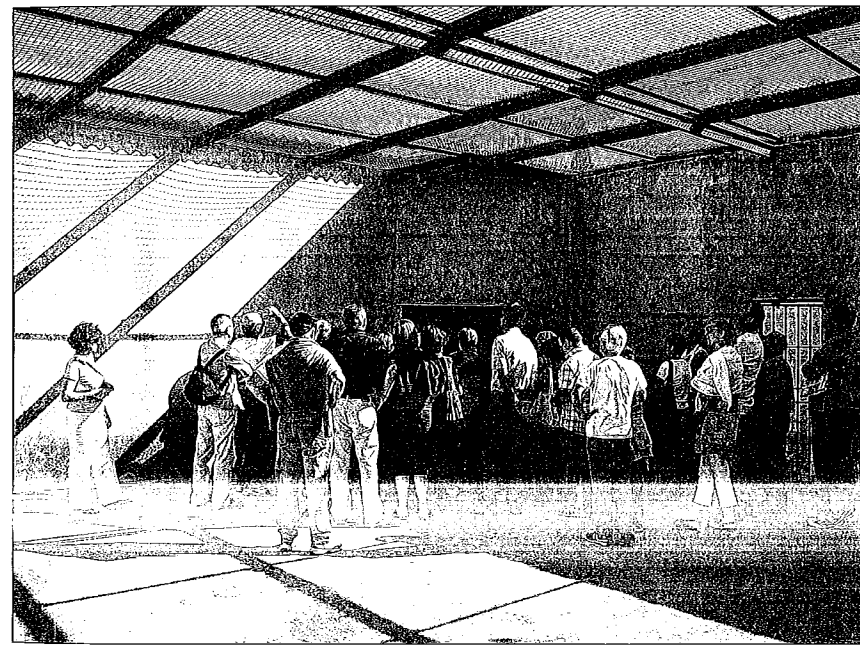
A turistahajóból kikaszálódó vendégeket gumikerekes kis zöld
vonat várja ezen a ponton. A Disneylandbe illő ormóttan járművel
fogunk végigzötykölődni a 17 kilométer hosszúságú, legkarcsúbb
szakaszán 290 méter, legszélesebb részén 6,5 kilométer kiterjedésű,
kézisúlyzót formázó szigetekcskén. Nincs elszakadás, nincs rögtönzés.
Engedelmes nyájként, az angolul nem beszélő idegenvezető nyomá-
ban loholva lehet megtekinteni Asinara látványosságait. S amikor
kérdőzködni kezdünk, vezetőnk tudomásunkra hozza, hogy a prog-
ramnak nem része a számunkra lényeges pontok bejárása. Vagyis a
helyszínen szembesülünk azzal, hogy hiába tettünk meg több mint
másfél ezer kilométert Budapestről.

Aki nem a poklot jött tanulmányozni a paradicsomban, az persze
könnyedén elveszhet a sziget háborítatlan, nyers szépségében. Mivel
lakosságát a XIX. század végén száműzték a szardíniai szárazföldre,
és attól fogva egyetlen megközelíthetetlen lágerré vált, a medi-
terrán növényzetnek másutt nem látható pompája ragadja el a mai
látogatót. Borókafélék, törpe növésű, vén, görcsös pínéák ligetei,
bódító illatú fűszernövények, gömbölyded Euphorbia, azaz színváltó

kaméleonbokor, hangafa – mely, mint Jeremiás prófétától tudjuk,
„szárazságban lakik a sivatagban, a sovány és lakhatatlan földön”
– és a halandók számára meghatározhatatlan növények zuhataga bo-
rítja be a szürreális alakzatú sziklákat, Olaszország legrégebb köveit.
Aztán itt van a sziget fő attrakciója: a bozótban legelésző félvad al-
bínó számár, az asino, a kies-kietlen Szamár-sziget névadója. Egyes
elméletek szerint még a föníciaiak telepítették le az első példányokat
az ókorban. Mások szerint egy Franciaországba tartó hajóról szaba-
dultak el, amely léket kapott a sziget partjainál. A minden költészetet
nélkülöző természettudósok viszont csak a fajta degenerációjának
tartják. Az albínó jószágok ritkán barátkoznak, inkább egykedvűen
bámulják az átutazó vándorsólymok, kormoránok, flamingók rajait,
mellesleg idevonzva a turistákat a világ minden szegletéből. Szamár-
sziget a mediterrán világ zárványa, a földköziség sűrítőménye: ilyen
lehetett Andalúziától a Maghreben át Levantéig a földnek ez a rend-
kívüli szelete. Mielőtt a déli (meg északi) ember össze nem taposta,
tele nem szemetelte: be nem lakta volna.

És fogolytáborokat nem kezdett elkeríteni belőle.

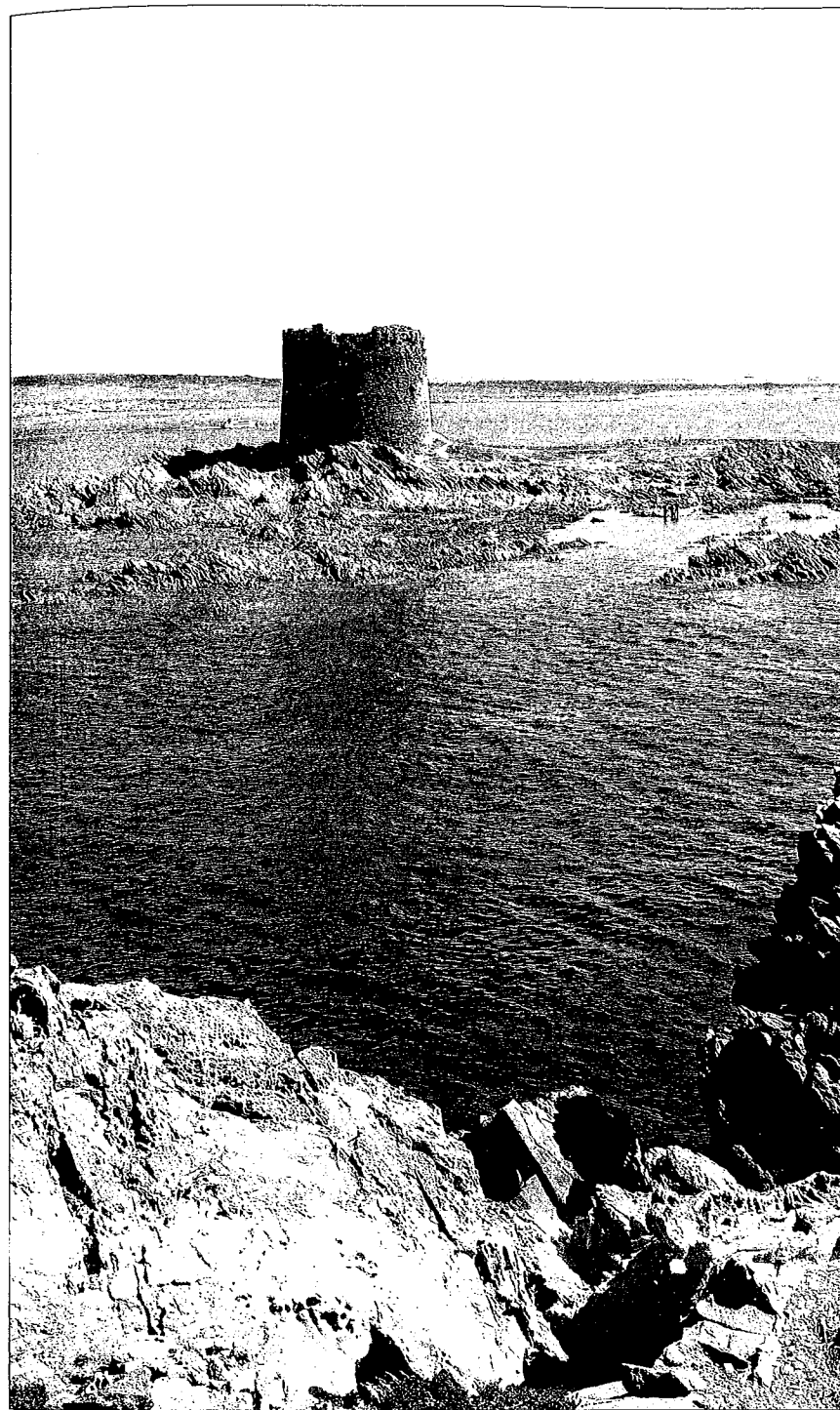
Meglepően napsütötte börtönbe lépünk: tengerkékre festett cel-
laajtóival, világos, szellős zárkaival, fákat nevelő betonudvarával

Fornelli maximális biztonságú börtönének udvara

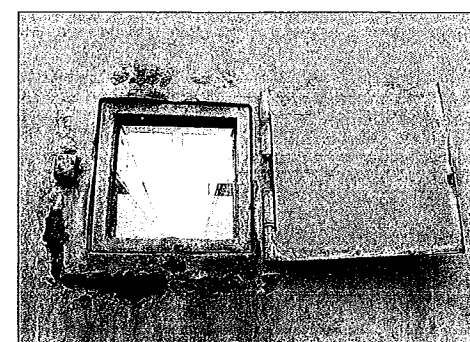
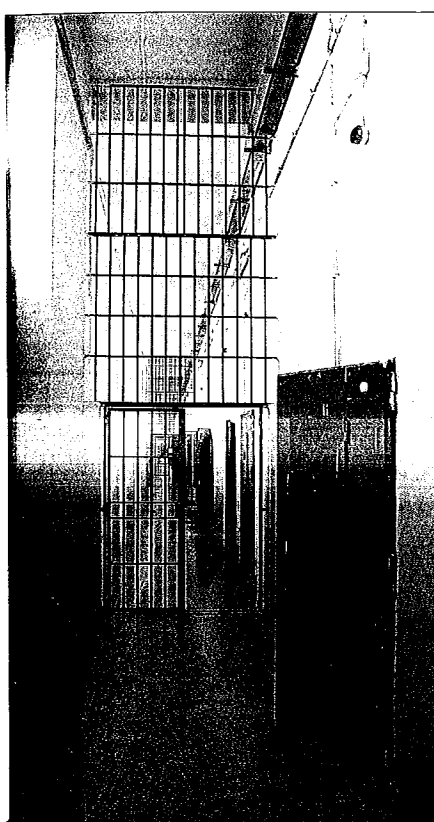
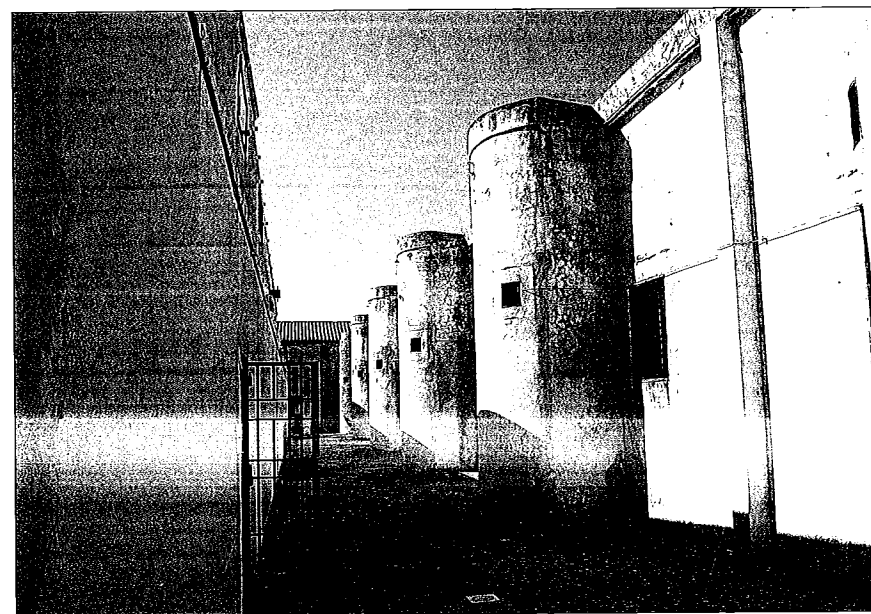
Fornelli nem tűnik olyan helynek, mint amelyikre még a legkeményebb maffiózók is remegő térddel emlékeznek. A vidám olasz turistasereg beözönlik a folyósokra, összekeveredik más vidám olasz turistacsoportokkal, megtapogatják a rácsokat, bekukucskálnak a kémlelőnyílásokon, odanyomják orrukat a beszélő néhány milliméter vastagságú plexilemezéhez, amelynél közelebb soha nem juthatott egymáshoz elítélt és családtagja. Aztán kiviharzanak a belső udvarra. Odakint pontosan értelmezhető, mit jelent a legszigorúbb őrizet. Bástyák és őrtornyok kordonjában futnak a sikátorok, amelyek a fölül is vastag ráccsal fedett, szűkös sétálóketrecekbe vezetnek. Csak az eget, néhány felhőt meg a hegy tetején magasodó vármot látni innen; különös konstruktivista árnyékot vetnek a rácsok a falakra. Ugyanezt szemlélhették napi sétájukon Giovanni Falcone és Paolo Borsellino bírók, illetve Aldo Moro kormányfő gyilkosai is, amikor még nem nőtt facsemete a sarokban lévő pottyantós budiból.

Asinara börtönszigeti pályafutása azonban nem néhány évtizede kezdődött. A kalózfészekként számon tartott, mindentől távol eső földdarab találékony hasznosításáig 1885-ben jutott el a fiatal olasz kormány. Itt alapították meg az ország karanténját, a tengeri utazók elkülönítésére, megfigyelésére és gyógyítására szolgáló vesztegzárat, s vele egy időben a mezőgazdasági büntetőkolóniát, amelyből aztán kinőtt a táborrendszer, illetve a maffia börtöne. Ám a köztes időszakban sem volt pihenő: rögtön a nagy háború után idedeportálták az orosz hadifogságból hazatérő, bolsevikgyanus dél-tiroli olaszokat; a harmincas évek végén a megszállt Abesszínia hadifoglyait, előkelőit. A második háborút követően a szárd hegyvidék legmegátalkodottabb banditáit őrizték itt, míg a hetvenes években meg nem érkeztek a Cosa Nostra oszlopos tagjai meg a Vörös Brigádok alapítói. Miattuk kellett a legkeményebben őrzött karcerré alakítani Szamár-szigetet. Eközben a környezetvédők pergőtűz alatt tartották a hatóságokat, hogy számolják föl a büntetőkolóniát, „szabadítsák föl a szigetet”, s adják át annak, amire a legalkalmasabb: egyedülálló gazdagságú nemzeti parknak. A nyolcvanas évek végére csaknem megszületett a kompromisszum. Ám 1992-ben, amikor a szicíliai maffia feleségével és védőőrizetével együtt Palermónál felrobbantotta Falconét, illetve Borsellinót, az olasz kormány nem sokat teketóriázott. A környezetvédőket lesöpörte, elfogta a corleonei Salvatore „Toto” Riinát, a „Fenevadat”, aki parancsot adott a bírók kivégzésére – és aki bevezette a Cosa Nostrában, hogy az árulók gyermekeit is meg kell gyilkolni –; s bezáratta Asinarán a Bunker

Kalózok ellen épült őrtorony Szamár-sziget előterében

Órbóde Fornelli maximális biztonságú börtönénél

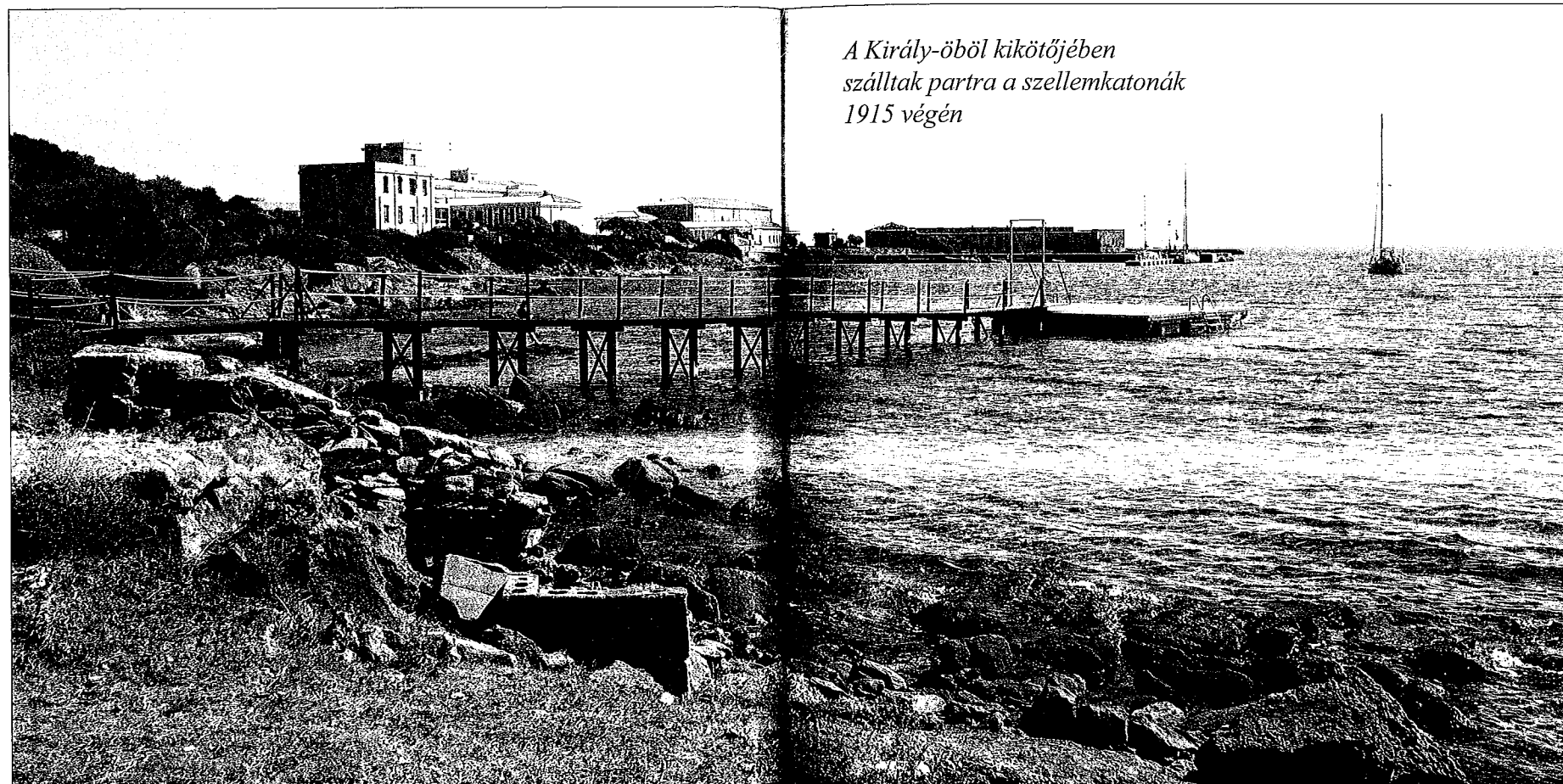
*A legádázabb bűnözők is
remegve emlékeznek
Fornellire*

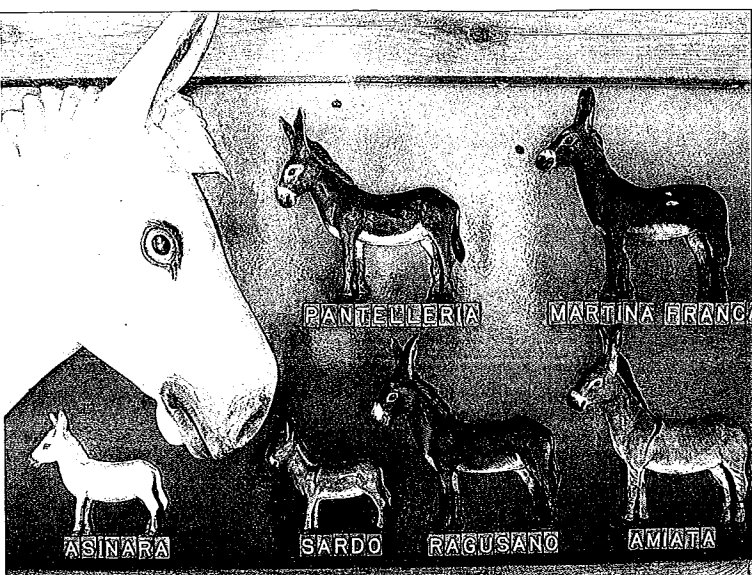
A hadifoglyok „vizesblokkja”

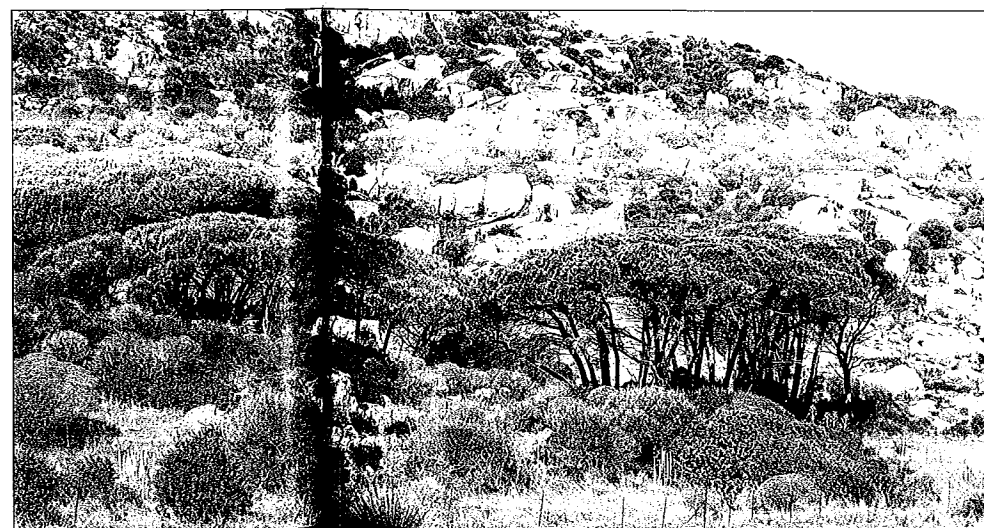
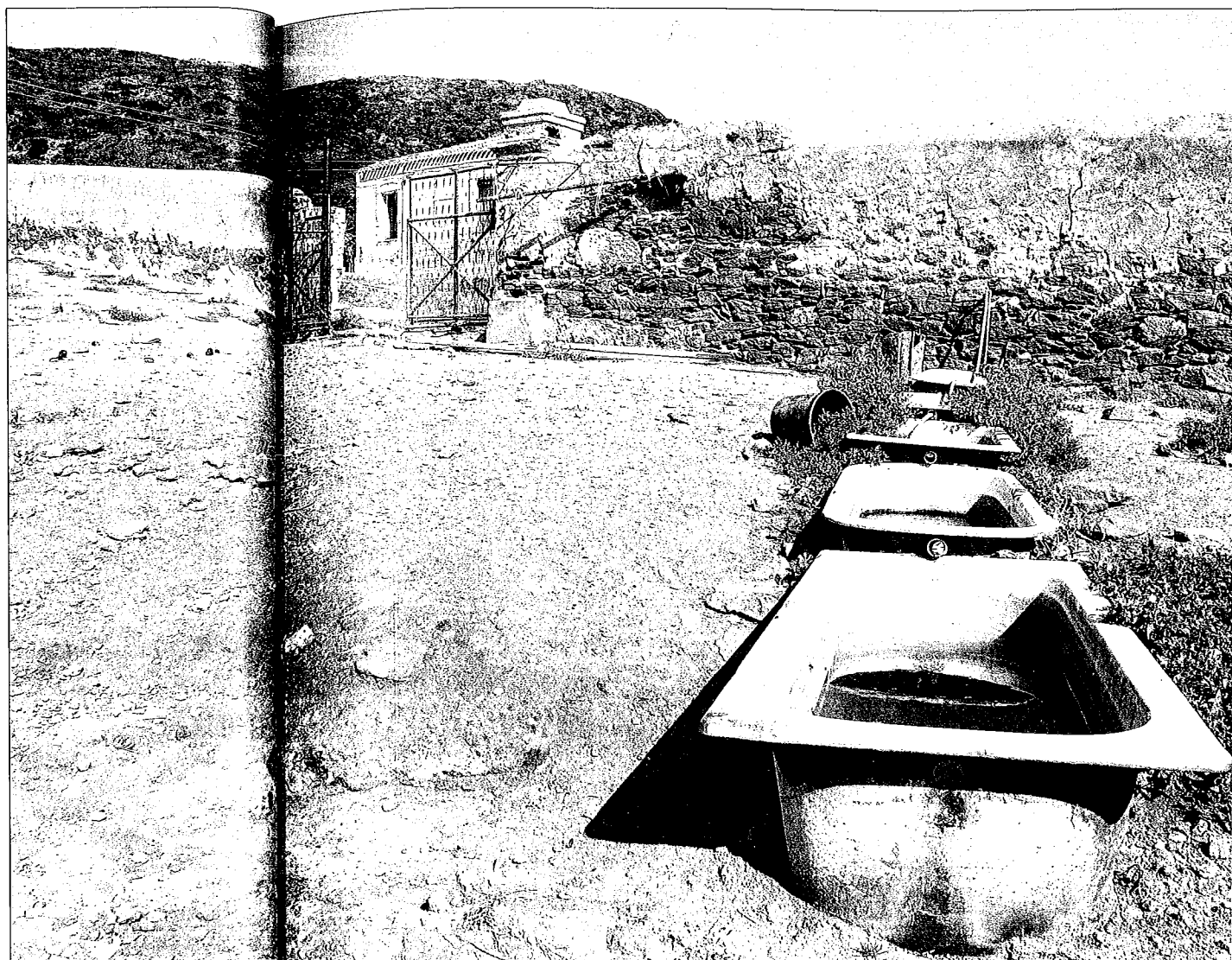
Cala Reale kórházi kápolnája kaméleonbokkal

*A Király-öböl kikötőjében
szálltak partra a szellemkatonák
1915 végén*

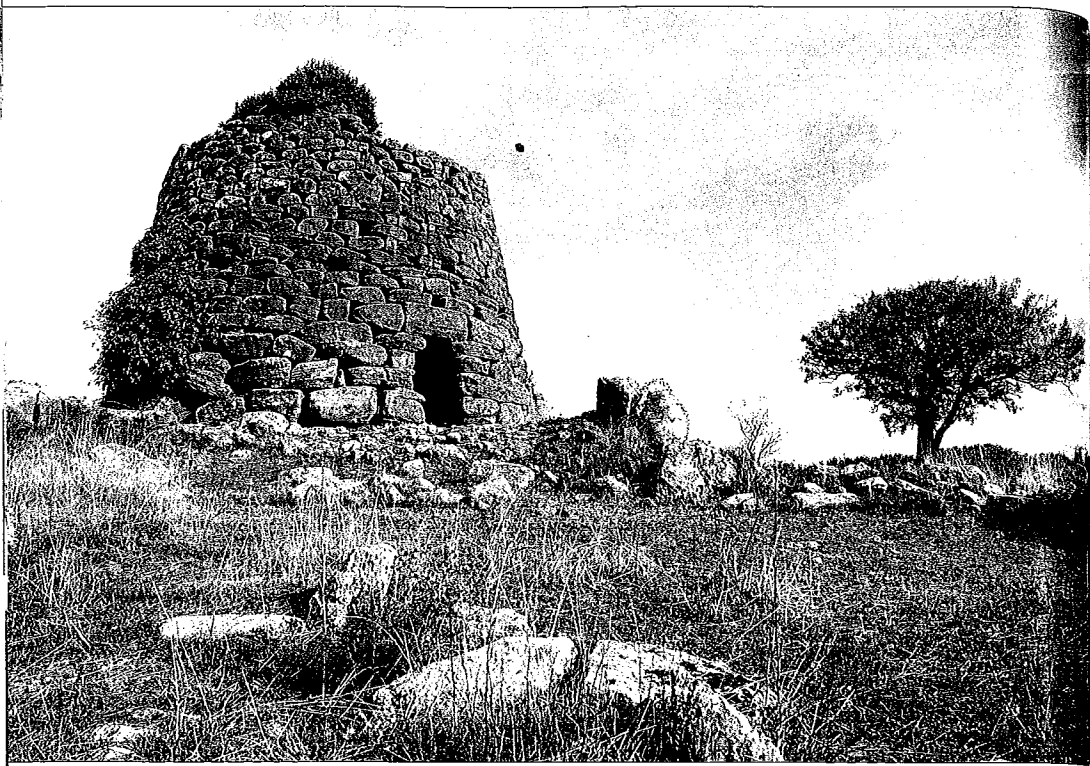
*A mediterrán Szamár-sziget nevezetessége
az albinó szamár*

*Itató a felhagyott
börtön udvarán
Campo Perdunál*

Hagyományos falkép, murales a szardíniai Fonni templománál

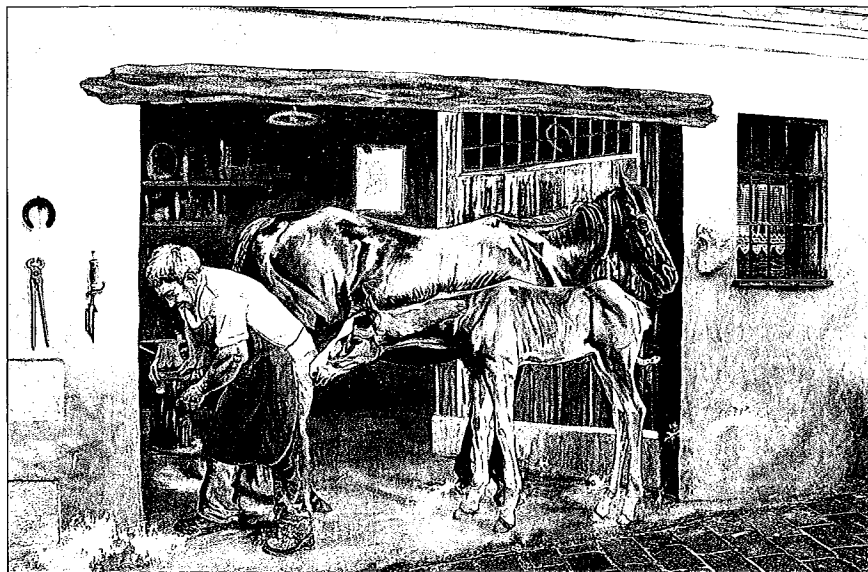
Nurage, rejtélyes rendeltetésű kőtorony Szardínia középső részén

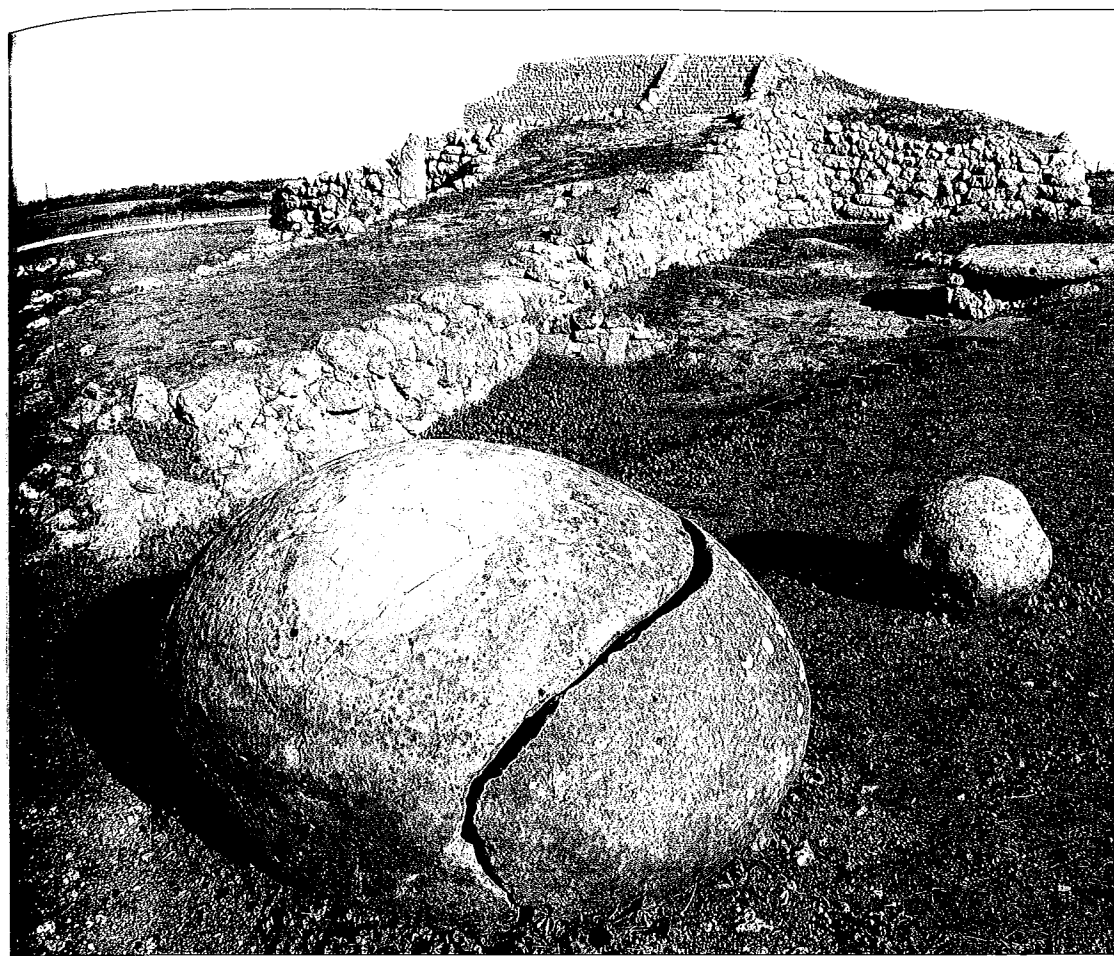
Ósi szertartás kellékei

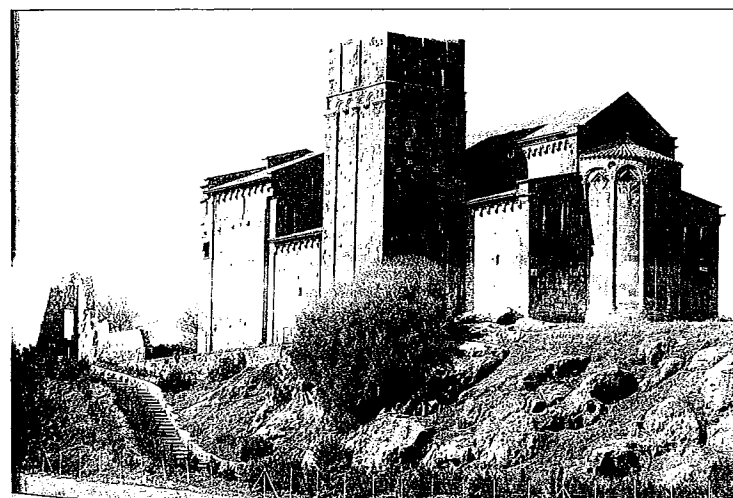
Nurage belsejében vezető lépcsősor

Békebeli murales kovácsműhely falán

Szardínia látképéhez hozzátartoznak a juhnyájak

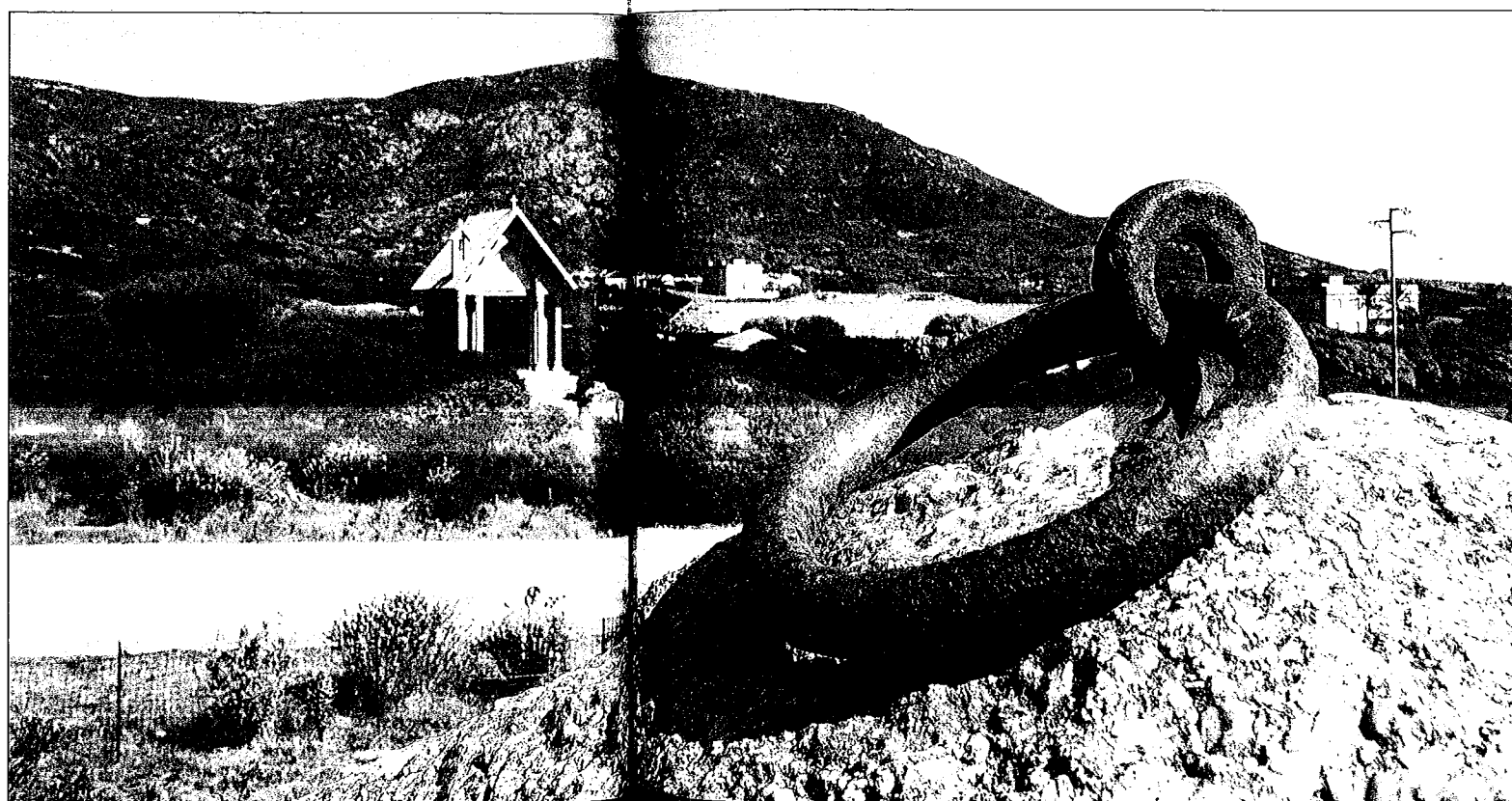

*Történelem
előtti oltár
és szentély
Monte
d'Accoddinál*

*Villámsújtott
templom:
Chiesa di
Sant'Antioco
di Bisarcio*

*Szamárfarm
a Csontkamra-part
közelében;
a dombon
az osszárium*

*Cala Reale
fogolykápolója*

Durante Natale olasz katona sírja Asinarán

nevű betonkockába, amelyet a vakító reflektorfények miatt Diszkónak is becéztek. A nemzeti park 1997-ben alakulhatott meg, az első turista 1999-ben tehette be ide a lábát. De a park 2000-re tudta birtokába venni a lelakott Szamár-szigetet, ahonnan az utolsó elítélt és fegyőr is eltávozott addigra. Szüvenírként mindenesetre magukkal hurcolták a hely szomorú múltjának néhány felbecsülhetetlen értékű tárgyi emlékét.

Mindhiába: addigra annyi bűn és szenvedés tapadt minden kőhöz, hogy Asinara a környékbeli emlékezetében maradt, ami mindig is volt. Az elátkozottak és a gonosz szigete.

Kis zöld vonatunk elhagyja a fornelli supercarcerét, és kapaszkodni kezd a bozotos közepén kígyózó keskeny betonúton, mely átszeli a kisebb-nagyobb hegyeket. Az olasz turistacsoport egyik fele nevet és énekel, s minden meglátott „signora” muflonnál lelkesen hadonászik. Másik fele a demokrácia jegyében lepisszegi az egyik felét, mert van, akit zavar, hogy nem hallja az idegenvezető hölgy monoton előadását flóráról és faunáról. A hegytetőn megállunk, és amíg a többség igyekszik legalább egy jó közös képet készíteni a fehér szamarakkal, lebámulunk a nyugati partvonal szakadékos, tajtékzó, megközelíthetetlen öbleibe. A szárazföldről nem messze már több száz méter mélységű is lehet a tenger. A keleti partvonal azonban szelíden, lankásan simul a vízbe, kitűnő lehetőséget kínálva a kikötésre, telepek, kórházak, mezőgazdasági központok létesítésére. A tenger mélye rikítóan gazdag errefelé: barátfókák, cetfélék, delfincsordák közlekednek a hajóktól nem háborított, kristálytisztá vízben, ráksereg lepi el a sziklaréseket. Nem csoda, ha manapság legalább olyan szigorú ábrázattal járőröznek a park alkalmazottai a part mentén, mint korábban a börtönőrök.

Még korábban a táborőrök.

Egyszerre ijesztő és komikus, ahogy egy-egy érdeklődő számárfej kikukkant az ablakokon. Amikor pedig beóvakodunk a házakba, egész piszkosfehér csordák trappolnak egyik szobából a másikba. Kergetőzünk a különöc jóságokkal a romos épületekben, de nem engedik megérinteni magukat. Vonatunk már átkapaszkodott Asinara túlsó felére, gyönyörű tájakon, ember nem járta partok fölött kanyarogva, hogy aztán ebédszünetet tartsunk Cala Reale, azaz a Király-öböl kikötőjénél, ahol parti pad, tanösvény és étterem várja a zötykölődésben megfáradt turistákat. Szamár-sziget központjában magasodik a régi karantén kopottas, narancssárga tömbje, a lazarett, itt vannak a templomok, a palota, illetve a fürdőház romjai a mólónál,

ahol partra szálltak a tengeri utazók meg a száműzöttek. A turistacsoportnak tovább kell mennie a program szerint, vele együtt nekünk is, hiszen szabály az szabály. De megmakacsoljuk magunkat.

– Mondja, hol találjuk a temetőket vagy a táborok maradványait? – kérdezzük az idegenvezető hölgytől. – Amíg a többiek megebédelnek, mi gyorsan megnéznénk őket.

– Nincs itt semmiféle temető, különben sem szabad csak úgy kószálni – ráz le bennünket a nő. Tudomására hozzuk, hogy márpedig mi szeretnénk egy kicsit kószálni. – Külön engedély kellene ehhez a nemzeti parktól – magyarázza egyre nyugtalanabbul. Hogy ne mérgesedjen el a helyzet, előzékeny útítársaink végül kicsikarnak nekünk két szabad órát, amíg a csoport a sziget másik csücskében lévő börtönkomplexumban álmélkodik. Mi készséggel föláldozzuk Toto Riina Diszkóját Asinara magyarjaiért.

Több hete tervezgetjük, hogyan jutunk el a műholdas térképeken is jól behatárolható helyre, amelyre Szardínián élő honfitársunk hívta föl a figyelmünket. S ebben idegenvezetők, de még parkőrök sem fognak bennünket megakadályozni. A magyar turisták szardíniai utazásait szervező, Cagliariiban élő Petrei Emesét faggattuk: vannak-e hazai vonatkozású emlékek Szardínián? Feltételeztük, költői kérdés, hiszen mit keresne a mediterrán szigeten bármilyen magyar elem a rongyázó turistákon, a szórványos letelepülteken meg a rúdtáncos lányokon kívül? Nem sok van, de az szívbe markoló, tudtuk meg Emesétől. A „legmagyarabb” Szamár-sziget, amelyre azonban ő nem tud egyszerű turisztikai célpontként tekinteni. Főleg azután nem, hogy egy nyári napon ott állt azon a sziklás asinarai domboldalon, és a látottaktól elakadt a szava.

Ha azt vesszük, hogy két évtizede jártunk először Szardínián, és csak most került látóterünkbe Asinara, akár hamut is szórhatnánk fejünkre. Ám a szigetre eddig mint világjáró utazásaink nullpontjára és kísérleti terepére gondoltunk, s ez minden mást elhomályosított. Egyetemista korunkban itt próbáltunk először néhány fillérből hétéket eltölteni úgy, hogy autóstoppal közlekedtünk, és stílszerűen ott-honról hozott szardíniaikonzerven éltünk. Bekalandoztuk a turisták nem járta szárd hegyi falvakat, a térképeken fel nem tüntetett bronzkori szentélyeket. Kempingek zuhanyzójába lógtunk be mosakodni, s a parti cserjésben vagy luxuskikötők sziklái között aludtunk. Reggelente meg arra ébredtünk, hogy bőrünk síkos a sós szellőtől, hálósákunk belelóg a tengerbe a jelentéktelen kis dagály miatt, miközben vigyorgó milliomosok futnak ki hajójukkal menedékhelyüinktől

centiméterekre. De Szardínia a kőkori kultúra és művészet birodalma is volt számunkra. Európa őskora. Meg a rejtelmes kőtornyok és a kecskemaszkos emberek, a vérbosszú törvényét nem felejtő pásztorok, a vadászpuskás kisebbségi autonómia és a történelem előtti reflexek világa. Ugyanakkor az elképzelhetetlen luxusturizmusé.

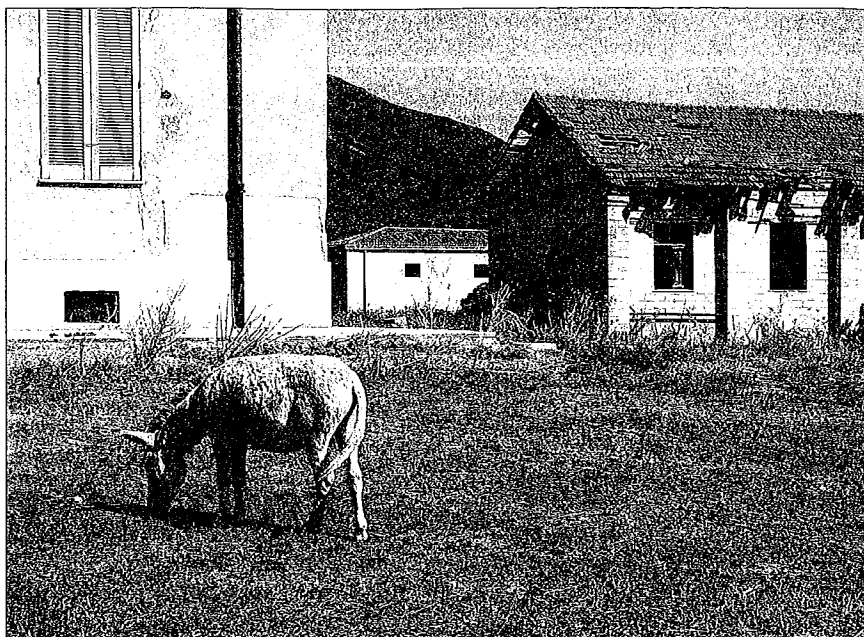
Meg sem fordultak fejünkben a koncentrációs táborok.

Petrei Emese felidézte: 2009-ben megkereste őt egy kiskunsági asszony, hogy idős férje leghőbb vágya Asinarára utazni. A férfi nagyapja Szamár-szigeten raboskodott, mely később számtalanszor felbukkant a gyermekkori mesékben. Tengerben úszkáló foglyokról szóltak e történetek, akik vödrökbe gyűjtötték a kagylót, és friss citromot csavartak rá, ha megéheztek. Mielőtt útra keltünk volna, szót váltottunk a házaspárral.

– „Asinara, Asinara, miért vagy te olyan árva / Elhagyatott szigetcskén...”, tovább sajnós nem tudom, nem maradt fenn írásban a szövege – idézte föl a nagyapjától tanult verset Vedres Ferenc nyugdíjas pedagógus és jogász.

– Férjem nagyon régóta szeretett volna Asinarára látogatni, s amikor nyugdíjba mentünk, a jubileumi pénzből terveztük az utat – magyarázta Vedres Ibolya volt tanárnő. – Ám magyarországi irodák nem foglalkoznak ilyesmivel, úgyhogy az interneten kerestünk olyan embert, Emesét, aki helyben meg tudja szervezni. Rajtunk kívül még egy osztrák volt a csoportban, hármásban jártuk végig az emlékhelyeket, neki is a nagyapja raboskodott a szigeten. Mindenesetre jó érzés, hogy az olaszok ilyen szépen megemlékeznek ezekről a szerencsétlen emberekről.

Ennyi előismerettel válunk le az ebédelő olasz turistacsoportról, és bevetjük magunkat Cala Reale vadonjába. A part fölött szépen felújítva áll a kis templom, amelyet a kórházi krematóriumból alakítottak át szentéllé. Kitűnően belátni innen a macchia zöld tengeréből kiemelkedő épületmaradványokat. Az albínó szamarak csapásain közelítjük meg a másik aprócska kápolnát, amelynek homlokzatán kezdetleges szerszámokkal, de érző kézzel faragott pietà látható. Alatta latinul Jeremiás próféta szavai: „Mindnyájatokat kérlek, ti járókelők: tekintsétek meg és lássátok meg, ha van-e oly bánat, mint az én bánatom...” A kápolna előtt két római katonaszent, Efisio és Gavino betonszobra állt, amíg a kilencvenes években a hatóságok ki nem ürítették a börtönszigetet, és el nem tüntették az ingóságokat. Csak a talapzatok maradtak a bokánál kitört lábakkal. A fogolykápolna zárva; sehol egy felirat, egy emléktábla a készítőkről.

Vesztegzár és tiszti láger

A kápolnával szemben, közvetlenül a parton magasodik a sziget tekintélyparancsoló központi épülete. Ma a park igazgatósága székel benne, korábban a karantén adminisztrációs központja volt, majd a börtönvilágé. Bejárata arra a mólóra néz, amelynél egykor partra tették a tengerjárók utasait, hogy eltöltsék a biztonsági időszakot a vesztegzárban, vagy kiheverjék nyavalyájukat a szomszédos, ma már kissé viharvert kórházépületben. Ennek falán most is jól olvasható: Stazione Sanitaria Marittima Quaranteneria – Tengeri Egészségügyi Vesztegzárállomás. Lejjebb, közvetlenül a parton bemászunk a romos épületekbe: egykor itt végezték el a jövevények féregtelenítését és fertőtlenítését. Törmelékhalomban gázolunk, hatalmas rozsdás fémtartályok árválkodnak a sarokban. Átfúj a szél az üveg nélküli ablaknyílásokon, jobb nem is tudni, miről dudorászik.

Bár a gyógyítás és megtisztulás központjának tűnik, a Király-öböl valójában tengernyi szenvedés tanúja

Hiába járjuk körbe az épületroncsokat, hiába üldözzük a gyanakvó szamarakat a lakatlan szobákban, hiányérzetünk van. Valahogy nem áll össze a kép. Bolyongunk a kísértetházak között, megkerüljük a régi börtönépületeket, amelyek udvarán poshadt vízzel teli fürdőkádak éktelenkednek. Számáritatók. Majd csüggedten begázolunk

ismét a tüskés macchiába. Ám hirtelen különös romokra leszünk figyelmesek. Gyakorlatilag csaknem hasra esünk bennük. Eddig nem vettük észre, mert benőtte a futónövényzet: csonka, alacsony falak bújnak meg a kis kápolna mögött. A téglalap alakú teret bezáró kőkerítésből vasrudak állnak ki, kétséget sem hagyva afelől, hogy egykor őrzött hely működött itt.

Tábor.

Elrugaszkodunk ezektől a falaktól, de el a turistacsoporttól és mindattól is, amiért Asinarára szokás látogatni. Az utak egyre járatanabbak és egyre tövisesebbek, a tengert már nem is látjuk, amikor rábukkanunk arra, aminek létét az idegenvezető határozottan tagadta. Tengerészcsomóval lekötözött kilincset kell csupán lenyomnunk, hogy kitérüljön a rozoga kapu, és egy öreg pinceárol izgatott madárraj rebbenjen föl. Félreeső helyen fekszenek az első világháború és a kolerajárvány olasz halottai. Szögesdróttal körbefont törött kereszt, betonkrisztus omladozik a hősi halottak emlékműve fölött. Mellettük fekszik az anconai Durante Natale, a 16. gyalogezred ifjú katonája, feltehetően az őrség tagja. 1916 márciusáig szabatott ki rövid élete. A magas kőfal mentén apró sírhalmok sorakoznak: a kolera aratott a helybéli gyerekek között is. Minden elvadulva, látszik, hogy hónapokig nem jár erre teremtetett lélek. Amikor kilépünk a kapun, a mi gyalgó szárazföldi csomónkkal rögzítjük vissza a kilincset.

Tengeri kagylókból hallani azt a mély, mindent átjáró bűgást, amely betölti a dombtetőre emelt épületet. PAX és AU – ez olvasható a falakon. Szótlanul állunk a lelakatolt, dróthálóval borított kapunál, a bécsi kerékpárosok hevenyészve odakötözött zászlóját rángatja a szél. Odabent az erős őszi napfényben szinte fellobbannak a lábszárcsontok és a koponyák, amelyekből bizarr sormintákat raktak ki a hatalmas vitrinekben. Arcunkat a rácsoknak szorítva csupán távcsővel tudjuk kibetűzni az utolsó vitrin helyére erősített márványtáblát: az „Ungheria” és az „ungherese”, azaz a „Magyarország” és a „magyar” szó többször is szerepel a nevek alatt. Az oltáron olasz és osztrák koszorúk feliratos kőtábla körül, magyart nem látunk. Eljutottunk hát oda, ahová jöttünk, de belépni nem tudunk.

Jó ideje zárva van az asinarai csontkápolna. Valaki ellopott innen egy koponyát, és az interneten elárverezte.

A kápolna alatt Asinara ritka fürdőhelyeinek egyike, az Ossario beach, a Csontkamra-part: ezt a gyönyörű öblöt láthatják a szép rendben fősorakoztatott halottak. Amikor megértjük majd végre, mit láttunk Asinarán, és a fél világra kiterjedő nyomozással eljutunk

Szamár-sziget csontkamrája

a szemtanúkhöz, és felleljük az elveszettnek hitt dokumentumokat, ilyen sorokat fogunk olvasni:

„A horgonyt felhúzzák, visszanezék, hogy istenhozzádott mondjak bajtársainknak, akik a mögött a fehér fal mögött és a zöld fű alatt fekszenek. [...] Szép álmokat, a dagály majd hírt hoz távoli szülőföldről.”

Pedig a túlélők még félúton sem jártak.

A tífusz kútjai

Semmi sem az, aminek látszik: sárkunyhónak álcázott kaszárnyák és szőlőkertnek tetsző temetők mellett vezet az út. Nincs olyan ház Szerbiában, amelyen ne lobogna fekete zászló. A hegyi patakok halált oldanak a Szávába és a Dunába; sem orvos, sem orvosság nem jut a foglyoknak. Tetűvadászat a nagy háború első karácsonyán, sátorponyva kukoricaleves helyett, de nincs más mód a túlélésre.

– Óhajtja, hogy az ön maradványait hazaszállíttassuk, vagy megelégszik azzal, hogy itt helyben eltemetjük? – tudakolta az amerikai tisztviselő Mr. John Reedtől, a Metropolitan Magazine munkatársától, aki éppen azzal foglalatzkodott, hogy tetőtől talpig bekenje magát kámforral, frizuráját átfésülje némi kerozinnal, zsebeibe molyriasztó labdacsoakat helyezzen, poggyászát pedig naftalinnal hintse be. Olyan volt az egész, mint valami ördögűző szertartás. Merthogy az is volt a javából. Mr. Reed és illusztrátor munkatársa nem kevesebbet vettek a fejükbe, mint hogy életöszönük siránkozására ügyet sem vetve elhagyják Szalonikit, és átlépik a „halál országának” határát. Mivel felvilágosult amerikaiak voltak, jól tudták, az eltökéltségen kívül tudományos eszközökre is szükségük van: a járványt terjesztő férgek semmi szín alatt nem juthattak át a kenceficék bűzén. Ám a társaságukban utazó brit hadnagy, miközben tüsszögőrohamokat kapott a naftalintól, tudálékosan fejtegette: nézete szerint az olajok mit sem érnek, hiszen egyetlen dolgot lehet a kórról tudni, mégpedig azt, hogy senki nem tud róla semmit. Talán csak annyit, hogy Szerbia lakosságának hatodát sírba vitte.

A három gyilkos inváziót visszaverő állam 1915 elejére tagadhatatlanul a halál birodalmává vált. Romlott emberhús terítette be a hegyeket és a völgyeket. A harcmezőn, az országutak mentén békés egyetértésben oszladoztak szerb és osztrák–magyar katonák ezrei, a folyók és források megteltek fertőző hullákkal, állati dögökkel. Dühöngött a tífusz, a kolera, a vérhas, a skarlát, a fekete himlő – a járványokat nem lehetett megállítani. De nem is volt, aki megállítsa: a hadseregben

ezer katonára jutott egyetlen orvos, a civileknek sokszor egy sem. Jobban hullottak az emberek, mint a háborúban. A szerbek a vállukat vonogatták, és gúnyos hahotában törtek ki a brit segélyszervezetek vezetőinek kijelentésére: ha munkatársaik közül egy is megbetegszik, azonnal elhagyják Szerbiát. Az amerikaiak fele elkapta a kórt, el is iszkoltak innen. A szerbek szerint ebből is látszott, hogy mind az angolok, mind az amerikaiak nyúl szívű népség. Egyáltalán: szerintük mindenki gyáva volt, aki védekezni próbált a kór ellen. Azzal a komor büszkeséggel tekintettek a ragályokra, mint a középkori Európa a fekete halálra.

John Reednek és társának, még ha vendéglátóik szemében pipogyanak bizonyultak is, mégis használhatott a bűzvédelem, mert úgy jártak-keltek a temetővé vált királyságban, mintha egzotikus kiruccanásn vonnának részt. Turbános cigányok és arany fülbevalós, meztelábás cigány lányok karavánjaiba botlottak. Majd még rongyosabb katonákba, akiken csak a sapka mutatta, hogy a szerb hadsereg tagjai.

– Mit gondolnak? – nevetett egyikük, döbbenetüket látva. – Három év alatt négy háborúban harcoltunk. Azóta nem kaptunk új egyenruhát...

Vonatuk percekig kis fakeresztek erdeje mellett haladt. Úgy vélték, egykor takaros szőlészet lehetett itt. Útitársuk felvilágosította őket, hogy ez Gyevgyei tífusztemetője. Majd furcsa formájú dombnál zakatoltak el, amely úgy festett, mint valami darázs-fészék: tucatnyi lyuk, odú, barlang volt az oldalába vájva; mocskos, sáros, foszló uniformisú alakok csúsztak-másztak a járatokban. Többen közülük a domb lábánál csörgedező sárga patak vizét szűrőcsővel, fittyet hányva arra, hogy az már tucatnyi tífusszal fertőzött falun folyt át. A putrilakók nem haramiák, hanem határőrök voltak.

Így állt most Szerbia.

El kellett ismerni: összességében nem volt valami színes látvány a téli Balkán. Amerre John Reedék jártak, minden ajtón fekete zászló lobogott, mert minden házban volt halott. A tífusz feketéje hozzátartozott az ország látképéhez. Éppen úgy, mint a k. u. k. egyenruha csukaszürkéje. Az ország útjain, városaiban, földjein, karanténjaiban és táboraiiban ezrével nyüzsgöttek a hadifoglyok, az ember lépten-nyomon beléjük botlott. A szerbek agyában a halál feketéje és az ellenség szürkéje valójában nem különült el, hiszen a mostani kataklizmáért meggyőződésük szerint az osztrák-magyar hadsereg volt a felelős. Számítalan rémtette közül ez volt a legsúlyosabb: a magyar foglyok hozták magukkal a ragályt az Alföldről.

Terjed a tífusz Szerbiában

De az amerikai újságírók megtapasztalhatták, nem hiába a farkas a szerb nép jelképe. Csapdába ejthetik, megkínózhatják, megszenved a szabadulásért, ám ha kitör – és miért ne törne ki –, kegyetlen bosszút áll ellenségein. 1914 végén legyőzték a betolakodókat, fogságba ejtették fél hadseregüket, és a hadifoglyok most bőrükön érezhették meg, milyen a bosszú íze.

Am a hős szerbek egy kérdésre nem leltek választ: ha már elfogni sikerült, hogyan tudnak elhelyezni ilyen tömegeket? Hogyan lehetséges bezsúfolni tízezreket falvak istállóiba, városok ütött-kopott török kaszárnyaiba? Olyan helyekre, amelyek még a legalapvetőbb ellátással sem rendelkeztek. 1915 elejére csaknem száz kisebb-nagyobb tábor alakult meg az ország területén. Ami nem jelentette azt, hogy többé nem voltak a szabad ég alatt, sárban-hóban alvó, legyöngülten, betegen is munkára vezényelt és mindhalálig robotoltatott rabok.

A táborok közül a legnépesebb Nišben állt föl. Bizánci katedrálisával, telefondrótokkal teliaggatott minaretjeivel, sártengerré vált utcáival és nyomorúságos kunyhóival hamisítatlan balkáni település volt, amely a háborúban átvette a kevésbé védhető Belgrádtól a főváros szerepét. Ideköltözött a szerb állam minden fontosabb intézménye, így lett a húszezres hegyvidéki városkából 120 ezres „metropolis”, az álmos pásztorközpontból légerváros. Miközben a keretek mit sem változtak. Emitt katonák masíroztak cuppogva, és boltosok kínálták óbégatva portékáikat, amott parasztok patkolták oldalukra dőlt ökrüket a legnagyobb természetességgel. Rikító népviseletbe öltözött aszszonyok tébláboltak a belvárosban, férfiak vállukra vetett báránnyal,

generálisnak öltözött adószedők és megannyi kezetlen-lábatlan hadirokkant. De ami a legfeltűnőbb volt John Reed számára: hogy a mindenütt ott lebzselő osztrák–magyar hadifoglyok őrizet nélkül közlekedhetnek. Egy csoportjuk vagont rakodott ki a pályaudvaron, másutt árkot ástak, a többségük azonban csak lézengett minden értelmes tevékenység nélkül. A diplomaták klubjában alkalmanként összehívták Fritzcel, az osztrák fogoly pincérrel, aki a háború előtt a londoni Carlton Hotel felszolgálója volt. A demokratikus gondolkodású amerikaiak örömmel konstataáltak, hogy fillérekért vásárolhatnak maguknak szolgát a rab katonák közül. Aminek az illető is bizonyára örül, hiszen többnyire nem volt elfogadható szállása, sem ételmezése.

– Megszökní? Ugyan! – legyintett kérdésükre egy kormánytisztviselő. – Eszükben sincs megpróbálni. Az utakat méteres sár fedi, a falvak kihaltak és fertőzöttek, nincs mit enni... Vonattal is elég megpróbáltatást jelent most Szerbián átkelni, de gyalog teljes kép telenség. Ráadásul mindenütt őrcsapataink állnak a határ mentén.

A kávéházak falát beborító fekete partecédulák azonban azt mutatták, Ništ is elérte a járvány. A folyó fölé magasodó egykori török citadella tövében katonák százai heverték, vakaróztak, és vadászták a tetveket, szemükben láz fénylett. Ahol kis kopott fűfolt volt a városkában, ott emberek gyülekeztek, és adták-vették egymásnak a tífuszt. Kórházak ablakaiban Reed néha megpillantott egy-egy holtápadt, mocskos lepedőbe bugyolált csontvázat vagy az út szélén fekvő, sárból gyúrt halomnak támaszkodó nyomorultat. Ők voltak a nagy járványt túlélő hadifoglyok.

A ragály a semmiből jött, és váratlan gyorsasággal csapott le Szerbiára, de még Magyarország déli peremterületeire is. Nem voltak előjelek. Amikor 1914 augusztusában a sebesült Szakraida István hadnagyot elfuvarozták Valjevón keresztül Nišbe, még csak puska golyótól haltak az emberek. Szakraida legfőbb gondja ekkor erkölcsi és stratégiai jellegű volt, holott egyelőre az sem dőlt el, életben marad-e. Mozdulni sem tudott kórházi ágyán, mellére gipszkötés nehezedett, ápolónő kanalizta a tejet és a teát a szájába, mert nem volt képes enni. Tüdőgyulladást kapott, testét priznicbe csavarták, hogy a magas láz el ne vigye. Mégis az aggasztotta leginkább, hogy „vajjon mit fognak rólam otthon és az ezrednél gondolni. Néhány szerb újságot fordítottak le. Eszerint katonáink rettenetes garázdálkodást vittek véghez Szerbiában. Az egész hadseregünk ki lett dobva Szerbiából. Úgy látszik, nagy hibák vannak a vezetésben... Mi lesz, ha ez igaz?

El vagyok keseredve. A háború borzalmasságai megrendítettek engem.”

Még csak 1914. szeptember 4-ét írtunk.

A láznál is jobban gyötörte a szégyen és a tehetetlenség. Évekig azért tanult, hogy egy nagy múltú hadsereg tisztjeként harcolja végig a győzelemhez vezető hadjáratokat. A vereségre és a fogságra nem kapott kiképzést. A megadás nem volt benne egy k. u. k. tiszt erkölcsi kódexében. Akkor inkább a hősi halál. Most pedig rongyos szerb kórházban haldokolt. „Nem tudom elgondolni, hogy én fogoly vagyok, bár megsebesülve, nem tudok ebbe belenyugodni. [...] Tétlenül kell itt feküdnöm, míg annyi és annyi társam harcol. De szeretnék ott lenni!” Aztán átkerült a tiszti kórházba, sebesült szerbek közé, akikről nem sok jót lehetett várni. „Durva parasztok, nagyon ellenséges, kíméletlen hangon beszélnek rólunk. Amennyit a beszédükből kivettem, nagyon lebecsülik hadseregünket.”

Szakraida hadnagynak csaknem két hónapra volt szüksége, hogy kiheverje kétoldali tüdőlővését. Megtanult vánszorogni, majd járni, fogolytársával rótták a köröket a folyosón és a kertben, míg meg nem erősödtek. Októberben végre elhagyhatta a kórházat, ahol a lehetőségekhez mérten lelkiismeretesen ápolták. Hamarosan megdöbbenve szembesült azzal, hogy ez a bánásmód nem járt ki a legénységnek. Első „egészséges” éjszakáját egy niši kaszárnya kamrájába zárva töltötte, de a patkányok és a hideg miatt nem tudott aludni. A közkatonáknak még rosszabb volt a helyzetük: istállóba zsúfolták a súlyos sebesülteket is, akikkel senki nem törődött, úgyhogy saját piszkukban haltak meg. De legjobban az szorította össze a fiatal hadnagy szívét, hogy látta az osztrák–magyar hadsereg szláv nemzetiségű tisztjeit szerb szolgálatban. S ahogy az már lenni szokott, ádázabbak voltak fogvatartóiknál is, hiszen bizonyítaniuk kellett. „A mi szegény bakáinkat botozták, a szerb, horvát és cseh nemzetiségű bakákkal kivételt tesznek. [...] Különösen sok cseh van a foglyok között. Parancs szerint a magyarokat megölik, még a sebesült katonákkal sem tesznek kivételt. Bizony sír a lelkem.” Agitátorok és újságírók jártak a legénységi foglyok között, és szakadatlanul csábították őket, lépjenek át a szerb hadseregbe, akkor elhagyhatják az istállót, és megjavul a soruk.

Mielőtt átszállították volna a tiszti lágerbe, Szakraida Istvánnak kihallgatáson kellett átesnie. Tanárféle ember kérdezte előjáróinak ezrede tisztjeinek nevét s hogy mi történt vele megsebesüléséig. „Persze sokat nem tudott meg tőlem. Volt egy könyve, melyből az egész

hadseregünk hadrendjét felolvasta nekem. Többek között azt kérdezte tőlem, hogy miért harcolunk mi, magyarok oly elkeseredetten és kegyetlenül ellenük. Azt mondja, ezt még meg fogjuk banni. Nem feleltem semmit, csak nem fogok itt politizálni evvel a marhával.” Ezt követően átvitték a niši török citadellába, a Cer hegyen elfogott tisztek tömlöcébe.

Közben szép ütemesen érkeztek a városba a többi harctérről a foglyok.

Így a Belgrádnál ottfelejtett Szöllősy Aladár népfelkelő hadnagy is, aki valahogy kiharcolta, ne kelljen egy lóistálló piszkos nyeregkamrájában tölteni a vesztegzár öt napját. Ám amikor belépett a fogolytáborba, megrendülve látta a kaszárnya udvarán tolongó tisztek tömegét. Decemberre a foglyok ugyanis „kinőtték” a niši várat, a megötszöröződött csoportot át kellett helyezni a 2. szerb gyalogezred laktanyájába. A két L alakú épület által bezárt sivár helyen több mint hatszáz k. u. k. tisztt küzdött az unalommal, a betegségekkel és a parancsnokok önkényeskedésével. Szöllősy ötvenedmagával szállásolták el a kaszárnya egyik szobájában, dohos szalmazsákon hajthatta pihenőre a fejét, de ő sem tudott aludni. „Lehetetlen leírni azt a lelkiállapotot s érzést, amit ez a helyzet bennem keltett. Alig két hét előtt még győzedelmesen vonultunk előre abban az országban, melyben most fogoly vagyok oly sok társammal együtt. Kábult fővel jártam e sok mindenféle nyelvet beszélő tisztt között. [...] A kultúrmáz napok alatt lepattogzott és sokan a legkíméletlenebb formában mutatták be igazi mivoltukat. A tisztek egy része borba fojtotta bánatát, a másik része, a csehek, örömköbben ittak.” Ez utóbbiak ráadásul levágták Ferenc József-monogramos sapkarózsájukat. Míg néhány leleményes baka előléptette magát, s rangjelzést fabrikált rongyaiból, hogy becsempéssze magát a tisztek közé.

A súlyosan sebesült Aggházy Kamil százados mindebből egyelőre semmit sem fogott föl, mivel ő is a pusztá megmaradásért küzdött, mint Szakraida István.

Aggházy Kamil önarcképe

Elfogása után a kragujevaci katonai kórházban kötött ki, ahol vasárnaponként a helyi gárdazenekar szórakoztatta az osztrák–magyar és a szerb betegeket. Menetrendszerűen megjelent a tamburásokból és hegedűsökkel verbuválódott banda, és többek között olyan nagy sikerű slágereket játszott, mint az Ujjé, a Ligetben nagyszerű vagy a Hulló falevél:

*Hulló falevél, suttogva beszél, a szép tavasznak már vége,
S a nyárnak, mely lelkünkben égett, már csak az emléke él...
Hulló falevél, sárgult falevél...*

Zerkovitz Béla nótáit néha a komitácsiinduló színesítette, vagy cseh hopszasza, esetleg érzelmesebb darabok, amelyekről a férfikönnny is kicsordult. Muzsikában nem volt ellenség. Ám ha rázendítettek a kólóra, még a haldokló szerbek is föltápáskodtak ágyukról, összekapaszkodtak, és ropták kegyetlenül, csak úgy villogott a szemük. Fél-éves lábadozás után, 1915 májusában került át Aggházy a niši lágerbe, hogy néhány nap múlva ismét maródit jelentsen. Combsérülése miatt így ingázott tábor és kórház, élet és halál között. „Május 23-án vonult be közénk. [...] Két mankó segítségével tudott csak járni [...], a mostani állapotában javulást nem várhatott – írta Szöllősy hadnagy. – A mi csapatainkhoz tartozó hadifogoly orvosok mind szerb kórházakban teljesítettek szolgálatot, s közöttünk egy sem volt, aki rajta segíthetett volna.” Bajtársa, Kukuljevič József népfelkelő főállatorvos kötözte és masszírozta a századost. Ezért maradhatott életben.

Szücs Andrásnak és pancsovai társainak a negotini temetőben nem volt kedvük táncra perdülni, bár a vérkeringésüknek biztosan használt volna. Már annak is örültek, hogy nagy nehezen visszatért a tudatuk és az emlékezetük, mielőtt elevenen elföldelték volna őket a tifuszos hullákkal együtt e kelet-szerbiai városka temetőjében. Az erdélyi bakát néhány nap lábadozás után kipenderítették a kórházból, és mehetett Nišbe. Olyan szorosan zsúfolták a foglyokat a vagonokba, hogy az utazás két napja és két éjszakája alatt egymáshoz préselődve álltak, le sem tudtak ülni. Majd a több ezer embert egyetlen istállóba nyomorították be, mely a teheneknek túl rozoga volt, de a svábáknak megfelelt. Nem csoda, hogy napról napra több lett a beteg közöttük. Bár megtiltották nekik, hogy igyanak a vízből, mást nem adtak helyette. Fagyökéren éltek, ha nem jutott híg kukoricaleves vagy zsiszikes bab. Ruhájukat nem tudták kimosni, ezért Szücs hatékonyabbnak tartotta egyszerűen lesöpörni magáról a tetvek légióit, mint egyenként

Oszták-magyar hadifoglyok érkezése Nišbe

csipegetni őket körmével. Mindenütt nyüzsögtek: a kapcán, az ingen, a sapkán, a gatyájukban... Ha este összeszedett százötven példányt a felsőtestéről, másnap reggel újra tetűszőnyeg borította. Megkönynyította a vadászatot, hogy szalmát sem terítettek alájuk, amelyben elbújhattak volna a paraziták. A foglyok a jéghideg földön háltak, de nem a hátukon fekve, mert annyi hely azért nem volt. Amikor valaki a másik oldalára fordult, vele kellett hogy forduljon az egész sor. Ha valaki napokig megtagadta az együttműködést, gyanítani lehetett, hogy halott. Aki meg hasmenéssel küzdött, és éjszaka megpróbált kiérni a latrinára, közben nagy biztonsággal összetaposott néhány fejet és lábat. Táborparancsnokuk azzal kívánta oldani a hangulatot, hogy bárkit megbotoztatott bármilyen testhelyzetben, miközben azt üvöltötte: „Én vagyok a ti istenetek, megölhetlek benneteket!” Az örök pedig így kedveskedtek nekik, ha sorakozásnál nem volt ki a létszám: „Seggbe baszom a svába anyátokat. kerüljétek csak vissza!”

Néhány szerb szót mindenesetre hamar elsajátítottak.

Eközben John Reed és illusztrátora szorgalmasan rózta Szerbia földült térségeit. Afféle század eleji katasztrófaturistaként tettek látogatást a rommá lőtt Belgrádban, hogy a vár ormáról borzongó pillantást vessenek a Duna túlsópartjára, az ellenség földjére, amint

a magyar alföld elsüllyed a naplementében. Félelmet nem ismerve felkeresték a „félbandita-félforradalmár” komitácisk harcállásait az oszták-magyar vonalaktól alig száz méterre. Lelkiismereti kérdésnek tekintették, hogy értesítsék a világot mindarról a szörnyűségről, amelyet eleinte maguk sem akartak elhinni. Hogy az oszták-magyar hadsereg ezrével hurcolta a Monarchia fogolytáborába nemcsak a katonákat, de a védtelen civil lakosságot is. Mivel álláspontjuk szerint nem háborút viselnek Szerbia ellen, hanem büntető hadjáratot. Szabácson azt tapasztalták, hogy a városkát egyszerűen eltörték a föld színéről, még a gyerekjátékokat is ellopták a katonák. Amit meg nem tudtak magukkal hurcolni, azt fejszével szétverték. A magánkönyvtárak minden egyes könyvének minden egyes lapját kitépték, és szétszórták a földön. Összeszedték a szerb hadifoglyokat, és eltörték mindnek a nyakát. Némelyiknek előtte bajonettel körültekintően kiszúrták a szemét. Egész falvakra rágyújtották a házakat, aki pedig menekült az ablakon, azt agyonlőtték. És nem az osztákok, nem a csehek, hanem mindig a magyarok!

Ki más?

De volt ennél rosszabb is. Gučevónál a csatamezőn jártak, a kásás emberhúsból és a ropogó csontokból térdig süllyedtek. Szerbek és ellenségeik abban a pózban heverték mindenfelé, ahogy harc közben érte őket a halál. Egyenruhafoszlányok, hajjal borított koponyák, gazdátlan végtagok keveredtek össze, az orrfacsaró bűzben félvad kutyák cibálták le a húscsontokat a csontokról. De ami a legszörnyűbb volt: a gučevói hegyekből, a hullák földjéről megannyi forrás fakadt, amelynek vize belefolyt a Drinába. A Drina elvitte a Szávába, a Száva továbbadta a Dunának. Több millió ember ivott belőle, mosakodott, halászott ezekben a vizekben, így Gučevo ragálya akadálytalanul jutott el egészen a Fekete-tenger vonaláig.

Mialatt a tifusz lassan elborította az egész Balkánt, megállíthatatlanul áradtak a foglyok is a táborokba, sokszor már a frontról magukkal hurcolva a járványos betegségeket. Nem lehetett hát nélkülözni az olyan áldozatos emberek munkáját, mint a britek által működtetett szerbiai Terápia kórház orvosaiét. Akikben mellesleg középkori rabszolgapiacok ötlöttek fel, amikor meglátták a kisvárosok vásárterére hajtott fogolytömegeket. Beesett arcú, borostás férfiak toprogtak ott kisebb csoportokban, hátuk görnyedt volt, tekintetük ideoda cikázott. Ki rögtönzött mankóval bicegett, kinek piszkos ruhával volt fölkötve a karja, mások tépett, vértől rozsdabarna kabátban, de sértetlenül topogtak a hidegben, nyilván halottaktól kölcsönözték

Komitácsitemetés a szerbiai fronton

gúnyájukat. A nyomorultak közül nyugati orvoskülönítmények válogatták ki az egészséges, lehetőleg német vagy angol nyelvtudással rendelkező jelölteket, akik aztán kazánfűtőként, ápolóként, szakácsként és karbantartóként segítették a Terápia munkáját. Az angolok úgy érezték magukat, mintha Amerika déli államaiban lennének, jóval a rabszolga-felszabadítás előtt. Az emberpiacon megfordultak csehek és németek, galíciai zsidók és trieszti olaszok, dalmátok és magyarok, magyarországi, boszniai szerbek meg ki tudja még, mi-féle népségek az angolok őszinte csodálatára, akik eddig hittek az „osztrák nemzet” létezésében. Legnagyobb számban itt is a csehek voltak. Amikor egy szerb hölgy vádlón nekik szegezte a kérdést, hogyan tudtak szláv testvéreikre fegyvert fogni, megrántották vállukat: „Nos, egy napig valóban harcoltunk, de még azon az estén megadtuk magunkat.”

A világháború első karácsonyán a foglyok jelentős része megérkezett állomáshelyére. Befejeződtek az utóvédharcok is, mindkét hadsereg visszatért kiindulási pontjára. Ünnepelni, átszellemülni azonban senkinek nem volt oka. 1914 szentestéje a világtörténelem talán első olyan ünnepe volt, amelyet mindenki ugyanazzal a félelemmel, haraggal, gyásszal és kétségbeeséssel ült meg, bármely pontján élt is a hadban álló földnek. Hiába hirdették képeslapokon az egyenruhás-bajonettes Mikulások vállukra vetett fenyőfával: „Gyere haza egészséggel, vaskeresztes dicsőséggel”, százezreknek

többé esélyük sem volt erre. És mindenre volt magyarázat, mindenre volt feloldozás:

„Bűnösök vagyunk előtted, Mindenható! A szeretet ünnepét üljük, és most is csak a gyűlöletre, a háborúra gondolunk. [...] De csak személy szerint vagyunk bűnösök; érezzük, tudjuk, hogy ez a nemzet ártatlan. Nem kívánta a háborút; nem idézte fel annak rémeit. Békésen élt a munkának; békében minden szomszédaival. [...] Bocsásd meg, de a szeretet ünnepén sem tudunk hallgatni a keresztényi szelídség szavaira. Végig akarjuk küzdeni ezt a rettenetes háborút, és végig is fogjuk egész a győzelemig. S úgy érezzük, hogy nem istenkáromlás, mikor e véres munkához a Te segítségével könyörgünk: Szeretetnek Istene!” – írta a Vasárnapi Ujság a megbékélés ünnepén.

Bár december 24-én ellepték a niši tiszti tábornok a különféle, potenciátok – a bukaresti amerikai nagykövet, majd György szerb herceg, sőt Sándor trónörökös is tiszteletét tette, a helybéli hölgyek pedig sültet, téstát és bort küldtek a kaszányába –, Szöllősy Aladár hadnagy és általában a magyarok nem érezték jól magukat a bőrükben. A látogatások ugyanis a szláv foglyoknak szóltak, a süteményeket, ruhacsomagokat a szlávok kapták, akik éjfélig zsivióztak az orosz himnusz hangjai mellett. Szakraida hadnagy karácsonyig szinte belebolondult a bezártságba és abba, hogy amikor a szerbek hadi helyzete átmenetileg romlott, és Belgrád két hétre elesett, megtiltották az újságok olvasását. Mint a köztörvényes bűnözőkkel, úgy bántak velük,

s csak nagyon távolról, bizonytalanul érzékelték a front hullámzását, majd az osztrák–magyar támadások összeomlását. „Azt hittük, hogy lelkünk, szívünk összetörik a nagy fájdalomtól. A szerbek gúnyolódását, fenyegetését nekünk összetett kézzel kellett elviselni!” Egyre többüknek ment el az eszük, lassú, de könyörtelen folyamat volt ez. Egy negyvenesztendő, háromgyermekes nagyváradi népfelkelő hadnagy beleroppant abba, hogy hónapok óta nem kapott hírt a családjáról. Összevissza beszélt, alig bírták lefogni, úgy tombolt. Egy tartalékos tiszt a saját mellébe szúrt, de túlélte, igaz, többé nem volt magánál. Másikuk rohamában leugrott az emeletről, a kórházban halt meg. Eluralkodott a durva beszéd, idegesek és ingerlékenyek voltak. Szaporodtak a veszekedések, füzetben jegyzőkönyvezték a becsületbeli ügyeket, amelyeket otthon kívántak rendezni. Szakraida után érdeklődött a Vöröskereszt, hogy életben van-e, mert hősi halottként tartották nyilván, édesanyja is ezt az értesítést kapta.

Amikor a világ „kiünnepelte” magát, karácsony után megnyíltak a poklok Szerbiában.

Először csak gyengeséget érzett, aztán már a dohány sem ízlett, végül kártyázni sem volt kedve Marek Jánosnak, ami némi ijedséggel töltötte el. Eddig ment minden flottul: a szerbiai magyar internáltak ellátták betevővel, asszonyok zarándokoltak hozzá, pecsenyével, túrós csuszával traktálták, sőt még azzal is eldicsekedhetett, hogy karácsonykor egy falusi szerb pap meg egy kántor kolléga vendégelte meg. A verekedések és a lopások egyre jobban elharapóztak a fogoly bakák között, de ő igyekezett kihúzni magát minden csetepatéből. Néha kivezényelték sarat söpörni az utakra, amelyeket másnap ugyanúgy ellepett a mocsár, mintha ott sem járt volna.

Aztán valamelyest romlott a helyzet, amikor sok száz társával együtt átvezényelték Belgrádba. 1915 első napjai már egy kaszárnya szobájában érték, a puszta földön aludt, fejére eső esett. Bár többnyire vizesebben kelt föl, mint ahogy lefeküdt, azért hamar berendezkedett itt is. A városban számtant tanított; de nem is kellett különösebb matematikai ismeret ahhoz, hogy belássa: mindennap több halottat kell a kórházakból kitalicskázni. Aztán egyik éjjel nagyon vizes lett, pedig lakosztályában éppen nem is esett az eső. Vacogott, mégis kiverte a veríték. Már nem használtak az orvostól előrelátóan kikunyerált porok sem. Eldöntötte, nem adja könnyen a bőrét. Nagy akaraterevével diétára fogta magát: kis rumon meg süteményen kívül nem vett magához semmit. Láthatta, aki evett, az biztosan halott volt pár napon belül. Marek inkább eladta ételadagját, és sátorponyvát

vásárolt pénzéből, hogy betakarózzon, mert majd megvette az isten hidege. Tífuszos lett. A dugig telt kórházból elutasították, mivel nem tudott szerbül. Végül csak bekerült, ekkor viszont mindenét ellopták. „[...] egész nap fekszem, fázom, hideg-havas idő jár. Sok a beteg. [...] Rosszabbul vagyok, mindenem fáj, így el kell pusztulni. [...] minden reggel 5-6 halott a folyosón.” Hét nap kiesett az emlékezetéből, lázas önkívületben volt; hárman feküdtek két ágyban ápolás nélkül. Amikor az orvos egy haldokló mellé helyeztette át, magához tért, és visszakúszott a szobájába.

Aztán az orvos is meghalt.

Aki valamilyen csoda folytán túlélte a tífuszt, nem lélegezhetett fel: a beteg hadifoglyoknak legalább a fele üszkösödni kezdett valamely testrészén. Csak amputálással lehetett megállítani a folyamatot. John Reednek és társának nagy lelkierőre volt szüksége, amikor belépett egy ilyen ispotályba Valjevóban, ahol kéz és láb nélküli, megcsontkított arcú és mellkasú férfiak nyöszörögtek, anyjukat, istenüket szolongatva. Általában nem volt menekvés: addig haldokoltak, amíg a kór el nem érte a szívüket vagy az agyukat...

Bár kétségtelenül Valjevo volt a járvány gócpontja, ahonnan a tífusz tömegpusztító útjára indult az innen szétirányított betegekkel, amit a két amerikai újságíró Nišben átélt, azt többé nem felejtette el. A várostól egy mérföldre magasodó rejtélyes épületet a helyiek Čele Kulának, azaz Koponya-toronynak hívták. Az oszmánok ellen fellázadt szerbek levágott fejéből rakták, akiket 1809-ben győztek le a szultán seregei. Hetven évig tornyosult az ezer koponyából emelt emlékmű, mely évről évre egyre alacsonyabb lett. Időközben a hozzátartozók visszalopták a fejek nagy részét, hogy méltó módon eltemethessék őket. A század végén erre a helyre épült a szerb hősöknek szentelt emlékkápolna az egész ország adakozásából. Körzetében most tífuszkórház barakkjai ontották a kevésbé dicsőséges halált a soron lévő betolakodóknak: az osztrák–magyar hadifoglyoknak. Reedeket fojtogatta az enyésző hús mindent átjáró szaga, s amikor beléptek az egyik kunyhóba, a félhomályban csak fokozatosan tudták kivenni a földön vonagló tífuszbetegeket. Egyesek apatikusan rágtak valamit, mások feküdtek mozdulatlanul, mint a halottak, megint mások hörögtek, vagy delíriumos lázban üvöltöttek. Az ápolók, akik a betegekkel egy helyiségben voltak elszállásolva, mind osztrák–magyar foglyok voltak.

– Már csak naponta húsz halottunk van a nyolcszáz betegből – dicsekedett az amerikaiaknak a kórház szerb parancsnoka. S hogy

a haláltánc teljes legyen, a haldoklók szomszédságában Reedék bőségesen megvacsoráztak, és jóféle vörösborral öblítették le a szörnyű élményeket az orvosok társaságában.

A niši legénységi tábor a legpokolibb járványteleppé vált az 1915 elején dühöngő ragályban. Rohadt szalmán, szemetes földön, egymás hegyén-hátán fetrengve agonizáltak a sokszor ruhátlan katonák, ezer közül negyven-ötven fő maradt elfogadható állapotban. Az egészségeseket összerakták a betegekkel, és addig tartották zárva a barakkokat, amíg mindenki meg nem halt odabent. Nišben akkor már egyes számítások szerint negyvenezer fogoly volt, ebből 740 tiszt – utóbbiaknak jóval szerencsésebb körülmények között kellett átvészelnük a járványt. Ilyesmíről például csak hírből hallhattak: „Mellettem egyik oldalról egy tüdővész, a másik oldalról egy vérhasban szenvedő bajtársam feküdt. Egyik sem tudott mozdulni, s így nekem aránylag kényelmes helyzetem volt e két szerencsétlen bajtársam között. [...] Jobboldali szomszédom lázas álmában, önkívületében folyton kiabált, köpködött; baloldali vérhasban szenvedő szomszédom pedig tehetetlenségéből származó szennyével rontotta a levegőt. De legalább, ha ilyen körülmények között is, helyem volt.”

Amikor kicsit jobban lett, Marek Jánost kivezényelték a belgrádi kórház folyosójára egy felmosóröngy társaságában, hogy ne lopja a napot. Nem volt nagy formában: néhány ügyefogyott mozdulat után összeesett. Akkor békén hagyták. Felszabadult idejében körbevizitálta ismerőseit, azaz csak vizitálta volna: amíg nem volt magánál, a kórtermek nagy része kiürült. A betegeket ugyanis kiküldték sírásásra, vagy elhaláloztak. Esetleg mindkettő. A halott amerikai orvos helyére francia érkezett, aki elődjénél is komiszabbnak tűnt. Akiben még pislákkolt az élet, azt egyszerűen kizavarta dolgozni. Marek a biztonság kedvéért ismét önkívületbe menekült, mondhatni, visszabújt a tifusz ölébe: ezúttal nyolc napra vonta ki magát a forgalomból.

Szerencsés húzásnak bizonyult. Takács János bajtársa örömmel újságolta, hogy amíg Marek félrebeszél, ő el tudta passzolni feleslegessé vált tejadagját, így spóroltak valamicskét. Takács egyébként segédbolnicsár, ápoló volt a kórházban, ami kapóra jött, mert élelmet tudott a kántortanítónak juttatni. Amikor annak kezdett megjavulni az étvágya. És el kellett ismerni: három hónapnyi betegeskedés után rohamosan javult. 1915 márciusában Marek János már annyira jól érezte magát, hogy összebarátkozott a kórtermében fekvő szerbekkel is. Olyannyira elmélyült a barátság, hogy adományait kamatoztatva különféle üzletekbe kezdett. Mint valami nagy hatalmú bankár,

úgy vezényelte ágyából a tranzakciókat, és már nem volt érdemes ujjat húzni vele. Aki szerbvel nem rokonszenvezett, azt megetette kétes eredetű babbal. Amikor csak tehetett, a konyhán lebzsel, Jánostól kapott jó kosztokat. Egyre érthetőbben beszélt szerbül, és kisebb szívességeket tett a betegeknek, amelyeket azok viszonztak. Virágzott az üzlet. Nagypéntek böjti napján már kegyetlenül belakott, húsvétvasárnap pedig úgy becsípett, hogy le kellett feküdnie. Hiába, háborús években Jézus Krisztus ünnepnapjai rendhagyóra sikeredtek, ha húsvét volt, ha karácsony...

Nagybőjtre a niši lágerváros a halottak országának fővárosa lett. Egy sor hullá, egy sor mész, egy sor hullá, egy sor mész, így készült a halál rettenetes tortája. Mindenki belekerült, ha katona, ha fogoly, ha paraszt volt, ebben nem mutatkozott sem nemzetiségi, sem politikai megkülönböztetés. Talán csak a túlélési esélyekben: egyes lágerekben hetvenszázalékos volt a halandóság. A svábakkal való bánásmód a lakosságon bosszulta meg magát: a betegségek átterjedtek a szerbekre is. Ha nincsenek a hadifogoly orvosok, még ennél is rettenetesebb veszteségeket szenvedett volna el a rabsereg és Szerbia. A helyi és a nyugati személyzet meg sem merte közelíteni a legénységi istállókat, nemhogy bemenni a betegek közé. A járóképes foglyokat fegyverrel kényszerítették az örök, hogy reggelente összeszedjék és halomba rakják bajtársaikat az ajtók előtt. Innen ökrös szekerek szállították a testeket a tömegsírokhoz. S mivel

„Kiút” a hadifogolytáborból

halottkém nem volt, csak hullarabló, gyakran előfordult a negotini eset, de ritkán ilyen szerencsés kimenetellel. Többnyire elevenen eltemették a haldoklókat és az eszméletleneket is.

Nem tettek különbséget szerb és monarchiabeli beteg között az osztrák–magyar orvosok. Esküjüknek megfelelően, de minden védelem, fertőtlenítés és fürdő nélkül látogatták a tifuszosokat, kolerásokat, fekete himlősöket. A magyar Schatz Róbert doktornak egyébként rossz híre volt az aggályosan fölkészült John Reed számára: „[...] a naftalin nem sokat használ, mert kíváncsiságból kísérletezve azt tapasztaltuk, hogy jól elzárt üvegedényben naftalinrétegre elszórt tetvek 24 óra múltán is teljes elelenséggel hancúroztak.” Mindenesetre olyan hatékonyan látták el a fogoly orvosok Szerbiát, hogy vezető körökben felmerült az aggály: a Monarchia javára hangolják a polgári lakosságot. Mely polgári lakosság valóban hajlandóságot mutatott arra, hogy hálából és együttérzésből élelemmel, gyógyszerrel és figyelmességgel támogassa a legszerencsétlenebb sorsú legénységi rabokat.

Amikor az osztrák–magyar tisztok május végén kirándulást tettek Niš környékén, és meglátogattak egy görögkeleti kolostort, mint Szöllősy Aladár írja: „[...] alkalmunk volt látni azt a temetőt, ahol a tél folyamán tifuszból elhalt katonáink sírjai beláthatatlan területet foglalnak el.” Már senki nem nézte szőlőlugasnak a fejfákat. A járvány elragadott tisztakat is, ám a táborparancsnokság nem engedélyezte a sírok megkoszorúzását. Nem tette lehetővé a megemlékezést, a szertartást, de még a hantok megjelölését sem. A foglyok egyszerűen ki voltak tiltva a temetőkből. Kivéve, ha sírt ástak, vagy ha végső útjukra indultak.

A nyolcvanezer hadifogolyból 35 ezer lett a járványok matematikai műveleteinek következtében. 1915 második felére ily módon enyhült a nagy háború égető problémája: a tömegek elhelyezésének gondja.

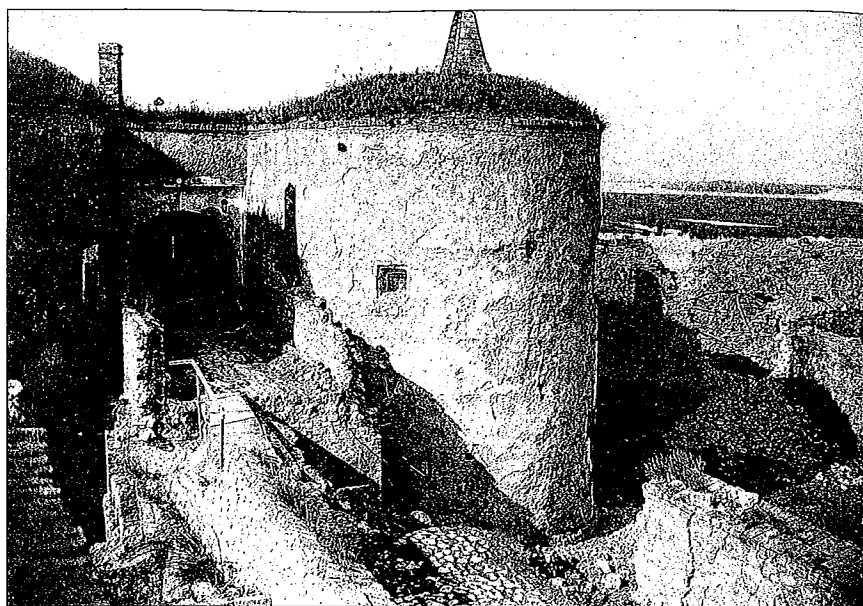
Szerbiának elsősorban egymillió darab tiszta fehérműre lett volna szüksége, hogy elkerülje a járványt – vélekedett a Terápia kórház-misszió vezetője, James Berry. John Reednek pedig a naftalinnál is többre, hogy végül el ne vigye a tifusz. Csak nem itt és nem ekkor történt: 1920-ban, miután világsiker lett a Tíz nap, amely megrengette a világot című könyve, a bolsevik forradalom krónikája, amelyhez nem kisebb személyiség, mint Lenin írt előszót. Mr. Reedet nem tömegsírba, hanem a Kreml falába temették.

sorakozó halálmarshoz!

Ferenc Jóska arcképe szerepet kap, de semmi jó nem süti ki belőle. A „szemetek és vandálok” kimeszelik cellájuk falát, de hiába, mert egy megbukott egyfelvonásos csak ront helyzetükön. Blum zászlós női ruhát ölt, Rózsa Sándorból cseh szakács lesz, Dušanból meg Géza, ám mindez már nem állíthatja meg a katasztrófát. Délen a helyzet változik: újabb nagyszabású vérontás kezdődik.

A tárgyszerűség kedvéért rögzíteni kell, hogy a kocka nem akkor lett elvetve, amikor megtették az első lépést délnyugat felé. Hanem amikor feltűzött szuronnal átlépték a Drina, a Duna vagy a Száva vonalát. A hosszú utazás nem akkor kezdődött, amikor megpakolták a rongyos hátizsákokat a niši kaszárnyában. Hanem amikor még senki nem indult sehová, csak fegyvert, muníciót és harci kedvet vételezett. Ahogy a Monarchia már akkor elveszítette a háborút, amikor még el sem kezdte. Még és már így tapadt egymáshoz szétválaszthatatlanul, hogy a világtörténelem egyik legtragikusabb odisszeájában fokozhatóvá váljék a fokozhatatlan.

Fél évvel fogságba esését követően Marek Jánosnak valami szöveget ütött a fejébe. Nem tudta megmondani, mitől, de napról napra erősödött benne a várakozás. Érezte, hogy változóban vannak a dolgok. 1915 áprilisában Belgrád környéke mintha újra mozgásba lendült volna: a Duna túlsópartjáról szívélyes üdvözlőket küldtek az osztrák–magyar tüzérek egy-egy gránát formájában. Üzletek, paloták gyúltak föl, tetők roppantak össze a belövésektől, a bombák szaggatta utcákról folyamatosan takarítani kellett a törmeléket, tömködni a lyukakat. A hadügyminisztérium falai bedőlve, az olasz nagykövetség épületét kicsipkázta a ragya a srappnelektől, a zászló rongyosan libegett a törött zászlórúdon. A királyi palota egyik ablakában elszabadult pávakakas sikoltotta világgá döbbenetét, a földöntúli hangtól kirázta a hideg az embereket. Az egyetem pedig azért szenvedett különösen sokat az ellenség tüzétől, mert a nagy-szerbiai álmok fészke volt, s itt tanultak azok a diákok is, akik a szarajevói merényletre szövetkeztek. Ugyanígy rommá löve a Száva és a Duna találkozásánál épült

A szétlőtt belgrádi vár, a Kalemegdan

régi vár, a Kalemegdan, amelyből jóformán kő kövön nem maradt. Éjjelente nem volt kivilágítva a város, a sötétséggel újra nyugtalan-ság borult a sokat szenvedett belgrádiakra.

Marek sem volt könnyű helyzetben: csak a folyam választotta el hazájától. Ha tudta volna, hogy ennél közelebb már sosem lesz a szabadsághoz, feltehetően nem a csencselés köti le minden figyelmét. Vagy ha mégis, gyümölcsözőbb üzleteket köt: ruhadarabjait nem takarosabb göncökre cseréli, hanem csónakra, révészre, kenőpénzre, de akár anyaszült meztelenül is átevickél a túlpartra. Ha tudta volna, milyen észvesztő távolságra keveri el a sors, tízszer is kockára teszi életét, csak hogy átjusson Zimonyba vagy Pancsovára.

Aztán egyszer csak k. u. k. bombázórepülők jelentek meg fölöttük, és a monitorok is kedvet kaptak a Dunán. A belgrádiak nem felejtették az ostromot, a lövedékek elől újra strapabíróbb épületekben kerestek menedéket. Amíg csak egy-egy gránát jött, a kántortanító ügyet sem vetett rájuk. Unalmában levelezőlapokat festgetett, magyar esaládokhoz járt uzsonnára, el-elfogadta a szerb tiszték vendéglői meghívását. De amikor bombák hullottak az égből, ő is nyakába szedte a lábát, és igyekezett vissza a spítályba. Ajándékba kapott bocskorát és csizmáját még jó pénzért dobra verte, mielőtt Nišen át útnak indították volna a semmibe.

Bár a tifuszcárvány enyhült, a niši tisztí fogolytáborban is egyre harciasabb lett a hangulat. Ha nem volt fenytés, és ez ritka kegynek számított, sétálhattak a kaszárnya udvarán a csenevész akácfák alatt, vágyakozva nézegethették a környező hegyek karéját, sőt néha mé-tázhattak is. De többnyire szobájukba zárva igyekeztek megőrizni a civilizált katonatiszt képét. Egyre nehezebben sikerült. „Borzasztó vágyat érez az ember a női társaság után. Az embernek eszébe jutnak lányismerősei, és fáj, hogy így van az ember. Minden zöldül, virul, csak szegény hadifoglyok hervadnak” – írta zaklatottan Szakraida István.

Belefulladtak a semmittevésbe, az alkoholba. S a frontvidékről szivárgó rosszabbnál rosszabb hírekbe. Egy angol újság habozás nélkül felosztotta a Monarchiát és Németországot. Hetekig képesek voltak elvitázní olyan híresztelésről, amelyről a napnál is világosabban látszott, hogy hajmeresztő ostobaság. Például arról, hogy az oroszok már áttörték a Kárpátokat, elfoglalták Felső-Magyarországot, s előcsapataik Budapestet vívják. De hát, ha néhány hónapja azt mondja nekik valaki, hogy egy tetves szerb laktanyában fognak pusztulni, a hazaárulót helyben fölpofozzák, és segédei megnevezésére sarkallják.

Ám a rabság nemcsak elborította, de ki is pucolta az elmét: „Néhány hónap alatt megismertük a különböző népek vágyait – morfondírozott a kassai hadnagy. – Ha Isten engem megsegít, és még elérhetem, hogy megint kiképezhessem a legénységet, akkor mindig szem előtt fogom tartani, hogy azok az emberek még el fognak velünk egy háborút élni, és rajtunk, ifjú tiszteken múlik, hogy avval a nemzedékkel a legjobbat, legmagasabbat érhesük el. Most látja az ember, hogy ez a háború szükséges volt.”

A fokozódó ingerültségről nem csupán a különböző népek, főként az egyre pimaszabbá váló cseh renegátok tehettek. Akik néha már annyira felbátorodtak, hogy a folyosón tisztelgés helyett megvetően vigyorogtak. Mindez azonban eltörpült ahhoz képest, hogy bármilyen kisebb kihágást kollektív büntetéssel torolt meg a szerb parancsnok. 1915. augusztus 18-án történetesen azzal bosszantották föl a foglyok, hogy túlságosan otthon érezték magukat: volt merszüik megülni Ferenc József császár és király születésnapját. Szöllősy Aladár odáig ragadtatta magát, hogy titokban megfestette az uralkodó arcképét, majd zöld ágakkal koszorúzva, rögtönzött drapéria közé a falra helyezte. Lakomával ünnepeltek a tiszték: asztalukat, ágyukat összehozták, lepedőkkel borították, virágcsokrokkal díszítették. Némán,

meghatódva álltak körbe a terítéket, s a szobaparancsnokok rövid beszédben emlékeztek meg őfelségéről. Elénekeltek a Gott erhaltét és a Himnuszt, majd „éljen!” és „hoch!” kiáltásokkal üritették ki poharukat. Ám Andrije Lazarević őrnagy besúgóí nem lustálkodtak. A nekidühödött parancsnok válasza azonnali megtorlás volt: lezáratta az érintett szobákat, s az ablakokat is becsukatta. A forró nyári időben, a koleragyanús napokban egyéb sem kellett, mint hatvan-hetven embert összezárni, hogy még szükségük elvégzésére se mehessenek ki. Ünnepi szónoklatáért az egyik főhadnagyot köztörvényes bűnözők közé csukatták. Augusztus 26-án a megtorlást kiterjesztették: megtiltották az éneklést és a hangosabb beszédet a szobákban, s lázadásnak tekintettek minden ilyen megmozdulást. Fürödni nem vitték őket másfél hónapig, mert a szerbek nem sokat tanultak a nemrégiben lecsengett járványokból. S aki egy lépést is letér a fehér cölöpökkel jelölt járdáról, az halál fia lett volna. Nem tértek le. A szláv foglyokra mindez nem vonatkozott. De ők amúgy sem tekintették ünnepnapnak augusztus 18-át.

Az osztrák–magyar foglyok a harag napjaiban is bizakodtak, mert a beszivárgó hírekből tudomásukra jutott: mozgolódik a bolgár határvidék. Egyre több katonavonat hagyja el Ništ, és a szerbek mind kegyetlenebbül bánnak velük.

Ez csupa jót jelentett. Hogy délen a helyzet változóban.

Volt minek megváltoznia. A fogság első éve pokolian próbára tette az osztrák–magyar tisztek türelmét. 1915 tavaszán még javában dühöngött a járvány, naponta hordták ki a halottakat a temetőbe, de a niši lágerparancsnokságnak nem volt fontosabb teendője, mint a hazájuk hűségén maradt katonatisztek megalázása. Ott volt mindjárt Jevrem Popović alezredes, a kragujevaci bombagyár egykori vezetője, aki e feladat teljesítése közben fél karját elveszítette. Feltehetően emiatt járta át minden megmaradt testrészét a gyűlölet. Nem ismert tréfát a tábor irányításában sem. Popović egyetlen mozdulattal eltörölte a k. u. k. hadseregben dívó rangokat. Ezzel nagyvonalúan fölmentette a tiszteket a formások alól, egyszersmind arra bátorította a foglyokat, hogy megkérdőjelezzék seregbeli feletteseiket. S ha ezek túl sokat akadékoskodtak, egy-egy jól irányzott pofonnal tegyenek pontot a vitákra. Jevrem Popović alantasai naponta emlékeztették a legénységet arra, hogy Ausztria–Magyarország megszűnt létezni. Sapkájukról letépték a rózsát, és figyelmeztették őket arra is, hogy tisztjeiknek ne engedelmeskedjenek, hiszen azok egy többé nem létező hadsereg képviselői. A fegyelem felborult, s megesett,

A tiszti fogolytábor Nišben

hogy miközben a tiszteket orvoshoz vagy fürdőbe kísérték Nišen át, a szerb katonák előbb tisztelegtek, mint sajátjaik.

Aztán ott volt a cseh Rubinič k. u. k. hadapródjelölt, akiről úgy hámolt le a hűség, mint aknaszilánktól a fejbőr. Csukaszürke uniformisa mellé szerb sapkát viselt, és kutyahűséggel szolgálta új urait. Ha valamelyik tisztől gúnyos megjegyzést hallott a szerbektől, nem késlekedett jelenteni. Ha magyar vagy német dal jutott a fülébe, futott az őrséghez. A postát is ő osztotta, de még inkább fosztotta, így főként a táborparancsnokságra vagy a szláv rabokhoz vándorolt mindaz az élelmiszer, alsónemű, gyógyszer, amelyet a hozzátartozók kuporgattak össze, és nagy nehézségek árán juttattak el Nišbe. Egyik nap azonban kisebb malőr történt, amikor történetesen Rubinič maga kapott csomagot. Amint kinyitotta, elkerekedett a szeme, majd bele-vörösödött a haragba: küldeményében osztrák–magyar sapkarózsás fejfedő árválkodott. Rokonai küldték, gondolván, az előző már biztosan elrongyolódott. Milyen igazuk volt... A kadétjelölt fogta az ajándék sapkát, a földre dobta, ráköpött és megtaposta.

Csak a rend kedvéért.

A galíciai k. u. k. erődrendszer, Przemyśl elestének hírének nem hagyhatta Popović parancsnok méltó ünnepség nélkül. 1915 márciusában

több napig tartó hangversenysorozatot rendezett a foglyok ablaka alatt. Kijelentette, addig játsszák a szerb, az orosz és a francia himnusz taktusait éjszakánként, amíg a svába tisztok el nem hiszik a vereséget. A cseh foglyokból verbuválódott, nagy átéléssel játszó katonazenekart Rubinič kadétjelölt vezényelte, a kevésbé lojális tisztok vele énekeltek. Az ablakokat kivilágították, és megdézsmáltak a segélyként küldött konyakot, amelytől még jobb kedvre derültek. Olyannyira fellelkesültek a csehek, hogy amikor néhány osztrák és magyar bajtársuk ájtott, hogy kiderítse, kik ezek az árulók, ökölrel és rúgásokkal távolították el a hivatlan vendégeket.

Végső soron nem is tűnt ördögtől való ötletnek, hogy átcsoportosítsák a tisztakat a lágerben. Még hozzá azon elv szerint, hogy hűségesegek vagy hűtlenekek-e a császári és királyi trónhoz. Egy sor problémát megoldottak ezzel. A „hűséges” szobákba kerültek a magyarok, a németek, a lengyelek, a ruténok és a horvátok egy része, valamint csaknem az összes hivatásos tiszt. Ők megkapták, ami járt nekik. A másik csoport kedvezményeket kapott: ezek az urak alkoholt ihatnak, nyitva tarthatták az ablakokat, és teli torokból énekelhettek is. A különösen megbízhatóak kijárhattak a táborból, s akár civil ruhát is viselhettek.

A przemysli hangverseny után Popović parancsnok tisztátalanak találta a németek és magyarok szobáit. Kötelezte a rabokat a kitörött ablaküvegek pótlására, a fal kimeszelésére, a kövezet felszedésére, a szemét kihordására. „Látni lehetett lépcsőt súroló honvédszázadost s öreg népfölkelő tisztakat, akik a szemetes ládát az egy kilométernyire levő szemetes gödörbe vitték – rögzítette a látottakat Szöllősy hadnagy. – A tányérjainkat kenyérbéllel tisztítottuk. A parancsnokságnak ez alkalomból kiadott rendeletében a következő kifejezések voltak olvashatók: »Diese sind Schneider gemachte Offiziere, die sind Mist und Wandalen...« Vagyis: ezeket csak a ruha teszi tisztaké, ezek szemét és vandálok.”

A „szemetek és vandálok” helyzete azzal sem javult igazán, hogy őrvendők parancsnokukat leváltották, és emberségesebb tiszt került a helyére. „Örvendtünk Lazarevics őrnagynak azért is, mert frontszolgálat után jött hozzánk s az ilyen ember tiszteli az ellenségeit.” Andrije Lazarević kulturális kötelességének tekintette a foglyokkal való megfelelő bánásmódot. Még vigasztalta is őket, amikor eljutott hozzájuk Olaszország 1915. május 23-i hadüzenetének híre, s a k. u. k. fogoly hadsereg talján katonái is megkezdték az átállást a szerbekhez. (Lazarević emberségére hivatkozott Aggházy Kamil

százados is, amikor egy évvel később megmentette az életét Budapesten. Az egykori hadifogolytábor-parancsnok ugyanis a Monarchia fogságába esett, és Aggházy tanúsította, hogy a szerb tiszt mindenkor kötelességszerűen ugyan, de tisztességesen és humanusan látta el feladatát. Ennélfogva nem végezte ki Lazarevićet az osztrák–magyar hadbíróság.)

Am az olasz hadüzenet után négy nappal történt valami, ami megrongtette a niši tábor életét, és újra bezárta a kaszárnya ajtajait, ablakait.

Május közepén Blum zászlós, aki foglalkozására nézve bécsi színész volt, kis színtársulatot alapított, s egyfelvonásosokkal szórakoztatta a tiszt cellák hálás közönségét. Az előadást megismételték az udvaron, maga Lazarević őrnagy is megtekintette. Blum Viktor és Bordás Antal női szerepben, Winternitz Károly hadnagy mint kedélyes apa tündökölt, a muzsikát külön erre az alkalomra alakult zenekar szolgáltatta.

Ováció tört ki.

Az előadás sikerén fölbuzdulva a maroknyi színtársulat nem sokkal ezután megpattant. A táborban szájról szájra járt az újság, hogy Blumék kihasználhatták az éjszakai szélvihart, amikor az őrség behúzódtott bódéiba. De ennél is regényesebb volt a lelkesült hírekből kibontakozó történet. Eszerint Blum zászlósnek egyik kellékvásárlása során, bár katonai őrizetben járt a várost, alkalma nyílt autót bérelni a szökéshez. Bordás hadnagy kitűnő sofőr volt, a hozzájuk csatlakozó Aschauer zászlós jól beszélt a keleti nyelveket, Winternitz hadnagy pedig a zsidó hitközséggel állt összeköttetésben. Egyszóval ütőképes kis különítmény jött össze. A viharos éjszakán átszöktek a kaszárnya őrvonalán, az utcasarkon várta őket az autó, amelyben átöltöztek a hagyományos szereposztásnak megfelelően: Winternitz és Aschauer civilbe, Bordás és Blum női ruhába. Mindannyian vöröskeresztes jelvényekkel kidekorálva, mint orvosok és ápolónők indultak a Ništől csak hatvan kilométerre fekvő bolgár határ – a szabadulás felé.

Amint Lazarević tudomására jutott a szökés, minden kedvezményt eltiltott a foglyoktól. Az örök ismét arrogánsak lettek. Aki vonakodva engedelmeskedett, azt megütötték. A tisztiszolgákat – általában szláv nemzetiségűek voltak – kötelezték arra, hogy feljelentsék a tisztakat, ha újságot látnak a kezükben. Szobafogságot vezettek be. Aztán egy hét múlva erős őrizet alatt megjelentek a szökevények a kaszárnyában, és napvilágra került a kevésbé regényes igazság. Az önkéntes

színészek valójában gyalogosan indultak a határ felé, nem volt semmiféle automobiljuk. Az átlótt lábú Aschauer már másnap jelentkezett egy szerb kórházban, mert túlbecsülte az erejét. A többieket a várostól néhány kilométerre fogták el. Egész éjjel eltökélten menteltek, de mivel vezetőjük nem volt, ugyanazt a hegyet kerülgették. Amikor hajnalban megkérdezték egy paraszttól, hogy már Bulgáriában vannak-e, a csendőrök lecsaptak rájuk.

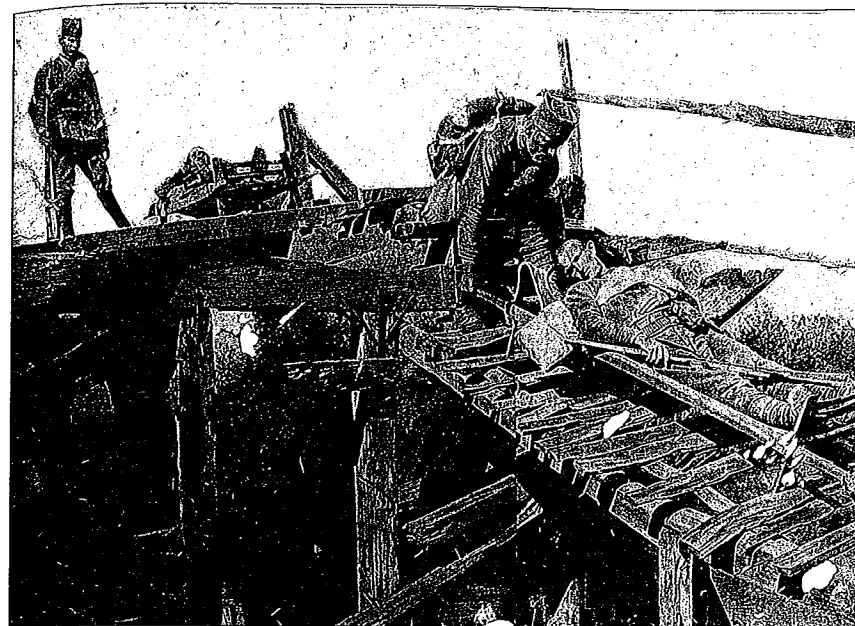
Ezt az előadást már nem kísérte ováció.

Volt tehát minek változnia a déli táborokban. Különösen a legénységi lágerekben, amelyekben műkedvelő szökevényeknek sem volt helyük. Itt ugyanis nem bántak kesztyűs kézzel a rajtavesztett foglyokkal. A tiszteket csupán sötétzárkába helyezték néhány hétre, ám aki a bakák közül nem megfelelően viselkedett, azt a rögtönítelő bíróság elmarasztalta, majd rögvést vitték a folyópartra, lelőtték, és vízbe dobták. „Engem nem bántalmaztak, de más foglyokkal, többek közt egy cs. és kir. 22. gyalogezredbeli szakaszvezetővel igen rosszul bántak, sőt öt-három napi kínzás után agyonverték, mert hazaiert olyan foglyokról, kik Szerbiában csendőri szolgálatot teljesítettek. A szakaszvezető nevét nem tudom” – vallotta egy szabadkai honvéd. Volt olyan tábor, ahol a foglyok megszólítása nemes egyszerűséggel „arcátlan disznó” volt. A magyarokat előszeretettel küldték a legpiszkosabb munkákra, fölöttük cseh bajtársak lengették a kancsukat mint munkafelügyelők és zsandárok.

Szücs András csues felettesét sem hatotta meg különösebben, hogy a tövisi bakánál januárban kiújult a tifusz. Egyszerűen leváltotta a konyháról. Szücsöt áthelyezték, cementgyárban kellett vonat rakodnia, szállásuknak nem volt oldala. „A hó akkor takart be minket, amikor akart.” Hordaniuk kellett a mázsás zsákokat éjjel-nappal. Április elejére zászlóaljnyi kényszermunkásból, csaknem félezer főből alig százan maradtak életben. Aki reggel életerősen kezdte a munkát, estére fel sem tudott kelni, másnap vitték a temetőbe. Szücs András ezért inkább le sem feküdt, nem hunyta le szemét, hanem zsákolt és zsákolt, hiába remegett a 41 fokos láztól. Nem akart még egyszer a hullaszállítók szekereire kerülni.

Amikor javult az állapota, fölesapott ápolónak. Így április végén már benne is remény éledt, hogy valami átalakulóban van. Kórházába ugyanis új szerb sebesültek érkeztek, volt, aki a kezei között vérzett el, hiszen 16 bajonett-döfést nehéz kiheverni. A Szerbiába betörő bolgárok senkinek nem kegyelmeztek.

Volt mit megbosszulniuk a szerbeknek.

Sebesült szerb katonák elszállítása a harcterről

A megszabaduláshoz ezért egy lépéssel közelebb került, amikor Szücs Andrást a szerb–bolgár határra irányították, hogy a Timok völgyében mozdítsa elő a vasútépítés fáradságos munkáját. Vad, kietlen táj volt ez, csupasz, nyers hegyek mindenütt, amelyek mögött bárhol ott lapulhatott a támadásra gyülekező ellenség. Mármint a szerbeké. Mint a borzok, úgy vackolódtak be a sziklaodúkba a foglyok éjszánként, nappal meg vasúti hidakat, alagutakat robbantottak a kőbe, egész nap fülsiketítő robajlást visszhangzottak a meredélyek. Záporoztak a sziklák, omlott az aládúcolatlan föld, mindennap volt halott vagy sebesült. Aki két vagon közé szorult, sokat nem szenvedett. A kutya sem kérdezte, mi volt a foglalkozásuk korábban, tanár-e, vagy asztalosinas: kalapácsot, éket nyomtak a kezükbe, és nosza! Ahogy mind mélyebbre kaparták magukat a hideg tunelba, Szücs András felfázott, s a változatosság kedvéért vérhassal küszködött.

Nem is értette, mi tartja még életben.

A járványokat átvészelő osztrák–magyar bakákat a szerbek munkaterápiával igyekeztek fölerősíteni. Szükség volt az ingyenes munkaerőre, hiszen a sajátjuk ekkor már újra a fronton állt készültségben. A foglyok közül volt, akit nagyobb ipartelepen robotoltattak, másokat dohány- és papírgyárban, húszüzemben vagy bányában, aratáson

vagy fegyvertárban, s amikor eljött a legnagyobb változás ideje, lövészárkot kellett ásniuk a Duna vonalában meg Valjevónál. Marek János mégis mintha másik háborúba és másik légervilágba csöppent volna. Hiába paterolták ki Belgrádból, s került át az egyik legkegyetlenebb kényszermunkatáborba, a délkelet-szerbiai Gramadába, különös képessége volt arra, hogy a jobbik végükön fogja meg a dolgokat. A szerb vasúthálózatot fejlesztette ő is: sint pucolt, földet talicskázott, gépeket olajozott. Mégis elégedetten állapította meg, hogy ez „pompás hely, kevés munka”, vagy hogy „lógok, nincs állandó munkám. Örök vigyáznak, nehogy valaki munka közben aludni-herverni merjen a bokorban.”

Május végén azonban úgy megeredt az eső, hogy naponta fulladtak a foglyok a sáros áradatba. Biztos, ami biztos, Marek kántortanító némi pálinkával megnyerte a csendőrök barátságát. Előrelátó intézkedésnek bizonyult, miután a foglyok lázadni kezdtek, és naponta véres verekedésekbe bocsátkoztak az őrséggel. Az új mérnök sem enyhítette a feszültséget azzal, hogy kutyakorbáccsal juttatta érvényre műszaki elképzeléseit. Zajlott az élet: „Egy pesti zsidógyerek csáskánnyal fejbe verte a mérnököt, a múltkori zendülők vissza jöttek, meg lettek botozva. [...] Megszelídült egy kissé a mérnök, ma künt volt, a zsidót haditörvény elé vitték.”

De hiába volt minden. A foglyok hol a mérnököt, hol a csőszet verték meg, hol a csendőroket, s ha nem akadt senki, akkor egymást nemzetiségi alapon. A beteg rabokat viszont a környék falvaiból verték ki közegészségügyi célzattal. Marek egyszer a zsandárokkal pálinkázott, máskor a helyi pópával. Jobb napokon eljutott parasztbálra is, estig járta a kólót a szerb atyafiakkal. Ha unatkoztak, falapokból kártyát farigcsáltak, úgy verték a blattot. Kifogása csupán a Rózsa Sándor névre hallgató cseh szakács ellen volt, mely bírálat azonban zátonyra futott, miután 140 gombócát falta be harmadmagával.

Szerencsére a cipőüzlet sem jutott holtpontra: Marek János a szerb kincstártól faszolt bocskorát ismét eladta. Komótcipőt vett, amelyet később mégis visszaváltott bocskorra, mert a divat a pokolban is divat.

Így ment ez.

Aztán a faluban rebesgetni kezdték, hogy megint „jön a svába”. Meg állítólag a bolgár is.

A jószívű szerb felügyelő, Dušan, akit Marek csak Gézának becézett, és néha nála vacsorált, meg tentézte annak öt gyermekét, rá akarta beszélni arra, hogy bújjon el az erdőben, amíg ide nem ér a front.

Már ágyúzást is hallottak. „Sok menekült, éjjel-nappal munka. [...] Sok sebesült jön.”

Ez volt a második esély. Marek János mezőberényi kántortanító azonban másodszor is rossz döntést hozott.

Kilencszáztizenöt október 5-én a Drinától a Száván át a Vaskapuig dörögni kezdtek az ágyúk. August von Mackensen vezetésével megkezdődött a német és osztrák–magyar csapatok mindent elsőpró támadása. A központi hatalmak már nem bízták sem a véletlenre, sem a k. u. k. haderőre az offenzívát. Szöllősy és Szakraida hadnagy minderről cáfolhatatlan bizonyosságot kapott október 4-én, I. Ferenc József neve napján. Méltó volt az ünneplés ezúttal is: „Délután 3 órakor éppen olvasgattam a szobában, amikor nagy ágyúdörgés és láрма hallatszott. Kirohantunk az udvarra, és a legnagyobb meglepetésünkre és leírhatatlan örömünkre egy német Taube gépet láttunk Niš fölött. A szerbek ágyúztak és lőttek. De az nyugodt méltósággal repült el a város fölött a robbanó lövegek között” – rótt lelkes betűkkel Szakraida István a naplójába. Hazai repülőbombák robbantak a hadifogolytábor közelében, közvetlen életveszélynek így még nem örültek a tisztek. Ami megkezdődött, azt többé nem lehetett megfékezni. Parancsnokuk, Lazarević őrnagy elbúcsúzott, s elindult a frontra. A szerb örök lógó orral közlekedtek a fehér cölöpök között, s a cseheknek többé nem jutott eszükbe az orosz himnusz dallamára mulatozni. „A réten, a mi megfigyelő állomásunkon ezalatt észrevettük, hogy a bolgár általános mozgósítás után a bolgár határra vitt szerb csapatok nagy részét hozzák vissza s szállítják fel valószínűleg a belgrádi frontra. [...] megállapíthattuk, hogy a szerbek bajban vannak, két tűz közé kerültek, szorongatják őket s ők kapkodnak. Egyik csapatot hozzák Pirot felől, a másikat viszik. A mi lelünk megnyugtatták a hadi események s úgy érezzük, mintha most rehabilitálva lennénk. Eszünkbe jut a mi 1914-i offenzívánk, amidőn decemberben, télvíz idején, Szerbia úttalan-útjain elakadt trének miatt néhol éhezve, legénységünk rossz bakancssal, legtöbb helyt téli ruha nélkül, sokan betegen kellett előre mennünk – idézte föl Szöllősy Aladár, akinek az örömhír sem homályosította el a látását. Komoran összegzett. Holnap reggel lesz tíz hónapja, hogy Nišbe kerültünk. A fogság belső keservein kívül az is bánt, hogy otthonról semmiféle hivatalos érdeklődésnek, vagy segítségnek nyomát se látjuk. Oka ennek az volt, hogy annak a hadjáratnak gyászos körülményei, melynek áldozataivá lettünk, ezt a témát otthon nagyon ellenszenvenessé tették. Az a fölényes magatartás, melyet monarchiánk a szerbekkel,

ezzel a nem méltónak tartott ellenséggel szemben tanúsított, rajtunk bosszulta meg magát.”

A foglyok titokban készülődni kezdtek. Vége a kínzó magánynak, a kiszolgáltatottságnak, ütött a szabadulás órája! A szerbek menekülésre fogják, ők meg csatlakozhatnak a támadó sereghöz, s most katonákhoz méltón megtorolják minden sérelmüket! Képzletükben már ismét századuk élén álltak, s vezényelték a sturmot a hátráló rác egységek ellen. Az sem rémítette meg őket, hogy Ništ fellobogózták, úgy várta a város a nyugati szövetségesek segítségét. S az sem, hogy a szerbek kijelentették: az utolsó emberig harcolnak.

Elbúcsúztak hát bajtársaiktól. Szakraida István többek között László szakaszvezetőtől, aki tavaly augusztusban kihúzta őt a Jadar folyó vizéből. Aztán sem hagyta volna magára, de végül a hadnagynak mégis el kellett válnia hűséges emberétől, mert tavasszal Lászlót a fogolytemetőbe juttatta a tifusz.

Lázasan csomagoltak, a legszükségesebb tárgyaknak hátizsákot varrtak, bepakolták élelmiszer-tartalékaikat, Szöllősy Aladár pedig akkurátusan kifűrészelte s utazóládájába tette asztalának azon darabját, amelyre Krisztus-fejet rajzolt fogsága elején. Nem is sejthette, mekkora szüksége lesz még rá.

Aztán 1915. október 18-án sorakozót vezényeltek a szerbek.

Sorakozót a halálmarshoz.

A császár csángói

Második közzjáték a felejtés vizében. Kiderül, ha a fehér foltokat megpiszkáljuk, még nagyobb fehér foltta változhatnak, és elnyelik azokat is, akiknek szobortalapzatokon lenne a helyük. Hogy a közemléket nem mindig a hála olajozott gépezete, arra jó példát adnak a szellemkatonák és az eltüntetett dossziék.

– Kik lesznek a következő magyarábok? – ezzel a kérdéssel ostromoltak bennünket, miután úgy tűnt, Ázsia és Afrika viszonylatában kimerítettük a magyar tudatú törzseket. Hová vezet a következő expedíciónk, a nagyvilágnak melyik elfeledett szórványterületére? A núbiai magyarábok, a törökországi Magyarfalva földművesei, a kazahsztáni nomád madjarok és az állítólagos provence-i magyar rab-szolgautódok felkeresését követően találunk-e még ilyen szenzációt kínáló fehér foltot történelmünkben?

– A Balkánra megyünk – feleltük félénken.

– Oda meg minek? – hervadt le az arcokról az izgatott érdeklődés. Rettenetes csalódást keltettünk. – Hiszen ott vannak még a svájci hunok meg a himalájai magarok meg persze Ujguria. A muskátlis ablakok meg a paprikafüzerek. A rovásírásos mestergerendák meg a kopjafás sírok... A Balkánon nincs semmi látnivaló!

Mivel rajongunk azokért a témákért, amelyek semmi kapaszkodót nem kínálnak, nem is tudtuk észérvekkkel alátámasztani, mi keresnivalónk van a szomszédban. Ahol legfeljebb szétszéledt délvidéki magyarok szórványait találhatjuk, semmi „egzotikusát”. Sem turbános, sem jurtalakó, sem Mekka felé imádkozó „magyart”. Nem vettek volna komolyan, ha azt mondjuk: néha elég egy homályos pletyka vagy egy megérzés...

Ez a pletyka történetesen a Balkánon jutott a fülünkbe 2009-ben.

Boszniába igyekeztünk éppen, hogy hírt adhassunk a legutóbbi háborút túlélő magyar szórványról, s hogy mi a magyar ma azokon a tájakon. A horvátországi Pelješac-félsziget felől vágtunk neki az útnak azzal az eltökélt szándékkal, hogy feltérképezzük a kevésbé ismert ország még kevésbé ismert helyeit. Mostarig, a mediterránum

határvidékéig a Neretva szurdokszerűvé keskenyedő völgyében ki-
gyózott az országút. Roskadozó mandarinligetek, gránátalmakertek,
szőlőbirtokok kísérték Počitelj váráig. Hegyekre kúszó sikátoraival,
szikár minaretjeivel és óratornyával az oszmán városka visszarepítet-
te az embert a középkorba.

Mostarban aztán hajnali sétát tettünk, amikor a zokni-szandálos
japán turistacsoportok még nem özönlöttek el az Öreg híd utcácská-
it, és a pára lassan szállt fel a Neretváról, hogy néhány percre bebur-
kolja a régi üzleti negyed, a csarsia környékét. A Csontváry Kosztka
Tivadart is magával ragadó, meredek ívű híd, amelyet 1993-ban a
horvát katonák – állítólag egy televíziós társasággal egyeztetve, há-
rom kameraállásból rögzítve – szétlőttek, újra régi pompájában bő-
völte el a bazár báméskodóit. Innen már csak negyedórát kellett
autóznunk, hogy fülünkbe jusson az első információfoslány a Bal-
kán nyomorultjairól.

Blagaj, a Buna forrásához tapadó kis település önmagában is érde-
kes hely. Még inkább a lélegzetelállító magasságú sziklafal, amelynek
odújából fakad a folyó. Rejtelmes szépségű, fénnel átítatott, elmél-
kedésre serkentő táj. Nem csoda, ha a mostari mufti derviskolostort
álmodott ide, mely most is sejtelmesen tükröződött az azúros víztü-
körben. A tekijában néhány turista lézengett, de a víz mélyén mintha
még mindig bő ruhájú bektasi szerzetesek laktak volna a „túloldali”
kolostort. Követtük a folyót, s közben egyre mélyebbre merültünk a
boszniai múltban. Néhány lépésre a tekijától házcsoportha bukkan-
tunk, a vén platánfák alatt mesebeli oszmán kőépületek rejtőzköd-
tek, a kertben kis fahidak vezettek át a csatornán. A szétlőtt hidak és
templomok földjén végtelen nyugalmat árasztott ez az árnyas liget.
Amikor beljebb óvakodtunk, fiatalember toppant elénk, s választékos
angolsággal invitált bennünket a házba. Megtudván, hogy magyarok
vagyunk, földerült az arca:

– Én is az vagyok!

Eltátottuk a szánkat. Hát magyarabok mindenütt vannak?

– Családom, a Velagiók Mohácsról jöttek a XVIII. században,
Mária Terézia idejében – magyarázta. – Pontosabban nem igazán jöt-
tek. hanem muzulmán hitük miatt kirúgták őket Magyarországról.
De azóta is büszkén tartjuk származásunkat.

Elmondtuk neki, mennyire örülünk, és micsoda szerencse, mert
mi éppenséggel a magyar nyomokat kutatjuk a nagyvilágban. Olyan
néptöredékeket és történeteket, amelyek valamilyen formán kötődnek
hozzánk. Nem gondoltuk volna, hogy éppen a kis Blagajnál találunk

„hazait”! Mire a fiatalember azt felelte: biztos hallottunk már arról,
nem is untatna bennünket vele, de a Dél-Balkánon többszázadnyi
magyar katona maradt, amikor elszakadtak csapataiktól. A régebbi
háborúban...

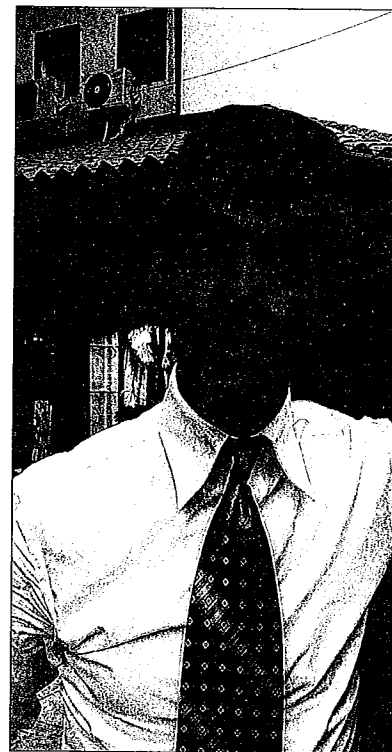
Nem hallottunk róla. De hegyezni kezdtük a fülünket.

Szarajevó csevapfüstös bazárjában, ahol az Osztrák–Magyar Mo-
narchia építésze igyekszik rendet varázsolni a mecsetek, katedrá-
lisok, pravoszláv templomok, zsinagógák és mindenféle mesésen
zürzavaros ottomán házak között, egyszer csak elénk pattant egy
piros fezes, olajbarna képű, cingár emberke. A háttérben érzelmes
török ének szólt, a kis fickó hado-
nászni kezdett, és széles mosolyra
húzódott a szája. Magyarul szólalt
meg:

– Magyarok, igaz-e? Én is!

– Csak nem? Szép próbálko-
zás – morogtuk, és hátat fordítot-
tunk neki. Szarajevóban csupán
néhány tucat nemzettársunk él,
sokan már nem is beszélnek anya-
nyelvüket. Ráadásul a muzulmán
világban mindenki ezer nyelven
képes egyetlen csábító mondatot
a füledbe trombitálni, hogy lépre
csaljon.

– Imre. Imre Kovacs. Ez va-
gyok én – a fezes alak nem tágí-
tott. Megtorpantunk. – Az anyu-
kám vajdasági. Hentes vagyok,
menedzser vagyok, meg minden
vagyok, és zenézek jazzt meg
bluest – hadarta megállás nélkül,
néha megpördülve a sarkán, mint
valami kerengő dervis. Kivette
kezünkből a cigarettás dobozt, s kissé nehézkesen, de rátartian ol-
vasni kezdte. – A dohányosság korábban halszaga, a dohányzás súlyo-
san károsítja az ön és a környe-ze-tében élők egészségét. Totálisan
használok a magyar nyelvet, sokat olvastam, mert genetikai talent
vagyok a nyelvekben. Gárdonyi Géza Egri csillagok, há’, totálisan
elolvastam. Meg a József Attilát. Írok, meg kompozitor vagyok.

Kovács Imre

Rock- és bluesgitáros vagyok. Kicsit csak elnézést kérek, de a gitáromat hozom. Tegnap is voltak itt a Bácskábú', egy társaság, eldaloltam nekik ezt a dalt. Aszongya:

*Hideg szél fúj, édesanyám,
Hozza kija kendőt,
De még az éjjel fölkeresem
A régi szeretőm.*

Ez meg a saját dalom:

Én is vagyok egy utcai bitang, de jó szívem van, hogy mondják az emberek, tökéletesen magyar vagyok. Ééén magyar vagyok, büszkesége a világnak, én kisgyerek vagyok, annak a neve: magyar. Annak a neve magyar; hm, istenek vagyunk. Édesem, gyere már egy kicsit, én nem vagyok durva, de valamikor ideges vagyok. Né haragudjá', édesem, magyarok vagyunk, maaaaagyarok vagyunk, magyarok vagyunk.

Fizettünk neki egy sört, így egy időre kénytelen volt abbahagyni a vonyító éneklést. Kovács Imre az egyik bazárbeli kocsmabecsalogatóembere és előadóművésze volt egy személyben, e két minőségében karolt föl bennünket. A sörtől most lehiggadt, és tudtunk néhány értelmes szót is váltani vele. Viszonylag értelmeset.

– Lelencbű' egy gyerek, ez vagyok én. Mostohaapám macedóniai török Gosztivárból, anyuka vajdasági magyar. Ő nem bír születni gyereket, ezért szenzáció-misztérió álomba merült: egy ember fehér szakállal mondta Erzsébetnek, „megmutatom a lelencbe”, ez lesz a te gyereked”. Reggel fölkel Ismet, a mostohaapám, mondja neki anyám: „Ismet, megyünk a gyerekemet fölvenni.” Úgyhogy a szabadkai lelencbe' mutassák a szép kislányokat, aztán engemet, magyarul megmondva szarba', húgyba', de rám mutat Erzsébet: „Ez lesz az én fiam.” Tíz nyelvet tudok, sokat sétáltam a világba'. Voltam Nyú Dzsörzi, Kalifornia and Texasz, Lendon, leghosszabb ideig Isztambulban és Antalyában trevöl édzsönszinél dolgoztam. Egy mexikói kislánnyal megismerkedtem, aki kicsit nagyobb éntüllem, anatómiai szempontból, hehe, beleszerettem, meg mit tudom én. Hogy mentem ki Jugoszláviából? Az top szikret. A nyomort az életemben megláttam, és 1977-től kezdve megkezdődött az én tragédiám, mer' a feleségem más emberrel találtam. A gyerekemnek az eszméletit kimosta, úgyhogy elveszítettem mindenemet.

Kovács tekintete elfelhősödött, rövid időre elnémult. Addig is elbeszéléséből körberajzottak bennünket a balkáni nevek. A Šar-hegység lábánál fekvő Gostivar közel van az albán határhoz, Szkopjéhez, régi nevén Üszkübhöz és voltaképpen Prizrenhez is. Akkor még fogalmunk sem volt arról, milyen nyomatékot kapnak majd e helységnevek. Két kinyilatkoztatás között megkérdeztük Kovácsot, a gostivariak hallottak-e már harangozni azon a vidéken ragadt magyar katonákról. A piros fezes kompozítor odaütötte kriglijét az asztalhoz, s megvető mosollyal csak annyit mondott: persze, arról mindenki hallott. Az osztrák és magyar császár bakái. Megbetegedtek, aztán visszamaradtak Prizrenben. Meg másutt is azon a környéken.

– Odaházasodtak?

– Nem, odatemették őket – nézett ránk csodálkozva a dalköltő és mágus, mintha az egyszeregyet kérdeztük volna.

Többet nem tudott. Búcsúzóul koccintottunk, aztán elindultunk kifelé a bazárból, de még távolodóban is hallottuk Kovács Imre filozofálását:

– Amikor rossz szituációban vagy, akkor nevéssél! Amikor maximálisan jó szituációban vagy, akkor sírjál! Ennek a neve jin meg jang. Fekete meg fehér. Okkupálok magamat transzcendentál meditációval.

Ilyen kalandos úton értesültünk Szamár-sziget elátkozottjairól még azelőtt, hogy fogalmunk lett volna Asinaráról vagy a balkáni halálmarsról. S mivel más kutatásokba vágtunk, évekre magunkba temettük ezt a halovány nyomot. Akkor poroltuk le, amikor elvetődöttünk Szardínia északnyugati csücskébe, és szembesültünk azzal, hogy az Ossario beach csontkamrájához vezető út az első világháború egyik legmocskosabb és legelfeledettebb odisszeája.

Szamár-szigeti villámlátogatásunkról hazatérve – amely a maga néhány kicsalt órájával arra volt jó csupán, hogy kínzó hiányérzetet és elkeseredést ébresszen bennünk – első döbbenetünkben feltúrtuk a könyvtárakat és az archívumokat. Mivel a nagy háború magyar nyelvű kortárs szakirodalma még mindig rendkívül szegényes, a két háború között született munkák nagy része pedig árverési tétel, tehát többnyire elérhetetlen, nem lepődtünk meg azon, hogy Asinarának gyakorlatilag nem létezik honi irodalma. Hiszen nincs számottevő irodalma Limanowának vagy Przemyślnek, a caporettói áttörésnek vagy a Szent Mihály-hegy harcainak, s csak elvétve a szibériai

hadifogságnak. Nem szólnak filmek sem a győztes csaták magyar hőseiről, sem az elveszettekről, a sok ezer kilométert hazagyaloglók-ról vagy a bajtársaikért életüket adó katonákról. Fülünkbe csengtek a Gulyás testvérek torokszorító filmfolyamában megszólított veteránok mondatai a nyolcvanas évekből: „Úgy vagyunk most, mint gyermekkorunkban a volt negyvennyolcas honvédek [...], de ők nyugdíjat kaptak, mi nem kapunk.” „Voltam a Monte Grappán, és ott annyit szenvedtem, mint Krisztus a kereszten...” Vagy a hadirokkant parasztember, aki trafikot kapott a haza szolgálataért, majd a kommunizmus eljövetelekor felajánlották neki a választást: vagy a trafik, vagy a föld maradhat. „Mi azt mondtuk, a trafik maradhat, mert ha föl van is törve a műlábad, a mankóval ki tudsz oda menni... A földet ősszel elvették – tavasszal leállamosították a trafikot.”

Az utolsó pillanatban, az utolsó obsitosokkal felvett interjúsorozat felszántotta az ember lelkét és magyarságtudatát. Az elhangzottak után egy csomó megkövült ismeretet a szemébe kellett hajítani. Ahogy a baktalórántházai Nyíri László nyugdíjas tanár fogalmazott: „A magyar történelem nem úgy van megírva, mint ahogy azt a tények alapján meg lehetett volna írni. Sok olyan dolog van belőle kihagyva, amit ugyancsak meg kellett volna említeni.” Az ingatlanjaiktól, nyugdíjuktól megfosztott, nyomorgó frontharcosok, akik becsülettel végigharcolták a viláégés négy évét, nemcsak a létezésnek, de a közlemékezetnek is a peremére kerültek. A kommunista rendszer megvetéssel és gyűlölettel értelmezte újra az első világháborút mint az imperializmus mészárszékét, s lökte a történelem süllyesztőjébe a régi Magyarország harcosait, hősiességét, erkölcsét, nyelvezetét.

A császár és király csángóit.

Különösen igaz volt ez a hadifoglyokra, akiket már kortársaik is gyanakvással és megvetéssel kezeltek, s akár valami szégyenletes bűnt elkövető családtagot, igyekeztek minél mélyebbre rejteni. E nagy-takarítást tökéletesítette az 1948 utáni rendszer.

Így már-már feladtuk a reményt, hogy bármit megtudunk Asinara árnyékhadseregéről, amikor ráakadtunk a Romániai Magyar Szó internetes archívumára. Azokra a passzusokra, amelyek bizonyították, hogy évtizedekkel a rendszerváltás után végre megkezdhető az elfeledettek rehabilitálása. De e sorok másképp is működni kezdtek. Érdeklődésünket szenvedéllyé, erélytelen keresgélésünket nemzetközi kutatómunkává változtatták lassan és észrevétlenül, majd a szó szoros értelmében titokzatos térképként szolgáltak.

Egy tragikus kincseket rejtő szigethez.

„Már régen, nagyon régen is hallottam egyet s mást a szardíniai első világháborús magyar hadifoglyokról; s le kell szögezmem, hogy nem csak úgy általában osztrák–magyar katonákról szólt a fáma, hanem magyarokról, ungherese fiúkról, akik sziget szerte kitűnően dolgoztak a munkaerőhiánnyal küzdő családi gazdaságokban. Hogy honnan kerültek ide, melyik frontról és melyik táborból, azt már nagyon nehéz lenne megállapítani.”

Itt kezdődött. Ebben a pillanatban kapcsolódtak össze arcok, emléktöredékek és távoli földrajzi pontok. Blagaj és Asinara, Szarajevó és Szardínia. A cikkből elszántság és izgalom sugárzott, az életre-halálra folytatott nyomozás nyugtalanító intellektualitása. Az embert magába szippantotta a szöveg, és sodródni kezdett maga is azon az úton, amelyen tízezrek vitték magukkal a sírba Szamár-sziget titkát.

„Az első hír, amely jó néhány éve jutott el hozzám a hajdani magyar hadifoglyokról, egy közeli városkából, Sinnaiból származott. A határában, egy meredeken van egy szép pinea-erdő, amely az egész környék egyik kedvenc kirándulóhelye. A mai napig is divat játszani vinni a gyermekeket a pinetá-ba! [...] Itt hallottam egy mellettem iddógáló, öreg pásztortól, hogy a pinetá-t magyar hadifoglyok ültették erősítésül a veszélyes domboldalra, mégpedig 1917-ben, az első világháború kellős közepén.”

Ha a fenti sorok írója nem figyel föl arra a kis dél-szardíniai fenyesre, az „ungherese fiúk” is valószínűleg úgy tűnnek el a hazai közlekedetből, mintha soha nem lettek volna.

„Azután egy másik kiránduláson, ezúttal a keleti parton, Arbatax, a kies fekvésű kikötőváros mellett, egy szőlősgazda házában két festményt láttam, amelyeket magyar hadifoglyok ajándékoztak búcsúzóul a nagyapjának. (Az egyikben ki tudtam betűzni a Király aláírást.)”

Oldalakon át sorakoztak az adatok, a visszaemlékezések, a naplórészletek és az útleírások, amelyekből felfoghatatlan ívű és tragédiájú történet bontakozott ki. A Száva partjától Nišen át Szardíniáig – és még sokkal tovább. S hogy a sokszor ellenőrizhetetlen mendemondákból miként lett mindhalálig vívott harc az igazság kiderítéséért? Ehhez egy fényképre is szükség volt.

„Mintegy ellenhatásként került a szemem elé egy folyóiratban [...] a piszkos-rongyos osztrák–magyar hadifoglyok partraszállását megörökítő, elrémitő felvétel. Ugyanebből a folyóiratról tudtam meg, hogy ezek a szerencsétlenek tulajdonképpen szerbiai hadifoglyok voltak. [...] Ettől kezdve csak ennek a seregtestnek a tragikus sorsa foglalkoztatott.”

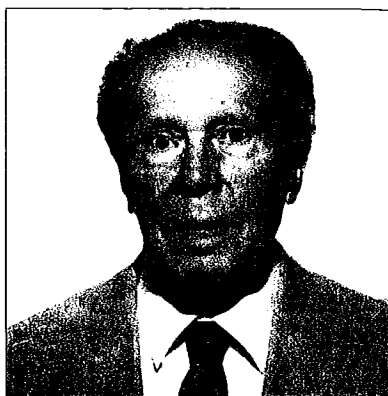
Amikor kezünkbe kerültek Lőrinczi László cikkei, többé nekünk sem volt menekvésünk. Ez a folyamat magába szippant, ha vállaljuk, hogy a sodrás fölvegyen. És olyan ismeret felé lódít, amely az emberi pokol, a kiszolgáltatottság és az elállatiasodás, de az emberfeletti életerő mélységét is föltárja. Hamarosan rádöbbenünk arra, hogy Szamár-sziget éppen úgy rögeszméjévé és küldetésévé válhat a kutatónak, mint mondjuk a dél-erdélyi vagy a délvidéki magyar tömegsírok eltírt ügye, Nagyenyed vagy Csurog lakosságának ma is leplezett lemészárlása. A halottak szórványa, amely már nem képes a maga védelmében szót emelni.

Így nem tudja rendelkezésünkre bocsátani az igazságot sem.

Lőrinczi László élete alkonyán kezdte csákánnyal kibontani a föld alól ezt az igazságot, nevet adni a nevüktől megfosztottaknak; s meg-
rázó volt olvasni, ahogy minden cikke végén elbúcsúzik élőktől és holtaktól. Kilencvenes éveit ta-

posva, a halál árnyékában járva hihetetlen bátorsággal szólongatta a túlvilági hadsereg katonáit, hogy nyilatkozzanak a megtörtént eseményekről. Lőrinczi odaátrol igyekezett minél több bizonyítékot és tanúvallomást kicsikarni, mert ideát jószerével mindent megsemmisítettek. Járt nápolyi, római, párizsi levéltárakban, fél Európát bebarangolta, levelezett Magyarországgal is, és kikutatta mindazt, amit lehetett. Nem vé-

letlenül munkált benne ez az érzékenység. Erdély román megszállása után, 1919 januárjában született Pusztacelinán, Segesvár mellett, egész életét kisebbségi létben élte és értelmezte. Itáliai hárfaművész feleségével Bukarestben telepedett le, íróként, újságíróként, könyvkiadói szerkesztőként tevékenykedett, és az olasz irodalom szerelmese lett. A hetvenes években aztán ellátogatott Franciaországba, és megalapozta módszerét, amelyet szamár-szigeti nyomozásánál is alkalmazott. Irodalomtörténeti riportot írt az első világháború legjelentősebb magyar fogolyregényének, Kuncz Aladár Fekete kolostorának helyszínéről. Körül köre végigjárta a nyugat-franciaországi Noirmoutier zord erődítményét, elbeszélgetett a börtönsziget lakóival, a regénybeli örök ismerőseivel, leszármazottaival, ellátogatott

Lőrinczi László

a temetőbe. Mindezt nem elsősorban tárgyilagos filológiai érdeklődéstől vezérle, hanem belső tűzben égve: „Forrón, kissé eszelősen, szenvedélyesen szeretem a Fekete kolostort gimnazista korom óta, úgy éreztem, hogy Európába olvadok a szavaival, oldalaival, fölül-emelkedem távolságon-határon.” A francia kultúráért rajongó Kuncz civil „hadifogolyként”, azaz értelmiségi internáltként évekig ehette a rabkenyeret dohosabbnál dohosabb várakban és kazamatákban, regénye ennek szívbe markoló lenyomata. Miközben Lőrinczi a fekete kolostor celláit járta, efféle gondolatok ötlöttek föl benne: „[...] arra gondoltam, hogy a szenvedés hajlékából egy nemzetközi írói otthont lehetne csinálni... Vagy művésztelepet. A noirmoutier-i kastély így a barátság, az alkotás, a kölcsönös megbecsülés hajlékává alakulna át Európának ebben az eldugott, de kies szögletében...”

A Ceaușescu-rendszer bukása után Lőrinczi László Szardíniára, egy kis faluba költözött még a kommunizmusban idemenekült lányához. Életének utolsó évtizedeit hasonló humanista léptékű tervnek szentelte, miután megpillantotta azt a fotográfiát. Megismerni és megismertetni Szamár-sziget árnyékhadseregének történetét, s emléktáblát állítani a hősi halottaknak. Méghozzá azzal a Krisztusfejjel, amelyet Kuncz Aladár örökített meg regényében az egyik franciaországi fogolysír díszítményeként. Ám az idős erdélyi író kemény fába vágta fejszéjét. „Mindjárt kutatásaim kezdetén számolnom kellett azzal, hogy rendkívül bizonytalan eredetű adatokkal, számokkal, közlésekkel, hírekkel kell dolgoznom. Az ide-oda űzött-dobált szerencsétlen fogolytömegeket a teljes személytelenség jellemezte. Csak árnyak vettek körül...” Bogarászott az archívumokban, érdeklődött a szárdoknál, de mindenütt falakba ütközött. A levéltárak ellensége sen hallgattak, csakúgy mint a máskülönben kedves és vendégszerető szárdok, akiknek arcukra fagyott a mosoly, amikor meghallották azt a szót, hogy Asinara. A római hadilevéltárból furcsamód szörén-szálán eltűnt a szamár-szigeti anyag. Valaki látni vélte ugyan egy Asinara feliratú dossziét, de az üres volt. A nemkülönben töredékes magyarországi forrásoktól pedig a kutató túl messzire szakadt ahhoz, hogy érdemben átfésülhesse őket.

Nem volt más út: Lőrinczi László együtt érző, szép esszéivel kezdett harcba azért, hogy a nyilvánosság is értesüljön erről a sötét történetről. Olasz barátja, a trentói Giovanni Terranova segítségével világháborús kórházi adatlapokat halásztak elő kilencvenévi feledésből, s végül összesen csaknem ezer nevet emeltek ki a papírhalomból! Az olasz hatóságok torz átírásában, megcsontkítva, sokszor alig

felismerhetően, de ott sorjázott cikkeiben például Nagy József, Besfa Imre, Fejers János, Pocsz János, Nagy János, Gyura Dezső, Mucska Tifüsz, Wlasics József, Fodor László, Kubanecz János, Boldizsar József, Lojos István, Kovács Gábor, Nyitrai János.

És Szunc Andreas is.

Szamár-szigeti látogatásunk után nyomozni kezdtünk hát Lőrinczi úr után, de nem akadtunk nyomára. Erdélyi barátaink sem tudtak segíteni. Utolsó írását 2010-ből olvastuk, ott ekképpen fogalmazott: „[...] tekintettel hajlott koromra (elrúgtam a 91-ik évemet!), búcsúzom a Szamár-szigeti földben nyugvó magyar hősektől, akiknek a nevét nem tudtam átmenteni az utókor emlékezetébe.”

Sajnos mire megtaláltuk volna őt, hogy személyesen is összevessük gyarapodó leleteinket, és elbeszélgezzünk a közös munka stratégiai kérdéseiről, a túlvilág nyomozója 2011-ben eltávozott a szellemkatonák birodalmába. Lányával, a cagliari egyetemen román nyelvet tanító Lőrinczi Marinellával vettük föl a kapcsolatot, hogy megismerhessük édesapja kéziratban maradt kutatásait is. Marinella asszony jelezte, hogy visszaküldte Erdélybe a hagyatékot. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület kolozsvári archívumába irányított, amelynek munkatársai készséggel osztották meg velünk az izgatottan várt anyagot. Fotókat, kimutatásokat, jegyzeteket, névsorokat, statisztikákat tartalmazott a gondos gyűjtemény.

„[...] egy római kegyeleti hivatalból – Giovanni Terranova közvetítésével – előkerült egy összefoglaló jellegű névjegyzék az Asinara szigetén 1916–1920 között elhunyt osztrák–magyar hadifoglyokról. Amikor megpillantottam a vastag küldeményt, legelső gondolatom az volt, hogy jó lett volna, ha előbb [...] került volna a kezembe! [...] De hát mindig magányosan, mindenféle támogatás nélkül, csupán önkéntes munkások segítségével dolgozhattam; úgynevezett rendszeres kutatómunkát nem tudtam végezni, néha már csak az anyagiak hiánya miatt. Így volt ez akkor is, amikor a Fekete kolostor (szenvedő) hőseivel vagy Rózsa Sándor életével foglalkoztam. Most pedig neki kellett feküdnöm [...] az ötezer nevet tartalmazó névjegyzék feldolgozásának” – olvastuk Lőrinczi László szálkás betűkkel papírra vetett Végszavam című írását, amely szellemi végrendekezés 2011 júliusából, néhány hónappal halála előtt. S a magárahagyatottság keserű szavain, öregségen és betegségen is átvilágító elpusztíthatatlan tettvágy lenyomata. „[...] összesen tehát 848 (nyolcszáznegyvennyolc) asinarai (szamárszigeti) magyar hősi halottat tudtam – legjobb tudásom és szándékom szerint – azonosítani” – summázta munkáját,

majd ugyanezzel a kézírással sorjáznak is a nevek Ambrus Iozától Varvasi Hugóig. Ahogy olasz hivatalnokok azt a maguk feje és helyesírása szerint megörökítették.

Az úttörő kutatásokat elvégző, az erdélyi magyar olvasóközönséget tájékoztató Lőrinczi Lászlónak nem teljesült hő vágya. Esszéi, sokéves munkával feltárt névsorai nem robbantottak ki zárandokmozgalmat Szamár-szigetre – még átvitt értelemben sem. És a magyar állam – sorozatos ostromai ellenére – nem érezte égető szükségét a XXI. század első évtizedében, hogy emléktáblát állítson Szamár-szigeten elesett katonái tiszteletére. Azok szenvedéseiről megemlékezve, akik – mint Szöllősy Aladár fogalmaz – „az első parancsszóra harcba vonultak, s kiknek egy szerencsétlen kimenetelű hadművelet következtében a dicsőség babérkoszorúja helyett a Kálvária rögös útja s a mártíromság töviskoszorúja jutott osztályrészül”.

Ezen a ponton vettük föl az elejtett szálakat, s a Velagiók meg a Kovács Imrék mendemondáihoz visszakanyarodva kezdtük meg történelmi oknyomozásunkat. Lőrinczi László kudarccal búcsúzkodott, pedig nem volt oka rá. Szamár-sziget hívását ő hallotta meg először, és erősítette föl úgy, hogy mások is meghallhassák.

II.

Hosszú
utazás

szerbia futása

Rossz ómen az út menti bucka. Míg odahaza takarmányért árulják testüket az asszonyok, a lövészárkokban tombol a vágy és a honvágy. Besorozzák a vasalókat és a habverőket is, és mire az ellenség lerohanja Szerbiát, a fogolysereg útra kész. Táborozás romantika nélkül, vízben guggolva, sátrak és szuronyok közt táncolva. Hadak útján az arnauták földjére, akik semmi jóval nem kecsegtetik a szerbeket.

Farkas János fodrászmester még ilyet sem látott. Túl volt már Galícián, ahol a visszavonuló oroszok felgyújtottak mindent, ami a kezük ügyébe került. Lődözött az örök hó birodalmában, lábujjaival kapaszkodva a sziklafalba az Isonzó völgye fölött. Állta a pergőtűzet a Doberdón félig szomjan halva, s a nyugalom óráiban segédkezett sátorlapokkal letakarni halott kollégáit. Megélt és túlélte hát egyet s mást. De aminek 1916 nyarán szemtanúja volt Új-Montenegróban, azt sehogy sem tudta hová tenni. Századával Ipek felé igyekezett éppen, és a többiek szitkozódását hallgatta, hogy miért is kellett odahagyni Pestet ezért a görbe országért. Egyre fenyegetőbb látvány tárult eléjük. Mintha félelmetes szélvész csapott volna le az országútra. Roncsok tornyosultak, amerre elláttak: felborult autók, törött kerekű szekerek, oszladozó ló- és marhatetemek töltötték meg az árkokat kétoldalt. Rozsdás ágyútalpak, muníciósládák, gúlába hordott gránátok, ronggyá foszlott málhazsákok borították a környező mezőket is, és mindenfelé kisebb-nagyobb halmok emelkedtek ki a földből. Elhalt a káromkodás, de a nóta is. Némán figyelték, amint a nyomorult szerb hadifoglyok takarítják, foltoztatják az utat.

Ám a rettenetes katasztrófa nyomait még nem tüntethették el.

Farkas János fodrászmester pontosan tudta, mi zajlott le itt fél évvel korábban. Hiszen akkoriban a fél világ ezekre az utakra figyelt. Tudta azt is, mit rejtenek a halmok. De most, hogy e hegyek mélyére vezető, poros országúton állt, elszorult a torka. Bár forrón süttött a nap, nem kellett nagy képzelőerő ahhoz, hogy maga előtt lássa a fejvesztett menekülést a szakadó hóviharban.

Oszták-magyar, német és bolgár katonák a megszállt Nišben

A Balkánon már a központi hatalmak hadereje volt az úr. A Budapestről Belgrádon és Nišen át Mitrovicáig vonatozó népfelkelők azt tapasztalták, hogy minden település tömve van oszták-magyar, de még inkább bolgár katonával. Nišnél ki sem szállhattak a vagonokból, mindössze a pályaudvart látták. Az épületre feltűnő betűkkel volt kiírva új bolgár neve: Car Ferdinand. Visszatért az élet az utcákra, s a régi török városkákban kislányok árulták fillérekért a számócát, cifra öltözetű férfiak a nyárson sült kecskehúst és a füstös kis kafanákban a zamatos kávé, amely bármelyik előkelő pesti kávéházban tiszteletet váltott volna ki. A katonák fütyörészve fordultak meg a lefátyolozott nők után; de az is megesett, hogy az albán hegylakók fordultak meg a katonák után, amikor példának okáért két tábori csendőr kísért be egy foglyot. Az erdei úton lesben álló hozzátartozók elvágták mindkettő torkát, a rabot meg kiszabadították. Erősebb napokon akár hetesével is bitófára húzták a vérszomjas gazembereket.

Úgy festett, ez a táj sem ismer kegyelmet.

Farkas népfelkelő minden idegében érezte, hogy átlépték a civilizált világ határait. Túlerő ide vagy oda, az 1. honvéd gyalogezred bakái minden éjszaka ruhában, fél szemüket nyitva tartva aludtak a vén

oszmán kaszárnyákban. Amikor büntetőexpedícióra vezényelték őket, hogy megregulázzanak néhány ellenálló falut, az albán házakból fosztogatás közben mindig előkerült egy-egy kopottas csukaszürke sapka vagy zubbony, szerb puska vagy ciradás tányérkészlet, idegen pénztárca vagy imakönyv, netán magyar keserűvizes palack. Ettől csak erősödött baljós előérzetük. A babonás román katonák már szellemekről suttoztak, akiket az országutak szélén láttak siránkozni éjszakánként, szakadt k. u. k. egyenruhát viseltek, fegyvertelenek voltak, és véres, könyörgő arccal ücsörögtek a földhalmok oldalában.

A hosszú utazás foszlányai, törmelékei, darabkái ott voltak szét-szóródva mindenütt.

Helyőrségekben dekkoló bajtársainak Farkas János otthonról sem tudott megnyugtató híreket szállítani. Igaz, miközben itt csokorban aggatták akasztófára az albánokat, Bécsben vagy Pesten gondtalanul örültek az életnek. Farkas tanúsíthatta volna, hogy a Práter vurstlijában körhinták és mutatványosbódék között kering a nép, kertvendéglők ontják a sramlizenét. S miközben honvagy öli a lövészárokban gubbasztó katonákat, a lógósok talán éppen az asszony szoknyája körül legyeskednek. Vagy úri szalonok asztalainál legyintenek egyik-másik harctéri újságra: „Ugyan, ez olyan unalmas, mint egy sebesült!”

Farkas inkább nem hozta szóba az otthoni dolgokat az ipeki kaszárnyában. De azt mondanía sem kellett, hogy a hátszág halálosan belefáradt a háborúba. Hiszen a posta hősiezen tartotta a kapcsolatot a tűzvonallal. Mentek a levelek a frontra, s ha olykor áttörték a cenzúrát, vitték az asszonyi panaszt:

„Továbbá tudatlak, hogy édesanyád is möghalt, tűz is volt a tanyába, az istálló leégött, de nem baj, mert a lovakat úgys elvitték, továbbá a kutya sincsen már mög, mert az is elszökött...”

„[...] ha még egy évig nem lesz vége a háborúnak, idehaza mind elveszünk éhen...”

„[...] mindené másra kél szorulni, mer az ember dogat mégis csak nem tugya az asszony elvégezni...”

És mentek a levelek a fogolytáborokba is, nem csak a harcmezőre:

„[...] indítom levelem idegeny országba, az én kedves Fogoj testveremnek Feltalálására. [...] van egy nagy kövér lányod, csak a jó isten segítene, látnád meg.”

„[...] a bánatimat és a fájdalmimat kibeszél, vagy leírni nem lehet, ezt édesem csak egyedül átérezni lehet, de ezek a bitang felmenetek, enek a fasza mindjárt kimegy hejéből, és nem tudja a haptákat

kivágni, és fel van mentve tovább, de az enyémnek már lába sincs egyik sem, úgy mászik, de enek bírni és meni kel, ha mindjárt mankóval is. [...] úgy gondoltam, hogy elmegyek segíteni, hátha úgy hamarabb telik a fogsági idő, csak lehetne, pedig egy fillérem sincs, de ha mindjárt gyalog menék is.”

„[...] kedves párom, mikor őszel a répát hortam, akkor a gaszda kért ere a gyalászatossá életre, és ő engem mindég megkísért, hogy én agyam vele össze magamat, és én meg mind aféle fíjatal, ráhalgatam a szavára, mertht azt monta, hogy akkor bátran vihetek mindent a jószágaimnak [...] bocsása meg kedves jó párom, azt ird meg énekiem légy szives, hogy amikor a jó isten hasza segít, hogy mege bocsájtote, vagy neme. [...] nem a legjobb egiségem van a bánat véget.”

Ment a reményt tápláló miniszterelnöki üzenet is a hozzátartozóknak: „Nagyságos Asszonyom! Végtelenül örülök, hogy férje életben van. Különböző csatornák útján küldöttünk már pénz- és ruhaszegélyt a Szerbiában lévő foglyoknak. Így csak legutóbb ment el a görög udvarnál előkelő állásban lévő Ypsilanti hercegnek magyar születésű neje, tetemes pénzösszeggel a Nišben lévő magyar tiszték felszegélyezésére. Reményilem tehát, hogy ezóta férje is el van a legszükségesebbekkel látva. Igaz tisztelettel vagyok őszinte híve: Tisza.”

Sőt fogolytáborból fogolytáborba is, mint például a 3376-os számú, békeidőben Janovics Ádám névre hallgató hódmezővásárhelyi jóemberhez írt levél testvérétől, aki másik itáliai lágerben ült:

„Kedves Öcsém! Lapodat megkaptam melyet hozzám külték. Ami azt illeti én egészséges vagyok csak egy kissé fáj a fogam. Kedves öcsém nagyon sajnálak hogy nem lehetsz velem de te is gondolhatod hogy az áthelyezés nem megy oly könnyen és különben talán jobb ott mit itt. Majd egyszer úgyis találkozunk. Csókol bátyád János...”

De leginkább cenzoroktól megcsonkítva mentek el ezek a levelek, hogy a katona vagy a hadifogoly el ne veszítse lelkierőjét utolsó tartalékait. Nem kötötték senki orrára, hogy a foglyok családját gyakran egyszerűen az utcára lökik, mert a lakbért már nem tudják fizetni. Helyükre a háborún megtollasodott hadiszállító költözött. A kiutalt segélyek sem jutottak el mindig az érintett hozzátartozókhoz. Az élelmiszerjegyekért nem lehetett kapni semmit, mert a hátszágai ügyeskedők kivonták az árut a forgalomból, hogy más utakon üzérkedhessenek vele. Csaltak a mérleggel, csaltak az italokkal, csaltak a foglyoknak gyűjtött segélyekkel. Olyan mértékben lepette el a korrupció meg a becsstelenség a társadalmat, hogy többek szerint lassan otthon kellett volna bevetni a hadsereget. A felmentettek

a foglyok családtagjait robotoltatták hadimunka címén. A családfő nélkül maradt paraszti gazdaságok sorra mentek tönkre.

Efféle hirdetések jelezték, nem túl rózsás a helyzet a hadigazdaságban:

Aki rézmozsarát eladásra felkínálja a Fémközpontnak, az körülbelül 20 töltenyt ad a hadseregnek. Már kétszáz tölteny is az ellenség gyöngülését jelenti.

Besorozták hát a mozsarakat és a habverőket, a hús-villákat és a vasalókat – mert muníció kellett! De friss emberhús is legalább ennyire kellett. A vasútállomások ontották a roncsokat, a végtag nélküli, eltorzított arcú fiatalembereket, a tébolyba menekülteket és az üres tekintetűeket. „Vannak, akiknek a gyomruk égett ki, akiknek a tüdejük szakadt szét, a szívük zsugorodott össze, tanárok, tanítatok új anatómiát!” – kiáltotta Nádass József író, aki 13 nap frontszolgálat után veszítette el egyik lábát.

S aki mindenét elvesztette?

Őrizzük meg hősi halált halt kedveseink emlékét!

A világháború majd minden családból kiragad egy-egy kedves hozzátartozót, kinek emlékét szívünkbe zárva, feledni nem tudjuk. Ezeknek a dicső halált halt hőseinknek emlékét megörökítendő, igen díszes, szép kivitelű fényképtartó keretet (fekete moiré alapon, ezüst nyomással), melybe hősi halált halt kedveseink arcképét elhelyezhetjük, egy levelezőlapra történő megrendelésre bérmentve küld Mészner Vilmos kiadóhivatala, Budapest, IV, Egyetem-utca 4. Tetszés szerint falra is függesztheti, asztalra is állítható. Ára 2 korona.

Ekképp buzdított kegyeletteljes vásárlásra a Vasárnapi Ujság hirdetése.

Kilencszáztizenhat nyarán Farkas János fodrászmester nem szeretett volna ilyen „szép kivitelű”, kétkoronás keretbe költözni. Szerbia osztrák-magyar hadifoglyai közül azonban addigra már csak minden ötödik ember mondhatta el magáról, hogy valamivel több, mint egy műtermi fénykép.

Vagy mint egy bucka az ipeki út szélén.

Akét 1915 novembere az ipeki úton ért, áldhatta és átkozhatta is a jóistent, egyikkel sem ment semmire. A vidék megért már néhány népmozgást, de ami ezekben a napokban zajlott a montenegrói

Szerb menekültek táborverése

határvidéken, azt a legsötétebb jóslatokból sem lehetett volna kiolvasni. Ellepte a tömeg az utakat. Városi családok, kisiparosok, ökrös szekerüket hajtó parasztok, egy szál ócska puskával felszerelt gyerekek katonák hömpölyögtek, amerre a szem ellátott. Gépkocsik, tüzérségi trének próbáltak utat törni a tömegben, de úgy süllyedtek el a sárban, mint ólom a vízben. A katonák hiába húzták-vonták a tehetetlen járműveket, többségük menthetetlenül beleragadt a Balkán mocsarába. Amely ijesztően lelassította a hatalmas pakkokkal tolongó embereket is.

Minden ok megvolt a félelemre. Még csak a rémhírek jöttek, még el sem kezdődött Szerbia nagy futása, de napról napra növekvő nyugtalansággal szedelőzködött a nép. A parasztok felmálházták legszívesebb hátasait, megerősítették a kocsikerekeket, a városi hölgyek kiválogatták az utazáshoz és társadalmi helyzetükhöz illő ruhákat, míg az urak összeszedték minden mozdítható vagyontárgyukat. A katonák kitisztították fegyverüket, majd imát mondtak. A szövetséges országok követségeinek és szervezeteinek munkatársai pedig sápadtan gyülekeztek a kijelölt pontokon.

Aztán meglódult az emberáradat. De ahogy meglódult, abban a pillanatban el is nyelt minden társadalmi és nemzeti előjogot. Lett légyen kóberes cigány vagy francia diplomata, csak az tudott előrejutni, akit szárnyai alá vett a karhatalom. Vagy átlagon felüli elszántsággal rendelkezett. Ám többnyire ez sem volt elég: mindenki hirtelen rendkívül

elszánttá vált, amint megjelent hátában az üldöző bolgár hadsereg, amelyet megelőztek a barbárságáról szóló hírek.

Amikor eldőlt, hogy a szerb alakulatok addig hátrálnak, míg az ország lakosságát és ármádiáját el nem nyelték az albán meg a montenegrói hegyek, Ipek különösen fontos csomóponttá változott. 1915. november 20-án reggel még mindenki azt leste Prizrenben, merre indulnak a nyugati diplomata és az egészségügyi szakemberek. Mint a vészmadarak, jelezheték élet és halál irányát. Kitört a pánik, amint kisült, hogy nem a görög határnak fordulnak, hanem Gjakova és Ipek vonalán az albániai Szkutariba, majd az Adria partjára próbálnak kijutni, hogy onnan menekítsék ki őket a szövetséges hadihajók. Ez volt a lehető legrosszabb és legdermesztőbb útiterv. Ám nem volt választás. Ekkor a bolgárok már átrohantak Tetovón és Gostivaron is, ezért félő volt, hogy elvágják dél felé a menekülési útvonalat, s megghiúsítják a kitörést.

Késő este volt már, mire a szövetséges nagykövetek és orvosok elvergődtek Gjakovába. E montenegrói albán kisvárosba néhány éve még nem volt tanácsos betennie a lábát európai utazónak. Helybéli csendőrök várták őket a város kapujában, szoros kíséretben vezették a vendégeket szálláshelyükre. Másnap alig indultak el, a kocsik mind ott ragadtak a sárban. Alkonyatkor értek a mindössze néhány kilométerre fekvő Dečani faluba. Annyi erejük még volt, hogy kultúremberhez méltón megcsodálják a valóságos erőddé kiépített, ablak helyett lőrésekkel ellátott, megvasalt, megerősített kapuzatú albán udvarházakat. Látszott, errefelé nem tréfadolog az élet, és hogy még a szomszédok is harchan állhatnak egymással. A nyugati követek szerényen megállapíthatták, hogy sokéves balkáni szolgálatuk ellenére jóformán semmit sem tudnak a vidékről. Éjszakájukat a nevezetes dečani kolostor falai között töltötték, amelyről szintén nem tudhatták, hogy a török hódításoktól fogva megannyi ostromot kiállt.

De ezek az idők elmúltak.

November 23-án a követek és a segélymunkások már a Bisztrica folyó lélegzetelállítóan vad völgyében kapaszkodtak, a havasok szikráztak a felhők mögül kibukkanó napsütésben. A levelüket vesztett fákat lassan fenyvesek váltották föl, majd azok is elkoptak, a szekérutak meg olyan keskeny csapássá szűkültek, hogy a követek csak találgatni tudták, hogyan lesz képes itt elvonulni egész Szerbia és a nehéz tréncoszlopokkal lassított szerb sereg. A szédítő szakadékok szélén előbb leszálltak lovukról, úgy baktattak, majd a sziklafalhoz tapadva egyensúlyoztak, miközben alattuk sisteregve száguldott az esőtől felduzzadt

Bisztrica. Az út kiszélesedő öbleiben megfeketedett deszkázatú, kopottas hanok, ottomán fogadók bújtak meg. De a kíséretet adó montenegrói csendőrök nem engedtek pihenést a kifulladás uraknak és hölgyeknek. A hegyvidék tele volt állig felfegyverzett, akár passzióból is gyilkoló albán rablóbandákkal – támadásukat egy pillanatra sem tudták volna feltartóztatni. Napnyugtával az utak sara is megfagyott. Ha ereszkedés közben éri őket az este, semmi nem állította volna meg az illusztris társaságot, hogy hátán szánkázzon a szakadék mélyére. Most kisebb hegyi patakot követtek, amelynek oldalában kígyózott az ösvény. Nagy törökkel, hosszú puskákkal felszerelkezett albánok jöttek velük szemben. Némán fürkésző tekintetükből semmi jót nem olvastak ki. Bár előzékeny kitértek előlük a sziklahajlatokban, a csendőrök szorosabban markolták fegyverüket, míg el nem tűntek a szemük elől.

Mire a nyugatiak elérték a bjeluhai hant, azt már zsúfolásig megtöltötték a menekültek. Kénytelenek voltak másik épületbe bevackolódni. A külügyi államtitkár feleségével és gyermekeivel az egyik szobát foglalta el; a másikon a francia és az olasz követ osztozott a fegyverbarátság szellemében. Az orosz követ csak öreg este ért oda, a brit pedig annál is később, mert lova megcsúszott, és a diplomata otthagytá volna a fogát, ha egy arra vetődő arnauta útba nem igazítja a fogadó felé.

Másnap leszakadt az ég, vastag hótakaró borította be az utat. A hegy túloldalán újabb montenegrói különítmény várta a mind kísértetiesebb látványt nyújtó delegációt. Hangosabb lett a távolban az ágyúdörgés. Úgy tűnt, Andrijevicában kiheverhetik megpróbáltatásaikat, innen autók szállítják be őket Podgoricába, Montenegró fővárosába. Ám alig máhúztak le, szörnyű hírt kaptak: az előző napi jeges eső elmosta az utakat, gépkocsival lehetetlen eljutni céljukig. Az idő hóviharral fenyegetett, mely elzárhatja a kétezer méteres magasságban fekvő hágót. És akkor csapdába szorulnak. Újra felpakolták hát lovaikat és öszvéreiket, és mint vert sereg vándoroltak tovább az alig járható podgoricai országúton. A hó valóban hullani kezdett, vastag szövetén át alig látta egymást Olaszország és Franciaország, Anglia és Oroszország. csak korcsolyáztak a szövetségesek a semmi szelén, és elátkoztak a háborút lehetséges nyereségeivel egyetemben. Amikor nagy nehezen átértek a hágón, dühöngő hóvihar kapta őket szembe a túloldalon, alig értek el egy kis hanhoz. Aki nem talált oda kíséretükből, azt a hideg megkímélte a további megpróbáltatásoktól. Kisebb hóbucka jelezte, hol ült le, és hol érte az ébredés nélküli álom.

Ezek az utak keveredtek el a túlélők Podgoricába, majd a tengerhez és a biztonságba. Ám a követek útja sétakocsikázás volt ahhoz képest, amit az osztrák–magyar hadifoglyoknak kellett leküzdeniük. De ennek így kellett lennie. A hosszú utazás pokoli szükségszerűséggel változott elmondhatatlan történeté.

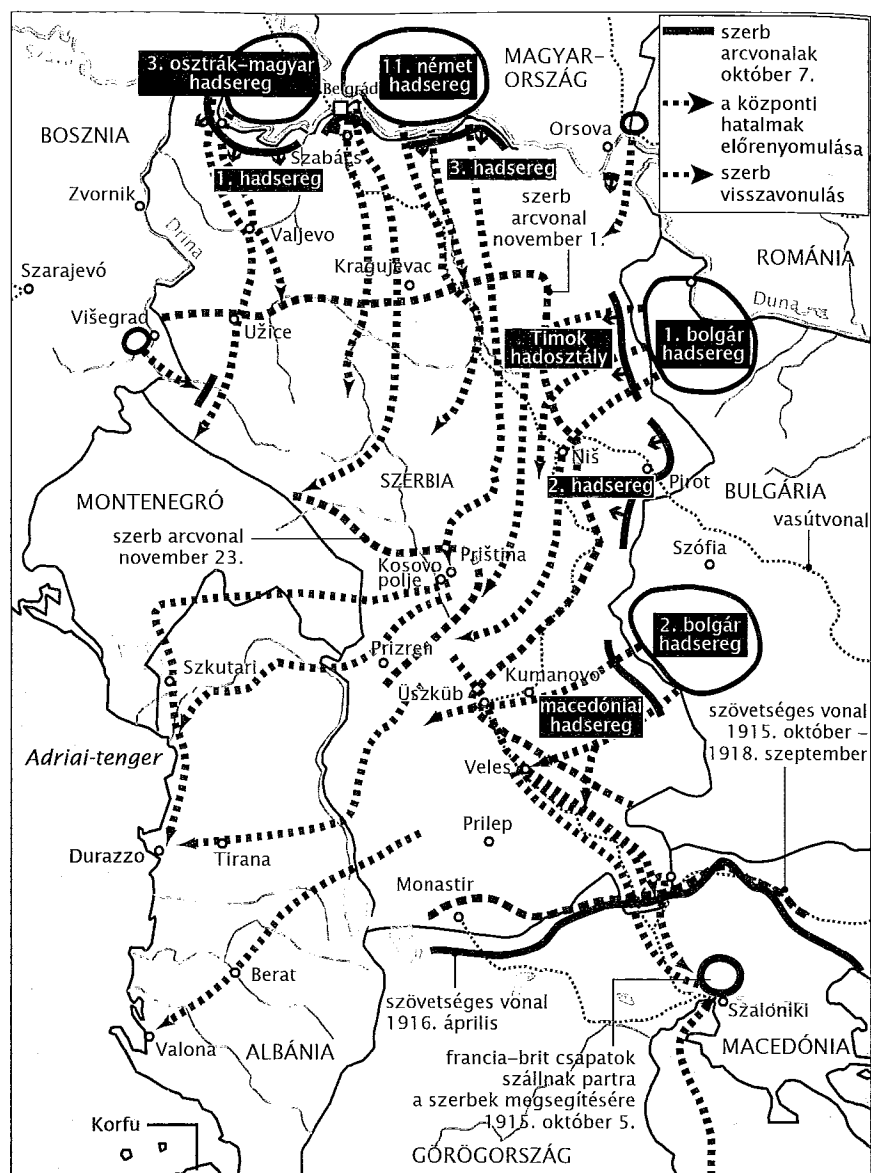
Minden azon múlt, kinek hány élete volt.

Aki túlélte fogságba esését, és nem verték helyben agyon a komitácik a zsebórájáért vagy a jegygyűrűjéért; aki túlélte 1914–15 fordulóján a Szerbiában dühöngő járványokat, és elevenen sem temették el; aki túlélte, hogy éheztek, verik, kínozzák, agyondolgoztatják a hadigyárakban vagy a hegyvidék vasútvonalain; akit nem ütöttek fejbe fogolytársai, csak mert más nyelven beszélt, és más himnusz állt a szívéhez közel; akit nem végeztek ki rögtönítélő bíróságok szökés vagy egy rossz szó miatt; aki tébolyában nem ugrott fejest a kaszárnya emeletéről – nos, ezek a hadifoglyok mind felsorakoztak 1915. október 19-én. A „mind” azonban már csak katasztrofális maradék volt. Legtöbbjük, mintegy húszezer közkatona és hatszáz tiszt Nišben. Míg néhány ezren Szerbia északibb részeiből szivárogtak le, amikor a központi hatalmak bevették Belgrádot, s megállíthatatlanul nyomultak észak meg kelet felől az ország belsejébe, hogy ezúttal ne adjanak egérutat a szerbeknek.

Az új offenzíva célja nem a reváns volt 1914-ért, gyakorlatiasabb igényt határoztak meg a katonai tervezők. Meg kellett nyitni az utánpótlási útvonalat a Dardanelláknál élethalálharcot vívó szövetséges Törökország felé, ami a kiszámíthatatlan Románián át már egyre kevésbé tűnt lehetségesnek. Potioreket 1915 januárjában nyugdíjazták, így már nem sok vizet zavarhatott. Az ígéretes terv szerint a bolgárok kelet felől vágják el a menekülés és egyesülés útját Szaloniki felé, ahol az angolok és a franciák partra tették expedíciós alakulataikat. Közben az osztrák–magyar haderő Kövess Hermann gyalogsági tábornok vezetésével északnyugatról, a németek pedig Gallwitz generális irányításával északkeletről szorítják harapófogóba a kényszerítik megadásra a szerbeket. A Mackensen tábornagy vezette, nagyjából félmillió támadó sereggel szemben Szerbia 300 ezer katonát tudott felvonultatni. A gyöngelkedő, agg Péter király átruházta hatalmát fiára, Sándor hercegre. Egyes vélemények szerint már 1916-ban vége lehetett volna a világháborúnak, ha a Balkánon sikerül kicsikarni a döntést.

És erre minden esély megvolt.

A Duna vonalában fogságba esett szerbek nem tagadhatták, hogy most valami más kezdődött, mint Potiorek Oszkár idejében.

A pontosan vezetett, pusztító tüzérségi tűzben percekig sem tudták tartani állásaikat, hanyatt-homlok menekültek, vagy kitűzték a fehér zászlót. Belgrád gyorsan elesett; 1915. október 14-én a bolgárok is átlépték a határt, s elfoglalták Ništ, majd Úszküböt. Csakhogy bekövetkezett, amivel a legkörültekintőbb tervező sem számolhatott. Minél jobban kibontakozott a támadás, minél elszántabban szorították a szerbeket Rigómező katlanjába, annál sebesebben romlott

a hadifoglyok sorsa. Ezzel az ellentmondással azonban nem lehetett mit kezdeni.

Október 19-én kora reggel a parancsnoki épület elé hordta ládáit, majd felsorakozott a tiszti fogolysereg a niši kaszárnya udvarán. Ezekben a percekben sem Szakraida István, sem Szöllősy Aladár, sem a mankóira nehezedő Aggházy Kamil, valamivel odébb, a legénységi táborban pedig a vasúttól visszavezényelt Szűcs András sem foglalkozott mondvaszínált problémákkal. Marek Jánost meg főként nem lehetett ezzel megvádolni, jóllehet ő Ništól valamivel északabbra álmázósított éppen, s csak később kívánt a menekülőkhöz csatlakozni. Ha már Géza-Dušan nem tudta meggyőzni őt arról, hogy néhány napig lapuljon meg. Az emberek izgatottan nyüzsögtek a hűvös, nyirkos udvaron, hangosan tárgyalták a lehetséges útvonalakat. Az „udvarhű” frakció tisztjei titkon azt gondolták, a szerbeknek kisebb gondjuk is nagyobb lesz annál, hogy őket egzécírozassák. Hiszen a foglyok gyöngék voltak, és veszélytelenek, egyikük-másikuk még mindig magában hordozta nyavalyáját. Abban bíztak, útközben úgyis elhagyják őket, hiszen az őrség is alig élelmezhető. A cseheknek és a renegát szlávoknak viszont nem volt választásuk: követniük kellett új uraikat, ha nem akartak k. u. k. akasztófán himbálózni. Várakozott hát az indításra osztrák, magyar, cseh fogoly és szerb személyzet a kaszárnyaudvaron, zsájkukat a vállukra vetve, jó-rossz előérzettel.

Sorsközösségben.

„Irány bizonytalan” – véste ekkor naplójába Szakraida hadnagy.

„Vigasztal engem elmenetelünknek oka, vagyis az, hogy a mi csapataink győzedelmes előnyomulása kényszerít Ništ elhagyására, a »nagy útra«” – írta harciasan Szöllősy Aladár. Szűcs közvitéz szóhoz sem jutott, mert csak előző éjszaka érkezett meg, vasúti alagutakban és úttalan utakon menekülve; velük cipeltették a nehéz szerszámokat és a főzőüstöket is. Olyan vagonok mellett is elhaladtak, amelyek tömve voltak kenyérrel és szilvalekvárral...

Reggel nyolc óra után, még szürkületben felsorakozott hát mindenki, megkezdődött az utolsó niši számlálás tortúrája. Hosszadalmasan és mindig előlről kezdve, aggályosan vettek sorra mindenkit. E szám később gyorsan elvesztette jelentőségét. De a tisztek is számot vetettek az átkozott hónapokkal, s imát mondtak az örökre itt maradókért. Aztán megindult a tömeg a városon át, piszkosszürke és elrongyolódott sereg, mely menetelés helyett inkább csak takarékosan emelgette a lábát, de leginkább erőtlenül csoszogott. Kétfelől szerb katonák meg lyukas gúnyájú, közönyös tekintetű népfelkelők, öreg csicsák

vették körül őket feltűzött szuronnal. A pánikban készülődő, felfordult Niš egy pillanatra elnémult, és meghökkenve bámulta, amint a k. u. k. fogolyármádia nehéz málháktól görnyedve elindul nyugat felé, majd a határban belömlik a menekülők áradatába, és eltűnik szem elől.

Szakadt az eső. Az országút zavaros folyammá változott. Gyermekek sírása, ökrök panaszos bőgése, hajcsárok szitkozódása keveredett a sáros úton a cipekedők zihálásával. Alig lehetett lépni a kétségbeesetten tolakodó emberek között. Az osztrák–magyar hadifoglyokat ezért hamarosan leparancsolták az útról. S puskatussal arra ösztönytették őket, hogy a szántóföldek mocsarában törtessenek előre. Terhük alatt térdig süllyedtek a sárban, és amikor nyögve megtorpantak, hogy lélegzethez jussanak, a tábor új parancsnoka, bizonyos Georg Panković – korábban Pauncz, a magyarországi Versecről származott át Nišbe – finom iróniával megjegyezte:

– Offenzívát tudnak csinálni az urak, menni nem?

Majd barátilag hozzátette: ne siránkozzanak, hanem inkább örvendezzenek, hogy a tervekkel ellentétben nem vonaton szállítják őket, mert a bolgárok éppen most vágják el a vasútvonalat délen. S ő bizony inkább lelövette volna a foglyokat, mint hogy bolgár kézre kerüljenek.

Ez tiszta beszéd volt.

„Szokatlan dolog oly hosszú idő óta megint harminc kilométert gyalogolni. Az őrség 100 emberből és 50 csendőrből áll. Még bombákkal is fel vannak szerelve” – választa a körülményeket Szakraida István. Sötétben, bőrig ázva, feltört lábbal, fülig sárosan érkeztek meg Prokupljéba, útjuk első állomására. A csehek és a szerbek takarosabb épületben szálltak meg, a trónhoz hűeket, kétszáz tisztet, egy katonai raktár huzatos padlására tuszkolták be. Olyan szorosan, hogy leülni sem lehetett. Levenni nem tudták a nedves ruhát, egész éjjel dideregve számolgatták a perceket. Mint a pára, olyan gyorsan oszlott el örömük, hogy végre elhagyhatták niši fogságuk nyomortanyáját.

Valójában csak azok bizakodhattak, akik valamilyen rejtélyes úton a lágerben maradtak. Nišben 11 osztrák–magyar tiszt és háromszáznál több baka húzta meg magát. Nagyjából sebesültek, akikhez folyamatosan csatlakoztak a városban elrejtőzők vagy a marsból visszaszívargók. Utóbbiak hozták a hírt, hogy a menetképtelen közkatonákat még Prokuplje előtt agyonlőtték vagy szuronnal keresztüldöfték az örök. Az üszkübi táborban egy angol asszony, Lady Paget mozgott meg minden követ azért, hogy minél több hadifoglyot tartson

vissza kórházában. A járvány idején legalább olyan halálmegvető bátorsággal járta a tifuszfészkeket, és gyógyította a betegeket, mint a Monarchia rab orvosai. Gyakran felkereste a lágereket, és emberibb bánásmódot követelt a szerbektől, osztogatta a foglyoknak az adományokat, és felügyelte, hogy a segélycsomagok ne a parancsnokságokon fussanak zátonyra. Amikor maga is felgyógyult a tifusból, hadifoglyokat soroztatott ápolószemélyzetébe. Sajátos logisztikai elképzelései szerint nyolcszáz betegre négyszáz fős ápolósereg jutott az üszkübi kórházban. Lady Paget még azt is kiharcolta, hogy amint Üszkübi futásnak eredt, száz osztrák–magyar és ugyanennyi szerb betege mellett megmaradhasson a személyzet, amelynek tagjai aztán a bolgárokon keresztül jutottak vissza hadseregükhöz.

Így tett Halász Sándor népfelkelő főhadnagy is, aki súlyos sebesülten jutott szerb kézre, majd Üszkübbe. Fogsága alatt nem bántották, hanem mint szerencsétlen tébolyodott katonát Lady Paget ápolására bízták. Halász nem volt őrjöngő beteg, inkább csöndes katatóniában töltötte napjait. Ha kérdezték, összefüggéstelenül motyogott, s csak ritkán tört ki rajta enyhébb ideggörcs. Am amint a bolgár előőrs megjelent a városban, Halász főhadnagy orvosi csodát produkált. Minden figyelmeztetés nélkül hirtelen visszajött az esze. Még a sokat látott brit asszony sem akarta elhinni, hogy a tiszt egy éven át csak tette az örületet.

Lady Paget végül 1916 elején tért vissza Angliába missziójával egyetemben, méghozzá az ellenséges Magyarországon keresztül. Itt a legnagyobbaknak kijáró tisztelettel és hálával fogadták őt.

Keveseknek járt ki azonban Paget asszony menedéke. 1915 októberében nemcsak Nišből indultak meg a fogolytömegek, de már napokkal korábban, a központi hatalmak térfoglalásának ütemében a többi táborból is özönlöttek az emberek dél felé. Menekülő szerb civilek és ellenséges rab katonák keveredtek össze az utakon. Am nem voltak köztük összetűzések, errefelé is akadtak nagyszívű emberek. A Terápia kórház angol orvosai jelentésükben leírták, hogy a szerb parasztnak eszük ágában sincs bántalmazni a foglyokat. Az offenzíva előtti időkben szombatoként lakomát rendeztek a legnyomorultabb bakáknak a falusi temetőben. A szerbek hagyományosan ilyenkor látogatták meg hozzátartozóik sírját, és étellel teli edényeket helyeztek a hantokra. Amikor véget ért a szertartás, meghívták a kiéhezett hadifoglyokat, akik az étkek elfogyasztásával az elhunytak túlvilági érdekeit szolgálták. Gabányi Lajos magyar fogoly orvost már a nagy menekülés sodrában, Čačak községben szólította meg „egy nemzeti

visetbe öltözött, szép, öreg szerb paraszt. Érdeklődött kilétünk felől, s őszinte sajnálatának adott kifejezést, hogy a háború ilyen messzire elsodort hazánktól. Elmondotta, hogy neki is voltak ilyen szép fiai. Egyik a török, másik a bolgár, harmadik az ellenünk viselt háborúban esett el. De azért ő nem haragszik ránk, hiszen mi biztosan nem akaruk a háborút. Megáldott bennünket, és azt kívánta, hogy mielőbb viszontláthassuk hazánkat.”

Az is megtörtént, hogy a foglyok mentették meg őrségüket az éhhaláltól. Gabányiék Valjevóból vonultak vissza, vén, bozontos szakállú, gubás-bocskoros csicsák kísérték őket, vállukon cukorspárgára akasztott puská lógott. Éleslőszert kaptak feletteseiktől, kenyeret nem. Ha nem osztják meg velük készleteiket a magyar orvosok, egyszerűen éhen haltak volna az úton. Nem csoda, hogy amikor Čačak községben felváltották őket, könnyek között búcsúzkodtak a foglyoktól.

„Csacsakon ekkor már nagy felfordulás volt – jegyezte föl Gabányi doktor. – A menekülők áradata mindent elborított, minden zugot betöltött. Alig tudtunk magunknak utat törni egy nagy vendéglő belső termeihez, amely máskor mozi lehetett. Erőltetett nyugalommal ültünk le, és kértünk valami ennivalót. Körülnézve, a szomszéd asztalnál egy csomó ittas hangulatban lévő szerb újonc katonát fedeztünk föl, akiknek szintén feltűnt a mi csukaszürke svába uniformisunk. Egyik gúnydalt a másik után kezdték énekelni a svábáról és Ausztriáról. A teremben lehetett még vagy két-háromszáz menekült, s valamennyinek a szeme rajtunk volt. Helyzetünk nem volt irigylésre méltó. S midőn sápadt arccal ott ültünk, úgy éreztük magunkat, mint akik alatt a puskaporos hordó minden pillanatban felrobbanhat. Az újoncok már poharakat kezdtek a földhöz vagdosni, melyeknek cserepei hozzánk is eljutottak. Tisztában voltunk vele, hogy a feldühödött tömeg élve nem enged ki a teremből, s egyetlen gondolatunk volt, hogy nem leszünk gyávák. Egyszerre csak elébünk dobbant az egyik újonc. Az egész teremben lélegzetelállító csend lett. Az újonc azonban aziránt érdeklődött, hogy mit akarunk inni. Tagadó válaszukra fejcsóválva ment tovább, de csakhamar megjelent palackokkal megrakodva, s udvarias meghajlással jó mulatást kívánt. Aztán visszament várakozó társaihoz. A kínos feszültség egy csapásra eltűnt, az újoncok tovább poharaztak csendesen, s több gúnydalt nem énekeltek.”

Nem sokkal az offenzíva előtt Kragujevacon már addig haladt a magyar–szerb barátság, hogy a magyar ápolók megtanították a szerbeknek

a magyar himnuszt, akik olykor együtt énekelték velük. Az sem váltott ki különösebb megbotránkozást, hogy amikor a hadifoglyokat megbízták az egyik raktárépület átcserepezésével, a túlbuzgó kényszer munkások kirakták a tetőn az I. F. J. monogramot is császáruk és királyuk tiszteletére. A szerbek csupán megjegyezték: ez még kicsit idő előtti volna...

De az idő kérlelhetetlenül eljött.

Kövess és Gallwitz tábornokok hadosztályai gyorsan felszántották a szerbek első védelmi vonalát, és november elején már Kragujevacon és Kruševacon jártak. Észak-Szerbia területén ekkor már szerb erő nem tartózkodott. Ami még megmaradt, délnyugati irányban igyekezett a bizonytalan menedék felé, maga előtt terelve a hadifoglyok tömegét. A harapófogó egyre szorosabbra zárult, hogy a szerbeket fegyverletételre vagy teljes megsemmisülésre kényszerítse.

Szücs András is hallotta azokat a puskalövéseket, amelyekre október 20-án felriadtak az osztrák–magyar hadifoglyok Prokupljeván. A legénységnek még huzatos padlás sem jutott: az éjszakát a szabad ég alatt töltötte a zuhogó esőben, s érthetően nem javított kedvén a harci riadó. Villámsebesen kaptak szárnyra a rémhírek, hogy a szerbek helyben agyonlövők, aki vonakodik továbbmenni. Kijátszva az őrség éberségét Szakraida hadnagy még előző nap szót válthatott néhány bakával. Elmondták neki, hogy aki kicsit is lassabban ment az úton, azt az örök puskatussal ütötték, s ha szükségesnek látták, agyonverték. Fogságba esésük óta a tisztek ekkor találkoztak először katonáikkal nagyobb számban. És e találkozás sokkoló volt. Megrendültek azon, amit a fegyelmezett k. u. k. alakulatok helyén láttak. Beesett, kiéhezett, megvadult arcok, lesóványodott, meghatározhatatlan korú férfiak szakadozott sorai képezték a hajdani nyolcvanezer fogoly utóvédjét. Szakraida hadnagy megpillantotta Olasz szakaszvezetőt is, aki László cugszfűrerrel együtt kihúzta őt a Jadar folyóból, de nem tudott a közelébe férközni. „Oly rosszul nézett ki szegény, hogy alig ismertem meg. Fájó szívvel gondoltam az egykori hetyke 37-es altisztre, aki most csak az árnyéka annak.”

Hogy szörnyű jövőt lát maga előtt, azt Szöllősy Aladár hadnagy sem tagadhatta. Am a szerb parancsnokság rosszindulatánál is fenyegetőbbnek érezte az elhatalmasodó fegyelmezetlenséget – már a német és a magyar tisztek között is. Pedig még csak egyetlen napja voltak úton. Dél előtt birkapörköltet kaptak, este teát és kávét, amelyet a raktár előtt osztottak ki. Órákig kellett sorba állni porciójukért, „a türelmetlenség s önző kíméletlenség tette még kellemetlenebbé

a helyzetet”. Szakraida István pedig hiába bízta meg az egyik csicsát, hogy vásároljon valamit a városkában, már a szerbek sem váltották be saját bankjegyeiket. Folyamatban volt az összeomlás. Így kénytelen volt a Nišből megmaradt ötven koronáját feláldozni. Két osztrák tisztjával megegyezett, egy „háztartást” visznek, hogy könnyebben tudjanak kijönni az utazás során.

Meghatározó események történtek a Prokupljében töltött négy nap alatt. A szerbek körbehordozták a városban a szegény idős Edelmann Lipót ezredest, mint valami trófeát, és a fogságba ejtett Mackensenként mutatták be a lakosságnak, hogy csillapítsák a pánikot. A fogolytömegekről meg elhíresztelték, hogy a napokban adták meg magukat Belgrádnál. Itt terjedt el annak híre is, hogy Andrije Lazarević parancsnok az osztrák–magyar csapatok kezébe került. De innen váltak ki az árnyékhadseregből és indultak csatába azok a magyarországi szerb, cseh és horvát fogoly tisztek is, akik a szerbek oldalán kívántak harcolni a császári és királyi csapatok ellen.

„Hogy ezek mit gondolnak, az érthetetlen” – zúgolódott Szakraida hadnagy.

Október 24-én a Toplica folyó völgyében kellett leküzdeniük a következő negyven kilométert Kuršumlijáig. Parlagon heverő földek között kutyaagoltak, s mire holtfáradtan táborhelyükre értek, sűrű köd borult rájuk. Visszasírták a prokupljei padlást, amikor meglátták a vizenyős hegyháton felütött sáttortábor. Ám ahelyett, hogy a nedves szalmára dőltek volna, inkább ácsorogtak, vagy a sátrak között föl s alá szaladgáltak, hogy meg ne fagyjanak. A legénységi körletekből búbanatos magyar énekszót sodort feléjük a szél. Panković direktor itt érzékeny búcsút vett a foglyoktól, ami egyesekben a süllyedő hajó képzetét keltette. A tiszti tábor parancsnokságát Milutin Živković őrnagy vette át, aki a szóbeszéd szerint hajdan az osztrák–magyar tüzéségnél szolgált.

Most mindenesetre élet-halál urává vált.

Kuršumlijában osztották ki utoljára a tisztek postáját és pénzküldeményét. Ettől kezdve magukra voltak utalva, abból a tőkéből kellett megoldaniuk ellátásukat, amellyel rendelkeztek. A központi élelmezés gyakorlatilag megszűnt, a tábori konyha nem ment tovább, ahogy a ládákba zsúfolt személyes holmik sem. A tisztek magukhoz vették hát a legszükségesebbet, a többi meg a sorsra bízta. A holmik nagy része, naplók, fogolytábori feljegyzések, rajzok és művészi alkotások soha többé nem kerültek elő. Niš tárgyi emlékezete egyszerűen elsüllyedt a szerbiai sárban.

A menekülő szerb hadsereg szekerei a sárba süppedve

A legénységi táborban még rosszabb volt a helyzet. A bakáknak nem járt pihenő. Szűcs András nappal kivezényelték az utak földözására, éjszaka meg tetveivel harcolt, történetesen egy mocsaras mező közepén üldögélve. Derékig jéghideg vízben, reszketve, mint a nyárfalevél, miközben szakadt nyakába az őszi eső. Néhány méterre tőle szerb suhancok azzal mulatták idejüket, hogy kézigránátokat hajigálták a sziklafalnak, majd röhögve félreugrottak a robbanás és a repeszek elől. Aztán a robbanásokat rettenetes robajlás követte, fölöttük megnyílt az éjszakai égbolt, és amit eddig esőnek hittek, az akadozó csepergés volt ahhoz képest, ami ezután következett. Rettenetes mennydörgés kíséretében víz zúdult a hegyoldalból, úgyhogy foglyok, örök és kézigránátos kölykök együtt futottak az életükért.

Ebben a vízfüggönyben menekült Szerbia a bekerítés elől.

Ekkorra az osztrák magyar és német támadó egységek már a Drinán is átkeltek. Északon Szabács újra elesett, a bolgárok elfoglalták Negotint, és több helyen megszakították a Niš–Saloniki vasúti összeköttetést. Kumanovónál és Üszkübnél a szerbek hősie ellenállást fejtettek ki. Üszküb utcáit még alá is aknázták, és amikor végleg ki kellett vonulniuk, a nyugati magaslatokról vették tűz alá

saját városukat. De az eltökéltség nem pótolta a meggyöngyült hadsereget.

„Ha bírnám a szerb nyelvet, szökni próbálnék – rögzítette a rend kedvéért Szakraida hadnagy. – Mi azt reméljük, hogy a mieink és a bolgárok gyorsan közelednek, és elseprik egész Szerbiát. Nem lehetetlen, hogy kiszabadulunk ebből az átkos helyzetből.” A menekülők folyama belezúdult a Toplica völgyét elárasztó folyóba, majd amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az utakat többé nem lehet használni, kilazult, málló sziklákon kapaszkodtak föl a prepolaci hágóhoz. Amikor nagy keservesen fölértek, láthatták, hogy az egykori Török Birodalom és Ó-Szerbia régi határán megvan még a szerb és a török őrház is, de immár lakatlanul. Odafönn újra köd szállt rájuk, mintha felhők között jártak volna.

„Erre ment Hunyadi is a Rigómezőre” – nyomatékosította Szakraida István. A magyar tisztekre nagy hatást gyakorolt, hogy egykor itt vonult el a hadvezér katonáival. Megvédeni a szerb királyság függetlenségét és a kereszténységet. A nagy múltú utat most az osztrák–magyar bakákkal javíttatták a szerbek. Velük igyekeztek az elsodort hidakat is pótolni, arra számítva, hogy hadseregüknek ez lesz az egyik visszavonulási útvonala.

A hegyről ereszkedve végül elébük tűnt Rigómező, ahol Hunyadi 1448 októberében véres vereséget szenvedett II. Murád szultán ellen. Talán éppen ilyen sötét napokban. A szép, de elhanyagolt mezőségen most csak egy-egy tanya mutatkozott az elvadult szántók között. A lakosság itt már arnauta volt: szálfatermetű, izmos, rejtelmes arcú albánok, akik nem is titkolták rokonszenvüket a foglyok, gyűlöletüket a szerb őrség iránt. Ami ezen a vidéken történt, arra nem volt bocsánat. A Balkán-háborúk számos nagy sírgödröt hagytak maguk után, amelyek mélyére albán parasztokat és gyermekeket löktek a szerb katonák. E véres útvonalon ért a k. u. k. árnyékhadserg a keletiesen piszkos és zűrzavaros Prištinába – és egy másik világba. Itt kezdődött mindaz, ami az egyik népnek hőstörténet, a másiknak módszeres tömeggyilkosság lett.

se kenyéren, se vízen

Egy öreg csicsa zavart kelt a földönfutók táborában, a svába meg újabb zűrzavart az országban. Az egyik királyt katonák viszik vállukon, a másik ökrös szekéren döcög száműzetésbe, mégsem gúnydalokba vonulnak be, hanem balladákba. Alig hihető, de Prizren kulcsa végül jó kezekbe kerül. A káosz ott sem marad el, de a megszárlás igen.

– Gyere ide melegedni, öreg! – kínálta hellyel a kivénhedt népfelkelőt egy fiatal katona. Többen kuporogtak már a tábortűznél, hátukkal a jeges hegyoldalnak, arcukkal a kékeszölden lobogó, nedvesen pattogó tűznek fordulva. A puskák gúlában álltak mögöttük, de rongyba tekert szuronyuk a kezükben volt. Hegyére tűzve igyekeztek megolvasztani egy-egy fagyos marharépat vagy darab tököt, kinek mi került. Arcuk égett, hátuk megdermedt, de nekik legalább jutott menedék. Helyet szorítottak az öreg csicsának, majd folytatták a beszélgetést.

– Mire átérünk, senki nem lesz életben – mormogta egy idősebb, fél szemén kötést viselő férfi. – Lehet, hogy átvonszoljuk a hegyeken az ágyúkat, még ha beledöglünk is, de nem lesz, aki löje vele a svábát. És már muníciónk sincs! Csak az átkozottaknak toljuk a szekeret...

– Én azt mondom, inkább vesszünk el mind, de nem adjuk meg magunkat – horkant fel dühösen a fiatal katona. Még a felnőttkort sem érte el, csak amolyan uniformisba bújtatott kamasz volt, aki nemrégiben esett át a tűzkeresztségen. De hogy a fegyver nem cico-ma volt rajta, annak jó néhány betolakodó a megmondhatója. Már ha a túlvilágról elér idáig a hangjuk.

A király is menekül, a hadvezérek, a miniszterek meg a vajda is – legyintett a felszemű. – Valaki látta Petar királyt, amint átkel a Drim hídján. Úgy kellett áttámoogatni, csaknem belecsúszott a folyóba. Öreg az már a győzelemhez!

– A király az országot menti! Még ha most az egész országnak ki kell vonulnia a határai közül, akkor is – csapott a hóba a fiatalember.

– Aki ezt túléli, csak annak fog élni, hogy bosszút álljon! Hullaként vagy fogolyként nem lehet harcolni.

A vén csicsa magába roskadva hallgatta a vitatkozó katonákat. Kínálták, de nem fogadta el az ételt. Néha mintha megrázkódott volna a válla. Egyszer csak magas rangú tisztek jelentek meg a tábornok körül. A katonák meghökkenve fölálltak, tisztelegtek, jelenteni akartak. Egy ezredes leintette őket. A még mindig üldögélő népfelkelőhöz fordult, vigyázzba merevedett, de a hangja nyugtalan volt.

– Már mindenütt kerestük Felségedet!

Az öreg csicsa nem más volt, mint I. Péter, Szerbia földönfutó királya. Kopott kabátjában, ősz fejébe nyomott katonasapkájában ő meg a halált kereste, amióta útra kelt a topolai királyi rezidenciából. 1915 őszén úgy határozott, hogy atyja és nagyatyja sírjánál várja be az ellenséget, amikor bizonyossággá vált, hogy visszaverniük ezt a támadást lehetetlen. Ott hal meg, ahol a többi Karađorđević is megpihent, hogy a kör bezáruljon.

De jóval nagyobb rádiusról volt szó, mint azt a szerb uralkodó gondolhatta volna. Hadsegéde, Todorović ezredes nagy keservesen meggyőzte, hogy a király fogságba esése egyet jelentene a fegyverletétellel és Szerbia teljes megaláztatásával. Péter útra kelt hát kicsiny udvartartásával, hogy tanúja legyen véres harcokkal megvívott, felszabadított és megnövelt országa széthullásának. Láthatta, amint az utakat ellepik a menekültek, és katonái fosztogatják az üzleteket, kézigránáttal robbantva be a zárt kapukat. Láthatta, amint a szekerek összegabalyodnak a szanitéckocsikkal, amelyek az ágyúdörgés irányából igyekeztek vissza véres, nyöszörgő alakokkal. Katonáival, akiknek semmi esélyük nem volt a túlélésre. Láthatta az utak szélén lovakkal kereskedő, éneklő hangon alkudozó cigányokat, akik ki tudja, honnan jutottak hozzá jószágaikhoz. Láthatta, amint kiéhezett gyerek katonák megpróbálnak kifosztani egy élelmiszerral megrakodott nyugati segélyszállítmányt, öten egyetlen puskával. Vagy ahogy a hadsereg automobilművei minden figyelmeztetés nélkül legázolják az előttük csoszogókat. És láthatott szakadékba zuhant szekereket is, amelyeken még mindig egész családok heverésztek, némán és mozdulatlanul, de többé nem rettegve semmitől.

– Kuku mene, kuku mene! – a nép jajsza betöltötte Szerbia hegyeit és völgyeit az öreg király koponyájában visszhangozva. Petar Karađorđević majd belebolondult a fájdalomba, országa, népe szétporlásába. Kereste a halált az úton, olykor a tűzvonalban is. Katonáival menetelt a harcba és a pusztaságba, amikor minden elveszett,

és az albán hegyekbe vonult Szerbia. Amíg tudott járni, bakái között gyalogolt. Majd ökrökkel húzott tüzérségi löszerkocsira ültették föl. Ha megszólította újoncait, bírják-e még a megpróbáltatásokat, azok így feleltek:

– Bírjuk még, öreg, bírjuk!

A trébkocsiról parasztszekérre ült, így ért Kuršumlíjába, majd a prepolaci hágón át Prištinába a foglyok nyomdokain. De mire odaért, a hol szekéren, hol az apostolok lován utazó Péter király népmesei hőssé lényegült. Katonái dalokat költöttek róla a tábornok körül, a nyugati lapok mitikus alakká emelték, és divatos szalonpoéták zengtek ódát hősiességéről és emberségéről. Mindarról, amibe a király és országa csaknem belepusztult. A franciák shakespeare-i drámák hősének kiáltották ki, mondván, Péter nem Albánián, hanem a történelem magaslatain kel át.

A menekülőkkel kelt át egy másik nagy szerb király is. Hosszú szakállú, kezében keresztet tartó pópával az élen szakasz katona vitte a vállán Stefan Nemanjić, az első megkoronázott szerb uralkodó koporsóját, akit nyolcszáz éves álmából szakítottak ki.

Szerbiával száműzetésbe vonult történelme is.

Ha a hóban üldögélő katonák tudták volna, hogy a kör véletlenül sem Albániában, de még csak nem is Itáliában, hanem a görög szigeteken zárul be, és hogy a föltámadás ára több százezer élet lesz, talán hagyják kihunyni a tüzet. Örökre elszunnyadnak a hidegben,

Az ökrös szekéren menekülő Péter király

mint oly sok társuk, akikre ráborult a fehér halál szemfedője. De már túlságosan sok harc volt a hátuk mögött, hogy csak úgy elérassék fegyverüket.

Amikor 1915 novemberében Péter király a Rigómezőre ért, kijelentette, hogy a mindent eldöntő csatában ő is ott kíván elesni, ahol két koronás fő hullott a porba 1389-ben. Kosovo polje a szerbség szent mezeje volt, s a világon kevés csatatér található, ahol ilyen könyörtelen történelmi következetességgel folyt a honvédő katonák vére. Kosovo polje a maga köves, dimbes-dombos, szikár fennsíkjaival a szerbek szüntelen Mohácsa volt. A harc- és országvesztés hősie jelképe, amely újabb és újabb ütközetre ingerelte a haza seregeit. Így történt ez az első rigómezei csatában, 1389-ben, Lázár fejedelem és I. Murád szultán összezsapásában, amikor fél évezredes karanténba került a balkáni kereszténység, és elesett Szerbia. Így volt a második rigómezei csatában is, amikor Hunyadi János és II. Murád vívott véres ütközetet. Majd 1689-ben, amikor Csernojevics Arzén ipeki pátriárka több tízezer szerbet vezetett a Magyar Királyság menedékebe. S 1915 novemberében kísérteties makacssággal ismételte meg magát a történelem negyedszer is: osztrák–magyar, német és bolgár hadak robogtak a rigómezei katlan felé, hogy bezárják a harapófogót, és összeroppantsák Szerbia haderejét.

A szerbek hadművelleti célja az volt, hogy a Rigómezőn védelemre berendezkedve biztosítsák a visszavonulást Görögországba, főként Szaloniki irányába. S ha ez megghiúsul, akkor Albánia és Montenegró mélyére. A központi hatalmak ezzel szemben igyekeztek minden idevezető átjárót, hágót, utat megszállni, visszaverni a bolgár front áttörésének kísérleteit. Így kizárni, hogy a szerbek egyesüljenek az ötvenezres angol–francia expedíciós erővel, és ellentámadásba menjenek át. Végül átkarolni, majd megadásra kényszeríteni a Rigómezőre szorult szerb hadsereget. Gallwitz és a bolgár Bojadzsev tábornok a prepolaci hágón át tört előre, a menekülő katonaság és fogolysereg sarkában lihegve. Kövess Hermann Novi Pazar és Mitrovica vonalán járt. Közben a szerbek visszavonultak a Sitnica folyó partjáig, hogy a régi rigómezei csaták színhelyén vívják meg a végső ütközetet. Ekkorra a sereg élelmezése, lőszerrel, hadianyaggal ellátottsága gyakorlatilag megszűnt. A katonáknak azzal kellett felvenniük a harcot, ami történetükükben, hevedereikben volt. És az édeskevésnek tűnt.

Ami a szívükben volt, annál többnek.

Szövetségesnek, ellenségnek el kellett ismernie, hogy a szerbek hihetetlen bátorsággal, utolsó töltényig védték hazájuk minden

követ. Pusztító utóvédharcokban hátráltak a túlerő elől, késekkel, szuronyokkal, pusztá kézzel rohamoztak a gyűlölt bolgárok ellen. Hetekbe tellett, amíg a központi hatalmak felszámolták az utolsó tűzfészket is. Ennyi idő elegendő volt ahhoz, hogy a bekerítő hadosztályok köre ne tudjon bezárulni a Rigómezőn, s Szerbia civiljei, katonái és hadifoglyai köddé váljanak az albán hegyekben. A kettéosztott szerb sereg egyik része Ipeken és Andrijevicán keresztül indult Montenegróba, a másik Gjakován, a Vezir hídon át az albán tengerpart felé. Utóbbival sodródott a hadifoglyok nagy része, amelynek összesen csaknem nyolcszáz kilométert kellett megtennie – se kenyéren, se vízen.

Ám 1915 októberében még kenyere és pálinkája is volt bőségesen Marek Jánosnak, amikor vizitáltak nála a szuronyos örök. Kruševacon két zsákot töltött meg ellátmánnyal, keresményén fehérneműt vásárolt, cipőjét előrelátóan megtalpaltatta. Szólt a cigányzene, miközben a város terei, udvarai zsúfolásig megteltek a frontról érkező sebesültekkel és foglyokkal. Az a biztató hír járta, hogy mindössze két hétig kell gyalogolniuk. Azt meg fél lábon is kibírják. November 2-án 2700 fogolytársával és 360 fős csicsa őrséggel indult útnak Marek, fölöttük két német repülőgép adta a díszkíséretet. Erősen találgatták, vajon kapnak-e géppuskás üdvözlőket a nyakukba, vagy látják a pilóták, hogy nyomorult hadifoglyokkal van dolguk. Végül nem kaptak, de esőt igen, ám szerencsájük volt az időjárással, mert a föltámadó jeges szél meg is szárította ruhájukat. Pálinkáztak a sötét erdőben gyújtott tábornőtűznél, jó vacsorát főztek, és hallgatták a cigány hegedűmuzsikáját, mely elkísérte őket. Marek kántortanító kitűnően érezte magát, mintha vasárnapi pikniken lett volna. Még másnap és harmadnap is, csak az eső ne esett volna annyira! Kuršumljánál megtépzott, menekülő szerb csapatba ütköztek, de addigra átnedvesedtek a kabátok, elázott a hegedű, és mindenkin erőt vett a didergés, úgyhogy különösebben nem tudtak örvendezni a látványnak. November 8-án érkeztek meg Prištinába. „Levetkőzve jót aludtunk. Nem vették észre a helyünket. Pihenő, fél kenyér, czibak, sokat vettem, Veisz elmaradt a városba pénzemmel.”

Nem volt ilyen szerencsájük a niši tábor tisztjeinek. Jó héttel korábban futottak be, mint Marek János csoportja, hosszú, keserves út után késő este. Szöllősy Aladár képzeletét még így is megragadta ez a szutykos török városka. Pedig „minden fogalmat meghaladó bűzös sártengeren keresztül értük el a város szélén levő török kaszárnnyakat, hol egy óriási istállóban nyertünk elhelyezést, de a nehéz úttól

kimerülve s átázva, a nagy, szellős helyiségben alig találtunk pihenést. Lábunkat a sok gyaloglásban a cipő és csizma feltörte s orvosaink, kik közül néhányan már itt csatlakoztak hozzánk, alig győzték sebeinket kezelni.”

Priština jellegzetes oszmán városka volt számos dzsámival és minarettel, környezetében meg olyan albán falvakkal, „melyek úgy néznek ki, mint nálunk a faluvégi cigány kunyhók”. Az utcákon török és albán férfiak verődtek csoportokba, latolgatták a helyzetet. Imaidőben dallamosan szállt a müezzinek Allah akbarja. Szöllősy másnap sétát tett, s nem tudott betelni a kis ottomán házakkal, amelyek ablakait és erkélyét rácsok zárták el a kíváncsi tekintetek elől. „Sokféle bazár, kávéház s azok előtt úgyszólván az uccán pad, melyen, keresztbefont lábakkal, látszólag egykedvűen szívja pipáját a török, de mindjárt szimpatikusan pislogat felénk, midőn óvatosan odasúgjuk neki, hogy »magyar«.”

Szakraida hadnagy ebben a bazárban költötte el utolsó tíz dinárját egyetlen cipőtálpért, de nem volt mit tenni, a piac ilyen árakat szabott. Mostanra sokat tökéletesedett szerb nyelvtudása, annyit hallotta úton-útfélen a nyema nyista (nincs semmi), a sutra (holnap) és a hajde (gyerünk) kifejezéseket, amikor élelmet akart vásárolni a parasztoktól, vagy őrei taszították oldalba, ha megállt egy pillanatra kifújni magát. De a kitűnő megfigyelő Szakraida István azt is észrevette, hogy a szerbek nem merték besorozni az itteni albán fiatalokat. Pedig igazán katonás termetű, erős fickók voltak, akikkel nem szívesen akasztana tengelyt senki.

A második estén a magyarokat, németeket, lengyeleket és a horvátok egy részét, egyszóval a trónhű frakciót kidobták az istállóból. A mocskos udvaron fölállított sátrakba kellett volna áttelepülniük, hogy helyet adjanak a szerbeknek és a cseheknek. Aggházy Kamil százados kivételével, aki nem volt túl jó bőrben: sebei mindkét lábán kiújultak, s ezen már Kukuljevič főállatorvos sem tudott segíteni. Nem volt képes járni, kocsin szállították idáig. Ám a népfelkelő százados most kijelentette, meggy ő is a sátorba bajtársaival, osztozik a sorsukban. A szerbek meghökkentek, aztán meggondolták magukat, és mindenki maradhatott az istállóban. Živković parancsnok arra hivatkozott, őt a kormány utasította, hogy a szláv nemzetiségű foglyokat részesítse előnyben.

„Ha a bolgároknak most sikerülne Prizren felé átvágni a szerbeket, úgy megfoghatnának minket. De ez oly szerencse volna, hogy erre nem is merek gondolni” – írta naplójába Szakraida István.

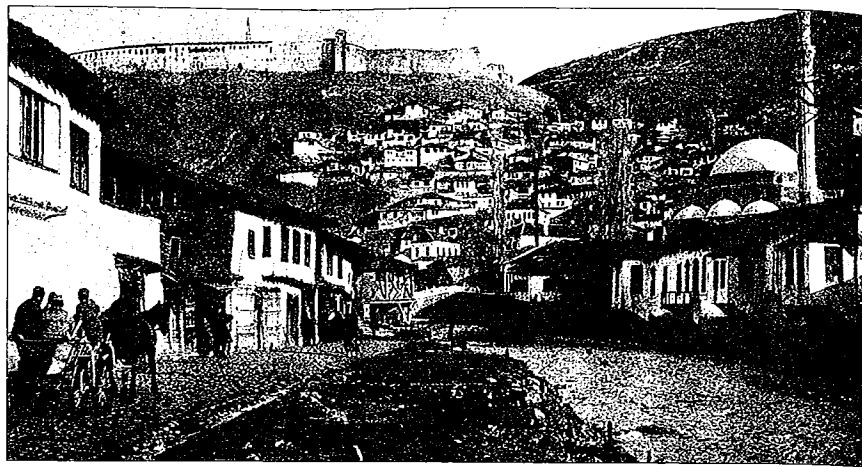
Jobb volt nem is gondolni erre. November 1-jén végre ragyogó napsütésben folytatták az utat, de körülöttük már több albán falu lángban állt. A megszállóik vesztét érző, fellázadt településeket a szerbek habozás nélkül lerohanták, az elfogott férfiakat felaggatták az első fára. Az osztrák–magyar tisztek megcsodálhatták a Rigómező peremén magasodó, havas sipkájú Šar-hegységet, és Suva Reka után egy magas hágóra fölkapatva magát a völgykatlant is, amelyben Prizren városa fekszik. Nyugatra kibontakoztak a montenegrói havasok, délre és délnyugatra az albán ormok, keletre a Šarplanina gerince. Csodálatos látvány lett volna, ha van erejük gyönyörködni a tájban.

Azért e hegyek örökre az agyukba vésődtek.

Feltört lába miatt Szöllősy hadnagy szekéren utazott, a mellette gyalogló arnauta hajcsár, törve a szerb nyelvet, „részvétellel érdeklődött sorsunk iránt. Mikor megtudta, hogy a mellettem ülő Sarkady Sándor bajtársammal együtt magyarok vagyunk, odakuporodott elének a szekérrúdra, s amit nem tudott szerbül kifejezni, azt őszinte örömtől csillogó szemeivel fejezte ki. Éreztük, hogy ez a fiatal arnauta kész lett volna megszabadulásunkat is elősegíteni, de a szerb csendőr – akiket a szerbek az albán támadástól való félelmükben kézigránáttal is elláttak – még a beszélgetésünket is megtiltotta.”

Volt rá oka. Néhány vakmerőbb honvéd úgy döntött, számukra Priština a végállomás. Mivel már a szerb katonák és a foglyok is elhullott állatokon éltek, nem láttak reményt arra, hogy élve megúszsák a menetelést. Szűcs András az utolsó pillanatban meggondolta magát, nem akarta, hogy ennyi kínlódás után agyonlőjék szökés miatt. Társai azonban éjjel, amikor az őrég is elcsigázva aludt, kilopakodtak a táborból, s elrejtőztek egy elhagyatott albán ház padlásán és kéményeiben. Nappal végignézték, ahogy a szerb divíziók elcsörömpölnek a haretér felé, éjjelente lelopakodtak, hogy néhány szelet húst kanyarítsanak ki az út szélén heverő döglött lovakból, amelyet aztán a pincében megsütöttek. Többheti rejtőzködés után végre megérkeztek a bolgárok és a németek, ekkor előjöhettek.

A fogolysereg november 3-án megérkezett Prizrenbe. Boltíves, meredek hidak íveltek át a Bisztrica folyón, sokkupolás törökfürdők, a Kelet ízlését tükröző, kőből emelt alacsony házak, a domboldalban oszmán erőd romja és görögkeleti templom tárult a bevonuló foglyok álmélkodó tekintete elé. A mesés Prizrent 1912-ben felprédálták a szerbek, feltételezések szerint több ezer albán civilt gyilkolva meg. Mivel a mészárlás után rögvést bezárták a városkapukat, és a külföldi

Prizren fellegvárral és dzsámival

újságírókat is kitiltották innen, soha nem derült fény a népi társaság körülményeire. Egy Lev Trockij nevű orosz zurnalista valahogy mégis bejutott, és albán hullahegyeket talált a falak mögött. A foglyok mindebből csak azt érzékelték, hogy furcsa feszültség vibrál a levegőben, és feltűnő a szerb karhatalom jelenléte. Bármerre vonultak, csendőrök kordonja tartotta vissza az utcákat ellepő albánokat. A tisztok félig leégett, félig szétlőtt török kaszárnyába kerültek, a '12-es háború romjaiba, a bakák meg mindenfelé szétszórva a város szabad ege alatt. A betegek és sebesültek, élükön a szenvedéseit már csak fogcsikorgatva tűrő Aggházy századossal, végre kórházba jutottak. A betegszállító szekerek nem tudtak továbbmenni az albán hegyek ösvényein.

Közben kibontakozott a rigómezei csata. A szerbek addig tartották a kačaniki szorost, amíg a zöm fel nem vonult a harcmezőre, és el nem foglalta állásait. Gyorsan szorult a hurok körülöttük. Hiába ígérgettek embert, lőszert, élelmet a francia és brit szövetségesek, kétségtelenné vált, hogy csak magukra számíthatnak. Prizrenben a hadmozdulatoknak pusztán a tőzsdei következményeit lehetett érzékelni, meg az egyre közelebb gördülő ágyúszót. A szerb bankó lyukas garast sem ért, míg az osztrák és magyar pénzért körbeudvarolták a foglyokat a kaszárnya előtt nyüzsgő alkalmi piac árusai. Mézet és török kávét, forralt tejet és gyökérből készült édeskes italt, főtt gesztenyét és párolt vackort, kukoricakenyeret, almát, diót, rakiját, szultánkenyeret, dohányt, gyapjúharisnyát és kesztyűt kínálgattak a kiéhezett tisztoknak, akik mintha az Ezeregyéjszaka meséibe csöppentek volna.

Cipészek és borbélyok jöttek, utóbbiak szappanhab nélkül, tiszta meleg vízzel borotváltak. De Szakraida István más mennyei élvezetben is részesült: végre kimoshatta ruháit és megfürödhett. „Ma kivittek csoportonként egy török fürdőbe. Víz alig volt benne, tulajdonképpen nem is fürdő, hanem egy imaházzal egybekötött helyiség, ahol imádság előtt megnedvesítik lábaikat a muzulmánok.”

Nem tudhatták a tisztok, mekkora jótétemény ez a néhány nap pihenő, és hogy legközelebb csak nagyon sokára lesz részük hasonlóban. Évek múlva. Mielőtt november 12-én folytatták volna az utat, híre ment, hogy a szerb kormány is Prizrenbe érkezik, és hogy a foglyokat hamarosan átadják valamelyik antantországnak. Megérkeztek a Szerbiában szétszórta osztrák–magyar katonai orvosok is, akik a foglyseregbe olvadva folytatták az utat.

És 12-én befutott Marek János is a kruševaci csoporttal. Előző nap egy török kertben éjszakáztak, de azon az éjjelen váratlanul rettenetesen lehűlt az idő. Kapóra jött a még Belgrádban beszerzett sátorlapja, és magára húzta kiürült két kenyérzsákját is a komisz hidegben. Hét társa fagyott meg itt. Prizrenbe érve hiába várták a faszolást, botolás lett belőle. Szűcs András meg eltöprengett azon, pénzzé tegye-e eső áztatta, súlyos takaróját, amelyet alig bírt cipelni, vagy akár a cipőjét is, mint több társa. Máskülönben nem volt élelem. De inkább várt még, és koplalt, mert úgy hallotta, a hegyek felé kanyarodnak. A város utcái addigra zsúfolásig megteltek az északi országrészből menekülő civilekkel, akiket az albánok közönyösen vagy gyűlölködő tekintettel fogadtak. Elfoglalták a környező falvakat és mezőket is, és ahol egy-egy csoportjuk megszállt, másnap csak a pusztá falak árválkodtak utánuk. Mindent felélték, megettek, eltűzeltek. Eltűnt a csűr, a kerítés, néhol még a háztető is. Tízezrek tanyáztak Prizren körül, éjszakánként sejtelmesen lobogtak a tábortűzek a leszálló ködben, mint lidércfények a tengeren. A hegyek zugaiból éles tekintetek figyelték ezeket a tűzeket: odafönt mozgolódni kezdtek a vad törzsek, mintha megéreztek volna, hogy hamarosan bőséges prédához jutnak.

November közepén ismét megindult hát a foglysereg, hogy neki-vágjon Albánia hágóinak. Napokkal korábban szokatlanul hideg idő tört be a katonákba. szakadni kezdett a hó, ami semmi jót nem ígért. Aggházy Kamil százados most voltaképpen áldhatta lüktető sebeit, hogy nem kell félholt állapotában tovább-bicegni. Tudta, belehalna. A vérhas is eluralkodott rajta, végzetesen le volt gyöngülve. A kórház ablakából azonban módja volt konstatálni, hogyan növekszik a pánik a városban, és jelennek meg mind sűrűbben a sebesülteket szállító

Szerb katonák a tűzvonalban

kocsik. Már a nagyobb tereken is segélyhelyeket kellett berendezni, de orvos, ápoló itt sem volt elegendő. Aztán november 22-én, amikor bajtársai már messze jártak, megérkezett Prizrenbe maga Péter király is, gyalogosan, ahogy hozzá illő, és Sándor trónörökös, hogy meghatározzák Szerbia sorsát. Zúgott és forrongott a város, amikor a menekültek megtudták, hogy nincs más út, csak amely Albánián vezet keresztül a tengerhez. A katonák megtagadták, hogy tovább harcoljanak, vagy hogy akár egy lépést is tegyenek, a civileknek pedig eszük ágában sem volt élelem, ruházat és bármiféle biztos pont nélkül nekivágni a hóviharba borult hegyeknek. Ki kerít tetőt a fejük fölé az úton, ki védelmezi meg asszonyukat és gyerekeiket, ha rájuk törnek az albán fosztogatók, ki veszi hajóra őket, ha mégis kievickélnek a tengerpartra?

November 28-án azonban véget ért a rigómezei csata, a front szétforgácsolódott, a svába volt az úr szinte mindenütt Szerbiában. De a szerb sereg kicsúszott a központi hatalmak halálos öleléséből. Utolsó éjjel elásták a királyi koronát, vállra emelték Nemanjić koporsóját. Prizrenből távozott Péter király, a trónörökös meg a teljes kormány, magukkal rántva a kétkedőket is.

Ekkor jött el Aggházy Kamil ideje.

A nagy háború történetében valószínűleg nem akadt példa arra, amit a magyar népfelkelő százados a kórházi ágyából levezényelt. Még javában szerb fennhatóság alatt volt Prizren, de Aggházy titkos

paranccsal küldte el egyik szakaszvezetőjét a környező kaszárnyákba és kórházakba. A lábadozó magyar, osztrák, német és bolgár hadifoglyok azt az utasítást kapták, hogy adott jelre a járóképes betegek azonnal gyülekezzenek az utasítást kiadó tiszt kórházánál. Mintha egy pillanatra ismét megelevenedett volna a Jókai- és Gárdonyi-kalandregények világa. Éppen itt, a Rigómező szélén, az albán sziklasivatag kapujában, megannyi hőstett helyszínén. A százados ugyanis fejébe vette, hogy a maródiakból ütőképes hadsereget verbuvál. Nem szánt kimondottan harci feladatot a félkezű, mankón billegő, légnyomás sújtotta katonáknak. Megelégedett volna azzal, hogy a város rendjét biztosítsa fegyveresen, míg meg nem érkezik a felszabadító hadsereg.

Csak hogy ő nyomorúságos állapotú hadifogoly volt, és Prizrenben még több ezer szerb katona várakozott.

Amikor eljött az idő, Aggházy Kamil nyugodt, de határozott hangon közölte elképzeléseit a kórház szerb orvosaival és vezetőivel is. Magára vállalja Prizren békés átadását, ha bizalmat szavaznak neki. Mivel a város tele volt kétes elemekkel: a harci helyzet szerint ide-oda álló szláv foglyokkal, felderítést végző hegyi albánokkal; és mivel rémhírek terjedtek el a közelben garázdálkodó bolgár komitácsikról, a szerbek bizalmat szavaztak Aggházynak. Ha ugyanis kivonul a szerb haderő, abban a pillanatban lángba borulhat a város, és megeshet, hogy ezúttal az itt ragadt szerbekből és hozzátartozóikból emelnek

hullahegyet az albánok a viszonzóság elve alapján. November 28-án a százados konzíliumra kürtölte össze a szerb orvosokat és tiszteket, melyen sebészi pontosságú műveleteket vitatott meg. Aggházy Kamil parancsnoki eréllyel indítványozta, hogy az itt maradt foglyokat és megbízható albánokat felfegyverezhesse, őrcsapatokba szervezze, és a kórházi épületekre a vöröskeresztes zászlók mellé a magyar és az osztrák zászlót is kitűzesse. Mindezt akkor, amikor a király és a trónörökös még a városban tartózkodott...

A vérmesebb szerbekben felmerült, hogy talán most jött el az ideje annak, hogy Aggházy Kamilt falhoz állítsák, mielőtt még pimaszabb követelésekkel áll elő. De a józan többség végül elfogadta a kérések nagy részét. Ideje volt. A rigómezei csata véget ért, az utolsó harcban álló szerb alakulatok is elhagyták Prizrent, a korona a föld mélyén pihent, kisebb tüzek gyulladtak a városban, robbanásokat is lehetett hallani. Aggházy és segédje pisztollyal szerelte fel magát, nem volt idő vérhasra és gennyes combsebekre. Lépní kellett! Éjfél körül kigyulladt az egyik hadifogolykórház is, pánik uralkodott el az utcákon. A külső részekben állítólag már gyilkolták a lakosságot a bolgár komitácók. Aggházy tűzoltó rohamcsapatokat formált embereiből, eloltotta a lángokat, megszervezte a fontosabb épületek és stratégiai pontok védelmét.

Másnap reggel fegyveres albán küldöttség kereste föl Aggházy Kamil századost, Prizren urát. Lelkesedésüknek alig tudtak parancsolni. Tudatták vele, hogy most lépte át a város határát az első bolgár tiszti lovas járőr, és hamarosan megérkezik a teljes 3. hadosztály. A hadifogoly őrség mindaddig fegyverben állt, míg a bolgárok át nem vették a város irányítását.

Prizrenben több ezer szerb katona és nyolcszáz hadifogoly menekült meg. Aggházy hamarosan hazakerült, hogy megmenthesse niši lágerparancsnoka életét a hadbírószágon. A népirtás elmaradt egy romantikus regényeken nevelkedett magyar századosnak köszönhetően.

Az albán hegyekben ekkor már híján voltak a tiszta észnek és a tiszta szívnek.

K. u. k. kannibálok

Živković parancsnokon az örület jelei mutatkoznak, egy istentől elhagyott katlanban feláll a halál négy-szöge. A hosszú utazás eléri tető- és mélypontjait, s kiderül, tíz ember képes-e hetekig gyalogolni egyetlen kanál liszt diétára fogva. Az egyik istállóban üvöltönek, a másikban nagy csend van, egyik sem jelent jót. A mocsár elnyeli az utolsó reményeket is.

Tárgy: Szerb atrocitások

Császári és Királyi Hadügyminisztérium

Székhelyén

A bécsi apostoli nunciatúra közli a Császári és Királyi Külügyminisztériummal, hogy amennyiben igazolást nyer az osztrák-magyar hadifoglyokkal szembeni gyilkosságok és embertelen bánásmód ténye, amely a menekülő szerb csapatokat terheli, akkor a Szentatya nem mulasztja el erről tájékoztatni az antantot, hogy az emberiség nevében tiltakozását fejezze ki.

– Lőjétek agyon, szúrjátok le, aki a sátorban marad! – eszeveszett ordítás, parancsszavak, lábdobogás, závarzat csattan, hajde, hajde, recsegő kürtjel. Milutin Živković parancsnok magánkívül tombolt a sátrak előtt. – Sorakozó futólépésben!

Rémülten kászálódtak elő vackukból a fogoly tisztek. Délután volt, ömlött az eső, már félhomály tapadt a Bicajt környező sziklafalakra. Oda-vissza verte a felriasztott tábor zűrzavarát a kis völgykatlan. Néhány perce osztották ki járandóságukat, fáradtan, csatakosan heverték a vizes ponyvák között, amikor felharsant a dühös kiáltás. A csicsák puskatussal túrtak be a sátrakba, hogy senki ne lapuljon meg, majd szokatlan gyorsasággal négyszögbe állították a didergő embereket. Szuronyos csendőrkordon vette körül a sorokat, csőre töltött fegyverrel álltak a szerb katonák, arcuk megfeszült. Semmi jót nem tükrözött tekintetük. Živković őrnagy a négyszög közepére vonult kíséretével, majd kiszólitotta Edelman Lipót ezredest, a foglyok rangidős tisztjét. Kurta mondatokban, németül tájékoztatta arról, hogy

Zörner Adolf százados, Kiss Sándor, Vuksán Sándor, Chorle Rudolf főhadnagys, Kisch Viktor hadnagy, valamint Barabás Géza hadapródjelölt Prizrenből megszöktek. Ezért megtorlás jár: kedvezményeik megvonatnak, a rokkantak és betegek háts állataiktól megfosztatnak, továbbá a sátrakat csak naponta háromszor hagyhatják el rövid időre, kizárólag kürtszóra. Aki másképp cselekszik, azt helyben agyonlövik. Sebesülése miatt amúgy sem állt biztos lábakon, de Živković most majdnem orra bukott, úgy imbolygott haragjában:

– Lőjétek le, aki kilép a sorból! Minél több a halott, annál jobban végzitek a szolgálatot. Megértettétek, katonák?

– Megértettük! – üvöltötte az őrség.

A szerbeket, a cseheket, a szerb szívű horvátokat, valamint az orvosokat az őrnagy visszavezényelte a sátrakba, a magyarok és osztrákok körül szorosabb gyűrűt vont az őrség. Szöllősy Aladár és Szakraida István nem ugyanabban a sorban állt, de pontosan ugyanolyan nyomorultul érezte magát. Tudták, a megvadult szerbek azt tehetnek velük, amit akarnak. Ezen az elhagyatott, hegyekkel körbebástyázott mezőn úgy mérszárthatják le őket, hogy senki nem tudja meg, mi történt velük. Nem most esne meg először, volt már erre példa a Duna és a Száva partján is.

Ónos esőt vágott az arcukba a szél, a sziklahasadékokban vörössárga pacaként kenődött szét a lemenő nap. Mindenre elkészültek. Egyesek összekulcsolták dermedt kezüket, imát mormoltak. Mások maguk elé meredtek, az otthoniaktól búcsúzkodtak. Néhány elszántabb összesúgott szomszédaival: már úgyis mindegy, adott jelle támadjanak pusztá kézzel az őrségre. Lesznek talán túlélők, akik követhetik Zörner Adolfék példáját. Inkább, mint hogy hagyják halomra lövetni magukat. Pattanásig feszültek az idegek, roppanásig az öklök, a csicsák is mind szorosabbra fogták a szuronyos puskát. A sorokon remegés futott végig, a négyszög elszánta magát. Ekkor hirtelen meghallották Živković rekedt hangját a szélben. Az őrnagy közölte, két órát állnak az esőben büntetésből. Sokan kabát és cipő nélkül futottak ki a sátorból, a fagysérülés biztosítva volt. De a tömegyilkosság elmaradt.

Zörner kapitány nagyiából Szakraida Istvánnal egy időben került hadifogságba. 1914 kora ősztől élvezhette a patkány lepte niši nyeregkamrák és kaszányák vendégszeretetét. Prizrenben ő is úgy döntött, befejezi a hosszú utazást. Alaposan felkészült társaival a szökésre. Niš elhagyásától fogva takarékoskodtak ellátmányukkal, úgyhogy sikeresen összekuporgattak csaknem két hétre való ételmet

Szöllősy Aladár megörökítette a bicaji incidenst

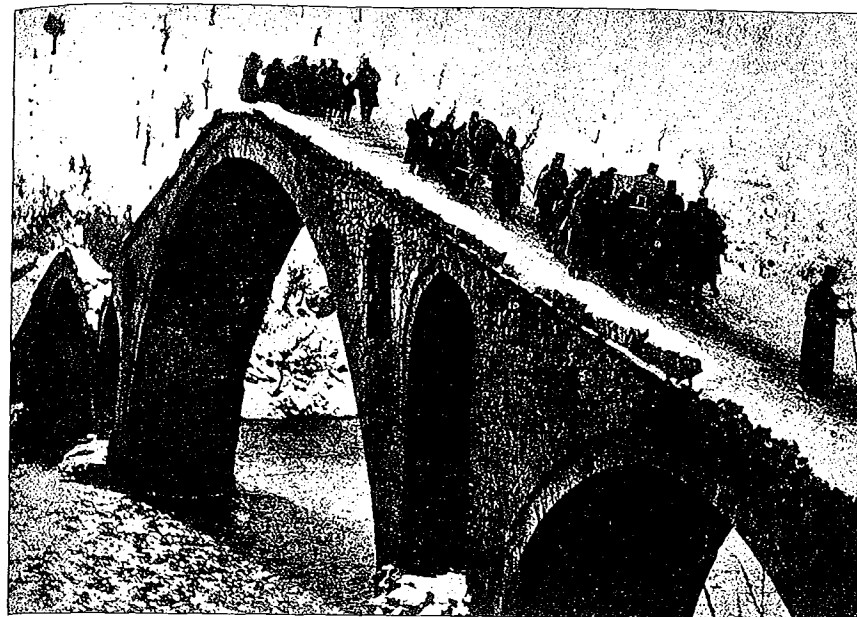
az alig valamiből. Az éhezés idején megállták, hogy ne nyúljanak titkos készleteikhez. Amint Prizrenben megtudták, hogy irány Albánia, nem tétováztak. Az utolsó esti ételosztásnál feltűnés nélkül kihúzódtak a sorból, majd határozott léptekkel, mintha csak kedvezményezett szláv foglyok volnának, és Živković megbízásából mennének a városba, kísértáltak a kapun. Kiss Sándor honvédnak is helyén volt az esze, amikor túlságosan magyaros arca gyanút keltett, és a silbak ráfogta puskáját. Mivel horvát ezrednél szolgált, könnyedén meggyőzte a tétovázó szerbet, hogy velük van.

Ahogy elhagyták a táborn, behúzódtak az első árokba. Majd azzal szembesültek, hogy a rigómezei szerb hadosztálytartalékok kellős közepébe csöppentek. Mindenütt őrtüzek lobogtak, járőrök vigyázták a területet. Meglapultak hát, megvárták a legmélyebb éjszakát, és a kutyaugatások őrláncát elkerülve átsiklottak az álomba merült katonai táborokon. Csöndben felmásztak a hegyoldalban. s kettésével befűszkelték magukat a havas szénaboglyákba. Másnap sem mozdultak, mert nem tudhatták, küldtek-e zsandárszakaszokat keresésükre. Ablakot fűrtak a boglyákba, onnan szemlélték, mint valami fordultatos sportmeccset, hogyan folynak a csatározások odalent, a harcmezőn. Hogy a támadó rajvonalak mint rohannak neki újra és újra a beásott szerb századoknak, ahonnan mind szórványosabban

hallatszott a géppuskák kelepelése. Gazdátlan lovak nyargaltak a síkságon, s buktak bele a bombakráterekbe. Követhették azt is, amint a feladott lövészárkok mögött futva, időnként a földre hasalva hogyan lövöldöz visszafele az a néhány szerb katona, aki elevenen kijuthatott a föld alól. A foglyok közül öten aztán továbbindultak, s átkeltek a kétezer méter fölötti hegyek gerincén. Aznap, amikor Živković a pénzosztásnál rádöbbsent a szökésre, a szerbül jól beszélő Barabás Géza hadapródjelölt éppen havasi réten, kolompoló juhnyáj közepén álldogált. A pásztorokat gyözködtte arról, hogy Péter király serege hősieen leverte a bolgárokat, s a rend helyrezökkent. Nem fogtak gyanút a katonai hajcsárok, hanem azzal örvendeztették meg őket, hogy egészen Üszkübig fia szerb katona sincs a hegyekben. A kis foglykülönítmény így érte el minden különösebb megerőltetés nélkül Lady Paget kórházát, ahol Halász Sándor népfelkelő főhadnagy fogadta felszabadult bajtársait. A lábán sebesült Zörner Adolf jó két hétig ücsörgött a szénaboglyában. Kivárta, míg a Rigómezőn elül a csatazaj, majd visszaballagott Prizrenbe, ahol már Aggházy Kamil és a bolgár hadsereg volt az úr.

Milutin Živkovićnak nem volt könnyű megemésztenie a szökést. A néhány napja még tisztességes bánásmódot ígérő, jovialis arcát mutató őrnagy gyors ütemben veszítette el nyugalmát. Míg a foglyokban minden lépéssel a szabadulás hite nőtt, addig a szerbekben a vereség és a hontalanság bizonyossága. 1915. november 12-én, Prizren elhagyásának napján este értek a Fekete- és a Fehér-Drin összefolyásához, Ljumkulába. A vad hegyek bejáratánál temette el nehézfegyverzetét és hadianyagát a szerb hadsereg. Valamint utolsó reményét arra, hogy megfordítsa a sorsot. Innen nem mehettek tovább a tréncocsik, a tűzérési vonatok, úgyhogy amit a katonák nem törtek össze vagy ástak el, azt felgyújtották, összehasogatták, a folyóba lökték, semmi ne kerüljön az ellenség kezébe. Hólepte, rongyos tömegek kígyóztak a törökök építette, kegyetlenül meredek ívű Vezír híd előtt. E szívszorító kép, Szerbia futásának emblémája aztán francia plakátokon, nyugati lapok címlapján, háborús képeslapokon jelent meg. A híd lefagyott kövezetén hadifogoly, katona, menekülő civil, de még Péter király és udvartartása is csak csoszogva, egymást átkarolva tudott átkelni, nehogy a jeges folyóba zuhanjon. A túloldalon könnyes szemmel, öklüket rázva búcsúzkodtak a szerbek hazájuktól. A foglyok teleszívták tüdejüket a hószagú albán levegővel, és úgy érezték, ezen a hídon át másik világba kerültek.

Így is lett nagyon hamar.

A szerb vezérkar átkelése a Vezír hídon

Nem volt egyetlen ép falu, amerre elvonult a menekülők áradata. 1912-ben, az első Balkán-háborúban a szerb csapatok különös műgonddal égették föl a házakat, irtották ki az arnauta lakosságot e vidéken is. Ez most bosszulta meg magát. Halott tájon folytatódott a hosszú utazás, nem volt kitől kenyeret, kukoricamálét, néhány szem gyümölcsöt vásárolni, de még lopni sem. Nem volt, aki takarmányt adjon az elcsigázott málhás állatoknak. Tető sem kerülhetett a megpihenők feje fölé, mert mind üszkösen roskadt be a falak közé. Éhezett a sereg, és éhezett a szerb kormány is, élén Péter királlyal.

Már most leírhatatlan állapotban voltak az osztrák-magyar bakák. Soraik összeérték a tisztek menetével, és csak hangjukat hallva, nevüket, ezredük számát szólongatva ismerték föl egymást a bajtársak, de még a földik is. Szakraida István újra és újra elszörnyedt, amikor találkozott katonáival, nem lehetett megszokni a látványt. „Borzalom látni szegényeket. Csak kevésnek van cipője: csupasz testük kilátszik, mert csak lyukas, szakadozott rongyokba vannak öltözve. Napok óta egy falatot sem ettek, mindnyájan piszkosak. Hosszúra nőtt, elhanyagolt haj és szakáll fedi csontokra száradt sárga arcukat, amelyből a végletekig elcsigázott test és lélek bamba tekintetével pislog szenvedő szemük. Szegények, a poklok kínját szenvedték át már eddig is, de ki tudja, mi vár még rájuk? Hiszen a mi sorsunk

az övékéhez képest valóságos jólét, pedig már mi is emberfeletti gyötrelmeket állunk ki.”

Fekete imakönyvét a zsebében szorongatva, borzas szakállán, szemöldökén jégcsapokkal baktatott Szűcs András is. Érezte, ahogy percről percre fogy az ereje, és zabálja le húsát az éhezés. Jó egy éve még pirkadattól napnyugtáig suhogott kezében a kasza, meg sem kottyant. Esténként meg ment a bálba, és hajnalig döngölte a csürt, itta a jó borokat, zengette az éneket, majd fordult megint szénacsínálni. Most lábát sem bírta emelni. Ha a hófűvésben kicsit féloldalra billentette fejét, mert furcsa, torz hangokat hallott, az út két oldalán megpillanthatta bakatársait. Térdre rogyva vagy már elheverve nyújtogatták felé kezüket. Sírva esedeztek, hogy segítse föl, hogy vigye magával őket, ne pusztuljanak itt az idegen földön.

– Téged is várnak otthon, könyörülj! – hörgögték, és Szűcs András anyjára gondolt, aki azt mondta neki, addig fogja siratni, amíg van kit siratnia.

Már alig volt.

Aztán Szűcs közvitéz többé nem forgatta a fejét se jobbra, se balra, csak ment, kapaszkodott föl a hegy oldalában kanyargó rossz úton, amelyen százezrek vonultak ki az életből. Az út szélén lassan beleperte a hó azokat, akik kihullottak a sorból, vagy akiket agyonszúrtak az örök, mert földre rogyván fölkeltek ugyan, és újra lépkedtek, és vándorló fájdalomként mozdították bokájukat és térdüket, de aztán mégis elfogyott az erejük. Volt, aki pokrócát magára húzta motyogva, és amikor megnézték, ki fekszik alatta, utolsó nyögéssel kilehelte a lelkét. Nem lehetett segíteni rajtuk. Aki megpróbálta, többé nem kelt föl társa mellől.

Az újra megindított műveletek kezdetétől vált hadifoglyaink helyzete a legrosszabbá. Teljesen lerongyolódtak, nem volt cipőjük, nem volt megfelelő táplálékuk, legfeljebb egy darab kenyeret kaptak, hosszú menetekben terelték őket Albánia felé, ahol út közben az utakat kellett javítaniuk. Bizonyos csoportok hét napon, mások egész hónapon át nem kaptak ennivalót, ennek ellenére dolgoztatták és tovább hajtották őket. A katonák csak koldukással jutottak táplálékhoz, illetve azt ették, amit találtak az úton: kukoricát, krumplit.

– Lőj agyon, vagy adj egy falat kenyeret! – kiáltották az osztrák–magyar hadifoglyok a csicsa őrmesternek, de az csak megrántotta a vállát. Nekik sincs mit enniük. Kenyér helyett konyhai üstöket és útjavító

szerszámokat kaptak a nyakukba, de aki elhajította a lapátját, annak 25 botütés volt az ellátmánya, ami jelentősen csökkentette a továbbvándorlás esélyeit. Néhány nyomorultat ötven ütésre ítélték a feszítővas elvesztéséért, ők többet nem álltak talpra. Marek János mezőberényi kántortanítónak most minden élelmességét latba kellett vetnie, hogy némi nyers tököt és tengerit szerezzon be az albánoktól. Buzgólkodása közben azonban valaki ellopta sátorlapját, úgyhogy aznap este rossz gallyakból kellett megágyaznia. Ljumkula fölött néhány fogoly körbevett egy lovas arnautát, lerántották, a földön fekvő embert agyonverték, lisztjét elrabolták, amelyet kis hóval összegyúrva ott helyben, a véres hulla fölött fölfaltak. Ez az eset alig használt Marek albán üzletének. A sziklák között tűzvész gyorsaságával terjedtek a hírek, és hirtelen megrogyott a hegylakók bizalma a foglyok iránt. A következő napon már csak pénzért tudott fekvőhelyhez jutni egy erdőben, mivel a szerb örök még nála is élelmesebbnek bizonyultak, és éjszakára bérbe adták a foglyoknak a havas aljnövényzetet. Hajnalban arra ébredtek, hogy pokrócukat lelopták róluk.

Megállás nélkül havazott, ahogy mind magasabbra hágtak. Marek bevészte naplójába: „Esik, szakad egész nap – vizek, folyók, halálugrások.”

A tiszték elhajigálták batyujukból, amit nélkülözhetőnek véltek. „Evakuáltak”. Már csak váltás fehérnemű maradt náluk. Többen az átázott, ólomsúlyúvá vált pokrócukat is eldobták az egyre járhatatlannabb úton. Képrámák, faragott dobozok, mosdótálak között turkáltak az albánok, akik keselyűként követték őket. November 16-án, a Živković tombolását követő napon olyan magasán jártak már, és olyannyira elvadult a táj, hogy Szöllősy Aladár romantikus festményben érezhette magát. „Meredek sziklafalak, szédítő szakadékok, zúgó hegyi patakok váltakoztak úttalan útjainkon. Kiszenvedett katonáink holttesteit s döglött málhásállatok hullái voltak az útmutatók. A lemaradt vándorok helyzete borzalmas. Együtt megy a mi legénységünk az átvonult szerb katonaság lemaradottjaival. Nem őrzi már őket senki, együtt tartja őket az éhség, a gyöngeség. [...] a mi legénységünk s a szerb katonák közös tűz mellett ülnek.”

Esze ágában nem volt már szöknie senkinek. Aki kilépett volna a sorból, azt le sem kellett löni, a hóvihar végrehajtotta a kivégzést statáriálisan. A szerbek sokszor toronyiránt terelték a foglyokat, amikor az utakat eltorlaszolták a hadsereg vagy a menekülő lakosság oszlopai. A toronyiránt azt jelentette, hogy sziklákon kellett szökdécselniük, mint a zergéknek, egymásnak nyújtva botjukat, és aki elvesztette

egyensúlyát, menthetetlenül a szakadékba zuhant. Szöllősy szemtanúja volt, amint az egyik szerb zsandár bocskora megcsúszott, és ha egy fogoly tiszt meg nem markolja a boldogtalan kabátját, elvitte volna a sebes sodrású hegyi patak. Hiába visszhangzott a hegyek között a hajde, hajde, aki sietett, az soha nem ért célt.

Estére elvergődtek Slatina faluba. Živković jó szokása szerint házakban helyezte el a szláv hadifoglyokat, a nagyobbbrészt magyarokból álló „maradékot”, 220 tisztet pedig könyörületesen egy romos dzsámiban, mely valójában kő- és deszkaviskó volt, a szél átfújta a közökön. A szűkös épületben a tisztek a földre kuporodtak, kinyújtózni nem tudtak, lábuk iszonyatosan fázott, és legalább egy órába telt, míg páncéllá fagyott ruhájukról leolvadt a jég, mely nagy tócsákban gyűlt alájuk. Szöllősy közvetlen közelében feküdt kékülő arccal Mátrai Lajos tartalékos főhadnagy, civilben szobrászművész, akit 1915 nyarán fogtak el egy dunai szigeten. Valamint Sarkady Sándor és az Aggházy Kamil életét megmentő Kukuljević József főállatorvos is. A tisztek és a bakák kisebb együttműködő csoportokban próbálták átvészelni a nappalokat és az éjszakákat. Közös háztartást vezettek, megosztották egymással pénzüket, morzsányi ételmüket és reményeiket, éjjelente meg egymást melegítették, különben megfagytak volna. Szakraida István két osztrák nemzetiségű bajtársával, Marek János váltakozó, ám nem mindig bizalomgerjesztő társaságban, Szűcs András viszont többnyire egymaga tört előre a hóviharban paraszti makacssággal.

Még ilyen bajtársi közösségekben is rettenetesen nehéz volt előrejutni, különösen, amikor elérték a kétezer méter fölötti régiót, ahol már semmilyen menetszabályzat nem érvényesíthető. A marsban különben is egymaga van az ember, nincs ennél magányosabb foglalatosság. Hegynek föl és le, hol a comb, hol a vádli feszül pattanásig, küzd a tüdő, és az éles levegő felmetszi a torkot, a zsák szagatja a vállat. Megint föl és le, ereszkedéskor szétzúzódnak a lábujjak, fölfelle meg a boka horzsolódik csontig; kapaszkodni tíz körömmel, aztán hason-háton csúszni hemperegve, megállíthatatlanul... Nem kínált támpontot a fagyott sziklák geometriája, így megérkezés sem volt, csak átmeneti szünetek. Csupán azt érezték, hogy a jégeső véres barázdákat szánt arcukba, a megkeményedett ruha fölsebzí testüket. És hogy előbb-utóbb öltre mennek azért az egérrágta kukoricatorzsáért, amelyet aztán őreik halásztak el orruk elől. Nem tudták, merre hajtják őket, hová kerülnek a szerbektől. Semmi jóval nem kecsegtetett az antant fennhatósága.

Márpedig Slatinától most éppen újra Szerbia felé vették az irányt. Azt rebesgették a jól értesült cseh foglyok, hogy Monastirig kell elérni, ott vonatra szállnak, és a magyarok meg az osztrákok Szaloniki brit és francia légereiben folytathatják fogolykarrierjüket.

A tisztek zúgolódtak. Minek volt akkor ez a rettenetes vargabetű?

November 18-án valóban ereszkedni kezdtek, körülöttük gyorsan melegedett a levegő. Hidak nélküli folyókon gázoltak át, botladoztak az öszvércsapásokon, a jeges utakat ismét sártenger váltotta föl. A szökés miatt még mindig dühöngő Živković őrnagynak az az ötlet pattant ki a fejéből Debar városkában, hogy ütőképesebbé szervezi a fogolysereget. Szétszedi a korábbi bajtársi csoportokat, és öt hadoszlopba osztja a tiszteket. A szerbek és a csehek kerültek az elsőbe, a magyarok és néhány német az utolsóba. Az első hadoszlop minden útba eső falut kiürített addigra, mire az ötödik odaért, ráadásul kényelmesen ki is pihente fáradalmait, úgyhogy tüstént mehettek tovább. A magyaroknak nem járt pihenő, sokszor már étel és forrásvíz sem. Vigasztalta őket, hogy most már elfogadhatóbb körülmények között, régi római utakon haladtak a Fekete-Drin szelődülő völgyében. Struga után saját katonáikkal találkoztak, akik az utakat javították. Többek között Wéber Bélával, a budapesti Operaház elsőhegedűsével, aki éppen követ hordott. Aztán az Ohridi-tónál feltűnt az első görög hegylánc. De ennél közelebb nem kerültek hozzá.

Szakraida István és tisztársai meg voltak győződve arról, hogy hamarosan elérik Monastirt, és ott véget ér nyomorúságuk. Csak addig tartsanak ki! Ha bakáikba botlottak, biztató szavakat vetettek oda nekik is. Fogalmuk sem volt a rigómezei csata helyzetéről, de tudták, ha Szerbia arra kényszerül, hogy békét kössön a Monarchiával, át fogja adni a túlélőket. Ez a remény erővel töltötte el őket. Némi élelemhez is jutottak, ami éppen csak az éhenhaláshoz volt sok, de tartotta bennük a lelket.

Nem sokáig. November 25-én reggel korbácsütésként érte őket a hír: az egész nyomorúságos menet sarkon fordul, és amerre jött, megy vissza az albán havasokba. Az előrenyomuló bolgárok elvágták a vasúti pályát, zsákutcába kerültek.

Tébolyító tudat volt. Ismét menekülni saját hadseregeik elől! Itt vannak a nyomukban, néhány kilométerre, de nem érik el őket! Úgy tetszett, a szerbek inkább halálba hajszojják rabjaikat, de nem engedik ki őket a kezükből. „Így még nem láttam embereket leverve, mint mi voltunk. Csüggedten, lehajtott fővel, egy szó nélkül megyünk egymás mellett, némikor dühös, elkeseredett káromkodások törnek

meg a csöndet” – írta naplójába Szakraida hadnagy. Velük szemben szerb újoncok igyekeztek déli irányba, s döbbenetesen torpantak meg, amikor meglátták a retiráló fogolytömeget.

Itt kapott először rettenetes gellert a hosszú utazás.

Szófiából jelenti Windischgrätz herceg, hogy Ohridából 600 osztrák hadifogoly vonult menetben Elbasan felé.

Az új irány Elbasan és Durazzo kikötője volt, ahonnan Algírba hajózzák át a hadifoglyokat a legfrissebb hírek szerint. November 27-én Struga román templománál gyülekezett az árnyékhadsereg. A pápa imát mondott, majd felharsant az örök hajde, hajde kiáltása. Mintha barmokat tereltek volna a vágóhídra. Irtózatosságot hozivatarban indult meg a tömeg, újra csak föl a hegyekbe, többé nem volt várakozási idő, nem voltak átmenetek, a mezítlábas bakák és a fegyveres katonák már az út elején tucatjával hullottak. Nem maradt több tartalékuk, sem hitük. Hogyan is maradhatott volna? Szöllősy Aladár felsegített egy összecsukló fogoly katonát, aki egy szál alsónadrágban, mezítláb botladozott mellettük.

Osztrák–magyar hadifoglyok halálmarsa az albán havasokban

– Gyerünk tovább! – förmedt rá az őr. – Nincs idő, itt nem lehet segíteni!

Kegyetlenül igaza volt.

„Sok bakánk, akiknek már nem volt egy csepp emberi formájuk sem, ott esett össze előttünk, hogy többé ne keljen fel. Ezek az emberek hetek óta nem kaptak enni, a szerbek azt mondták, mindenki egyen, ahol tud, nem törődve avval, hogy ezek a hadifoglyok százával szenvedtek éhhalált. Ezek a szerencsétlen emberek eladták az utolsó takarójukat, hogy vehessenek valami ennivalót, éjjel aztán megfagytak” – tudósította naplóját Szakraida István. A haláltáncot egyre pörgőbb ritmusban járták. Vérszemet kaptak az albán bandák, már nem csak a távolból kísérték az ösvényeken botladozó tömeget. Megtámadták a katonai ellátmányt is, valóságos ütközet alakult ki a sziklák között. A foglyok a hóban feküdtek a szerbek és az arnauták között, két tűz közé szorulva, kézigránátok robbantak, golyók csapódtak beléjük is. Éjszaka a tisztékével szomszédos istállóban félig fagyott lengyel baka haldokolt, már nem emberi hangon ordított hajnalig, mire kiszenvedett. A másik istállóban meg éppen vérfagyasztó csönd volt. Vagy kétszázan fészkeltek be oda magukat, többnyire

csehek és szerb katonák, akiknek másnap nem akaródzott felkelniük. Már délelőtt volt, amikor kivágódott az istálló kapuja, és eszelős tekintetű cseh fogoly rohant ki üvöltve. Ha meg nem fogják, talán egészen a tengerig szalad, hogy a vízbe fojtsa magát amiatt, amit bent látott. Aki belépett oda, megtántorodva hátrált ki. Az örült cseh összefüggéstelen dadogásából kihámozták, mi történt. Előző éjszaka olyan fáradt volt, hogy társaitól félrehúzódott, s egészen befűrta magát a szalmába, úgy merült álomba. Hajnalban arra ébredt, hogy a többiek továbbállhattak, és őt itt felejtették, olyan csönd uralkodott az istállóban. Nem horkolt, nem szuszogott senki. Föül, de mindenki ott hevert a helyén. Nem értette. Föállt, tett néhány bizonytalan lépést, és akkor megértette. Mind a kétszáz embernek átvágták a tor-kát, a szalmát vörösre festette a vér. Éjszaka egy kóbor banda megölt mindenkit, a fegyvereket és az élelmet ellopta. Őt egyszerűen nem fedezték föl.

Többé nem tért észhez a cseh.

A gátak Struga fölött szakadtak át: lopott mindenki, amit ért, ha fogoly, ha ör volt, úgyhogy az albánok már előre eldugták az élelmet, amikor meghallották közeledtük híré. A csontvázak megrohamozták a veteményeseket, letarolták a kerteket, az ellenálló arnautákat egyszerűen leütötték vagy megölték. „Némelyik bakánknak adtunk pénzt vagy egy harapás kenyeret, addig, ameddig nekünk is volt, de később bizony, amikor nekünk sem volt semmink, nem egyszer fordítottuk el a fejünket, hogy ne lássuk azt a rimánkodó arcot és a felénk nyújtott reszkető karokat” – ismerte el Szakraida hadnagy. Az út mentén heverő dögökre, mint a legyek, rajokban zuhantak a katonák, s amikor egy számárnak metélték föl az oldalát, az egyszer csak magához tért, s kétségbeesetten nyöszörgött. Nem zavartatták magukat, folytatták az eleven hús darabolását. Egy magasan fekvő faluban a legénység este addig járta a havas utcákat, míg pincelejóra nem akadt. Egymást taposva zúdultak a pincébe, amely nem lehetett nagyobb tíz négyzetméternél. Legalább százan jutottak le. Egész éjjel álltak a fogoly bakák, elcsigázva, levegőhöz alig jutva, de a fagyhaláltól megmenekedve. Egy kutya is betévedt közéjük, reggelre agyontaposták. Felvágták hát a húsát nyersen befalták.

Aztán a kutyák is elfogytak.

Amikor sok közvitéz már csak négykézláb csúszott-mászott, mert meztelen talpát fölszaggatták a kövek, s üvöltött baka és tiszt is a fagy fájalmától, és végül felértek egy égbe nyúló, jégpáncél borította, sziklacsipkés hegycsúcsra, és úgy gondolták, mindnyájan itt

fognak meghalni a hóviharban, mert több hegyet képtelenek meg-mászni, tovább nem bírják az éhezést, és inkább nekidőlnek egy csicsa szuronyának, akkor az út hirtelen megváltozott, íve enyhülni kezdett, ellaposodott, majd meredeken meglódult lefelé. Lejtett, merész kanyarokat írt le, és szinte elérhetetlenül távoli, ám smaragd zöld völgyben ért véget, amelyet folyó szalagja metszett ketté.

Az ígéret földje volt.

Szöllősy Aladár már odalentről, a Skumbi folyó partjáról bámulta, amint az osztrák-magyar élőhalottak hosszú sorban leereszkednek a szerpentinre. Belerettent abba, hová el nem jutottak. Szűcs András mindvégig a zöld völgyre szegezte szemét, s a sziklába vágott ösvényen támolmogva váltig csodálkozott, hogyan lehet még életben, amikor hetek óta nem volt egy falat sem a szájában. Marek János annál kevésbé ámuldozott. Amikor legnagyobb lett az ínség, társával péknek jelentkezett, így egy-egy fél veknihez csak hozzájutottak, tyúkokat is sikerült beszerezniük, sőt Marek egy töröktől baltát vett, amiért a derék turbános ráadásként vacsorával vendégelte meg. Spórolni, spórolni, főzni és tisztálkodni, ez lüktetett agyában. A többiek ruhájukat adták el, volt, aki anyaszült meztelenül baktatott a hóban, míg el nem maradt, de a kántortanító még a cipőjét is megfoltoztatta. Igaz, el kellett adnia aranyóráját, ám ez néhány heti élelmet is jelentett számára. Túladott fuszeklián, helyette szerzett málét és sátorlapot. Apró győzelmeit nem verte nagydobra, de amint megfontolt lépeteivel haladt lefelé a Skumbi völgyébe, elégedetten summázhatta, nem zárt rossz kasszát e komisz hetek alatt sem.

Ki a háromlyukú török hídon ment át, kinek az erős sodrú folyón kellett átgázolnia, mely a gyengébb hadifoglyokat magával sodorta. De ezt leszámítva még a haldoklók is megállapíthatták, hogy valószínűleg az édenkertbe jutottak. Délre csipkés hegygerincek és jégmezők zárták le a látóhatárt, északra havas mezők terültek el, velük szemben azonban Elbasan bontakozott ki ciprusligeteivel, olajfasorával és pálmafaival. Fel sem lehetett fogni. Az imént még térdig hóban araszoltak előre, most meg átjárják őket a fűszeres illatok és a langyos levegő.

Marekék Elbasan mellett, a török temetőben éjszakaztak: néhány baka ledöntögette a turbános köveket, s menedéket, tűzrakó helyet eskábált belőlük. A szerencsésebbje összefogdosta a teknősbékaikat, mellé fej hagymát ásott, babbal megfőzte, és megvult az ínycsiklandó teknőcs bableves. A többiek csalánt vagy füvet legeltek a szigorúan őrzött albán kecskék versenytársaiként. Az éhség mellé

megérkezett a szomjúság: csupán zavaros pocsolyákból juthattak vízhez a melegedő időben. Nem csoda, hogy egyre több megbetegedést jelentettek.

A hosszú utazásnak azonban még nem volt vége.

Elbasanba többé nem lehetett bemenni, mert az ott összezsúfolt foglyok és menekültek között napok alatt kitört a járvány. Tiranából ugyancsak kitiltották a menetet. December első napjaiban a Skumbi folyó völgyében folytatták az utat, napi 30-35 kilométert küzdöttek le emberfeletti erőfeszítéssel. Már meleg volt, a tetvek felébredtek téli álmukból, és ismét kínzó élénkséget tanúsítottak. A foglyokat az albán elnök, Esszád pasa csendőrei kísérték, akik éppen csak megtúrták maguk mellett a szerb pribékeket. Amikor az út mentén különleges viseletű albánokat pillantottak meg, Szöllősy Aladár örömmel szögezhetette le, hogy a fogolyment az egzotikus utazások formáját ölti. Folklórkutató figyelmeztetésével rögzítette a férfiak különös öltözködését: a fekete rojtos, pomponokkal díszített ujjas mellényüket, kis fehér sapkájukat, ugyancsak fehér vászonnadrágjukat, amelyet színes övvel tekernek sokszorosan körbe, és hogy olyan szégyenlősen álldogálnak az útépitéseken, mintha semmi közük nem lenne a munkához.

Kavajánál, amikor fölérték egy dombra, egyszer csak kitárult a horizont, és a magyar meg osztrák katonák életükben először megpillanthatták a tengert.

Az Adrinál kapta a második gellert a halálmars.

Mire Durazzóba értek volna, a k. u. k. haditengerészet és légierő ismételen közbelépett, s rommá bombázta az elszállításukra gyülekező szövetséges gőzhajókat. A foglyoknak szánt élelmiszer-rakományokat a tengeralattjárók süllyesztették el gondosan. Kétszersültszönyeg terítette be a fövenyt, de annak nem jutott belőle egy falat sem, akinek ideszállították.

Életek ezreit követelte az újabb kerülő.

Egy volt közülük Janota, a cseh szakács, aki gyanútlanul elindult egy közeli facsoport felé, amikor rotyogó üstje alól kifogyott a tűzifa. Felfigyelt erre Živković őrnagy, és megragadta az első puskát a sátrak mellől.

– Most kipróbálom, mennyire pontos az irányzék – mondta a tőle megszokott kifinomult iróniával. Célzott, lőtt, Janota a hasához kapott, majd feldőlt, mint egy krumplis zsák.

– Sajnos bemozdult a karom, a fejére céloztam – ismerte el Živković körülötte álló katonáinak. Amikor az egyik fogoly orvos megkérte őt,

hadd vitesse a sebesült szakácsot Elbasan kórházába, a parancsnok megragadta: – Hadd pusztuljon, már elég szerbet ölt meg!

Ha tehették, Milutin Živkovićot már a saját emberei is kerülték. Ahol megjelent, rettegést keltett. A magyarokhoz azonban valamiért különösen ragaszkodott. Négyen közülük itt untak bele abba, hogy lapátjukat cipeljék, amiért három órára kikötötte őket, míg el nem ájultak a fájdalomtól. Amint magukhoz tértek, asztalához ültette őket, csevegett velük, mintha csak egy zimonyi kertvendéglőben boroznának, miközben a cigánnyal húzatta nótájukat. Másnap újra kikötötte a magyar bakákat, és élvezettel szemlélte szenvedésüket.

Ez volt Živković passziója, a tortúra és a kivégzés. Hárman szökni próbáltak, velük megásatta sírjukat. Mire elkészültek a gödrök, megbocsájtott nekik. Azért a miheztartás végett mindhármukat kikötötte ájulásig.

Nem használt a parancsnok megviselt idegeinek a durazzói malőr. Az Adriánál, a megmenekülés kapujában visszafordulni...

Délre lendült a fogolysereg. Az új célpont Valona kikötője lett.

Emberi formája már sem tisztnek, sem közkatonának nem volt ekkor. A bakák siránkozó hangon koldultak a házaknál, de a rablással próbálkozókat az arnauták habozás nélkül agyonlőtték vagy kutyájukkal tépették szét. Szűcs András elvánszorgott egy furcsa csoport mellett. Félholt fogoly feküdt a földön, fölötte két bosnyák álldogált.

– Mit csináltok itt? – kérdezte egy cseh baka tőlük.

– Nem tud menni a bajtársunk – felelték sajnálkozva a bosnyákok.

Kinyitotta szemét a beteg férfi.

– Nem vagyok bosnyák, cseh vagyok – suttogta elhaló hangon.

– Arra várnak, hogy agyonüthessenek és kiraboljanak.

Aki tehette, egy lépést sem tett többé furkósból nélkül. Bibliai idők jártak abban az értelemben is, hogy az apa többé nem ismerte meg a fiát, testvér a testvért. Perzselő szemekkel pásztázta az utakat a csontsereg, s tébolyult éhséggel vetette rá magát az összeroskadókra. Hat hete indultak Nišből, és volt, aki mindössze háromszor kapott ételt. De a szerbek sem festettek különül. Sokan eldobálták fegyverüket, vagy egy szelet kenyérért eladták az albánoknak, hogy még aznap este saját puskájukkal lojék le őket. A magyarok meg úgy-ahogy összetartottak, de Szűcs közvitéz azt hallotta, a szlávok között elmondhatatlan rémtettek is előfordultak. Rebesgették, hogy Elbasan után, amikor újra elveszett a remény, és az éhség sokaknak elvette az eszét, akkor vicsorogva és morogva összeugrottak az emberek, és marcangolni kezdték egymást. Élőt, de holtat is. Volt, aki saját

szemével látta, hogy lucskos rongyba csavart emberhússal háznak a táborhelyeken, nem is igen titkolva az eredetét.

K. und k. kannibálok.

Megint nagy piaca lett a húsnak. Egyik nap elügetett a foglyok mellett a szerb lovasság, illetve ami megmaradt belőle, és ez ellátta jobb falatokkal a nyomorultakat. Ellepték az út két oldalát, nyakig véresen vágták, harapták, szaggatták a kidőlő lovakat. Szűcs András reszkető kézzel nyúlt be az egyik sügyébe, és addig motozott oda-bent, míg meg nem kapta a szívet. Mások követ ragadtak, és ütötték a koponyát, míg ki nem hasadt az agyvelő. Térden állva szürsölték, szinte rágás nélkül nyelték a gőzölgő kását. A leghevesebben zabálók néhány óra múlva a lódögök között haldokoltak. Szűcs láthatta, hogy tízlépésenként fekszik egy-egy szerb vagy saját seregbeli katona hullája. Az albánok meg csak gyakorlatiasan lehajoltak az út szélén heverő állatokhoz, és nagy törökkel kihasították bőrükből a bocskornak valót, ha oszladozó tetemről, ha döglődő hátsról volt szó.

Ilyen világ volt most Albániában.

A Császári és Királyi Hadügyminisztérium 10. osztálya Bécs

A csatolt híradást, amely szerbiai hadifoglyaink nagy részéről tudósít, és amelyet eredetileg egy olasz laptól vettek át, több svájci újság is közölte. A Gazetta di Venezia hosszú levelezést jelentetett meg Albániából, amely többek között arról a húszezer osztrákról tudósít, aki tavaly a szerbek által fogságba ejtett 100 ezerből még megmaradt. A szerencsétlenek, akik közt 700 tiszt is található, olyan rettenetes helyzetben vannak, hogy már feladtak minden kísérletet arra vonatkozóan, hogy bármilyen ellenállást kifejtsenek. Az éhségtől és a szükségtől olyan állapotba kerültek, hogy a foglyok és az őreik is küzdenek egy falat kenyérért, kukoricamáléért, sőt a földből kihúzott gyökerekért és kórókért is, hogy egyáltalán azt rágszálhassák. Az arra járókat lerohanják alamizsnáért, és jaj annak, aki nemet mond nekik. Csonttá vannak soványodva a foglyok, a testük tele gennyes sebekkel. Éhezés, tifusz pusztítja őket, naponta 10 és 50 közötti számban halnak meg. Aki a kimerültségtől összerogy, azt otthagynak, és a döglődő madarak prédája lesz. Szerbia most Itália gondjaira bízta a foglyait, és jelenleg is tart a foglyok rettenetes menete Valóna felé, amely a szerencsétlenek számára mint az ígéret földje tűnik fel, Olaszország pedig mint a megmenekülés országa. De még nagyon sokan fognak elpusztulni, míg emberbaráti ellenségeik gondjaira bízzák őket.

Lódögöt marcangoló szerb katonák

Végtelen nádasok, zsombékos rétek, úszólápmezők és dögletesen gőzölgő mocsarak – így festett az ígéret földje, mire decemberben elérték a Semeni folyót. Most nem fáztak éjszakánként, páfránylevelekből készítettek vackot maguknak, és Szűcs meg Marek fektében nézte, hogy a szomszédos albán faluban hogyan gyúlnak ki a házak, amint sorra járnak őket a hadifoglyokból és szerb csicsákból verbuváló lódó fosztogató bandák. A bivalyok megvadulva törték át a kerítést, az ökrök száján véres nyál csorgott, az emberek mind véreset vizeltek.

A tiszteket még csak-csak átszállították a folyón, de a legénységnek sokáig kellett várakoznia, és minden perc késlekedés egy-egy éhhalált jelentett. Szakraida István életében nem járt ilyen pokoli helyen: a látóhatárig mocsár húzódott, térdig gázoltak az iszapban, s akinek nem volt cipője, szalagosra hasogatta lábát az éles nádtorzs. Pihenni egy percet sem tudtak, az ingoványban nem lehetett leülni. Olykor erdőkön hatoltak át, folyondáros ösrengetegeken, a tövises bozót még rongyosabbá tette ruházatukat. Napok óta még csak morzsákat sem láttak. „Hanem mi volt ez ahhoz a nagy éhséghez képest, mely csak most tört ki igazi erővel.” Sokan a láp közepén megbújó faluban adták el utolsó ingüket. bablevest vagy kukoricake-nyeret kaptak érte. Mások egyszerűen felzabáltak az állatoknak tölhalmazott nyers tököt az istálló előtt tülekedve. A következő helyen azonban már érett gyümölccsel teli narancs- és citromfákat is látott Szöllősy Aladár, és ez új reményt adott.

A Semeni folyó túlsó partján vonultak a legénység tömegei a tisztekkel megegyező irányba. Gázlókat kerestek. Az osztrák-magyar

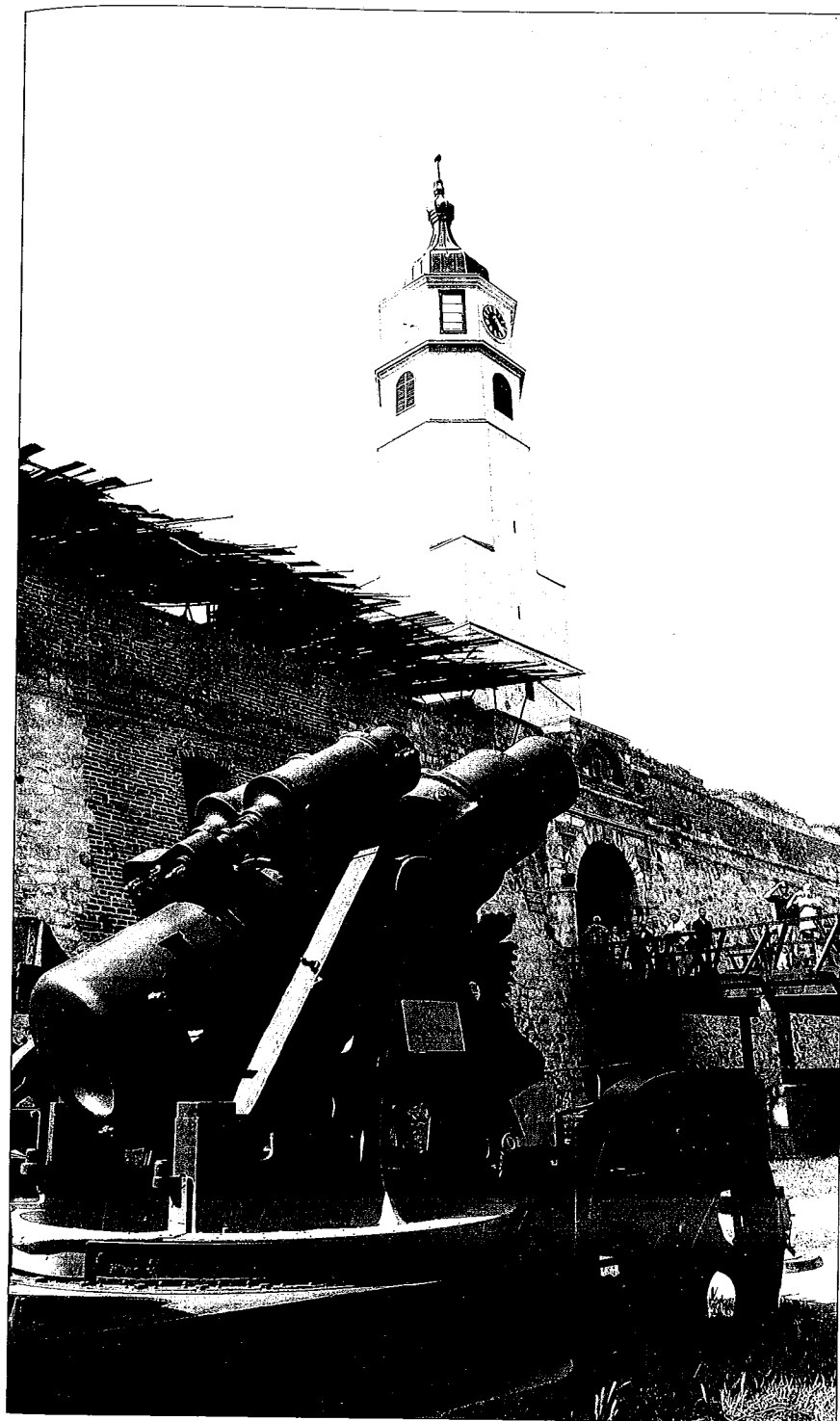
bakák elárasztott rizsföldeken keltek át, s aki elesett, az csöndben belefulladt a bokáig érő vízbe. Živković még mindig hurcoltatta a használaton kívüli konyha üstjeit, darabja csaknem mázsányi volt. A parancsnok nyolcvanemberenként engedélyezett egyetlen tábor-tüzet, amikor a folyó partján végre letáboroztak. Akik többet merészeltek gyújtani, azokat bikacsökével képen törölte. Csodálatos módon nem vállalkozott senki arra, hogy belefojtsa az őrnagyot a lustán hömpölygő Semenibe.

Szakraida István december 12-én úgy érezte, most már tényleg közel vannak a megváltáshoz. Dél előtt 11 óra körül távoli kúrtszót hallottak, s hamarosan szürkészöld egyenruhájú, ruganyos léptű olasz katonák trappoltak velük szembe. A sárkéreg borította, mocsos tiszti csoportot Fieriben vette kezelésbe az olasz hadsereg. „Már annyira ki vagyunk merülve, oly éhesek vagyunk, oly tetves, lerongyolódott állapotba kerültünk, hogy nagy megnyugvást okozott ezeknek az olasz katonáknak a látása.” Örömmáorban úsztak, amikor az itáliai szakácsok nagy porció főtt rizst tálaltak föl nekik, s nem törődtek az-
zal, hogy a jóemberek képen alig leplezett döbbenet ült. Kérdésekkel ostromolták őket, s ha félholtan is, de igyekeztek udvarias francia és olasz nyelvű válaszokat adni. „Az olasz tiszték elszörnyülködtek látásunkon, nem akarták elhinni, hogy tiszték vagyunk. Egy olasz ezredes biztosított, hogy vége lesz szenvedéseinknek!”

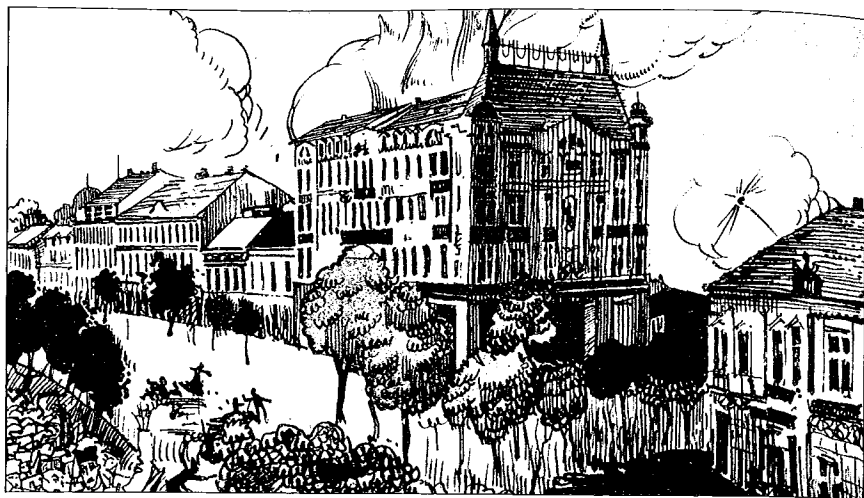
Könnyelmű ígélet volt.

Szakraida hadnagy és a többi magyar tiszt alig várta, hogy végleg átvegyék őket, „és ezt a tetves szerb katonaságot” soha többé ne lássák. Fieribe is eljutott annak a híre, hogy a szerbek lelőtték vagy leütötték azokat az osztrák–magyar katonákat, akik nem tudtak átkelni a mocsarakon, nehogy visszakerüljenek a svábákhoz. Az olasz parancsnokság aznap már nem engedte tovább a hadifoglyokat, bár-hogy toporzékolt is Milutin Živković őrnagy. Reggel láthatták: ha mennek, valószínűleg mind ottvesznek a Fieri után elterülő mocsarakban, amelyeken vaksötétben kellett volna átgázolniuk.

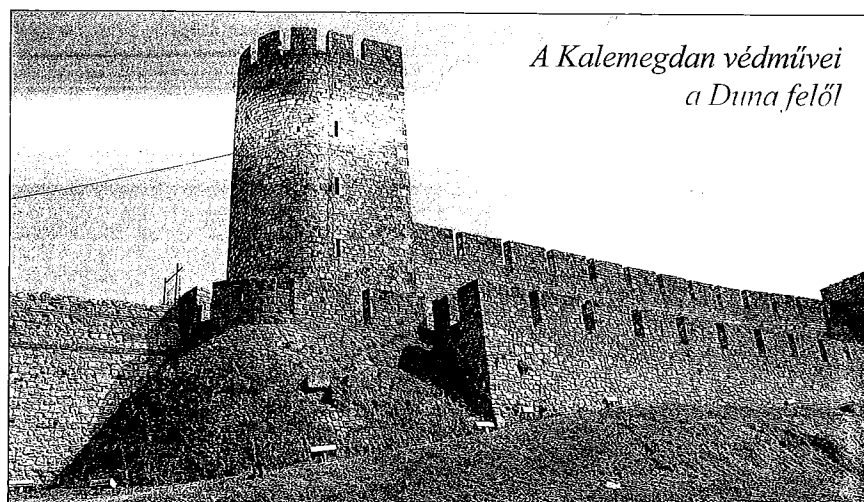
Frissen vasalt, tollas tányérkalapú, operetthősre emlékeztető olasz bersaglierik fogadták a tiszteket a Vojusza folyónál. Szöllősy Aladár nem állta meg, hogy maliciózan meg ne jegyezze: „[...] a sok cikornyás kúrtnel minden mozdulatot futólépésben végeznek. Mi öreg harcosokként néztük őket, s elgondolkodtunk, vajjon ezek a fűrge fiúk ott az órák hosszát tartó mocsarak s ingoványokban is oly jól fognak-e futni, és oly jókedvűek lesznek-e, mint most itt a nyári meleg napsugárban?” Mindenesetre ez már üdítően különbözött

Zsákmányolt 30,5-ös osztrák–magyar mozsár a belgrádi várban

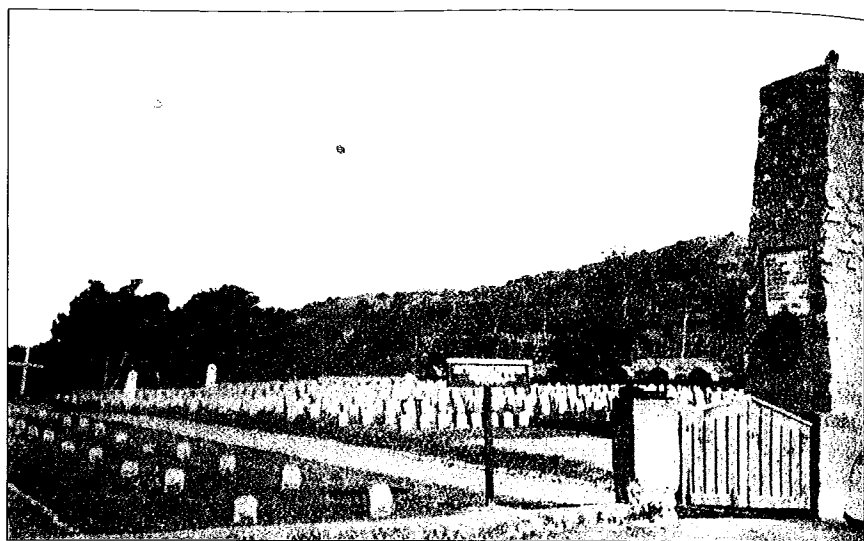
*A lángokban álló belgrádi Moskva Szálló
az első világháborúban és ma*

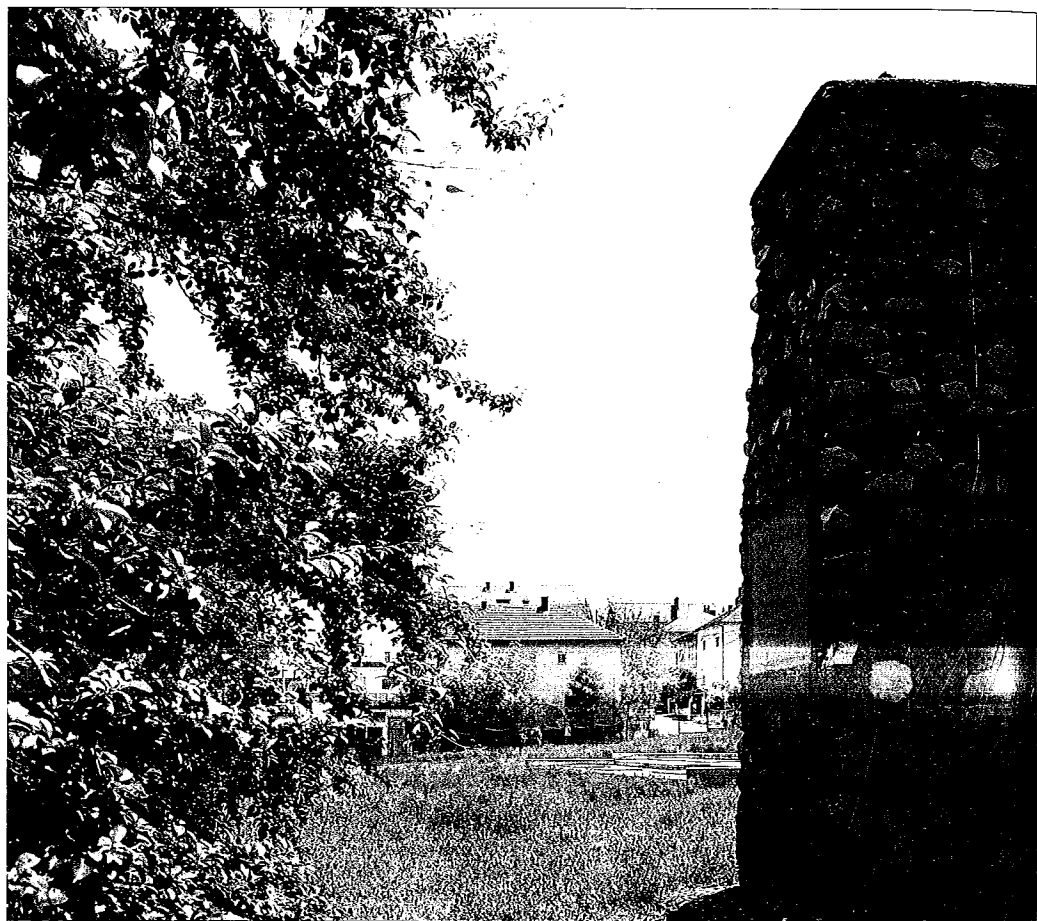
*A Kalemegdan védművei
a Duna felől*

*Millenniumi
emlékmű
Zimonyban*

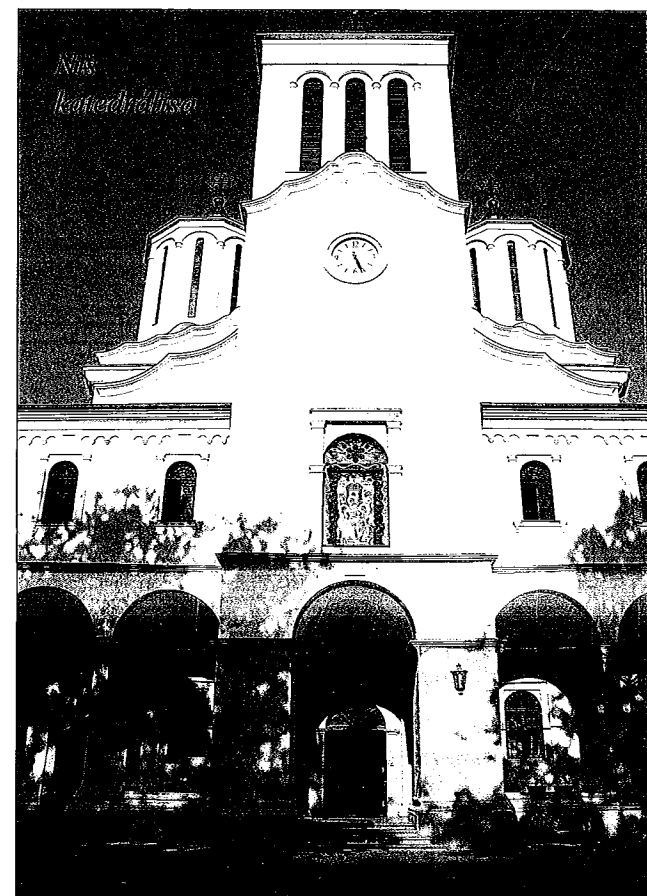
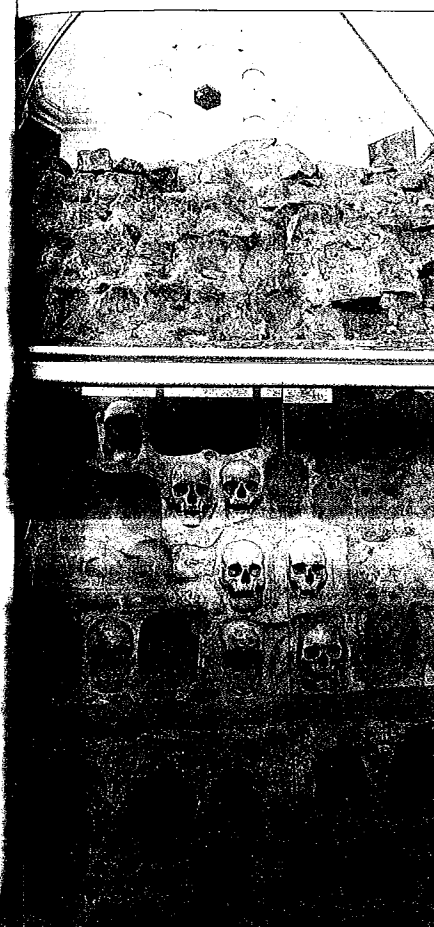
A Čele Kula fölötti fogolytemető akkor és most

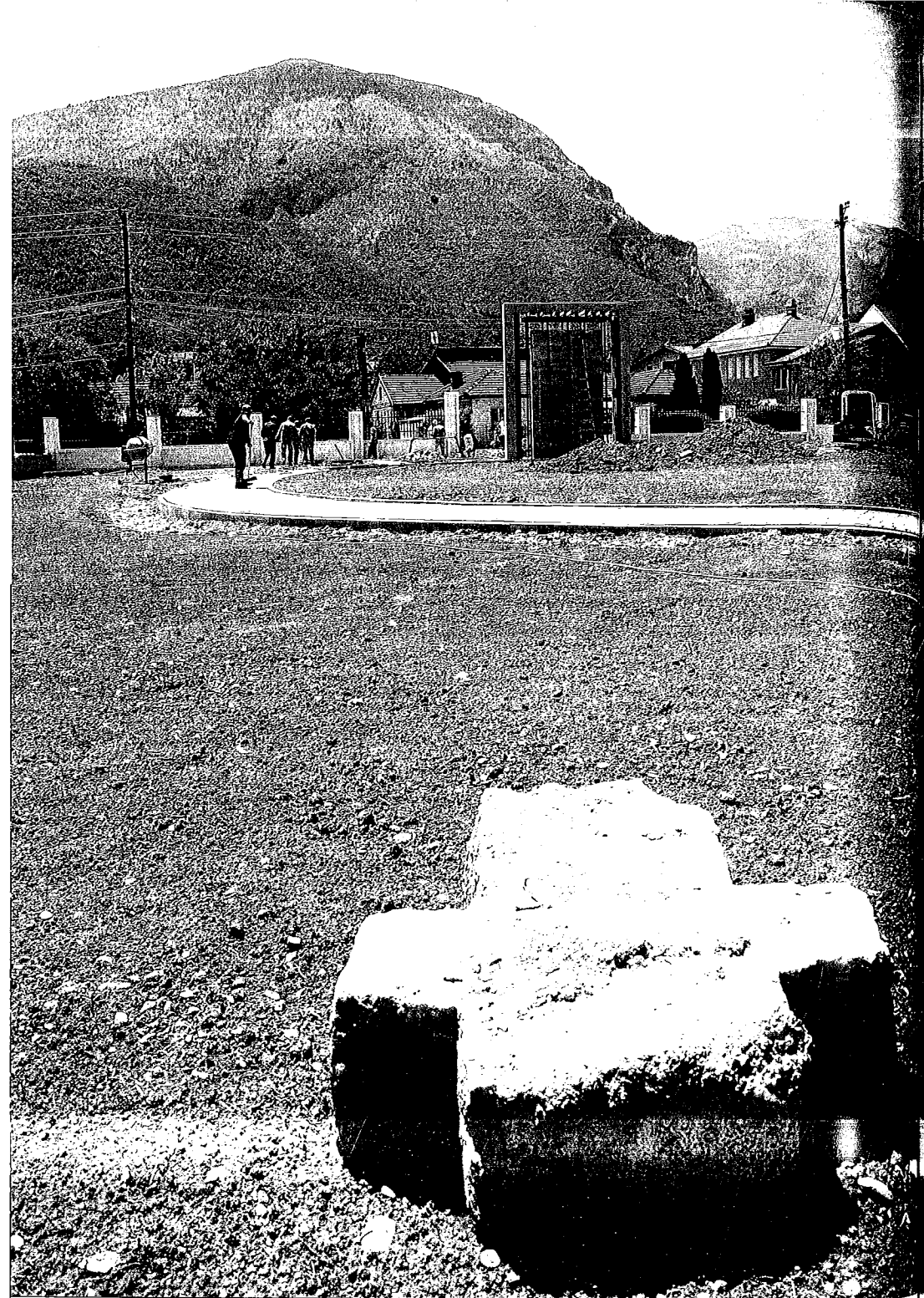

*Niš török vára,
a tiszték első börtöne*

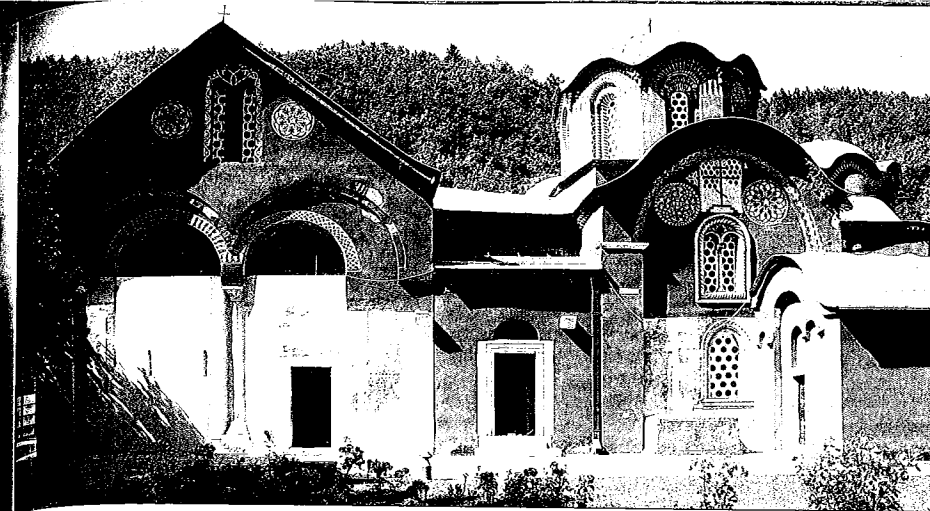

A Koponya-torony

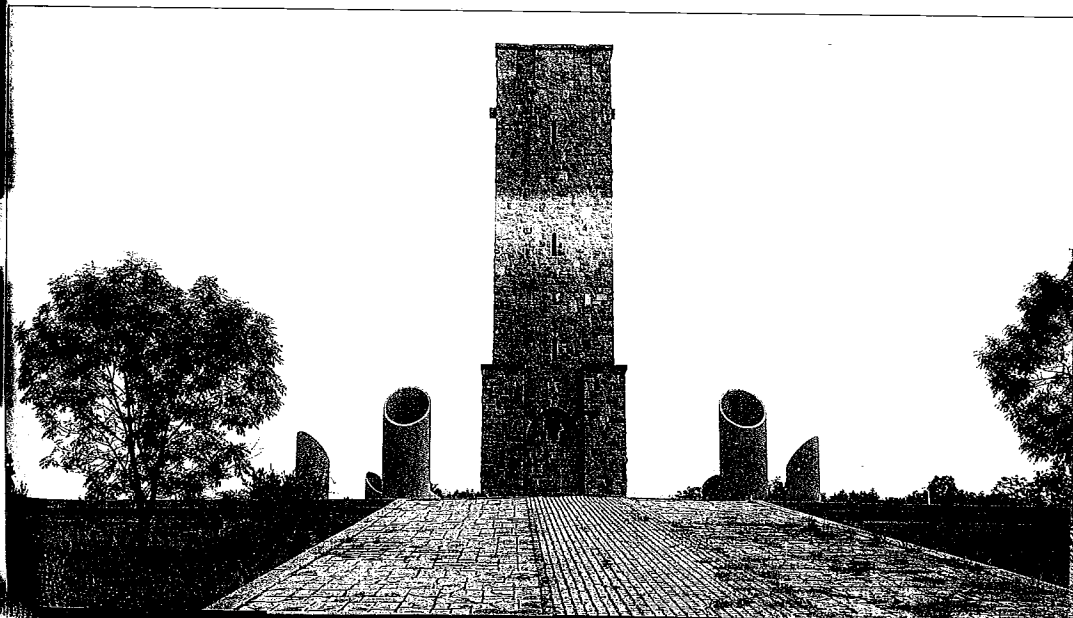
Ipek osztrák-magyar temetője

Az ipeki kolostor

*Mára
beszántották
az utat
a prepolaci hágón*

*Az 1389-es
rigómezei csata
szerb emlékműve
Koszovóban*

Régi híd az albániai Shkodra (Szkutari) közelében

*Prizren
óvárosának
látképe*

Prizreni mecset és törökfürdő; a foglyok itt tisztálkodtak

*A dečani kolostor adott menedéket
a követeknek*

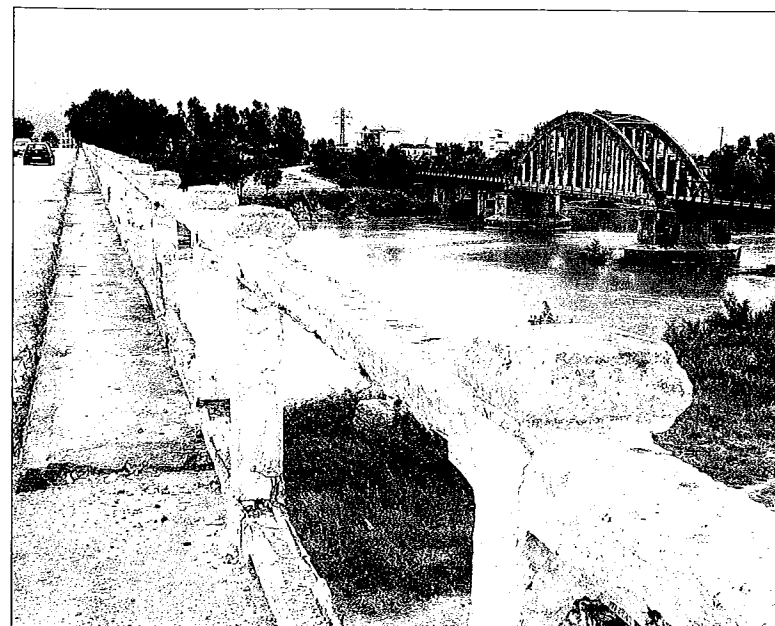
A halálmenet Ljumkula kisebbik hídjánál, amelyet ma víz borít

Slatina egyik utcája és mecsetének romja – s ahogy Szöllősy Aladár látta

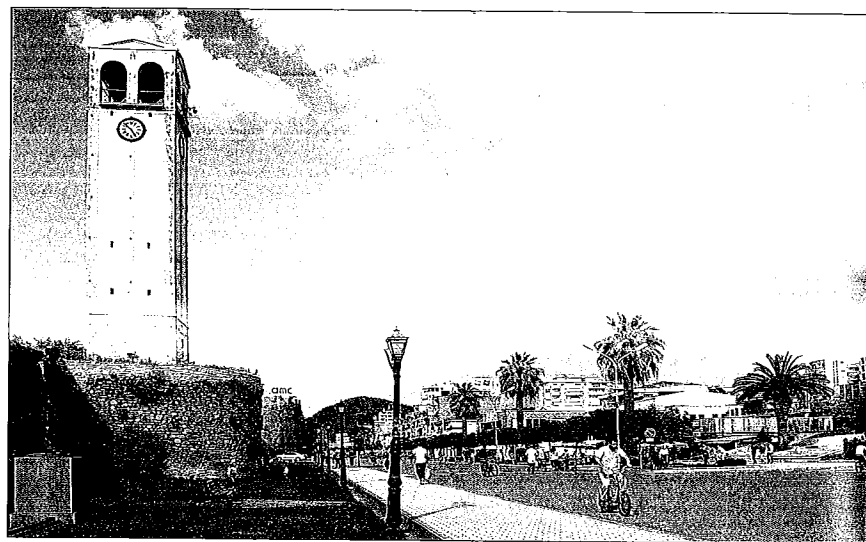

*Mocsárvidék
az albán
síkságon*

Átkelés a Vojusza folyón. Régi és új híd

*Valona-Vlora kikötőjéből indultak
a halálhajók Szamár-szigetre*

Elbasan vára és óratornya

Hegylakó albán asszony a kútnál Peshkopi közelében

attól, amit a Balkánon éltek át az elmúlt esztendőben. Jókora bárkába szállították be őket, s a kormányrúdnál álló bersaglieri, „mintha csak a velencei lagúnák gondoláján volna, valami olasz népdalt énekel, összes olasz őreink ott mellettünk zümmögtek hozzá a refrént, valószínűs velencei szerenád hatását keltvén a csöndes éjben. A túlsó partra érve, ott mindjárt lefekhettünk.”

Másnap még mindig nem dőlt el, ki a foglyok ura. A bárkák megállás nélkül szállították át a Vojuszán egyik irányba a rabokat, másik irányba az olasz csapatokat. A vidám taljánok jól felmálházott öszvéreikkel, kis hegyi ágyúikkal, makarónival telt ládáikkal és olívaolajos korsóikkal inkább tűntek izgatott kutatóexpedíciónak, semmint a központi hatalmak előretörését megakadályozó hadseregnek. Közben a foglyokat szórakoztató művészeti előadások nem szüneteltek, a szerbek sem akartak elmaradni. A zsandárok egy része elbúcsúzott a foglyoktól, s parancsszóra kólót táncolt, mely Szöllősy hadnagy számára „nem annyira öröm-, mint inkább haláltánc benyomását keltette”.

A csicsáknak csatlakozniuk kellett a visszavonuló szerb hadsereghez.

December 14-én délután végre elindultak Valona felé, a rév irányába. Hamarosan különösen szép fekvésű kolostor alatti keresztúton álltak meg kifűjni magukat. Kétségtelenül válaszüton voltak: a szerbek többé nem akartak foglalkozni a foglyokkal, az olaszok pedig, készületlenségükre hivatkozva, nem akarták átvenni őket. Pedig ideje volt dönten, mert az osztrák–magyar tisztekbe már csak hálai járt a lélek. Míg a szerbek az olaszokkal vesződtek, Szöllősy Aladár hadnagy értelmesebb foglalatosság után nézett. Azt tette, amit mindvégig a hosszú utazás során, ha néhány percre ki akart lépni a fogolylétből, kioldalazni a halálmarsból, s a világot annak látni, ami. Rejtelmes prizreni dzsáminak, bicaji négyszögnek, jeges albán havasnak vagy cicomás talján lövésznek. Félrehúzódt egy kisebb dombra, füzetét térdére terítette, és gyors vázlatot skiccelt az albán klastromról.

Máskülönben fogságba esésének első évfordulója volt ez a nap.

Végre elszánták magukat az olaszok. Olívaakkal borított magaslatra kísérték fel és makarónilevessel látták el a fogolysereget. A nagy sikeren felbuzdulva a szakácsok éjfélnélkor repetát is adtak az olajfák hegyén.

– Mangiare, mangiare – óbégatták az olaszok, a leveses kondérhoz híva az éhezőket.

– Átkozott olaszok! Már megint a magyaroknak kedveznek – dohogtak a csehek, akik még nem voltak járatosak az olasz nyelv rejtelmeiben.

Nemzetiségi hovatarozástól függetlenül a tisztek összeverekedtek azon, ki jusson előbb ételhez. „Megint a tegnapi, utálatos jelenetek” – írta szégyenkezve Szakraida István.

Másnap, mielőtt elérték volna Valonát, elbúcsúztak a szerb őrseg utolsó szakaszai. Mentek vissza a bizonytalanságba, egy szétvert ország menekültjeihez csapódva. Köztük volt egy katona, elvetemült, aljas fickó, aki a hegyekben és a mocsarakban is a legembertelenebbül ordított velük: hajde, hajde, dva i dva, gyerünk, gyerünk, kettes sorban! Most odajött Szöllősy Aladárékhoz, és elhaló hangon kérdezte:

– Uraim, hogy megyünk mi haza?

– Dva i dva – rántotta meg vállát az egyik tiszt, és ebben maradtak. Živković őrnagy azonban a fogolysereggel folytatta az utat.

Amikor meglátták Valona várát, utolsó erejükkel olyan sebességre kapcsolnak, hogy a dalos kedvű bersaglierik, akik csak puskát és kenyérzsákokat vittek, lassacskán lemaradtak. A pihenőknél érték be a hadifoglyokat, ahol elsőként rogytak le. Már látták a tengert, közelebb volt, mint valaha, de utoljára még egy ingoványon kellett áterőszakolniuk magukat. Csak egymásba kapaszkodva tudtak kijönni az agyagos iszapból. December 15-én este hat órákor, a valonai kikötőnél ért véget a tisztek két hónapos gyaloglása.

A legénység azonban több kilométerrel, nappal és élettal volt adós még Albániának.

Három folyón kellett átvergődniük a bakáknak is, hogy Valona közelébe érjenek. Mindegyik víz alaposan megszurte őket. A Skumbinál csak a legerőtlenebbeket vitte el a sodrás. A Semenínél még viszonylag kevesen maradtak a partvidék lápos homokjában. A Vojuszánál azonban máshogy alakult. Az olaszok itt már részt vettek az ő átszállításukban is, de egy nap csupán ezer ember volt a kapacitásuk. Akik várakoztak, azzal igyekeztek a lelket tartani magukban, hogy a remény a túlparton van, csak addig húzzák ki. „Nem kapunk enni. Lassacskán megy a szállítás. Sok halott. Éjjel hamuban aludtam” – jegyezte föl lakonikusan Marek János. Naponta ötven haláleset volt csak az ő csoportjában, temettek és temettek a lápban is. Félrehúzták a sarat, majd aláfordították a hullát, amelyet újra körbefolyt az iszap, így működött ez. „Mezítelen halottak. [...] Talán holnap átme gyünk. Egy homoküregben aludtunk, alig fértünk ülni is. Ellopták a bródsákomat dohány- és fehérneművel.” Aztán elromlott az olasz

bárka, hideg lett megint, és az itt ragadtak megfagytak éjjel. A halottak száma napi 100-150 főre ugrott. Amint leszállt az este, a hadifoglyok remegve várták, hogy egymás torkának eshessenek a sötétben. Aki élelmet rabolt, és befalta, halott volt.

„En nagyon vigyázok” – biztosította Marek a naplóját.

Ami valójában e mocsarakban történt, arról a naplók is hallgattak.

Már nemcsak suttogtak a kannibálokról, hanem látták is őket vadászat közben. Lázás szemmel, elborult elmével cserkeltek éjjelente. Botokat lóbálva, lassú léptekkel imbolyogtak a táborúz fényében, csontarcukat alvadt foltok díszítették. Nem mert aludni senki.

„Csuromvizesen enniváló után keresgélünk. Rettenetes látvány tárult eléink. Csaknem meztelen bajtársak vonaglottak szanaszét a Vojusza jobb partján. Ezek már előbb ideértek s mindenüket letépték magukról s odaadták enniválóért a környékből ide-idevetődő albánoknak. Négy napig gyötrődünk így ebben a táborban. Négy nap alatt egyetlen egyszer kaptunk egy evőkanálnyi rizst fejenként, amit legtöbbször csak úgy nyersen ettünk meg. Nem lehet leírni, ami ezalatt a négy nap alatt történt. Velünk együtt szenvedett, pusztult a szerb kíséző őrseg is. Ennek a létszáma is 28-ról már 12-re csökkent. A többi...? Örökre elbúcsúzott a katonai szolgálattól! Miért kellett itt vesztegelnünk, rakásra pusztulnunk az éhségtől, mikor a folyó túlsó partján tele élelmiszerraktárak voltak, nem tudtuk megérteni?!” – írta meg a Vojusza apokalipszisét egy névtelenségéhez ragaszkodó magyar fogoly.

Már a túlélés ösztöne is meghalni látszott.

December 18-án, amikor a tisztek révbe értek, az égen felhők tornyosultak, mennydörgött és villámlott, majd szakadni kezdett az eső. Megtelt vízzel a part menti tüskés árok, amelyben Szűcs András meghúzta magát. Nappal ugyanis, hogy ne tespedjenek, őrök fedezőkeket ásattak velük Milutin Živković utasítására. Az üstöket meg visszacipeltették Fieribe, hogy ott pénzzé tegyék őket. Néhány óra múlva a Vojusza áradni kezdett, az akadozó átszállítást is felfüggesztették az olaszok. Három napja egyetlen kétszersült volt az adagjuk. Reggelre kétszáz halottat számoltak össze, és ebben a számban nem volt benne, akit álmában vagy agóniájában vitt el a folyó.

A Vojusza volt a balkáni halálmars utolsó, de legszélesebb választóvize. Odaát a megmenekülés, ideát a biztos halál. Odaát az élelem, a takaró és az együtt érző olasz katonaság, ideát a gyilkos szerbek és a furkósbottal járó eszelősök.

December 21-én Szűcs András még mindig az esőben kuporgott, értelmetlen szavakat motyogva. Voltak, akik a part szélén növvő füvet

legelték, miközben albán gazdák puszkagolyói fűtültek feléjük. De a legtöbben csak feküdtek a parti vízben, és hörögtek. Aztán az olaszok úgy döntöttek, nem lesz ez így jó, nem várnak tovább, és legalább a betegeket átszállítják. Felneszeltek a csontvázak, erőt gyűjtöttek. Mint a süllyedő hajó legutolsó mentőcsónakjainál, olyan jelenetek játszódtak le. Rúgták, csépeltek, tépték egymást az osztrák-magyar katonák, hogy előbb juthassanak fel a bárkára. A szerbek meg mindenkit ütöttek puskatussal. Sokakat agyon is csaptak és a folyóba löktek. Annál több hely maradt nekik.

Akik nem jutottak át, engeszteléseképpen három kanál lisztet kaptak. Akinék ez sem volt elég, fakérget rágsált, vagy gilisztát, pióciát nyeldekelt.

Kilencszáztizenöt karácsonyán, a nagy háború második szeretet-ünnepén Marek János és Szűcs András azt a máskülönben érthető hírt kapta, hogy az olaszok most nem érnek rá, mert gyertyát gyűjtanak, ezért ismét felfüggesztik az átszállítást. Szűcs ekkor elbúcsúzott anyjától, Tövisztől és erdélyi hegyeitől, Marek összeszorította fogát, és nekilátott utolsó tartalékainak. A part már bűzlött a hulláktól, amelyek temetetlenül terítették be táborhelyüket. Halált virágzott most a türelem. Havazni kezdett, 26-án reggelre újabb százak fagytak meg. 27-én és 28-án is. Rebesgetni kezdték, addig várakoztatják őket, amíg mind ott pusztulnak. A karácsonyozó olasz révések ekkor álltak ismét munkába, csónakáztak át a túlélőkkel, terelték őket Valonáig, ahol végre tengerjáró hajókra szállhattak.

Három nap múlva eltűnt a ködből Szamár-sziget partvonala. Újabb szakaszába lépett a hosszú utazás.

*Windischgrätz herceg jelentése Nišből
1915. november*

Mint már sürgönyileg is jelentettem, a magyar és osztrák Vörös Kereszt által szállított, de a hadifoglyok közt ki nem osztott nagy mennyiségű készleteket találtam, amelyeket nekem a bolgár katonai parancsnokság készséggel rendelkezésemre bocsátott. Jellemző a szerb Vörös Kereszt tehetetlen működésére, hogy a hadifoglyokat ezer meg ezer számba hagyta az éhségtől, hidegtől és betegségek-től tönkremenni, mialatt a Monarchiából Szerbia területére érkezett küldemények: cipők, köpönyegek stb., részint raktárakban heverték, részint a szerb hadsereg részére használtattak föl.

szárazföldi palackposta

Harmadik közzáték a fajtalankodók cellájában. A templomba dobott boncasztaok azt sugallják, a világ egyik legizgalmasabb írói tevékenysége a történelmi tényfeltárás. Nyomozunk eltűnt jelek, eltüntetett bizonyítékok, kóssa mesék után, miközben a fél ex-Monarchiával köszönő viszonyba kerülünk. Megtudhatjuk, hogy nemcsak nálunk, de az egész ex-Monarchiában nagy a baj az adósságokkal.

– Tre, otto, cinque: három, nyolc, öt – röpködnek a számok a levegőben. A vasmarokkal tartott, színes tollú kis madár zavarában fölborzolt fejét tekergeti. Kifeszítik szárnyát, megfűjják begyét, kilátszódik rózsaszín bőre. Majd idétlen papírsákót húznak rá, és lemázsálják. – Öt gramm, milyen kicsike – nevet a fejkendő biológuslány. Amikor bediktált minden adatot a regiszterbe, kinyitja az ajtót, s tenyeréről fölrebbenti a meggyűrűzött alanyt.

Így megy Tumbarinóban. Az isten háta mögötti sziget mellékszigetecskéjének elzárt földnyelvén láthatatlan hálók ejtik csapdába az északról délre tartó madarakat. Észak- és Közép-Európa, a Kárpát-medence költözködő madárvilágának ez az egyik fontos őrhelye. Alkalomadtán a mi fecskéink és gólyáink is megpihennek itt, mielőtt nekivágnának a Szahara mélyére vezető útnak. Tumbarinóban azonban van még más is, ami fecskénél és gólyáknál is hangsúlyosabban képviseli Magyarországot. Azaz képviselné, ha volna fogalmunk róla.

Gránitsziklák és vadcsérjék között rejtőzködnek a vaskos kőépületek. Néhány évtizede még Olaszország legmegátalkodottabb pedofil bűnözőit különítették el a többi rab bosszújától. Ma három ifjú hölgy tartja szoros megfigyelés alatt a vándormadarakat. A lányok már megszokták, hogy szobájuk nehéz ajtaját kukucskálónylás ékesíti. A parti házaktól néhány lépésnyire olyan csapásokra térhetünk, amelyek furcsa házroncsok, alacsony kőkerítések, mindenféle drót-gombolyagok között vezetnek a tengerpartig. S ha már végképp átjárt bennünket a bizonytalanság, s elértünk a valószínűtlenül türkizkék

víz széléig, és álmodozva futna tekintetünk az üres látóhatáron túl is, jókora betontartály, kettéhasadt kőoszlop és semmibe futó móló maradványa jelöli ki az értelem határait.

Tagadhatatlan, hogy Szamár-sziget „kincskeresői” kifürkészhetetlen szükségszerűséggel találják meg egymást. Még ha több ezer kilométer, nyelv, kultúra, történelmi érdek választja is el egymástól őket. Vagy még gyakrabban pusztán a kibeszéletlenség. Aki csak kapcsolatba került Asinara történetével, legyen természetbarát mérnök, emigráns író, könyvtáros, művészettörténész, egyetemi professzor vagy amatőr kutató, többé nem szabadulhat fixa ideájától, hogy nevet lehet adni a névteleneknek, történetet a történelmen kívül rekedteknek.

– Igazán elszomorító, hogy nincs előrelépés az ügyben, és hogy a magyarok semmiféle érdeklődést nem tanúsítanak a kérdés iránt. Az osztrákok és az olaszok sokkal aktívabbak – értetlenkedik szemrehányóan Pierpaolo Congiatu, az Asinara Nemzeti Park igazgatója. Az északnyugat-szardíniai Porto Torresban támaszkodunk a fagyos misztrál szélnek. Néhány szót váltunk a direktor úrral a kikötő parkolójában, mielőtt nekivágnánk szamár-szigeti expedíciónknak. Hatalmas komp fut be Genovából, körülötte kisebb-nagyobb jachtok bukdácsolnak a hullámszásban. Congiatu úr újságcikkeink megjelenése óta invitál bennünket a börtönsziget tüzetes bejárására. Üzente, írta, hogy szívesen megmutatná nekünk, milyen emlékek maradtak a magyarok után. Miután egy éve is csak lopva, az idegenvezetőtől megszökve tudtuk felkutatni azokat a pontokat, amelyekért érdemes megtenni ezt a távolságot.

Térben, időben és lélekben.

Pierpaolo Congiatu, e szakállas, komoly tekintetű szárd férfiú – bár mérnök és logisztikai szakember, melleleg a madarak bolondja – történészeket és régészeket megszágyenítő megszállottsággal kutatja Szamár-sziget legszágyenletesebb múltját. Amikor a magyarok érdektelenségét említi, kicsit összébb húzzuk magunkat, de cáfolni nem, csak megerősíteni tudjuk szavait. Nem könnyű megmagyarázni egy idegennek, hol vannak az első (és a második) világháború magyar katonái, a közös tudattalan melyik zugába száműztük őket. Hol van a franciaországi fekete kolostor, hol vannak a szibériai garnizonok és az a kimondhatatlan mennyiségű és természetű szenvedés, amely a régi Magyarország délcegen hadba szálló, majd nyomorult tömegsírokba lapátolt népét sújtotta? S hol helyezhető el Asinara ebben a szenvedéstörténetben? A sziget, amely egy világháború

minden mocskát és kínját magába sűríti – a feloldozás és a megnyugvás fikarcnyi esélye nélkül.

– A százéves évfordulóra talán mozgásba lehetne lendíteni az ügyet – vélekedik a nemzeti park igazgatója. – Ezen a szigeten egész Európának volna miről megemlékeznie. Szeretnék csapatot létrehozni különféle nemzetiségű résztvevőkből, amely együtt dolgozna a feladaton. De hogy fölhívjuk a döntéshozók figyelmét, ahhoz mindekelőtt felkészültnek kell lenni a témában. És különbséget tenni a korabeli szemtanúk meg az utólagos feldolgozások elbeszélései között. Hiszen a könyvek mindig szerzőjük realitását tükrözik, elfogultak. Például Ferrari parancsnok leírása alapján azt gondolhatnánk, minden a legnagyobb rendben történt Asinara táborában. Míg az ellenőrzést végrehajtó Agnelli csendőrkapitány szerint minden helytelenül történt. Én nem akarok ítélni – nyomatékosítja Congiatu úr. – Csak az igazat megmutatni. Az olaszoknak is volt egyfajta képük Asinaráról, amelyet az osztrákok természetesen nem fogadtak el. Most végre szeretnénk hallani a magyarok álláspontját is. Fel kell tárnunk közösen a múltat. Dél-tiroliakkal már tárgyaltam, magyarokkal még nem. Egy trentói amatőr történész elkezdett nyomozni, dokumentumokat ásott elő, a telefonkönyvek alapján ellenőrzi a környékbeli falvakat, nincsenek-e idegen hangzású nevek, esetleg a fogolyleszármazottakéi. Az a fő törekvése, hogy minden halottnak nevet adjon. A hétezer halott közül ötezernek már sikerült.

Hogy valójában mi történt Szamár-szigeten, azt dokumentumok híján senki nem tudja biztosan. Míg a magyarokat nem érdekli, addig az olaszok inkább tabuként kezelik, vagy igyekeznek lerázni magukról az emléket. „Szégyenletes történet. Jobb volt megfelekedni róla. Eltitkoltuk magunk előtt is. A többség letagadja, hogy ilyesmi megtörténhetett. Bár a hegyeinkben rengeteg osztrák–magyar temető van, az asinarai hihetetlen története és a megőrzött maradványok látványa sokkoló” – efféle bejegyzések olvashatók az interneten olaszoktól, akik természetjáró kíváncsiságtól vezetve ellátogattak Asinarára. Aztán egészen mást találtak. „A turisták nem gondolnak a fogság borzalmaival, hiszen a Földközi-tenger egyik legszebb panorámája tárul szemük elé. Az útikönyvekben csak néhány sor tesz említést az eseményekről, a történelemkönyvek még csak nem is utalnak rájuk. Egy 1947-ben íródott szakdolgozat beszél róluk, néhány újságcikk és pár bölcs öreg” – olvasható a L'Unione Sarda napilap 2006. augusztus 14-i számában. Mások szerint a testvériség,

a kegyelet és a humanizmus emlékműveként kellene értelmezni mindazt, ami mára megmaradt Szamár-sziget légereiből.

Porto Torresből autóval megyünk Szardínia sarkantyújág, Stintinóig, ahonnan már felsejlenek Szamár-sziget körvonalai. Diákkorunkban a part elhagyatott részén, szeszélyes lagúnák labirintusában, a sok millió éve megdermedt láva barázdáiban aludtunk egy-két éjszakát, és fogalmunk sem volt arról, hogy a velünk szemben felsejlő partvonal Asinara sziluettje... Vadul szeljük a habokat a nemzeti park motoros gumicsónakjával. Magunk mögött hagyjuk az őszi álomba szenderült turistaparadicsomot és a régi ismerőst, a Torre Pelosa parti bástyáját. Néhány perc múlva kikötünk Asinara ugyanazon pontján, Fornellinél, ahol egy esztendeje bocsátott partra bennünket a zsvajos turistabárka. Ám ezen a késő őszi napon most egy lélek sincs a szigeten, csak a nemzeti park személyzete. Valamint a nem túl tartózkodó muflonok, kíváncsi vaddisznókondák és persze az aszfalton álmatag tekintettel baktató hófehér szamarak. Nézzük a partot nyaldosó hullámokat, fázósan összehúzzuk magunkon a dzsekit, az igazgató térképeket és alig kivehető fotók másolatát nyomja kezünkbe, majd azt mondja, nos, valahogy így kezdődött, ugyanilyen szeles napon 1915 decemberében.

Ekkor érkezett meg Szamár-szigetre az első halálhajó.

– Gyomrában a balkáni halálmars túlélőivel, akik gyakorlatilag meztelenül jöttek, még egy ing sem volt rajtuk. Akik betegek voltak, azok többé nem gyógyultak meg, akik egészségesek, megbetegedtek – mondja Pierpaolo Congiatu, s hangja kissé rekedtté válik.

Campo Perdu, Stretti, Fornelli, Tumbarino – koppan a parkigazgató ujjá, amint rábök a térképen azokra a pontokra, ahol sebtében fölálltak a légerek. Szamár-szigetet négy nagyobb domb tagolja a hozzájuk tartozó szorosokkal, a táborőrségnek csak ezeket az átjárókat kellett őriznie, hogy uralma alatt tartsa a területet. A szökni igyekvőket főként ezeken a helyeken lőtték agyon.

De hova is szökhettek volna?

– Andiamo! – int Congiatu úr, és a parton várakozó zöld dzsipjébe invitál. – Hadd mutassam meg maguknak a táborokat! Fornelli volt az utolsó, de nekünk az lesz az első.

Beláthatatlan, honnan hová ível Szamár-sziget története.

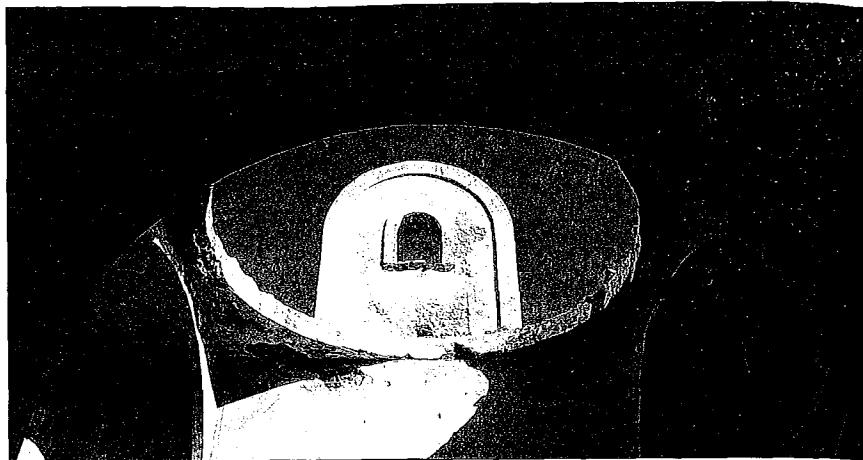
„Harmincötezer emberből rövid idő alatt alig húszezer maradt életben, akik egyideig Korzika és Szardínia között, Asinara szigetén tengődtek, majd hajókon előbb Franciaországba, később Algír és Tunisz drákói szigorúságú légióiba kerültek, hogy aztán szétszóródjanak

talán a Kongó dzsungeljeiben, a Fokföldön és Madagaszkár szénbányáiban. Magyar földművesek, magyar néptanítók, magyar kishivatalnokok, akiknek a béke éveiben talán még az sem adatott meg, hogy az életben egyszer csak Pestig is eljuthassanak. A háború lezajlása után ezeknek a foglyoknak egy töredéke és maradéka állítólag Afrika legdélibb kikötőjében a hazatérést sürgetve fegyvert ragad és a »lázdókat«, akiket a honvágy marcangol, angol gépfegyverek kaszálják le” – összegzi Zilahy Lajos író az asinarai magyarok történiáját a Hadifogoly magyarok története című, 1930-ban megjelent kétkötetes munka bevezetőjében. E könyv azon kevés irodalom egyike, mely magyar nyelven is rendelkezésre áll Szamár-sziget foglyairól. Azaz állna, ha elérhető lenne, de nem az. Legfeljebb nagyobb könyvtárak féltve őrzött kincse.

Kutatásunk kezdetén nemcsak azzal szembesültünk, hogy nincs igazán magyar szakirodalma Szamár-sziget történetének, de azzal is, hogy ami olaszul, szerbül vagy más érintett állam nyelvén elérhető, nem könnyen tarthat számat a tárgyilagos munkák igényére. Az önmegtagadás vagy az elhallgatás technikái igyekeznek elfedni mindazt, ami valójában közös fájdalom és közös szegénység. Például hogy ki, hogyan, hányan, köztük mennyi magyar veszett oda az 1914–15-ös szerbiai fogságba esés után, amíg Asinarán át eljutottak Franciaországba. Hogy milyen pokoli körülményeket kellett átvészelnük, és akinek nem sikerült, az a Balkán és a földközi partvidék mely kukoricásában és ezüstbányájában van elföldelve. Rádöbentünk arra, hogy ennek megfejtéséhez a szamár-szigeti rabság teljes esemény-sorát rekonstruálni kell. S lassacskán arra is, miért fontos mindez száz év nyomon követhetetlen távlatából. Ahogy a történet mélyére igyekeztünk, egyre szilárdabb körvonalakkal mutatkozott meg, hogy Szamár-szigetben ott van a darabjaira-népeire hulló Osztrák–Magyar Monarchia, ott van egzotikus szegleteivel és törzseivel Közép-Európa s a leendő utódállamok minden nyűge és nyila.

De ott vagyunk mi magunk is, ha akarjuk, ha nem.

A balkáni halálmars – jóllehet a mai napig nem igazán nyert polgárjogot a honi történetírásban – valójában meglehetősen jól dokumentált. A tengerig tartó menet, az „albán golgota” raadásul a katonai mitológia meghatározó része a szerb történeti tudatban, s nem csupán a csetnik büszkeségnek, de az önerőből, hatalmas áldozatokkal megmentett ország öntudatának is alapja. Hiszen a több százezres sereg inkább a halált választotta, de meg nem adta magát reménytelen helyzetében, amikor a központi hatalmak hadereje tönkrevverte.

Különös épület romjai Fornelli partvidékén

A szerbek Albániából Korfu szigetére evakuálva rendezhették soraikat, hogy aztán megkezdhessék hazájuk fölszabadítását délkeletről, a szaloniki frontról – meg sem állva Pécsig...

Dzshipünk furcsa építménynél fékez, mely alacsony kőfal négyszögénél áll; a falon belül, bejárata előtt kövekkel telitömött gödör. Mintha medence vagy kút lett volna itt korábban. Az épület kupolája beomolva, arabeszk mintázatú ablakain szabadon jár-ke a szél, klasszicizáló kapuján pedig a muflonok. Amikor átadják helyüket, belépünk a félhomályba. A finom mívű oszlopok közötti kerek nyíláson látszanak az égen úszó felhők, a falakon indigókék és halvány vörös festék nyomai. A földön betontörmelék, a beszakadt mennyezet maradványa, vasrudak állnak ki belőle összevisszaságban. Az igazgató hirtelen lehajol, és fölmarkol egy csomó festett faldarabot. Azt mondja lakonikusan, inkább beviszi a park központjába, de ne a turisták lopják szét, ami még megmaradt. Aztán egy beszögellésbe hív bennünket, a földre mutat, ahol két márványasztal hever.

– Nem, nem hiszem, hogy oltár lett volna – rázza fejét –, inkább boncasztal, nézzék a csatornákat a széleken! Ez biztosan nem szárd épület, inkább mecsetnek gondolnám, amelynek a hátsó részét kórházzá és boncteremmé alakították a hadifoglyoknak. Gyakorlatilag száz éve senki nem foglalkozik vele, azóta megy tönkre. Számmomra az a legfőbb kérdés, melyik nép építhette, melyik fejezte ki vele kultúráját.

Fornelli, a sírba szálló tábor. Így nevezte a halálmenetet végig-szenvedő Schatz Róbert doktor a helyet, ahol most állunk. Asinara

legpokolibb szeglete volt ez. „A tábor keleti szélén, a tenger felé ereszkedő lejtőn árok húzódik a hegyek felől – írja Schatz doktor –, benne piszkos víz csurog alá. Felső részén sűrű sorban guggolnak az emberek és végzik kínos szükségletüket, alsó végén lehasalva, kezükkel merítenek mások ugyanabból az árokból, hogy kínzó szomjúságukat csillapítsák.”

A templomrom fölött most is megvan az árok, kivehetők a hajdani tábor nyomai. Itt az Indiana, lendíti kezét Pierpaolo Congiatu, amott a Dante. Az igazgató fejébe vette, hogy szabadtéri kegyeleti múzeumot alakít ki Asinarán, méghozzá átlátszó transzparenszek segítségével, amelyeken az akkori állapotok láthatók. Ha az ember hunyorít, egyik szemével a mai mediterrán édenkertet látja az örökzöld bozóttal, a szélirányba növvő törpefákkal és a vad fűszerkertekkel, a másikkal pedig a sötét sátrak tengerét a sorok között tántorgó, kenyérért és vízért rimázkodó csontvázakkal. Nem kérdéses, hogy a mai turisták melyik látványt választanák.

– Hányan keresik föl a kegyeleti helyeket a nemzeti park látogatói közül? – kérdezzük az igazgatót.

– Tapasztalataink szerint szinte senki.

– Korlátozva van az éves látogatószám a nemzeti parkban?

– Napi limit van, amelyet eddig soha nem értünk el: kilencszáz-ezer turista. Augusztusban, főszézonban is legfeljebb hat-hétszáz ember jön naponta. Egy év alatt nyolcvanezer fő. Nézzék, mindenhol eltérő a rendszer, hogy éppen mit emelnek ki az adott helyen – például a német koncentrációs táborok múzeumaiban egészen más a téma megközelítése. Asinara látogatóit nem elsősorban a halottak érdeklik. Más a motivációjuk. A nyári turisták szórakozni akarnak. Szándékom az, hogy információt adjunk a történetről, hogy akik idejönnek, azokban meginduljon valami. De ez csak kis része Asinarának. Az embereket elsősorban a maffia börtönei érdeklik, illetve a tenger.

Asinara paradoxona, hogy a sziget paradicsom, mégis az emberi fájdalomról szól: először a hadifoglyok, majd a bűnözők börtöne volt, fogalmazza meg az igazgató, amikor visszaszállunk a dzsipbe, és elindulunk a többi táborhely felé. E paradicsomi pokol útvonalán azonban kegyelet nélkül kallódik mindaz, ami a magyar – meg osztrák, délszláv, cseh, lengyel, olasz, török és román – katonákra emlékeztethetne. Mint Congiatu úr mondja, ha fémdetektorral végigmennénk ezen az úton, rengeteg minden előkerülne a cserjésből. Ő maga is talált olyan tárgyakat, amelyek a foglyokhoz tartoztak. Cigarettatárcát, üres dögcédulatartó réztokot, palackokat, fémből készült

poharat. És ezeket nem is kereste, csupán séta közben botlott beléjük. Nem volna nagy ügy kitisztítani a csatornákat, onnan is kerülneek elő leletek. Ha egy fogoly eldugta kését a sziklák alá, az még most is ott van. Ugyanakkor hiányzik egy kőlap, amelyre a táborok térképét rajzolták cementbe karcolva, mintha várostérkép lett volna, még az előző igazgató említette. Pierpaolo Congiatu szerint talán még mindig itt lehet a szigeten, valahol lefordítva. De az is lehet, hogy ellopták. Vagy valaki a tengerbe hajította. Talán éppen oda, ahol nemrégiben több ezer amfora került elő.

*Üdv néktek, császári gályák!
Fékezzétek a hatalmas kormánylapátokat!
Csöndesen lendítsétek evezőiteket!
Büszkén tartok gyászmisét a hideg éjben
E szent vizek fölött.
Itt, a tengerfenéken, hol kagylók szunnyadnak,
És ahová a halott algák tőzege hullik,
Nyújtózik a bátrak sírkertje, hol testvér testvér mellett fekszik
a remény Prométheuszaival és a fájdalom apostolaival.*

*Titokzatos szentély ez, szomorú temető,
Bomló tetemeivel mérhetetlenül valóságos.
Csöndes, mint a Jón-tenger hullámain síkló éjszaka,
Sötét, mint a lelkiismeret, hideg és reménytelen.*

Az Óda a kék sírbolthoz (Plava grobnica) című hazafias költeményt Milutin Bojić poéta azoknak a szerb katonáknak szentelte, akik a görögországi Vido szigetén szenvedtek ki, majd a környező vizekben temették el őket. Mondhatni, ez volt a szerbek Asinarája. Öt-hatezer halottat borítottak a hullámsírba, miután a nyomorultak hősieen mentették, ami menthető volt Rigómezőn. Majd Albánia és Montenegró hegyein át kijutottak az Adria partjára, ahonnan a szövetséges hajók csak Oroszország fenyegetésének hatására evakuálták őket Korfura. Egy görög férfiú Odüsszeuszhoz hasonlította a már annyi mindenkihez hasonlított Péter királyt, aki seregével és népével vándorolt a Balkánon át, s e katasztrófa vetette partra Korfu szigetén, ahol menedéket talált. Seregéből és népéből az agonizálók, a menthetetlenek a mérges kígyóktól hemzsező Vido karanténjába kerültek, onnan az Assisi Szent Ferenc nevét viselő francia hajó fedélzetére, majd a tengerfenékre. Bojić végigjárta az albán golgotát, pontosan

tudta, miről van szó, és miért kell zarándokhelyé tenni a Vido előtti vizeket. A görögök kegyeletből nem halásztak itt ötven évig.

Aki viszont életben maradt, néhány hónap múlva felerősödött, s 1916 áprilisában megkezdődött visszaszállítása a szaloniki frontra. 1918-ban hat nap alatt 160 kilométert tettek meg ezek a katonák. Végigrohamozták megszállt hazájukat Kumanovótól Nišig, s a bolgárok rémületen dobálták el a fegyvereket, mert azt hitték, az albán hegyekben odaveszett, élőhalott szerbek támadnak rájuk.

Nem hiába volt a halálmars: a szerb hadsereg újjászerveződött, Szerbia újjászületett. Annak tanulságával szolgálva, „hogya a szenvedésből, keresztrefeszítésből, vértanúságból van feltámadás”, amint Faragó László, a halálmars legprecízebb krónikása írta könyve előszavában. Már csak azért is írhatta, mert ő volt az a tiszt, akit fogságba esésekor derék szlovák nemzetiségű bakája védett meg a lesújtani készülő szerb puskatustól, mondván, ez is tót, csak nem tud beszélni. Amikor első számár-szigeti látogatásunk után rábukkantunk Szerbia összeomlása 1915-ben című munkájára, és végigrobogtunk a letehetetlen könyvön, már tudtuk, hogy az első világháború egyik legdöbbenetesebb magyar (és osztrák, lengyel, cseh stb.) történetére találunk. Műve végén Faragó tanár úr bölcsen foglalja össze a történet értelmét. Visszaemlékezik arra, hogy a Vojusza folyó partján elbeszélgetett egy szerb tartalékos hadnaggyal, miközben átszállítására várakozott. Az olaszok a hadifogoly tiszteket átvették, a szerb katonákat azonban visszahagyták. „Akkor mondotta könnyes szemekkel a szerb tanár, tartalékos tiszt, hogy sokat szenvedtek az úton a hadifoglyok is, de azoknak még van hazájuk, ahová egykor visszatérhetnek, de nekik már nincs többé hova hazatérniök.

Nem neki lett igaza! Ők megnagyobbodott, a hadifoglyok megcsonkított hazába térhettek vissza!”

Szerb számítások szerint negyedmillió emberük veszett oda az exodus során. Viszonylag tárgyilagos, büszke, patetikus filmet is készítették erről Gde cveta limun žut (Ahol a sárga citrom virágzik) címmel. Eszerint Szerbia vesztesége 26 százalékos volt, minden első világháborús ország közül a legnagyobb. Idézzük a narrátort, érdemes: „A szerbek a XX. században megmutatták, hogyan kell meghalni. A XXI. század elejére van remény arra, hogy megnő az élet értéke errefelé, és a szerbek megtanulják, hogyan kell hatékonyabban megkímélni az életüket.”

Inšallah, ha Allah is így akarja – mondaná erre egy boszniai muzmán.

Második számár-szigeti expedíciónk után vettük föl a kapcsolatot a belgrádi Mile Bjelajačcal, arra kérvén, világítsa meg a halálmars szerb jelentőségét. Az első világháborút kutató történész szívélyesen fogadott bennünket, elküldte vonatkozó tanulmányait. Egyben felhívta figyelmünket arra a történelmi érdekességre, hogy a fogolymentekben gyalogolt többek között a horvát Mile Budak is, aki novellájában emlékezik meg arról, hogy egy szerb miként mentette meg életét egy hideg éjszaka, betakargatva őt. Budak túlélte, s az usztaamozgalom egyik ideológiai vezéralakjává, a második világháború alatt a szerbeket irtó Pavelić-kormányzat miniszterévé emelkedett. „Kultuszminiszter géppisztollyal” – így jellemezte őt Miroslav Krleža.

„Nos, 1941-ben elfeledte a jótettet” – írta levelében Bjelajač.

Ez is a mi Közép-Európánk.

A belgrádi történész tanulmányai viszont leginkább a hadifoglyokról feledkeztek meg. *The Other Side of the War: Treatment of Wounded and Captured Enemies by the Serbian Army* (A háború másik oldala: a szerb hadsereg bánásmódja a sebesült és fogságba ejtett ellenséggel) című írásában mindössze egyetlen kis bekezdést szentel a hegyeken végigrángatott rabseregnek. Meggyőződése szerint a rémálomszerű, vérengző Balkán fogalma félreértés vagy tudatos torzítás következménye, másodkézből vett mesékből táplálkozó közhely. Hiszen Péter király maga adta parancsba a hadifoglyok legmagasabb szintű védelmét még 1912-ben – amikor megkezdődtek Albániában és Koszovóban a népirtások, tesszük hozzá mi –, sőt a trónörökös Sándor herceg szerint „a legyőzött, magát megadó ellenséggel úgy kell bánni, mint egy emberi lényel, mert így többé nem viselkedik ellenségesen, hanem csak emberként, és az emberrel kedvesen kell bánni”. Ez a humanista egyszeregy a magyar és német nyelvű fogolynaplókból valahogy mégsem bontakozik ki.

Mile Bjelajač továbbá erősíti, hogy a foglyoknak a szerb katonákkal egyenlő jogaik voltak Szerbiában. A tiszteknek joguk volt külön helyiségben megszállni, fürdeni, könyvet és újságot olvasni, templomba járni, és így tovább. A bakákat pedig nem kényszerítették arra, hogy rossz időben a szabad ég alatt dolgozzanak, munkájukért különben is zsoldot kaptak. A történész finoman megismétli a vádat, hogy a tífust a k. u. k. foglyok hurcolták be Szerbiába. S amikor néhány sort szentel a halálmarsnak, számára láthatatlanok maradnak a fogoly áldozatok, csupán a szerb katonák hegyek között maradt csontjaiért fáj a szíve. Azt viszont nem mulasztja el kiemelni, hogy az osztrák–magyar hadifogolytáborokban, Ausztria–Magyarországon,

Törökországban, Bulgáriában és Németországban kiugróan magas volt a halálozási arány...

Nem könnyű kibogozni az asinarai eseménysort, ha az számtalan párhuzamos, de egymással nem barátkozó történetté bomlik. Már Belgrádtól kezdve.

– Van személyes kapcsolódási pontja Szamár-szigethez?

A vidám és kedvesen társalgó Congiatu parkigazgató hirtelen elkomolyodik, szeme elfátyolosodik:

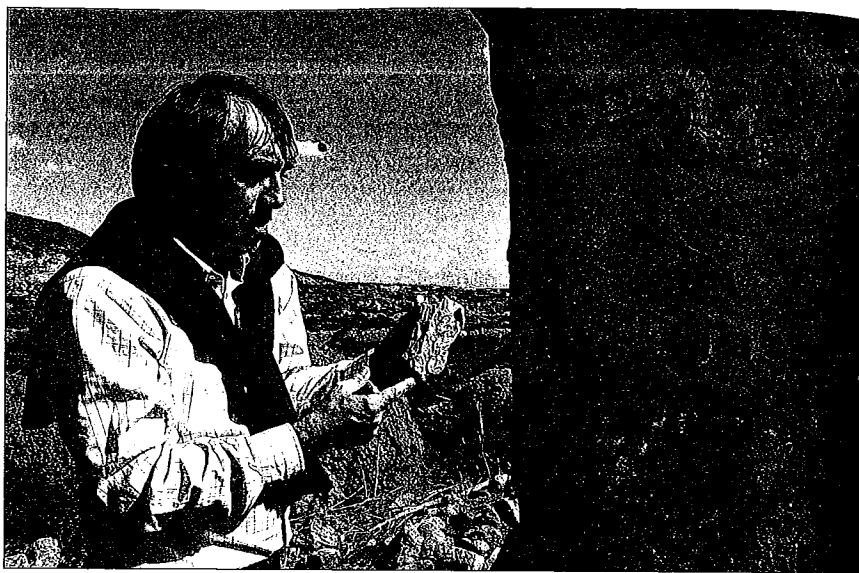
– Van, igen, de nem olyan jelentős. Anyám itt tanított Asinarán, és sokat beszélt e szigetről meg a foglyairól, könyvet is adott, hogy tanulmányozzam. Most nagyon boldog lenne, ha még élne, s látná, hogy én itt vagyok, és a szigetet dolgozom.

Aztán lekanyarodunk az aszfaltról egy dzsippel is alig járható, bozotos ösvényre. Megérkezünk az elrejtett kis földnyelvre. Tre, otto, cinque – megtekintjük a madármázsálást a pedofilok celláiban, majd lesétálunk a bizarr gránitsziklával szabdalt partra.

– Nos, ez Tumberino legfontosabb helye, bizonyára magukat is érdekelni fogja – érinti meg Pierpaolo Congiatu a kettéhasadt, leomlóban lévő kőoszlopot. A parton még most is tökéletes épségben látható a foglyok által épített rövid móló, mellette a betoncisztérna, ahová megérkezett a vízszállító hajó. Tumberino az egészségesek vesztézára volt: ide különítették el azokat, akiket valamilyen csoda folytán elkerültek a járványok.

Először csak a környék köveiből összetákolt építményt látjuk a mediterrán bozót kellős közepén, ahová némi „véráldozattal” tudunk átvergődni. Ám amikor megpillantjuk az obeliszkmaradvány másik oldalát, eláll a lélegzetünk. Az idő rága cementfelületen aprócska katonák kapaszkodnak hegyi ösvényen, alul táborfűz körül kuporognak, vagy éppen sovány hullaként, kicsavart helyzetben hevernek a földön. S mindnyájuk fölött ott lebeg kaszájával a halál figurája, aki egy pillanatra sem engedte el a Délvidéktől talán Dél-Afrikáig masírozó k. u. k. árnyéksereg bakáinak kezét. A kőoszlop a szerbiai halálmars emlékműve. Az igazgató vélekedése szerint a magyar Ősz Nemes György műalkotása, aki szobraival, domborműveivel behálózta Asinara táborait és kápolnáit. Segítségére volt a másik neves művész fogoly, Szász István, aki a kápolnák üveglakait festette ki.

Tumberino dzsungelében áll tehát az emlékmű, a világon az egyetlen, mely a halálmarsot ábrázolja, és amelyet rajtunk kívül magyar talán nem látott az első világháború óta. Nem sok ideje van hátra: a cement nem tartós, ráadásul a foglyok, sóder híján, apró tengeri

Pierpaolo Congiatu parkigazgató a tumbarinói emlékműnél

kagylókat tettek a kötőanyagba. Ha kicsit közelebb megyünk, a felsértett felületeken előtűnnek az apró vázak...

– Képzeljék csak el, nem hétköznapi lélek kellett ahhoz, hogy valaki saját kezével megformázza! Mindazok után, amiket átélt. Pusztacementből ábrázolta szülőföldjüket, sorsukat! – kiált fel Pierpaolo Congiatu csodálattal. – Biztos vagyok abban, hogy a megépítéshez engedélyre volt szüksége, ehhez valamit nyújtania kellett... Egy rab egyetlen gondolata az lehetett, hogy megszabaduljon innen. Mégis volt olyan embercsoport, amelyiknek maradt fizikai és lelki energiája, hogy valamit kifejezzon és megalkosson. Elképesztő erő!

Az emlékmű körül leesett reliefdarabkák. Babérkoszorú maradványait őrzik ideig-óráig. Kotorászunk a porban. Az igazgató érdeklődik Nemes György életművéről, és hogy hol láthatók a szobrai. Mi úgy tudjuk, A hosszú utazás című asinarai munkájának még áll valahol Pesten a másolata, de ki kell nyomoznunk. Ha lenne Budapesten Nemes György-múzeum, mondja most csöndesen az igazgató, annak szívesen elküldené velünk az egyik leesett babérkoszorú-darabkát.

Nem tudunk mit felelni.

Zötykölődünk tovább a dzsippel Asinara vadcsapásain. Strettinél tajtékos hullámok ostromolják a partvidéket az üvöltő szélben. Kiszállunk, hogy az igazgató megmutathassa a katonák tömegsírját. Valójában kővel fedett gödrök voltak ezek, mivel a szigeten csupán

tíz centiméter a földréteg, ázni nem nagyon lehetett. Elhajtunk a parti csontkamra, az Ossario mellett, ahová a két háború között összegyűjtötték a maradványokat a sziget szétszórt temetőiből. Cala d'Oliva börtönkomplexumánál, Toto Riina lakosztálya közelében Congiatu titokzatos arccal kinyit egy raktárt. Első világháborús lámpák, kulacsok, cirill betűs feliratok, tábori ágyak vannak bent összezsúfolva. A polcokon a „maffiás” börtönből elkobzott szűrő-vágó szerszámok, tetoválótűk, arrébb felhajtható moziszékek és iskolapadok – mozi-juk is volt a fegyőröknek, iskolájuk a fegyörgyerekeknek. A sarokban amforák: mint a parkigazgató elmondja, 1997-ben a partközeli vizekben találták a római edényeket, rengeteget, mintegy négyezret, s következő nyártól leviszik a turistákat a víz alá, hogy megtekint-hessék. Az amforákban kék hal húsa volt, valószínűleg viharban dobálhatták ki, hogy megkönnyebbüljön a gálya, mert hajómaradványt nem találtak a közelében. Az egész Földközi-tenger legnagyobb amforalelete ez.

A félhomályban kőlaphoz lépünk, darabokból van összeragasztva, hajdan csúnyán szétszúzhatták. Olasz nyelvű szövege szerint a rabok hálát adnak Itáliának a megmenekülésükért. Congiatu az egyik kápolnával szemben találta.

Ez már a sziget túlsó csücske, innen nincs tovább, csak még egy magányos világítótorny, aztán a delfinek birodalma. Visszafor-dunk, ám Pierpaolo Congiatu egyszer csak lefékez, eltöpreng, majd a távolba mutat:

– Arrafelé is van egy emlékmű...

– Nézzük meg! – indítványozzuk.

– Nem szívesen mennék le oda.

– Annyira benőtte a bozót?

– Benőtte, de nem ez a gond. A szégyen emlékműve, látni sem szeretném. Nemhogy megmutatni.

Ennél jobban nem is keltheti fel kíváncsiságunkat.

Rávesszük a kitérőre, s amikor a sírgödrök meg a tüskés bokrok között meglegeljük a jó állapotban lévő obeliszket, Giuseppe Carmine Ferrari tábornoknak, a tábor parancsnokának emlékművét, már tudjuk, nem jöttünk hiába. Két kard áll hegygel fölfelé, egymást keresztezve, a dicsőség koszorújának karéjában, fölötte a szerény felirat: Viva Generale Ferrari!

– Őszintének érzi ezt a monumentumot?

– Dehogy őszinte, hiszen a tábornok csináltatta magának! – rázza fejét az igazgató. – Alamizsnáért, a kiszolgáltatott foglyokkal

emeltette saját dicsőségére. Van egy árulkodó szó: viva. Ha valakinek nyugodt a lelkiismerete, nincs szüksége arra, hogy kőbe véssesse: „Éljenek én!” Valószínűleg olyan dolgokat követhettek el, amelyek miatt aztán éljeneztetni kellett magukat. Hiszen a jó cselekedetek végrehajtóit a többiek szokták éltetni. Meggyőződésem: más történhetett Asinarán, mint ami a tábornok könyvében írva van. Ez Olaszország elfelejtett történelme.

– A szárdok hogy viszonyulnak mindehhez? Hiszen mégiscsak az ő szülőföldjükről van szó...

– Ne felejtsek el, hogy a foglyokat kizárólag olaszok őrizték, a szárdoknak semmi közük az egészhez – int Congiatu úr. – Mindent a hadsereg szervezett meg, Szardínia marginális volt, éppen ezért került ide a tábor. A szárdok manapság csak akkor szembesülnek a történettel, amikor idelátogatnak. Feleségem történelemtanár, de a történelemoktatásnak nem része Asinara. Én szoktam bemenni hozzá rendhagyó órát tartani. Szeretnék az auschwitzhoz hasonló tematikus túraútvonalat kiépíteni Asinarán is. De nem mindenkinek van kedve mindezt végighallgatni – vonja meg a vállát.

Közelebb megyünk a „gyalázat emlékművéhez”. Valóságos helyszínelő munka, ahogy nyomokat keresve végigtapogatójuk. Hirtelen megakad szemünk a kardokon: markolatuk nyugtalanító módon van megformálva – lábszárcsontban végződnek. Kicsit lejjebb pedig egy név cementben megörökítve: ÁRPÁD.

Magyar kéz alkotása hát a Ferrari-obeliszk is!

Még hozzá csavaros megoldással: az alkotó, a budapesti Árpád János hadifogoly szobrász ironikus ellentétébe fordította a dicsőítést. Emlékmű egy tábornoknak, aki gyámoltalan halottak és haldoklók ezrein érhetette el katonai sikereit! Amikor elmondjuk Congiatu úrnak értelmezésünket, szemmel láthatóan nagy kő gördül le a szívéről.

Azt mondja, így már vállalhatóbb.

Búcsúzóul megvendégel bennünket jó szárd sonkával, sajttal és erős vörösborral az igazgatóság kastélyszerű épületében, amely a táborparancsnokság központja volt száz esztendeje. Mielőtt koccintanánk, sokat sejtetően félrehív bennünket egy kis szobába: a sarokból két szinte sértetlen, zöld színű palackot vesz elő. Nyakuknál fogva megfordítja az üvegeket, s arcunkat fürkészve lesi a hatást.

Lesheti.

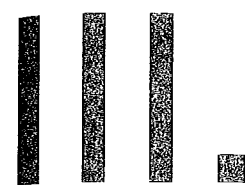
Hunyadi János – Löser János Keserűvíz Forrása – ez áll rajtuk. Azt mondja, nem messze, a bozótban találta őket.

Szárazföldi palackposta.

Keserűvízes palackok száz év távlatából

Hogyan tudták a magyar fogoly katonák átcipelni Szerbián, Albánián, Szardínián ezeket a törékeny holmikat, nem fér a fejünkbe. Zavartan odaállunk az emeleti ablakhoz, s kibámulunk Cala Reale tengeröblére. Látjuk a rozoga fürdőházakat, látjuk a hosszú mólót, alatta a halálosan nyugodt vizet, a világítótornyot, s hiába van hajózási tilalom, látni kezdjük a közeledő gőzös sziluettjét is...

Mérgezett tenger

A tonhal tisztí gombja

Megérkezés a torokmetszők szigetére. A hegyekből lezúduló csontsereg úgy éri az olaszokat, mint Rómát Hannibál elefántjai. Fölszáll egy potyautas a hajóra. Ennek csupán a tenger lakói örvendeznek, meg a szardíniai éttermek játékos kedvű pincérei. Hosszú csend a zuhanyrózsák alatt, barátságos gyilkosok borotvával. Asinara dombjai megmozdulnak.

Amikor a Dante Alighieri gőzös kéményei föltűntek Szamár-sziget partjainál, még nem volt berendezve a pokol. Az ormótlan tengerjáró hajó a misztrál ökölcsepái alatt imbolygott, de 1915. december 18-án horgonyt vetett Cala Reale előtt. A kémények füstje szétterült az öbölben, fanyar szag járta át a levegőt. Majd egy nagyobb szellőkés kettéhasította a szürke függönyt. A fedélzeten állók megláthatták a magányos világítótornyot, egy kastélyszerű épület tömbjét, mellette kisebb-nagyobb házakat és a följük magasodó kopár dombokat.

– Szárazföld! – kiáltották az osztrák–magyar hadifoglyok, s a part felé fordították meggyötört arcukat.

– Asinara! – bökött puskájával a part felé az egyik olasz katona is.

– Isola dell'Asinara – pontosított.

A szárazföld tehát sziget, visszhangozták meglepve a foglyok. Gyorsan szétfutott a hír. Az albán mocsarakból olasz szikladarabra jutottak. Az építmények és a köztük futó ösvények azonban azt mutatták, nem lehet lakatlan...

Hamarosan befutott az America gőzös is, s odafordult a Dante mellé. Mindkét fedélzetet ellepték az izgatott emberek. A katonák üdviválgásban törnek ki, ha lett volna hozzá lélekerejük. Így csak csendes, ernyedti örömmel bámulták Szamár-sziget nyers vonalait. Révbe értek hát... Nincs többé fagy, jeges szikla, hajde, hajde, szerb korbács, nyema nyista, éhezés, tetű és mezítlás menetelés.

Asinara, Asinara, szanatórium lesz te a Balkánhoz képest!

Az olaszok is kíváncsian méregették ezt a szanatóriumot. Még soha nem látta egyikük sem. Asinara csak a részletesebb hajózási

térképeken volt feltüntetve, de azokon is nagyítóval kellett keresni a szabálytalan alakú földfoltot. Mintha csak szájról szájra adott hajós-legendákban létezett volna. Nem említették a könyvek sem. De miért is fecsegték volna az ördög szigetéről, amely nem kalózkincseket rejtett, hanem gyilkosok büntetőtelepeit? Bár Asinarát nem látta senki, híre elért a kontinensig. E természetlen, köves, sivár földeken görnyedtek a köztörvényes gazfickók, hogy föltörjék arcuk veritékével. Aki meg hosszú tengerjárásának végén élvezhette a vesztegzár vendégszeretetét, az sem dédelgetett szép emlékeket az itt töltött hetekről.

A semmi közepén fekvő Szamár-szigetet az isten és az ördög is börtönnek teremtette. Szögesdróttal sem kellett körbevenni. Itt szenvedtek és szenvedtek ki a barakkokban elhelyezett utazók, akik Ázsiából, Afrikából vagy Európa ismeretlen tájairól hurcolták magukkal a bubópestist, a kolerát, az agyhártyagyulladást vagy egyéb egzotikus nyavalyákat. Porto Torrestól, a legközelebbi kikötőtől 14 mérföldnyi tengersáv választotta el Asinarát. Szardínia fővárosától, Cagliaritól több mint 140. De magán a szigeten sem volt búvóhely. A lehorgonyzott gőzhajók fedélzetéről belátható volt szinte az egész nyílt keleti partvonal Trabuccato viharvert őrtornyától Campo Perdu lankás leelőjén és Stretti földszorosán át egészen a festői Barbarossa-öböl.

Azon túl csupán Fornelli feküdt.

A Dante gőzössel szemben hosszú móló nyúlt a vízbe, annak két oldalán a vesztegzár gondosan kimeszelt fertőtlenítő- és fürdőépületei, mosodái, valamint villák látszódtak, amelyek körül pálmafák bólogattak a szélben. Kissé följebb tornyosult az igazgatósági főépület gyarmati tekintélyt parancsoló, déli ízlésű palotája, árnyékában az I. osztályú tengeri utasoknak készített fa- és bádogbarakkokkal, valamint a II–III. osztályúak hosszú, egyszintes pavilonjaival. E házcsoporttól nyugatra, alacsonyabb domb tetején állott a lazarett, mellette kézenfekvő közelségben a halottégető kemence piramis alakú épülete. Keletre, a Cala d'Oliva faluhoz vezető tengerparti út mentén a vesztegzár egyes, kettes és hármas szakasza: a primo, secondo és terzo periodo. A megfigyeltek ezeken a szakaszokon mentek végig a karantén időszaka alatt, mint bűnös lélek a purgatórium teraszain. Ez lett volna az a hely: „ahol kitisztul az emberi szellem és méltóvá lesz, hogy legyen ég lakója”. Es persze az emberi test is.

De minderről a hadifoglyoknak még nem volt tudomásuk. A kíséretet vezénylő olasz tiszteknek is csak annyi, hogy Asinara karanténjában néhány száz ember szűkös ellátására és elhelyezésére van mód. S most több tízezer igyekezett a partok felé...

Amikor a Dante Alighieri horgonyt vetett az öbölben, Szamár-sziget még nem volt felkészülve az elátkozottak fogadására. Feltehetően a csoda sem segített volna, sőt még az sem, ha hónapokkal később fut be a szállítóhajó. Odaát, a szárazföldön túlságosan sokáig tétovázott az olasz parancsnokság, vállalja-e a kockázatot, hogy átveszi a szerbektől a csontsereget. Amikor döntött, hetekig eltartott a hadifoglyok kimentése. Az akció elég sokáig húzódott ahhoz, hogy a leggyöngébbek ne pusztítsanak több olasz kenyeret. De a toporgás ahhoz már nem volt elegendő, hogy kiépítsék a befogadótáborokat, mire a gőzösök ideérnek. Hogy bővítsék a kórházak kapacitását, hogy ágyakat, gyógyszereket, sebészfüreszeket szerezzenek be, és annyi élelmet meg vizet halmozzanak föl a szigeten, amennyivel legalább néhány napig ki lehet húzni. Az olaszokat olyannyira váratlanul érte az arnauta hegyekből alázóduló fogolyáradat, mint Rómát Hannibál elefántjai. Pedig Paolo Spingardi, az olasz hadifogoly-bizottság elnöke már 1915. november 8-án, vagyis a prizreni állomásozás alatt kérte a cagliari hadosztály-parancsnokságot, küldjön ezer egyenruhát a hadifoglyoknak Asinara szigetére.

Ezret.

Az itáliai katonaorvosok csak a Vojusza partján szembesültek azzal, milyen állapotban vannak a foglyok. Ott látták meg először ezeket a tébolyult, kiéhezett, lárvaszerű arcokat, a ruhátlan, sovány, férgekkel lepett alakokat, akik odakaptak mindenhez, amit ehetőnek vélték. De meglátták azt az útítársat is, aki miatt az orvosok úgy határoztak, azonnal le kell állítani a mentőakciót.

Aztán némi bizonytalankodás után, a gyakorlati és az emberi szempontokat ütköztetve mégis úgy döntöttek, folytatják. Minden fogolynak két hetet kell eltöltenie a semmi közepén, az asinarai vesztegzárban, mielőtt elosztják őket Itália szárazföldi táborai.

Végigmenni az első, a második és a harmadik szakasz tisztítóútján.

Ám mindez csak elmélet maradt. A hadifoglyokkal együtt felszállt a hajóra a potyautas is. Miatta lett a börtönszigetből halálgyár néhány nap leforgása alatt.

A Vojusza partján, ahol több száz ember hullája ragadt az esőtől megduzzadt ingoványba, a szerbek búcsúzóul még egyszer sorba állították a foglyokat. Gondosan átmotozták őket, majd lehúzták utolsó ruhadarabjukat is, mondván, Olaszország majd újra felöltözteti őket. De annyira már nem voltak eltökéltek, hogy megszámlálják: az eredetileg ötszáz fős csoportokból hányan maradtak életben. Pedig

figyelemre méltó tapasztalat lett volna. A csoportok nagy része a felére apadt. A Valona előtti sártengerben egy hatezer fős nagyobb egységből négyszázan veszték oda egyetlen éjszaka során. Persze nem volt már megállás, rohanni kellett folyótól folyóig. A központi hatalmak hadereje jóval gyorsabban tört előre az albán hegyeken át, mint arra bárki számított. A Skumbi, a Semeni és a Vojusza folyó mocsaraiban csapódtak egymásra hontalan civilek, harcra készülő katonák és halálkó túszok. A szerbek végül egy héttel korábban adták át a foglyokat a meglepett olaszoknak, mint az tervezve volt.

De más sem alakult a terv szerint.

„Annak a reménynek pedig egyszer s mindenkorra vége, hogy visszaadnak bennünket a Monarchiának” – látta be Szakraida István hadnagy december 9-én, alighogy elkanyarodott Durazzótól a hosszú utazás csapásiránya. Hat nap múlva, reménytelenül zuhogó esőben ért a fogoly tisztek csapata Valonába. Azonnal megkezdték behajózásukat, amely egész este tartott. Szakraida hadnagy szédelegve lépett a fedélzetre, és csak akkor tért magához, amikor sajtot, kétszersültet és másfél literes flaskában szicíliai vörösbort nyomtak a kezébe. „Dante Alighieri a hajó neve. Kimondhatatlan érzés fog el mindnyájunkat ezen hirtelen változás után. Másfél év óta először ülhettem terített asztalhoz” – írta valamivel nyugodtabb, kerekdedebb betűkkel Szakraida hadnagy. A főtisztek kabint kaptak, a többiek a fedélzetközi hálótermekbe kerültek. „Hálát adtunk az Istennek, mikor meggémberedett tagjainkat a matracokon kinyújthattuk.” December 15-én főleg magyarok és osztrákok jutottak fel az első tengerjáróra. Persze csehek is, akiket azonban egész éjszaka az esőben várakoztattak a trónhú tisztek őszinte öröme. S mire behajózták őket, már minden hely elkelt. Ám a 635 tiszt és 1360 közlegény mellett felvettek kilencven szerbet is, köztük a csendőrpáncsnokot, a niši prefektust, valamint a besúgó pucerek csoportját, amelynek Nišben az volt a hősies feladata, hogy kémkedjen a fogoly tisztek után.

Amikor Szakraida István tükörbe nézett, nem hitt a szemének. A hajdani snájdig császári és királyi tiszt, a bécsi bálók lovagja helyett torzonborz, kiálló pofacsontú, besárgult bőrű szörnyeteg nézett vissza rá. Most döbbsent rá, min ment keresztül az elmúlt két hónapban. Arcába elmondhatatlan szenvedés vésett mély barázdákat. Másnap érkezett meg a legénység, amelynek állapotára már Szakraida hadnagy is alig talált szavakat. „Úgy néznek ki, mint az állatok [...]. Bambán tekintenek szét, az örültek kifejezése ül arcukon. Az olaszok elszörnyülködtek, mikor a hajóra léptünk, azt hitték, hogy mi legénység

vagyunk. Mikor meg a legénységünk jött, akkor borzadva fordultak el.” Az osztrák–magyar hadifogoly orvosok maródivizitet tartottak: alaposan átvizsgálták mindenkit, s megállapították, hogy nem került fertőző beteg a Dantéra.

Még a kikötőben horgonyzott a hajó, ám a tisztek suvickolni kezdték magukat. Kezüik reszketett, kisebesedett bőrük égett, alig álltak a lábukon. De mint valami aranyrögöt, olyan boldogan szorongatták az olasz matrózoktól kapott szappant és törülközőt. Percről percre csodák remegtették meg a szívüket. A Dante villanyos kemencéiben százszámra sülték a hófehér zsemlecipók; a kávé bőségesen mérték. A saját árnyékukká fogyott bakáknak azonban legalább egy napra volt szükségük, hogy fellélegezzenek, és hamvadni kezdjen szemükben a fenyegető lobogás. Amikor megértették, hogy senki nem áll mögöttük husággal, s hogy mindnyájuknak van mit enniük, ellepték a fedélzetet, és heverésztek, bóbiskoltak, sütkéreztek a langyos téli napfényben.

Ragyogó időben futott ki a Dante Alighieri az otrantói csatornából, nyomában az America. Elhaladtak a Messinai-szorosban Szicília szigete mellett, s az osztrák–magyar tisztek megcsodálhatták a hajóról Reggio Calabria fehér sziklákra épült, zegzugos városát meg az Etna hóval borított csonka kúpját. Közben a felsorakozott legénységnek makarónilevest és gulyáshúst osztottak az olasz hajószakácsok. A Dante elérte a Stromboli tűzhányót. Szöllősy Aladár hadnagy figyelmét lekötötte a kráterből szivárgó halovány füstoszlop, valamint a sziklákra épített, fecskefészszerű házak csoportja. Nem tudta, merre fordulnak a sötét sziklatorzótól. A Nišből magával hozott olasz grammatika térképének segítségével megállapította, Szardínia, Korzika vagy Marseille lehet az útirány.

Aztán a hadnagy fölnezt a hajóhídra, és ökölbe szorult a keze. Egy férfi állt ott mereven, jobb kezét kabátgombjai közé süllyesztve, mint valami tengeri Napóleon. Milutin Živković őrnagy volt az. A gyilkos rác zsandár. Érzékeltette velük, hogy még mindig ő a páncsnokuk.

Pedig már egészen másvalakinek tartoztak számadással.

Éjszaka a matrózok szigorúan ügyeltek arra, senki ne menjen cigarettával a fedélzetre. Minden külső fényt eloltottak, nehogy a központi hatalmak tengeralattjárói felfigyeljenek a két gőzösre. December 18-a borús, szeles reggelén már a Korzika és Szardínia közötti vizeken jártak. Az olasz nemzetiségű hadifoglyokat nem lehetett eltántorítani attól, hogy a végállomás Marseille kikötője lesz.

Aztán a Dante és az America váratlanul horgonyt vetett egy kopár sziget partjainál.

A többi tengerjárón nem ment minden ilyen olajozottan. Amikor december 30-án Szűcs András közvitéz végre eljutott Valonába, már egy garast sem adott életéért. Csak vonszolta a gépies megszokás. Üvöltött, dadogott, sírt, szitkozódott az éhségtől és csontig lejárt lába fájdalmától, akárcsak a többiek. „Az ember nem gondol már semmi-re, senkire, csak arra, hogy éhes, hogy erőszakkal, ha kell, gyilkolással is ennivalót szerezzen magának. A lélek minden magasztosabb tevékenysége, a szív minden nemesebb érzése megszűnik, nem gondol már senki se anyjára, se feleségére, se gyermekére. ...csak enni... enni akar; állatias éhségét bármiképpen is csillapítani!” – írta ezekről az órákról egyik üszkübi fogolytársa.

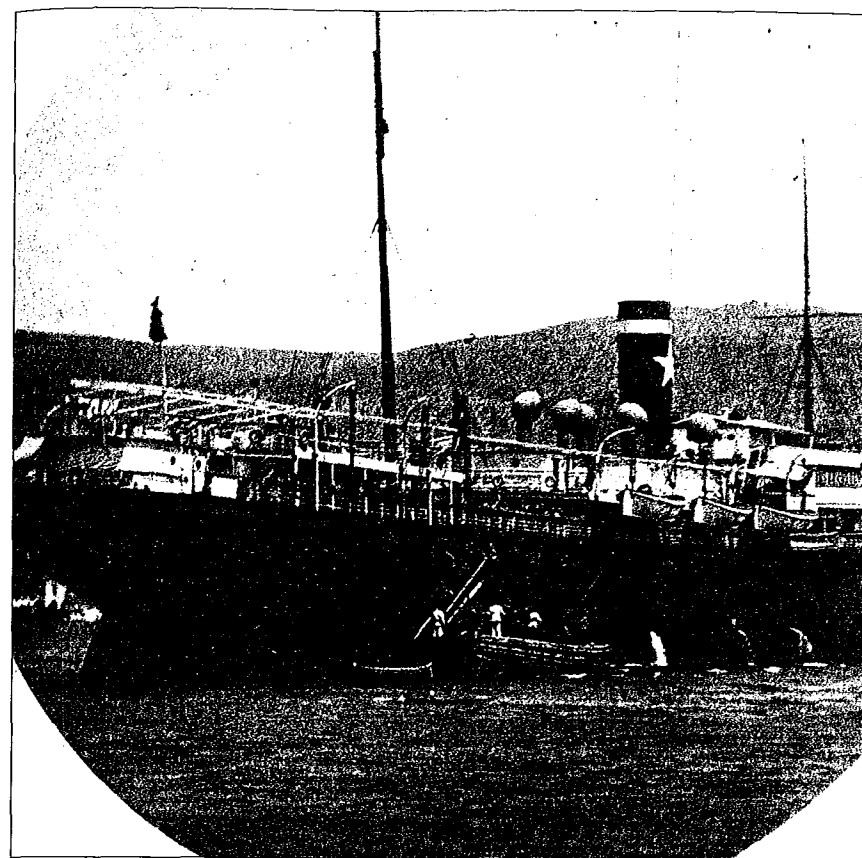
Éjszaka hajtották őket keresztül a városon, mint a bűnözőket, s a tengerparton kellett éjszakázniuk a rendületlenül szakadó esőben. Amikor felvirradt, láthatták, hogy velük együtt több ezer mocskos, sáros osztrák–magyar hadifogoly tülekedik, ordít, nyüzsög a kikötőben, ahol hét nagyobb gőzhajó rostokolt. Akik a móló szélén álltak, azokat egyszerűen belelökték a vízbe a mögöttük lévő. Az olasz katonák pedig azt a tréfát eszelték ki, hogy kétszersültarabkákat hajigáltak a rongyos tömegbe, és nevetve nézték, ahogy a foglyok egymást tépik a morzsákért, mint kutyák a koncokért.

Végül megkezdték behajózásukat az Armenia nevű marhaszállító tehergőzösre. A bakákra nem hatottak a szép szavak, csak a botozás, amikor ételadagjukat osztották ki a fedélzeten.

Ilyen mozgalmasan telt 1915 szilvesztere.

Az új esztendő első napját Szűcs Andrásék azzal ünnepelték, hogy lerúgták tetves gönceiket, megmosakodtak, és olasz egyenruhát húztak. A hajó személyzete viszolygó arccal söpörte össze szemetüket, és a tengerbe hajított cipőt, lepedőt, könyvet, de még féltve őrzött naplót is. Mindent, ami a balkáni halálmars törmeléke volt.

„Amit az embereknek magukkal kellett cipelniük Szerbián át, és amitől nem váltak meg még Albániában sem, az most mind elúszik” jegyezte fel egy Josef Šrámek nevű cseh közvitéz. A 23 esztendő szövetkereskedő a pilseni 7. gyalogezred bakájaként esett szerb fogóságba 1914 decemberében, megúsza a tifuszt, és Szűcs Andrással egy csoportban vészelte át a hosszú utazást. Most éppen csak meg tudta menteni naplóját a buzgó fertőtlenítőktől. Szűcs közlegény pedig mindvégig kezében szorongatta fekete fedelű kis imakönyvét,

Szállítógőzös Szamár-sziget partjainál

amelyet még druszájával közösen használtak. A könyvecske szerencsésen megmaradt, druszája már rég nem volt sehol.

Am a nagy söprögetésben más is a tengerbe került az Armeniáról. Január elsején húsz halottjuk volt. Tengerészszokás szerint a hullámokba temették őket. Másnap még többen haltak meg. „Csak a tengerbe dobják őket, ennyi. Senkit nem érdekel, hogy mi a nevük” – írta Josef Šrámek. A hajóorvos megtiltotta a rendes étkezést, három kanál makaróni volt a napi fejadag. Éjszaka a bakák megint a hajófenékben örjöngtek az éhségtől.

Kilencszáztizenhat január 4-én az Armenia lehorgonyzott egy öbölben, amelyben már vagy fél tucat gőzös várakozott. A fejadag ötkanálnyi üres levesre csökkent. A foglyokban gyökeret vert a félelem, hogy az olaszok egyszerűen hagyják éhen halni őket. Szinte megállás nélkül dobálták a hullákat a vízbe. Érthetetlen volt: minél

több lett a halott, annál kevesebb ételt kaptak. Albániában ez épp fordítva történt.

Schatz Róbert doktor Dante Poklához hasonlította, ami a legénységet szállító hajókon történt ekkor. „Az ételt csak úgy gyűrik magukba, szinte meg sem rágják. Reszkető kézzel szedik össze a lehullott morzsákat, átkutatják a konyhahulladékot némi ételmaradék után, könyörögnek, kérnek, fenyegetőznek, hogy adjanak nekik még! Itt is, ott is – még mielőtt lenyelte volna az utolsó falatot – elvágódik egy-egy ember, akinek hosszú hetek koplalásai alatt ételtől elszokott gyomra nem tudott a kaláccsal megbirkózni. A hajó latrinái állandó ostrom alatt állottak, itt is verekedtek az elsőbbségért. S a szegény nyomorultak, akik a hajó gyomrában mozdulatlanul, üvegesedő szemmel feküdtek, vagy kínokban fetrengtek, nyögésükkel, jajgatásukkal, beteg testükből áradó bűzükkel szinte betegekké tették azt a pár embert is, aki még egészséges volt! A nagy kaszás vígan aratott!”

Valonától Szamár-szigetig 16 hajó vitte a hadifoglyokat 1915. december 15-e és 1916. március 8-a között. A nyolcadik szállítmánytól kezdve háromszögű sárga csúcslobogó lengett az árbocokon. Ez azt jelentette, beteg van a hajón. Fertőző beteg. A foglyokkal behajózó potyautas nem más volt, mint a háborús tömegsírok egyik legnagyobb beszállítója: a kolera. Szardínia és Korzika között kolerás halottak százait dobták a tengerbe. Ha egy gőzös lehorgonyzott, másnap helyet kellett változtatnia, hogy megszabaduljon a körülötte úszkáló hullaktól. A szardíniai partoknál kivetett hálókban egyre többször akadtak fönn ruhadarabok és emberi maradványok. Amikor a hatóságok végre észbe kaptak, halászati tilalmat rendeltek el Stintino és Porto Torres körzetében. De kissé elkéstek az intézkedéssel.

– Nem ízlett önnek az étel? – tudakolta a szárd pincér előzékeny mosollyal a külföldi hölgytől, aki már csaknem az egész fogást legyúrte. Sassari egyik cigarettafüstös, zajos éttermében ült férjével a svéd asszony. Vonakodva nyelte le a jókora tonhalat, de azért hősiesen birkózott vele.

– Rettenetesen zsírosnak találom – méltatlankodott a hölgy.

– Nem csoda, hogy zsíros – magyarázta a pincér, és játékosan hunyorított hozzá. – Ezt a példányt Asinaránál fogták. A börtönszigetnél, ahol most naponta százával dobják tengerbe a hullakat. Van mit enniük a halaknak! – és hogy megadja a kegyelemdöfést, hirtelen mozdulattal kirántott zsebéből egy gombot. Egy tisztí zubbony gombját. – A szakács találta az önnek feltálalt kövér hal gyomrában. Elfogadná szuvenírként?

A svéd hölgy e naptól fogva vegetáriánus lett.

A Dante Alighieriről, a tiszték gőzöséről került a legkevesebb gomb a tengerbe. December 18-án, az érkezés délutánján megkezdtek a foglyok kihajózását. Ahogy a csónakok mélyéről kikászálódtak, és partra tették lábukat a Cala Reale-i mólón, körülnézni sem volt idejük, már borostás arcú, csíkos ruházatú emberek vették körbe csoportjukat. Batyuikat szóttanul felnyalábolták, s elkísérték őket a néhány lépésnyire fekvő Bagno e disinfezione feliratú tágas, tornác-os épületbe. Fürdés és fertőtlenítés. Azt mondták nekik, ez következik most. Olasz csendőrök és orvosok vártak rájuk. Felsorakoztatták a tisztéket, rongyaikat levettették. Anyaszült meztelenül kellett a székekre telepedni. Lenyírták szakállukat, hajukat. Majd közös zuhanycsarnokba vezették őket. Álltak a hideg kövön, dülöngélve és kiálló csontokkal, s nem mertek egymásra nézni. Tompa csend és félhomály uralkodott a csarnokban, most a tenger moráját sem hallották. Vártak. Aztán hirtelen kiobbant a vízsugár a zuhanyrózsákból, és megkönnyebbülten adták át magukat a megtisztulásnak. A halálménét mocska most kezdett oldódni testükön. Sötét csíkokban csorgott le beesett mellükön, összevissza vert, siralmasan elvékonyodott combjukon, majd bugyborékolva eltűnt a nagy lefolyókban. Amikor végeztek, a fürdőház másik végén vehették át fertőtlenített ruhájukat.

„Nekem csak az a fehéreneműm van, amit testemen viselek” – vallotta be Szakraida István. Szöllősy Aladár meg borzongva konstátálta, hogy a hajvágást ugyanazok a csíkos ruhájú fickók végezték, akik a partraszállásnál segítettek nekik. „Nagyon vegyes érzelmekkel vettük borotválkozás közben tudomásul, hogy többszörös gyilkosság miatt életfogytiglani börtönre ítélt fegyenc tartja a beretvát nyakunkon.” Az egyik akasztófavirág nem titkolta örömét Szöllősy hadnagy előtt. Kijelentette, ők voltaképpen kollégák, azzal az árnyalatnyi különbséggel, hogy neki 15 évnyi büntetéséből már csak néhány nap van hátra, míg a hadifoglyoknak fogalmuk sincs, meddig fognak ülni.

A következő napokban megérkeztek a legénységet szállító gőzösek is. Ott ringott a Király-öbölben a Duca di Genova, a Re Vittorio, az Indiana, a Sinai és az Armenia. A kolerahajók flottája. Némán várakoztak, nem tettek partra embereket. Mozgás is ritkán látszott a fedélzeten. Néha felhúzták a horgonyt, kifutottak a nyíltabb vizekre. Matrózok sürgölődtek, kisebb-nagyobb pakkokat lódítottak át a korláton, csobbanások, aztán megint csak a csend. Másnap matracok

sodródtak Cala Reale mólójához, bűzükkel megfertőzték a levegőt. A parton szemlélődő osztrák–magyar tisztek úgy értesültek, az olasz parancsnokot arra utasították, hogy várakoztassa csak a hajókat nyugodtan, amíg ez az ügy magától „megoldódik”. Ám a parancsnok emberségesebbnek bizonyult előjáróinál. Hamarosan megelevenedtek a gőzösök, s a tengerészek megkezdtek az osztrák–magyar bakák kihajózását. Megtelt a móló, a vánszorgó alakok ellepték a part menti utakat. Karácsony után már legalább tízezren tébláboltak a bozótban, a sziklaodúknál, a hevenyészve felvert sátorláborokban. A Genova és a Re Vittorio azonban ismét fölszedte a horgonyt, s lassan elhajózott Strettiig. Majd ismét befűtötték kazánjait, és továbbsiklottak Fornelliig. A csónakokból már a matrózoknak kellett partra emelniük a foglyokat, olyannyira elromlott a helyzet. A gőzősön maradt hajósok szeme előtt Asinara kopár domboldalai egyszer csak megmozdultak, majd lágyan hullámozni kezdtek, ahogy a köves földet betérítette a haldokló emberek szőnyege.

Giuseppe Carmine Ferrari tábornok sejtette, hogy a vesztegzár körleteire és lazarettjére borzalmas ostrom vár, ha megérkeznek a transzportok. Ám ami karácsony napjaiban zúdult Szamár-szigetre, arra a legelőrelátóbb parancsnok sem gondolhatott. Ilyen nem is sok akadt: az első olasz csendőralakulatok akkor érkeztek Asinarára, amikor Valonában behajóztak az osztrák–magyar tisztek. S három nap alatt nem lehetett csodát tenni. Az albániai mentőakció során összegyűjtött embereket négy-ötezer fős csoportokban akarták várakoztatni a karanténban, hogy a szükséges idő letelte után újabb csoportoknak adják át a helyüket. A hajók azonban csak jöttek és jöttek, köpték magukból a holtakat és a félholtakat. Egymásra torlódott beteg és egészséges, s már régen elfogytak az ágyak, a sátrak, de még a sátorhelyek is. Ferrari parancsnok kimutatása szerint 23 339 ember érkezett meg a szigetre abból a 23 855 lélekből, aki Valonából elindult. Azaz több mint félezer osztrák–magyar hadifoglyot hajítottak a tengerbe az átkelés során a legszerényebb számítások szerint is. Más források szerint összesen egy teljes hajórakománynyi ember, csaknem kétezer fő került a marhaszállító gőzösökről a kék sírboltba.

Hozzájuk nem írt ódát senki. Az ő nevüket soha nem jegyezték föl. És legtöbbször egy kabátgombnál is kevesebb maradt belőlük.

S még csak most következett el a kolera ideje.

Egy evőkanál víz

Lemondólevelet fogalmaznak az orvosok, de a genfi egyezményrel nem könnyű csatát nyerni. Fornelli bugyrai megnyílnak, és a halottak is sorba állnak az ételosztásnál, mivel sem a tenger, sem a föld nem akarja befogadni őket. Kis fekete könyv lapjai a tűz fényében.

– Kenyeret, vizet! Kenyeret, vizet!

Hol elhalkult, hol orkánná erősödött a zúgás, éppolyan szeszélyes ütemben, ahogy a hullámok megtörtek a gránitsziklákon. Tucatnyi nyelven üvöltöttek, hörögtek, könnyörögtek, vonyították ezt a két szót, ami tébolyult kórusba olvadt. A kórusnak azonban már nem volt emberi hangja. A földöntúli zsolozsma betöltötte a környező dombokat, és elkúszott egészen a Dora gőzös fedélzetéig. Döbbsenten sereglettek a hajó orrába az osztrák–magyar orvosok. Schatz Róbert megmarkolta a korlátot, és lábujjhegyre állva derékig kihajolt, hogy jobban lássa, honnan ered ez a zaj.

Amit látott, többé nem tudta kivenni a fejéből.

A móló közelében, ahol a Dora most horgonyt vetett, kenyeres zsákok és hullák százai heverték összevisszaságban. A hullákon emberek tapostak, tülekedtek, verekedtek, hogy hozzáférjenek a zsákokhoz. Nem emberek, rongyos csontvázak voltak valójában. Addig szorongatták a csomagokat, míg holtan le nem fordultak róluk, vagy az utánuk jövő le nem rugdosta őket. Az olasz matrózok ideges mozdulatokkal hordták ki a kenyeret. Ha egy leesett, tucatnyi nyomorult ugrott a vízbe hullott veknire, s tépte egymást érte.

Albánia áthajózott Asinarára.

A fogoly orvosokat 1915. december 30-án utasították a Cala Reale-i vesztegzárban, hogy készüljenek, mert hamarosan egészségügyi feladatot kapnak. Olasz kíséretük sem tudta megmondani, hol és mit kell majd pontosan tenniük. Schatz Róbertnek és húsz társának ekkor telt be a pohár. Már előző nap csiszolgatták, élezték kérvényüket, amelyet a táborparancsnokságnak címeztek. A genfi egyezményre hivatkozva követelték hazaszállításukat. Hiszen a 9. cikkely ezzel kapcsolatosan meglehetősen világosan fogalmazott:

A kizárólag a sebesültek és betegek felszedésére, elszállítására és gondozására, valamint az egészségügyi alakzatok és intézetek igazgatására rendelt személyzetet, továbbá a hadseregekben alkalmazott lelkészeket minden körülmények között kímélni és támogatni kell; ha ily személyek az ellenség kezébe kerülnek, nem szabad velük úgy bánni, mint a hadifoglyokkal.

Nem beszélve a 12. cikkelyről:

Ha közreműködésük már nem nélkülözhetetlen, vissza kell őket küldeni hadseregükhöz vagy hazájukba oly időben és oly útvonalon, amikor és amerre a katonai követelményekkel összefér.

Egyik-másik orvos hangot adott meggyőződésének, hogy az égvilágon semmi értelme az efféle kérvénynek. S hogy éppen annyira lehetséges csatát vívni a genfi konvencióval, amennyire a hágaival: a papír papír marad, hiába írták alá a hadviselő felek. Ha egyáltalán aláírták. Mindkét egyezmény abból az eszményi alapelvől indult ki, hogy a hadifogoly nem gonosztevő, hanem törvényes, lefegyverzett ellenség, amely elv tündérmesének bizonyult a csatatéren és a lágerekben egyaránt. Így jelen szorult helyzetükben az efféle papírosokat nemesebb célra is felhasználhatnák. A hadijogban járatos tamáskodók sorolni kezdték, mely paragrafusokra lehetne még hivatkozni értelmetlenül. Itt van mindjárt az 1907-es hágai egyezmény 4. cikkelye:

A hadifoglyokkal emberségesen kell bánni.

Mindaz, ami személyesen az övék, tulajdonukba marad, a fegyvereket, lovakat és katonai iratokat kivéve.

Erről a szerbeket elfelejtették értesíteni. De ezekről a pontokról is:

[...] Az állam a hadifoglyokat a tisztek kivételével [...] mint munkásokat alkalmazhatja. Az ily munkák nem lehetnek túlságosak, és nem állhatnak összefüggésben a hadműveletekkel.

[...] a fogoly tiszteknek oly fizetést kell adni, amilyenre az őket fogóságba tartó ország hasonló rangfokozatú tisztjeinek igénye van.

[...] a hadifogoly végrendeleteinek átvételére és készítésére ugyanazok a szabályok irányadók, mint a belföldi hadsereg katonai személyeinek végrendeleteire nézve.

Az orvosok végül leszavazták a kétkedőket, s megállapodtak abban, hogy benyújtják követeléseiket a tábor parancsnokához. És ha mindez írott malaszt marad, s kérésüket nem teljesítik, és nem küldik haza őket az első tengerjáróval, többé nem veszik föl a munkát.

Másnap partra szálltak a Dora fedélzetéről. A kenyeres zsákok meg a hullák kordonjánál beléptek a táborba. Látták a lapályon tántorgó emberi roncsokat, hallották a sátrakból kiszivárgó nyöszörgést meg az éhezők orkánját, és megcsapta orrukát a halottak és a haldoklók bűze. Többé nem fogalmaztak semmiféle követelést. Nem volt munkamegtagadás és hazautazás sem.

Csak Fornelli volt, a kolerások lágere.

Tornyokban álltak a hullák Szamár-sziget déli csücskében, mert a vízbe temetést már betiltották, szerszámok pedig még nem voltak elföldelésükhöz. Igaz, föld sem nagyon a köves, szikár talajon. Közvetlenül a halottak fölött, az egyenetlen parti síkságon tucatnyi sátorból kialakított „kórházi részleg” működött. Ami valójában azt jelentette, hogy haldokló emberek zsúfolódtak össze a sátrakban, akikre senki nem felügyelt. Enni, inni nem kaptak, végrendeletüket végképp nem vette át senki. A kórház szomszédságában Schatz Róbert egy sereg fakó arcú, összeszáradt, mozdulatlanul fekvő, félholt emberre bukkant, ők a szabad ég alatt várták a megváltó halált. A sátrak folytatásában gerendákból összeeszkábált, szakadozott vitorlavászonnal fedett építmény állt. Schatz doktor négykézlábra ereszkedett, és bekúszott a mélyére. Vagy harmincan feküdtek ott piszkukban, holtak, élők vegyesen. Orvos, ápoló itt sem járt. Ahogy a hegyek lábáig terjeszkedő, rendetlenül felállított sátortáborban sem. Legalább másfélszer annyian kerestek menedéket, mint amennyi hely jutott. Nem csoda, ha egy fedél alá került egészséges és fertőző beteg.

Akit Schatz Róbert 1915. december 30-án ájult mozdulatlanságban talált, az szilveszter reggelére mind halott volt.

Az orvosok döbbenetben gyülekeztek a kikötőnél. A szerbiai csatatekercen, Niš tífusztelepein és Albánia ösvércsapásain volt már dolguk borzalmakkal, de amit Fornelliben találtak, arra nem lehetett fölkészülni. Jövetelükről, teendőikről nem tudott az őrség, elhelyezésükről, ellátásukról nem intézkedtek. Míg az őket kísérő olasz hadnagy további utasítást kért a fegyenctelep közeli házcsoportjánál, tanúi lehettek annak, amint ételosztáshoz gyülekeznek az árnyékemberek. Aki még lábra tudott állni, annak maradt némi esélye: többször is fölvette a kenyéradagot. Aki gyöngé volt, azt hátraszorították. Aki

pedig sátrában haldokolt, annak nem juttattak semmit. A tábor keleti peremén emberek nyüzsögtek a hosszú ároknál is: felső szakaszán guggoló, dolgukat végző kolerásokkal, alsó részén szomjukat oltó szerencsétlenekkel. Itt sem volt felügyelet. Csak a fegyenctelephez vezető út mentén, ahol népfelkelők és carabinieri alkottak sorfalat, hogy visszatartsák az élelemért és vízért könyörgő tébolyultakat. Más-különben világgá futottak volna. Vagy megrohamozzák a ciszternákat, és megfertőzik azt a kevés ivóvizet is, amelyet a szigeten tároltak.

– Kenyeret, vizet! Kenyeret, vizet! – morajlott Fornelli, miközben az orvosok tehetetlenül üldögéltek a mólón.

Mert víz az nem volt.

Sem Fornelliben, sem Tumbarinóban, sem Strettiiben. A foglyoknak gyorsan be kellett látniuk, hogy a hajókról festőinek látszó Asinara valójában tengerrel körülvett kősziget. Akiben még pislákoló élet-erő, kétségbeesetten járta a domboldalakat és a sziklás völgyeket, de nem talált forrást. Mások gödröket kapartak a gránitmező aljában, és addig várokoztak, míg kanálnyi víz össze nem gyűlt a sáros lukban. Órákig tartott, majd megvesztek addig. Az olasz orvosok úgy rendelkeztek, hogy a kolerás betegek egyetlen evőkanál vizet kapjanak az első négy napon. Aki e terápiát is túlélte, valóban büszke lehetett szervezetére. A géhás tisztek is a helyzet magaslatán álltak. Amikor a foglyok megérkeztek a szigetre, soknak sós halkonzervet nyomtak a kezébe. A farkaséhes bakák befalták a halat, de vizet már nem kaptak hozzá. Mintha csak kínvallatásnak akarták volna alávetni őket.

Szomjúság.

Elmondhatatlan, gyötrő, őrlő szomjúság. Szűcs András minden porcikáját, testének minden sejtjét átjárta. Az aszály perzselte mezők és kaszálók érezhetnek így. Amikor Tövis fölött hónapokig nem állnak össze a felhők, mert a havasok megállítják az esőt. A szántó és a bőr kirepedezik, a repedésekből mély, porzó árkok lesznek, és az árkok elnyelnek minden életet. Ezt érezte Szűcs közvitéz, amint sátrában hevert, kezében fekete könyvecskéjét szorongatta, és cserepes szájával vízért rimázkodott.

Mire az Armenia gőzös eleresztette foglyait, Fornelli koleratelepe megtelt. Sem embernek, sem hullának nem volt már ott több hely. A tövisi baka így két táborral északabbra került 1916. január 5-én. Itt tették ki a Dante fogoly legénységének egy részét is. Stretti földnyelve nem volt különösebben barátságos hely: meredek partját nyugatról hatalmas hullámok ostromolták, s ha csak egy kis szél is fújt, akadálytalanul végigszágulott a keskeny síkon, megtépázva bokrait.

Kelet felől csipkézett sziklamezőbe vészelt a hepehupás, szaggatottan lejtő föld. Ennek öbleibe, kicsiny tisztásaira lehetett felverni a sátrakat, amelyeket viharosabb napokon akár négyen is tarthattak, akkor is kitépte kezükből a misztrál, és diadalmas lobogással elvitte a tengerbe.

Amikor Szűcs András a partra tántorgott, látszólag minden szervezetten ment. Az olaszok ötvenfős csoportokra osztották őket, mindegyik élére parancsnokot neveztek ki, akik névsort vettek föl. Tolmácsok, foglyok és olasz tisztek alkottak együttesen egy-egy táboralosztály-parancsnokságot. Jókora olasz katonai sátrakat állítottak föl kórháznak, s elővigyázatosan kijelölték a temető helyét az egyik lagúnaszerűen benyúló öblöcske partján. A jobb állapotú foglyok közül válogatták ki az ápolókat és a sírásókat. Hogy megkülönböztessék őket, karjukra fehér vászoncsíkot, sapkájukra tarka kockás szalagot varrtak. E csíkok és szalagok aztán mind gyakrabban villantak meg a gránitsziklák között.

De a vízhiányon itt sem tudtak segíteni. Éjszakánként tábortüzek gyúltak a sátrak között, és a foglyok megpróbálták szedett-vedett levest kotyvasztani tengervízből. Mások megrettentek a szomszédjukban haldokló kolerásoktól, vagy egyszerűen szerencsét akartak próbálni a hegyekben, hátha forrásra akadnak, ezért elszöktek. Olyan is volt, aki csak ételosztáskor jelent meg a táborban, majd ment vissza remetemagányába, remetehalálába.

Szomjúság. Aztán ennél is keservesebben kezd fájni a has, a gyomor.

Görcsösen, szaggatón, nyilallásokkal érkezik a gyötrellem. Mintha szerb csicsa ugrándozna bocskoros lábával rajta, hogy az undortól, az émelygéstől már a vizet sem akarnád lenyelni. Éhes és szomjas vagy, de közben hánynod kell, és rettenetes, megállíthatatlan hasmenésed van. Felgyullad a tested, pedig lázas sem vagy. Szűcs András néhány órán belül elérkezett a következő stációhoz, és már nem szégyellte, hogy saját bélsarában fekszik. Már nem könyörgött vízért, mert nem volt hangja hozzá.

„Meghatározták a kórt: ázsiai kolera egyenesen Albániából – írta naplójába Josef Šramek cseh katona, aki ugyancsak Stretti lakójának mondhatta magát. – Ötösével vagyunk a sátrakba zsúfolva, így a betegség rendkívül gyorsan terjed. Minden bokor mögött egy szerencsétlen guggol görcsökben fetrengve. Mind nagyon szomjasak, ezért elkúsznak a tengerig, isznak belőle, és hamarosan meghalnak. Rendkívül kevés az ivóvíz. Van néhány csordogáló forrás a sziklák között,

amelyeket egész nap ostromolnak a szomjazók. A betegek eljutnak oda, isznak a vízből, mely öl, aztán a bokrok között kiszenvednek, ismeretlenül és azonosítatlanul.”

Akárcsak Fornelliben, Stretti lágerében is napról napra nőtt a halottak száma. A kezdeti rend felbomlott, és az emberek már itt is egymást gyilkolták a kenyérért. Fornelliből átvezényeltek fél tucat hadifogoly doktort szuronyos kísérettel, többek között Gabányi Lajos főorvost, Szenes Andor segédorvost és Aczél Elemér segédorvos-helyettest. Utasításukra felégették a bokrokat, a megtisztított területet felszórták mésszel, kialakították a latrinák, a raktárak, a víztározók, a konyhák és az utak helyét. Csakhogy gyógyszer és víz híján nem lehetett csodát tenni. Január végére ezernél is több osztrák–magyar baka költözött Strettiből az égi táborba.

Pedig a Dora és a Brembo megtette, ami tőlük tellett. A két ciszternahajó naponta ingázott Szardínia meg Asinara között. Hozott vizet, száraztésztát, sőt és lisztet, ruhát és némi építőanyagot. Ám mindez édeskevés volt 23 ezer fogolynak és napról napra gyarapodó olasz őrségének. Aztán hadrendbe állt a Terranova, majd az Etna, a Lazio és a Campidoglio gőzös is, csakhogy a viharos tengeren ezek sem tudtak mindig átkelni. A Porto Torresig leküzdendő néhány mérföld olykor áthidalhatatlan távolságnak bizonyult. Kenyérért pedig még akár Cagliariig is el kellett menni, ami szárazföldön háromszáz kilométer volt, mert a környező szárd kisvárosok nem győzték kemencével. A pékáru, mely ekkora távolságokon utazott, sokszor élvezhetetlen állapotban került a foglyokhoz. Mire az ivóvíz átkelt a tengeren, addigra többnyire megposhadt.

Amikor császári és királyi rongyok álcájában partra szállt a kolera, a kegyelemdőfést adta meg a kiéheztetett-kiszomjaztatott szigetnek. Marek János elkerülte ugyan a legnagyobb járványfészkeket, de így sem teltek túlságos nyugalomban az éjszakái. A Király-öböltől kisé nyugatra fekvő Campo Perduban három magyar társával osztotta meg sátrát, akikkel többé-kevésbé együtt vonszolták magukat végig Albánián. Neki sem volt vize, ráadásul a fürdőházban méltánytalan balesetet szenvedett: elégett sapkája simlije, amikor ruháját fertőtlenítették. S ha mindez nem lett volna elég, még egy szerb is becsapta: összemorzsolta falevelet adott el neki cigarettaként. Nem javított hangulatukon, hogy fogolytársukat szerencsétlen félreértés folytán agyonszúrta egy csendőr, pedig „olyan jó emberek az örök”. Január 5-én aztán „páran meghaltak. Hál Isten a vizet nem kívánom. Éjjel ordítoznak a betegek. Ma kenyeret kaptunk, de Isteni.” Már gyakorlott

járványbeteg volt a kántortanító, tett rövid látogatásokat odaát is, ahonnan nem szokás visszaevickélni, így most igyekezett elkerülni a bajt. Egy szál trikójában üldögélt a sátorban, mint valami hadi Jób, mindössze ennyi ruhája maradt az út végére. Orvos vizitált nála, megnézte a nyelvét, de nem szólt semmit. Másnap könnyebb hasmenés jelentkezett. Addigra azonban kész volt a haditerve. Bevált már Szerbiában is. „Még jobban vigyázok, délig pihenek, hogy ne kelljen ennem hamarabb.” Kibírta, hogy ne igyon vizet, de nem volt különösebben nehéz dolga, mert a kolerától való retteget minden sóvárgását legyűrte. Nem így egyik társát: „Fiatalabb Máté meghalt a sátrunkban. Tegnap este megette a faszolást, s az összes vizünket ellopta.”

Naponta öt-tíz halottjuk volt Campo Perdu lágerében. Marek János nem lopott, nem zabált, ő csak haza akart jutni Mezőberénybe.

Fornelli poklán azonban nem lehetett ilyen könnyedén úrrá lenni. Érkezésük éjszakáján az osztrák–magyar katonáorvosok többször felriadtak álmukból. Vagy egy közeli jajdulás, vagy egy segítségért rimázkodó ember rezzentette föl őket sátrukban. Egyetlen sóhajtozó, nyöszörgő, siránkozó kórusba olvadt a nappali dühödt mormolás, és Schatz Róbert doktor inkább tenyerébe vágta körmét, hogy kínjában és elkeseredésében fel ne ordítson maga is. Percek alatt elfogyott a hajóról kapott kis doboz orvosságuk, s most ott feküdtek a kolera-telep közepén. Képtelenek voltak segíteni. Szerbiában legalább reményt és némi kezelést adhattak a tifuszos betegeknek, itt még azt sem. S az olasz orvosok legalább olyan aggályosan kerültek a fertőző sátrakat, ahogy korábban szerb kollégáik a legénységi istállókat. Schatz Róberték magukra maradtak.

Másnap, szilveszterkor újra bejárták a tábort. Az előző napinál súlyosabb volt a helyzet. Már nem akadt élő ember a kórházsátrakban, s a parti hullahegyek rettenetes látványt nyújtottak. Éjszaka mezelenre vetköztették a halottakat, fertőző rongyaikat magukra öltötték didergő társaik. Belepte a penész a hullák bőrét, oszló testek bűze töltötte be a levegőt. A csendőrkordonnál újra hullámozott a „kenyeret, vizet” siralma, s a tömegből néha kiszakadt egy ember, akit társai üvöltve vettek üldözőbe. Ellopta szomszédjától a napi fejadagját, azt igyekeztek megkaparintani. A sátrak között is csontsovány halottak heverték, körülöttük fosztogatók csépeltek egymást, akik a halott ruhájáért, kulacsában maradt korty vízéért marakodtak. A dögletes csatorna szélén most carabinieri álltak őrt, s bottal igyekeztek távol tartani a szomjas örülteket. Ám hiába ütötték hátukat, „boldogan szürcsölik tovább az undorító vizet” – írta Schatz Róbert.

Már senki és semmi nem tudott Fornelliben rendet tartani. Az olaszokban az a briliáns gondolat ötlött föl, hogy idevezénylik az osztrák–magyar tiszteket is, akik majd helyreállítják az őrző legénység fegyelmét. December 31-én Schmidt Károly őrnagy vezetésével 26 csapattiszt és két császári és királyi tábori pap került Fornellibe. Ha az orvosok nem tiltakoznak, napokon belül velük magasíthatták volna a parti hullatornyokat. Végül a táborparancsnokság beleegyezett abba, hogy a tisztek a kordonon kívül maradnak, s néma szemtanúi lesznek a tábor sírba szállásának. Schatz Róbertnek is végig kellett néznie, amint az egyik fogolynak kövel verik ki aranyfogát a bajtársai, hogy abból kenyeret vásároljanak a kordon őreitől.

Az olaszok várakozó álláspontra helyezkedtek, s a kolerára bízták, hogy az vágjon rendet.

Az orvosok azért gondosan bejárták a tábor, s a koleragyanús betegeket elkülönítették a kórházsátrakban. Ám a láger másnap ismét össze volt keveredve. A betegek éjszaka visszamásztak egészséges, megszokott társaik közé, akikkel együtt járták végig az albán kálváriát. Nappal meg az egészségesek tettek kiruccanásokat a kórházakhoz, hogy a haldoklóktól megvegyék a kenyeret és a konzervet, amelyet azok képtelenek voltak megenni.

Így kereskedtek a halállal Fornelliben.

A sátrakban feküdtek azok a hullák, akiket a lakók nem jelentettek be, hogy felvehessék az ő fejadagjukat is. Schatz Róbert úgy érezte, a pokol legmélyebb bugyrába került: „Volt, aki halott társával a vállán állt oda a kenyérosztáshoz, és miután a maga kenyerét megkapta, a halottra mutatva: »Marod« szóval annak részére is kenyérért esedezett. Nem egyszer megtörtént, hogy a halottat egészen kifosztották, és meztelenül a sátor elé dobták. Mások a kolerások mellett, a halottakkal egy sátorban ettek és aludtak. A sok nyomorúság, amelyen átmentek, eltompította minden emberi érzésüket. Szinte lesték a betegek halálát, hogy azt a kis darab kenyeret, amelyet azok reszkető kezükben még az utolsó pillanatban is görcsösen szorongattak, megkaparintassák!”

Csak a baj volt a halottakkal.

Amikor megérkeztek a lapátok, azonnal megkezdték a temetést. Először a tábortól nyugatra, a fővenyes parton. Pompás volt innen a kilátás, eszményi hely a végső nyugalomra. E sírkertből látni lehetett a kis szikladarab, az Isola Piana ódon őrtornyát, de még a szárd partokat is Stintino háztetőivel. Ám a tenger és a halottak egyaránt tiltakoztak a hely ellen. A víz folyton elmosta a vékony földréteget,

s hol egy kar, hol egy láb, hol egy eltorzult arc bukkant elő a homokból. Ekkor megpróbálták petróleummal lelcsolni a hullahegyeket. A mindent belepő penész miatt azonban nem égtek el. Asinara halottai nem akartak csak úgy eltűnni sem a föld alatt, sem a szélben, sem a tengerben. Mintha tudták volna, ha a testük nem lesz többé, ezen a világon semmi nem marad belőlük. A nevük ugyanis addigra régen elveszett.

Az olasz parancsnok végül elrendelte a hullák összegyűjtését. A tábor szomszédságában, négyszögletű kőfal övezte helyen ástak sekély gödröt, a testeket leöntötték mésszel, majd köveket és földet hordtak rájuk. Messziről olyannak tűnt a szabályos gödör, mintha nagy kutat vagy szökőkút medencéjét temették volna be. Innen már nem nyílt olyan szép panoráma, de legalább elkészült a nagy fornelli sír, mely végül csaknem kétezer embernek lett nyughelye.

Az élőkkel sem volt könnyebb a helyzet. Kinyújtott kézzel könyörögtek orvosságért. Az olaszok nem adtak, így nem volt más megoldás, Schatz Róberték csodára szorultak. Cala Realéből áthívták az árnyéksereg egyetlen gyógyszerészét, Kostelac Péter zászlóst. A vesztegár raktárában talált némi alkoholon, fertőtlenítőoldaton és egy zsák mésszen kívül mással azonban ő sem tudott szolgálni. Amikor Kostelac zászlós megtapasztalta, mennyire nagy a baj, gondolt egyet, s ő is felszaladt a környező dombokra. Nem bolondult meg. Addig bóklászott ott, amíg rá nem talált egy vadon burjánzó ürömmezőre. Leszüretelte a leveleket, egyszázalékos főzetet készített belőlük, melybe alkoholt, feketekávé, később néhány csepp ópium- és jódtinktúrát vegyített. Éppen csak a kereszútjánál nem kevergette meg teliholdkor. Így született meg a Tinctura Asinara, mely valóban csodaszernek bizonyult. Hullottak az emberek továbbra is, de legalább bizakodva szedték be a kotyvalékokat. Lelkük megkönnyebbült, szívük megerősödött, érezték a gondviselést. S volt, akinél éppen ez a bizalom győzte le a halált...

Strettiben január második hetében tetőzött a járvány. A betegek igyekeztek egészségesnek tettetni magukat, ha jött az orvosi vizsgálat, csak hogy megússzák az elkülönítősátort. Az a biztos halált jelentette. Josef Šramek közkatona éjszakai őrséget állított társaival, mert horvát bakák járták sorra a sátrakat, és vízzel üzeteltek. Betegeknek kínálták föl kétszersültért cserébe, egyúttal kifosztották a haldoklókat. Az őrség harminc kanna ivóvizet tett félre a kolerásoknak, de egyik éjjel mindet ellopták.

Nem maradt más a betegeknek, csak az agónia.

Csöndesedő, fázós, szédítő. Szűcs András nem érzékelte a horvátok motoszkálását, csak ahogy hűl le a teste, és szárad össze a nyelőcsőve a szomjúságtól. De mindez már nem gyötörte különösebben. Halántékában egyre lassult és tompult a dobogás, körülötte a sátor belseje furcsán lebegett. Egyik percben úgy érezte, havas szakadék peremén egyensúlyoz valahol az égbe vesző hegyekben, miközben átváltott pokróca minduntalan lehúzza a mélybe. A másik pillanatban félhomályos, trágyagőzös istálló sarkában kucorgott. Vagy talán egy ravatalozóban, nem tudta megállapítani. Ruháját ellepték a tetvek, a mellette fekvő halottakról másztak le, mert többé nem volt kiből táplálkozniuk. Bepréselték magukat bőre redőibe, majd húsában vájtak barázdákat, és megkönnyebbülten érezte, ahogy lerágyják magukat a szívéig. Az istálló, a ravatalozó mélyén vagy tán a havasok gerincén sírt valaki, nem látta, csak hallotta messziről, mintha az anyja lett volna.

Addig siratlak, míg látlak, s van, kit siratnom.

Néhány perc múlva már nem volt.

Szűcs András meggyötört testét kihajították a sátorból, a ruhafoszlányokat lehúzták róla, aztán elföldelték Stretti lagúnaszerű öblénél a többi halottal együtt. Pontosabban néhány nagyobb követ kapartak rá, hogy a madarak meg a rágcsálók ne zaklassák. Fekete fedelű kis imakönyvét kifeszeggették ujjai közül, és gyújtósnek használták az esti tábortűznél.

Másnap holtak és élők lelki üdvéért tartottak istentiszteletet Fornelli lapályán. Itt már fokozatosan enyhült a járvány, naponta nem volt több ötven-hatvan halottnál. Összegyűltek az emberek a k. u. k. tábori papok előtt, a járóképes betegek és az egészségesebbek is. Áhítat nem sokuk szemében volt. A tisztelendő úr többnyire csak üres, fénytelen, elborult tekinteteket látott. Amikor szentbeszédéhez ért, hirtelen felkiáltott valaki, a hangot felkapta a mellette lévő, majd annak szomszédja, a tömeg izgatottan hullámszerűen kezdett, s kétségbeesett, gyűlölettel teli üvöltéssé fokozódott a zűrzavar, mely a pap torkára forrasztotta a kegyes szavakat:

– Kenyeret, vizet! Kenyeret, vizet!

Cementkrisztus

Szamár-sziget karácsonya nem vonul be a k. u. k. tisztek legfényesebb napjai közé. Miközben a legénység füstté válik, búskomorság kínozza az előljárókat, amelyen az újabb hajóút sem segít. Puskás pásztorok vágatnak a narancsligetekben, a szárdok majd kiugranak a bőrükből, hogy a nagy háborúval találkozzanak. Amikor megtelnek a tömegsírok, Asinarán robbanás következik be. Méghozzá magyar gyutaccsal.

Kilencszáztizenöt és -tizenhat fordulóján az a szerencse érte az osztrák-magyar tiszteket, hogy kisebb csoportokban elhajózhattak Asinaráról. Nem mintha a járványtól vagy az éhhaláltól kellett volna tartaniuk. Mielőtt a kolera lerohanta a szigetet, két hete gyűjtötték az erőt, kisebb sétákat tettek a parton, heverésztek a vesztégar elkülönítőkunyhóiban. Melegebb órákban sütkéreztek, s ha úgy adódott, megmártóztak a tengerben. Legtöbbjük életében először. Ügyefogyottan, egy szál gatyára vetkőzve botladoztak a derékig érő vízben, soványan, reszketeg lábbal csúszkáltak a hínáros kavicsos. S tenyerükön hintáztatták a víz színén lebegő, halvány rózsaszínű tengeri teremtményeket, amelyek áttetsző testükből csípős mérget bocsájtottak ki. Aztán viharosabb hullámok jöttek, s a fövenyre kisodródó matracok meg hullák miatt eltiltották őket ettől a passziótól is. Akkor lejárt szavatosságú szardíniai újságokat lapozgattak, s azzal a kihívással kellett szembenézniük, hogy vacsorára megint makarónit kapnak-e, mely legfeljebb hosszában és kaliberében tér el az ebéd makarónijától.

Hétkor feketekávéért, kilenckor kenyérért, tizenegyor ebédért, délután ötkor vacsoráért sorakoztatták fel őket párosával a „periodók” udvarán. E kissé megalázó, ám annál fontosabb percek jelentették a nap kitüntetett pillanatait. Reggel és este forró víz állt rendelkezésükre a konyhán, hogy teát főzzenek. Ellátásukat a közeli fegyenctelepről biztosították, szolgálatukat bűnözők látták el. Az örök nem zaklatták őket, akár távolabbra is elgyalogolhattak, ha akartak, nem szóltak rájuk. De nem akartak. Lábukban sajogtak még az albániai

kilométerek. Inkább a parton ücsörögtek, nézték, ahogy befutnak az első legénységi szállítmányok, és sorra nőnek ki a sátrak a földből, lassan betöltve a látóhatárt is. Előzőnlötte a sziget öbleit az árnyéksereg. Edelman Lipót ezredesnek engedélyezték, hogy 1915. december 21-én sürgőnyt küldjön az osztrák–magyar Vöröskereszt Egylethez, melyben tudatja, hogy a tisztek, a hadapródok és a bakák egy része szerencsésen megérkezett Asinarára.

Két keserves hónapja, a niši indulás óta most kaptak először értesítést a hozzátartozók. Nem voltak könnyű helyzetben. Vértagyasztó hírek járták be a Monarchia tartományait, a világsajtó kíméletlen részletességgel taglalta a hosszú utazás retteneteit. A tiszteknek a fáradtságon és az alultápláltságon kívül azonban nem volt különösebb testi bajuk. Ami kisebbfajta csodával ért föl. A legénység soraiból szinte minden harmadik ember kihullott Valonáig. Csupán egyetlen császári és királyi tiszt, a Szerbiában is betegeskedő, erdélyi származású Binder Károly népfelkelő százados veszett oda. Elbasan előtt, amikor már túl voltak a havasok útvesztőjén, nem bírta tovább, összeesett az úton, és meghalt.

Meghökkenve hallották hát, hogy az utánuk érkező gőzösökön kiütött a kolera. Hogy van mélyebb bugyra is a pokolnak, mint ahonnan kikecmeregtek. December 26-án Szöllősy Aladár dermedten szemlélte, amint a nagy kerekű szárd szekerek megállás nélkül viszik bakáik hulláját a tengerpartra, majd a temetőhajók kifutnak a kikötőből. A karantén berozdásodott krematóriumát is gondosan megtisztogatták és befűtötték, e napoktól kezdve lobogtak a máglyák, a halottégető kemence fölött szüntelenül füst lebegett. December 30-án az osztrák–magyar orvosokat kis gőzhajóra ráncigálták, és a sziget meghatározatlan pontjára szállították. Majd a táborparancsnok magához hívatta a főtiszteket, és közölte velük, hogy kötelességük lesz megfékezni a kolerás táborok esztét. veszített legénységét.

„Nyomorgok a rossz hasammal. Szomorú karácsony, nincs pénzünk, semmit sem vehetünk. [...] Este bebújtam az ágyba, és aludni próbáltam, hogy elűzzem szomorú gondolataimat. Zsivkovics is itt van a szigeten. Csak már ne látnám!” – kesergett Szakraida hadnagy december 24-én, a második szentestén, amelyet családjától távol kellett töltenie. Egyedül az tartotta benne a lelket, hogy a Sassariból érkező újságok sem tudták többé szépíteni a Balkánon zajló hadi eseményeket. „Az embernek legalább az szerez elégtételt, hogy Szerbiát eltiporuk.” De a szilveszter sem telt különül: „[...] nincs egy fillérem sem, még csak egy kis bort sem vehettem magamnak, pedig az nagyon jó

a gyomornak. Így hát bánatomban 8 órakor megint bebújtam az ágyba.” Majd naplójának első füzetét ezzel a mentegetőzéssel zárta 1915. december 31-én: „Ahol csak lehetett, segítettük legénységünket. Persze sok nekünk sem volt, de némikor, ha közelünkbe jutottak, mindig kaptak tőlünk kenyérmaradékot vagy néhány grost.”

Szilveszterkor azonban nagyon távol voltak a tisztek legénységüktől. A fornelli tábortól különösen, ahol Schatz Róbert doktornak nem a bor hiányzott éppen, hanem még több lelkiező. Vagy csupán a közőny, hogy megvédje mindattól, amit a koleratelepen látott.

Az olasz hatóságokat azonban félelemmel töltötte el a kirobbanni készülő járvány. Már a világ is felfigyelt az osztrák–magyar hadifoglyok temérdek szenvedésére. A spanyol anyakirályné közvetlenül az olasz királyhoz fordult, kérve őt, hogy a lehető legjobb gondoskodásban részesüljenek. A spanyol király pedig maga utasította a római spanyol követet, az Osztrák–Magyar Monarchia olaszországi képviselőjét, hogy haladéktalanul induljon Asinarára. Talán ezzel függhetett össze, hogy az olasz táborparancsnokság megkezdte a tisztek nemzetiség szerinti csoportosítását. Az első „gruppóba” került többek között Markó Gerő sorhajóhadnagy, Ferenc Ferdinánd trónörökös magyar társalgója, akit a Körös monitorról ejtettek fogságba a szerbek a Száva menti harcokban. Aztán Szöllősy Aladár bajtársa, Sarkady Sándor is, a nagy úton „jóban-rosszban hűséges útítársa”.

Másnap hajóztak el ismeretlen irányba. Hamarosan eltávozott Szakraida hadnagy két osztrák barátja is, akikkel végigszenvedte az albániai halálmarsot.

Nehéz búcsú volt.

Január 3-án Szöllősy és Szakraida nevét is felolvasták: végre ők is útra kelhettek. „Nem tudom, hová visznek, de a szigettől szívesen válok meg – jegyezte föl Szöllősy hadnagy. – Ittlétünk első napjaiban sokat sétáltunk a tengerparton s gyönyörködtünk a tenger változatosságában, de később, midőn itt elhalt katonáinkat a tenger hullámsíkjába vetették s emiatt a tengertől el is tiltottak,

Szöllősy Aladár

nem láttunk már gyönyört a tengerben, hanem gyászos temetőjét azoknak a szerencsétlen bajtársainknak, akik minden képzeletet felülmúló szenvedések után itt, a biztosnak vélt révben érték el tragikus sorsukat.” 1916. január 4-én a két hadnagy annak rendje s módja szerint behajózott a Terranova nevű kis gőzösre, s harminc magyar társukkal elindultak délkelet felé. Rajtuk kívül egyedül azt az asinarai fegyenc „kollégát” szállította a hajó, aki büszkén közölte velük még érkezésükkor, hogy 15 évnyi büntetéséből csak néhány nap van hátra. „Ma még meg van vasalva, de holnap már szabad, s nekünk, akik nem tudhatjuk szabadulásunk idejét, még ezt az embert is irigyelnünk kellett” – sóhajtott fel Szöllősy Aladár.

Délben futottak be Porto Torres kikötőjébe, érdeklődő tömeg fogadta őket. Vonatra szálltak, és Sassariban már a csendőröknek kellett távol tartaniuk a barátságos, de rendkívül kíváncsi népeket. Nekik ennyi jutott a nagy háborúból: néhány rozoga ellenség látványa. Ez persze nem maradt így örökké. Odaát, a kontinensen már javában ásták Doberdó és Isonzó lövészárkait, ahol szárd és magyar földművesek készültek egymást gyilkolni. A tisztek az állomáson megkaparintottak néhány helyi újságot, melyek érzékletes vezércikkekben foglalkoztak albániai halálmarsukkal. Aztán elhagyták Sassari-t, s különvonatuk végigdöcögött Szardínia termékeny mezőin, vad hegyein. A nyárias melegben Szöllősy Aladárnak el kellett ismernie, hogy az itteni földművelés mintaszerű, s eredménye csodálatos. A vasúti töltést óriási kaktuszszövények kísérték kétfelől, amelyek olajfaligeteket, fügefákat és narancskerteket választottak el egymástól. Ménesek, marhacsordák legelészték a réteken, furcsa viseletű, puskával felszerelt lovas pásztorok terelték a jószágot. Láthattak a vonat ablakából délies villákat, fenséges középkori templomokat, karcsú, csíkos mintázatú harangtornyokat és semmihez nem hasonlítható csonka kőbástyákat, amelyeket óriási fekete kövekből hordtak össze tán évezredekkel ezelőtt. Mennyire más látvány volt ez, mint a döglötes albán mocsárvilág vagy a számár-szigeti víztelen pusztaság!

Végül Szardínia északkeleti kikötőjében, Golfo Aranciban hajóra szálltak, átkeltek ismét a mélykék Tírrén-tengeren, s másnap kikötöttek Civitavecchiában. Rómában kis vicinálisra terelték fel őket, végül az abruzzói hegyekben, Cittaducale rideg kolostorában kötöttek ki.

Megérkeztek hát „rendeltetési helyükre”!

De Szakraida Istvánból közben elszállt minden kedv. Betelt naplója helyett szép kis szecessziós olasz kalendáriumot kerített, éppen beleillett tenyerébe. Ám a korábbi hosszú, részletező leírásokat

erőtlen egymondatos bejegyzések váltották föl. A legátkozottabb napokban, a düledező albán dzsámiban kuporogva, fagyhalállal dacolva is volt ereje alapos feljegyzéseket készíteni. Mostanra azonban kifogyott belőle a szusz. Mielőtt hajóra szállt volna, pusztán annyit tartott érdemesnek megjegyezni sajgó dicsekvéssel, hogy már tíz napja egy csöpp vizet sem ivott Asinarán, csak bort. Nem tudhatta, de ez részben a túlélés kulcsa volt. Majd azt fájalta, hogy Rómából nem láttak semmit, mivel éjszaka érkeztek oda, és a csendőrök rendkívül szigorúan őrizték őket. Akkor enyhült meg valamelyest a kedve, amikor elértek Cittaducaleba, annyi hónap után végre elbúcsúztak a cigányélettől, és megvethették lábukat. Nem valami fényes lakosztályba kerültek, de legalább tisztességes bánásmódban részesültek. „Ma voltunk mindjárt templomban is másfél év óta először.” Persze öröm is volt az örömben: „A várt következő magyar csoport helyett egy cseh banda jött. Elhatároztuk, hogy bojkotáljuk ezeket a piszkokat.”

Amint befutottak a cselákok, visszazökkent a k. u. k. világrend.

Szöllősy Aladár 1916. január 8-án indított sürgönyére már 11-én válasz érkezett otthonról. „Úgy írnak hozzátartozóink rólunk, mint akiket elveszetteknek hittek. Az otthoni lapok közölték ugyan albániai utunkat, de a legmerészebb fantáziával sem közelíthették meg a valóságot.” Más híreket is kaptak magukról, amelyek megkésettnek voltak ugyan, ez így mégis szerencsésebb időzítésnek bizonyult. A hadnagy egyik bajtársa olasz nyelvű könyvet szerzett, mely Szerbia futását tárgyalta. Kiderült belőle, hogy a foglyok mindvégig rettentő veszélyben forogtak. Sokszor már a hátuk mögött volt az osztrák–magyar csapatoktól űzött szerb hadsereg, amely ha utoléri őket, elkeseredésében vérfürdővel állt volna bosszút rajtuk. A könyvből megtudták továbbá, hogy Péter szerb király is milyen nélkülözések közepette vergődött át Albánián, hogy útközben kíséretével együtt eltévedt, és hogy ő is éhezett, mint katonái. „Ezeket olvasva úgy éreztük, mintha meg kellene bocsátanunk a szerbeknek az albán út szenvedéseit; mert egy nemzettől, melyet hazájából hadseregünk kiűzött, nem várhattuk, hogy bennünket, hadfoglyokat, különb el látásban részesítsen, mint királyát” – körmölte lovagiasan Szöllősy hadnagy a cellájában.

Wagner József zászlós bajtársuk azonban már nem lehetett ilyen megértő. Január 21-én kiszenvedett a cittaducalei kolostor falai között, idáig húzta albániai betegségével. Ő volt csoportjukból a második áldozat.

WAGNER JÓZSEF tartalékos hadapród, postatakarékpénztári tisztviselő, a kit a szerbiai hadifogságból Albánián át hurczoltak, rettenetes fáradalmak és nélkülözések következtében szerzett betegségben, Citta Dúcalében.

Így szólt a szikár gyász hír az 1916. március 26-i Vasárnapi Ujság hősi halálozási rovatában.

Néhány héten belül minden k. u. k. csapattiszt elhagyta Asinarát, de nem mindegyikük szabadult meg Szardíniától. Giuseppe Carmine Ferrari olasz tábornok lelkiismeretes kimutatást készített róluk, akár csak a Szamár-szigetre szállított sőről, cukorról, krumpliról. A 635 főből százan kerültek a délkelet-szardíniai bányásztelepre, Monte Narba barakkjaiba. Százötvenen, köztük sok magyar, Cittaducaléba. Kétszázan a dél-itáliai Muro Lucanóba, és százhatvanan, főként osztrákok, Elba szigetére, Portoferraióba. Ferrari azt is bekönyvelte, hogy az Asinarára érkezett fogoly tisztek közül a legtöbben, 184-en magyarok voltak. Őket követte 159 osztrák, 150 cseh, 80 horvát, 25 szerb, 13 szlovén, kilenc román, hat lengyel, öt olasz és a két-két rutén, illetve német nemzetiségű.

Bohémiától Itáliáig a teljes Monarchia képviselve volt.

Az osztrák–magyar fogolysereg végérvényesen magára maradt, miután eltávoztak a tisztek. A Tinctura Asinarán és az áldozatkész katonaorvosokon kívül nem maradt senkije-semmije a kopárombok között, aki gondját viselte volna. A kolera azonban éppolyan

váratlanul távozott, ahogyan érkezett. Január közepére csökkent a halottak száma, naponta már csupán néhány tucatnyian szenvedtek ki az elkülönítősátrokban. Meg lehetett kezdeni a számvetést, a veszteségek, a névsorok összeállítását. Valamelyes zavart keltett, hogy számos foglyot nem lehetett rábírní az együttműködésre. Elkövették azt a függelemsértést, hogy amikor leszálltak a gőzösökről, egyszerűen a földre vetették magukat, rándultak néhányat, és meghaltak, mielőtt személyazonosságukat közölték volna.

Ugyanez volt a helyzet a hegyekben szanaszét heverő halottakkal és a kupacokba hordott kolerásokkal. Kitartóan őrizték névtelenségüket.

Giuseppe Carmine Ferrari tábornok azonban nem azért volt jó katona, hogy az efféle kisebb-nagyobb akadályokon át ne hágjon. Lelkiismeretes munkát végzett. Utasított élők és halottak nyilvántartásba vételére. A lágerekben megkezdték a személyi adatlapok kiállítását, a halotti anyakönyvek összefésülését az értelmesebb foglyok közreműködésével. Egyik-másik baka többször is szerepelt ugyan a lajstromokban, mivel ide-oda csámborgott a táborok között, és ahány helyen csak lehetett, felvette az ellátmányt. De ezek az emberek amúgy sem éltek túl sokáig.

Hogy a káoszt felszámolják, január közepén fölparcellázták az egyes lágereket. A bakákat szállító hajók szerint Strettiben létrejött az Armenia-, a Sinai-, a Dante Alighieri-tábor, amelyeket ötvenfős szakaszokra osztottak föl. A szakaszokat szigorúan nemzetiségi alapon

Foglyok sátoztábora Asinarán, miután a helyzet konszolidálódott

válogatták össze. Szabályos rendben, kőfalakkal elkerítve fogadták magukba a szakaszok sátoztáborát a „repartók”, azaz a táboralosztályok. Fornelliben megalakult a Re Vittorio- és a Duca di Genova-, valamint az Indiana-tábor. Most jó messzire állították föl a kórház-sátrakat, hogy elkerüljék a korábbi keveredéseket. Az orvosok már ízléses bútorokat is beszereztek sátrukba, és egészen otthonosan érezték volna magukat, ha sokukat le nem teperi a kimerültség. S végül szükségszerűen át nem esnek ők is a kolerán vagy a vérhason.

Mindenestre január 15-én megkezdtek az egészséges legénység kivizsgálását, elkülönítését és átszállítását a „szűznek” tekinthető Tumbarinóba.

Amikor megtörtént minden összeadás és kivonás, Ferrari tábornok számításai szerint végül így festett a halál egyenlete: a szerb kézre került nyolcvanezer hadifogolyból mintegy 35 ezer érhetette meg 1915 őszét, hogy útnak indítsák az albán havasok felé. Valonába azonban már csak 23-24 ezren érkeztek meg. A hosszú utazás elemésztett 11-12 ezer lelket, a tengeri átkelés további százakat. Valójában számolatlanul és névtelenül hajigálták őket a tengerbe, még akkor is, amikor Cala Realében horgonyoztak a hajók. Mire a kolera lecsengett, február végén már csak 16 743 fő volt az élelmezési létszám. Cala Reale, Campo Perdu, Stretti, Tumbarino és Fornelli lágereiben összesen. Szamár-sziget legalább hétezer lelket zabált föl néhány hét leforgása alatt. Ferrari főkönyvében a túlélők között 2395 fő, azaz 14,3 százalék volt a magyar, ám a Magyar Királyság területéről már 11 352 fő, azaz 67,8 százalék származott. Vagyis Valonában nagyjából 16 ezer hadifogoly lehetett magyarországi honos, ebből 3400 magyar nemzetiségű, közülük 3300 szállhatott partra Asinarán. Összesen tehát legalább ezer magyar vesztett oda a szigeten és vonzáskörzetében.

A legszerényebb olasz számítások szerint.

Marek János Campo Perdu-i lágerében is lassú rendeződés indult meg a számvetés napjaiban. Úgy tűnt, ezúttal nem vette pártfogásába a kolera. Böjtölt továbbra is, amit megkönnyített, hogy a talján koszt nemigen volt ínyére. Ráadásul igen zsugoriak voltak az ellátótisztek, takarékoskodtak a makarónival. Marek leveleket írt haza, amelyekben persze nem panaszkodhatott el, mennyire elharapózott a lopás a táborban. És hogy amint visszatért az életerejük, mindenféle rossz vasdarabokat gyűjtögetnek a fővényen, s késeket éleznek belőlük, mert mostanság megint nem jó hátat fordítani senkinek. Újra eleredt az eső, nem lehetett kimozdulni a sátorból, szörnyen unatkoztak.

Sakkfigurákat faragtak a földön talált ágakból. A szárazabb órákban meg szappant faszoltak, és ruhájukat végre kimoshatták a tengerben. Nemcsak sátrukat tépázta meg a rettenetes szél, de idegeiket is, és mindennap újabb árpát növesztett Marek szemére. Ám sem ez, sem a táborban érzékelhető feszültség nem gátolta meg abban, hogy viszontátérjen régi szenvedélyéhez. Az egyetlen dologhoz, mely képes hidat verni szelíd és őrjöngő, ör és fogoly, magyar és szláv közé.

„Dohányt, szivart veszek, seftelek.”

Amikor e szeles tavaszi napokban mindenki a sátrába kapaszkodott, megtörtént Asinara művészeti robbanása.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy részben Marek Jánossal kezdődött a stílustörténeti forradalom. A kántortanító két alapvető műfajban kamatoztatta művészi érzékét: a kártyafestésben és a ferblizésben. Előbbi feltétele volt utóbbinak, de ez nem hozta zavarba Marek közkatonát. Ha lehetett falapokból zsugát farigcsálni, miért ne lehetett volna talján kártyából magyar kártyát szabni? Preferánszra így is megfelelt. Majd amikor a csendőrök elkobozták a frontbarátságot kötött olasz-magyar lapokat, a hadifoglyok megpróbálták keménypapírból kihozni a tők alsót, a makk ászt meg a többieket. A mindenkinek elfogadható megoldást mégis az jelentette, amikor végre megérkezett hazulról egy pakli rendes, fajtiszta magyar kártya. Lehetett végre kifulladásig ferblizni a fügefafa alatt, még hozzá nem kisebb tétben, mint gyufában, hogy azért ésszerű kockázat is legyen. Marek János jókedve kezdett visszatérni.

„Már pénzbe is megy a ferblizés. Nekem elég jól megyen.”

A művészeti bomba azonban ennél is nagyobb lökéshullámokat keltett. Amikor fölálltak a repartók sátorégyszögei, s a tömegsírokban is szépen elegyengették a halottakat, a kántortanító megismerkedett egy Nemes nevű jóemberrel. Kínzóan eseménytelen napon figyelt föl a lesóványodott, lesántult örvezetőre. Ehhez csupán az kellett, hogy a helyzet rendeződésével csökkenjen a halálozások száma, illetve a halálozások csökkenésével rendeződjön a helyzet. Marek Jánosnak fogalma sem volt arról, mi a helyes sorrend, de két kártyaparti között legalább illusztris társaságban pihenhette ki az izgalmat. Kertessyvel, a szépreményű futballistával és Nemessel, az ügyes kezű építővel borozgatott.

Üres perceiben meg elnézte, ahogy Nemes mester csodálatos műteremmé változtatja az ördög szigetét.

Sáros, meszes zubbonyában, foltos sapkájában csak rágörnyedt valami alakatlan tömbre, rossz kőműveskanalával meg fánglijával

lassan körbetáncolta, napokon át pepecselt vele, szidva a gyöngemateriát, a híg habarcsot, az erőtlen betont, amelyet sóder híján tengeri kagylók törmelékével igyekezett megszilárdítani. Aztán egy nap sisakos, páncélos, keresztet tartó, előkelő fickók emelkedtek ki ebből az elátkozott földből, arcukon földöntúli fegyelemmel és eltökéltséggel.

Szent Gavino és Szent Efisio, a két szardíniai vértanú ember-nagyságú szobra Cala Reale tuskés bozótjából nőtt ki. Mint Nemes elmagyarázta, előbbi római katona volt, aki azt a feladatot kapta, hogy „gondoskodjék” egy Jézus-hitű papról és egy diakónusról. Am a parancsot megtagadta, megtért, mindhárman a mártírhalált választották. San Gavino porhüvelyé most Porto Torres templomában nyugszik. Efisio ugyancsak a pogányok ostorának, Diocletianus császárnak harcosából lett Szardínia szentje.

Keresve sem lehetett alkalmasabb védnököket találni a számszigeti hadifoglyoknak.

Am az önkéntes őrzető nem állt meg a katonamártíroknál. Fogolytársaival csinos kis kápolnát emeltek a kurta ösvény végén, amelynek bejáratát a két római védte. Falait cementtömbökből húzták föl, a homlokzat timpanonját négy dór oszlopra helyezték, hogy a pokolban is megadják a módját. A maga kezdetleges eszközeivel Nemes György egyszerű, de örvénylő pietást karcolt a lágy cementbe, alatta Jeremiás siralmának passzusaival. „Mindnyájatokat kérlek, ti járókelők...” A tetőre kis harang került, a pápa személyes ajándéka. Cementből készült odabent az oltár és a fakeresztén maga Jézus Krisztus is. Aki ezt bizonyára nem vette zokon, mert a kápolna feszületestül, harangostul és Fájdalmas Szűzanyástul mindazok emlékét szolgálta, akik többé nem térdepelhetek lépcsőjén.

Nemes mester legszívósorítóbb alkotása azonban nem is e szentély volt. A lágersziget fő díszé Campo Perduban tornyosult a foglyok feje fölé. Marek János nap mint nap megsüvegelhette a gránithegyet, mely az őrzető keze alatt a nagy háború Laokoón-csoportjává formálódott. Robusztus, izmos alak állt a csúcson, nézte meredten a napnyugtát; talapzatát gomolygó, örvénylő, tépett embertömeg alkotta. Ketten falatnyi élelemért verekedtek, szomszédjaik erőteljesen rogytak össze. Másik embercsoport mentőangyalt látott lázálmában, valaki a barátját támogatta. A hátsó felületen a Megváltó arcképe foglalta keretbe a történeteket.

Il lungo viaggio. A hosszú utazás. Ezt a címet adta Nemes György az alkotásnak.

A hosszú utazás – Ősz Nemes György asinarai műalkotása

S hogy a táborparancsnokság félre ne értelmezhesse, és mert elmondani sem lehetett mindezt, a mester hosszú levelet nyújtott át Giuseppe Carmine Ferrari tábornoknak, amelyben munkáját magyarázta:

A test és a lélek ugyanannak a hatásnak van kitéve, így egyik a másiktól függ. Lehet, ezt senki sem érzékeli úgy, mint mi, Szerbiát megjárt szegény osztrák foglyok. A hosszú, nehéz utazás, de elsősorban a vele járó gyötrelmes éhség, a tél szörnyűséges viszontagságai, a havon, a szabad ég alatt töltött fagyos, viharos éjszakák a nyomorúságnak már-már állati fokára süllyesztettek bennünket. A civilizált nevelésnek és a fegyelemnek még a nyomai is eltűntek belőlünk, s csak az önzés lépett helyükbe. Mindezt az emlékmű baloldalán elhelyezett csoport fejezi ki; jól látható, hogy két ember egy falatnyi kenyérért küzd. De nem mindnyájan voltak olyan szerencsések, hogy egy darab kenyérért küzdhettek volna, viszont össze kellett szedniük minden erejüket, hogy tovább mehessenek. Azoknak, akiket az Isten nem áldott meg erős testtel, el kellett hullaniuk az úton, hogy így, elhagyatva haljanak meg. Ezt a második csoport fejezi ki, ugyanazon az oldalon. Térjünk át most az első oldalra! Nagyon sokan már erejük végső határához jutottak el, amikor megjött a hír, hogy egy civilizált ország átvesz bennünket, és gondoskodni fog rólunk. Íme, visszatér energiánk, amely már régóta elhagyott, és úgy jelenik meg – látomásként –, mint egy angyal az égen. Ez az ígélet új reményt fakaszt az élethez! Aki már nem tud egyedül járni, barátjának vállára támaszkodva keresi a menekülés útját. És bár a művész jól láthatóan fejezi ki a testi erőfeszítéseket, nem feledkezik meg arról, hogy a kompozíció mélyén a szív érzelmeit is felszínre hozza két testvér találkozásában, akik fájdalmasan, hosszú időre el voltak szakítva egymástól. A szobor jobb oldala azt ábrázolja, hogy az önzés teljesen eltűnt belőlük; és most azokat láthatjuk, akiknek nincs erejük és reménységük arra, hogy elérjék a már ismert és annyira áhított változást. De az erő eltűntével újra megelevenedik a lélek, hogy a legnemesebb érzelmekkel töltsön el bennünket a felebaráti szeretet gyakorlására. Az egyik a barátját támogatja, a másik imádkozik, Istennek ajánlva lelkét. Végül még egy embert látunk, aki életének utolsó pillanataiban azt álmodja, hogy távoli gyermeke megcsókolja. Az emlékmű hátsó oldalán az Üdvözítőt látjuk, jól tudva, hogy szenvedése sokkal fájdalmasabb volt a miénknél. Erőt merítve ebből a gondolatból, bűnbánatot is sugalló, tüskés utunk végén mi is újra a magasba emeljük tekintetünket (miként az álló alak), bízva a jövőben, és a békére várva.

A talapzat aljára felirat került:

I prigionieri di guerra austriaci beneauguranti per la fratellanza dei popoli in memoria – A népek testvériségét áhító osztrák hadifoglyok emlékére.

A hadifoglyok kötelező békevágán mutatott túl a tumbarinói halálmarsemlékmű is. A hegyet mászó kis katonafigurák meg a kaszás halál mellé hiába került az olasz hősök, Cesare, Ferruccio és Garibaldi neve. A ki nem mondható utalt a Strettinél kibukkanó Dante-fej s az ugyanitt létesített kis temető bejáratánál a római harcos alakja, Árpád János budapesti szobrász alkotása is. Ahogy a magyar fogoly mérnök, Langfajt Antal tervei alapján készült stretti nagy temető PAX felirata. Nem beszélve a közelben emelt Árpád-féle obeliszkről, mely a nagyszerű Ferrari emléket hivatott megóvni az idők végezetéig.

Megannyi tolvajnyelven elbeszélt fájdalom.

Miközben Szamár-sziget lassan szabadtéri galériává alakult, és szobrok meg emlékművek lepték el a táborkörleteket, valami biztosan nem változott. Csak értelmet, formát és nyelvet kapott. A szerbiai rémálom és az olasz jelen közötti bizonytalan kiterjedésű, homályos térben őrizték a hadifoglyok a maguk emlékeit és jelképeit. Mindaddig elfedve, elnémítva, álcázva, de annál mélyebbre vésve. A bajtársakéit, akik nem érhetek a hosszú utazás végére. Azokéit, akik ideértek, mégis a tömegsírok valamelyikébe kerültek, vagy testük a krematóriumban vált füstté.

A kőfaragó-, cementsimító-mesterek most ezeket a képeket hívták elő, s örökítették meg tapintatosan. Vagy éppen kíméletlen szembeállításoként. A lágerlakók nem mondták, talán nem is tudták, az olvasottabbja mégis tisztában volt azzal, hogy ha egy szobrász Dantét teremtett, nem az olasz kultúrhőst éltette, hanem a maguk poklát énekelte meg. Ha PAX-ot írt föl, a maguk borzongó lelki békéjét, a halott bajtársak üdvét idézte.

S ha kardot készített csontmarkolattal, az nem kizárólag a dicsőségről szólt.

Ilyen erejük volt Szász István üvegablakainak is. A Cala Reale-i kápolna cementfalán ütöttek rést, és Assisi Szent Ferenc meg a Szeplőtelen Szűz légies alakján át engedték bezúdulni a napfényt a szűkös helyiségbe. Szász karpaszományos örvezetőre Ferrari parancsnok is álmélkodva figyelt föl mint a művészi elhivatottság

megtestesítőjére. Már Nišben feltűnést keltett: szerb fogvatartói kiemelték a legénységi istállóból, és megbízták a székesegyház szentélyének kifestésével. A hosszú utazás végére ő is lemeztelenedett, de festményeit nem hagyta el: roskatag testére csavarva őrizte meg vásznait. A Dante gőzös második útján érkezett Szamár-szigetre, poggyász nélkül, csak a képei himbálóztak a vállán spárgára kötve, mint valami félbolond kolduson. A parancsnokság műtermet adott neki Cala Realében. Cserébe nem keveset kértek tőle. Aki olasz tiszt csak Asinarára látogatott, az mind lefestette magát vele, Ferraritól kezdve annak összes utódjáig. Szász István busás fizetsége a képek megalkotásához szükséges matéria volt.

Szamár-szigetet 1916 tavaszára átjárta és megmérgezte a művészet. Kerámiaégető kemencék épültek, a fazekaskorongok csak úgy ontották az ágytálakat a bélbeteg foglyok számára. Később plaketteket, tinta- és gyertyatartókat is formáztak. A foglyok leleményessége és alkotói kedve nem ismert többé határokat. Mivel Valonában elvették késüket, beretvájukat, így szögekből, kétszersületes ládák vasalásából eszkábáltak fűrőt, pengét, fűrészt. Kanaluk nyelét addig fenték a kövekhez, míg első osztályú kés nem lett belőle. A ládák tetejébe néhány szöveget vertek, közéjük drótot feszítettek, s kész is volt az asinarai lant. Később teknősbékák páncéljából illesztettek hozzá hangszekrényt. A csehek bőgőket és hegedűket is barkácsoltak maguknak, egész szimfonikus zenekarra való hangszer született meg így.

Folytatódott a légerek csinosítása is. A hadifoglyok virágszegéllyel öveztek a sátorosorokat, apró szélkerekekkel, zászlócskákkal a sátrakat. A fegyencek nyomán kerteket szántottak a földből, s minden táborban kirakták kövekből a Stella d'Italia ötágú csillagát. Tumbarinóban a magyarok ugyancsak kövekből sakkozták ki a Souvenir des Hongrois, a Magyarok emléke feliratot két címertartó oroszlánal. Javítani kezdték a pocsék állapotú utakat Fornelli és Cala d'Oliva között. Tumbarinóban mólót és ciszternát építettek a parton, hogy a hajók könnyebben láthassák el a tábor. Campo Perduban egész sugárutak nyíltak a sátrak között, a kereszteződésekben kőpadokkal, mozaikos díszítésű ágyásokkal, átültetett vadvirágokkal. Így végre otthonosabban érezhette magát a tábor egyetlen női hadifoglya, Papp Anna is. Az asszony az egyik tiszt étkezde szakácsnőjeként követte urát a harctérre, s kerültek kéz a kézben szerb, majd olasz rabságba. Szamár-szigeten pedig családi sátorba, amelyet a többiek tisztelete és diszkréciója övezett.

Sövényfonás – hadifoglyok foglalkoztatása Campo Perduban

Náluk különösebb jelenségnek csak az a két osztrák katona bizonyult, akiknek közös feleségük volt. Nem takarékosági okból, hanem a fogság szeszélye folytán. Az első számú férj ugyanis mindjárt a háború elején szerb fogságba esett, súlyos sebesüléséből ott gyógyult föl. Feleségét azonban a haláláról értesítették. Az asszony nem sokáig tördelte a kezét, férjhez ment ismét. Sok szerencsét nem hozott újdonsült urára. A férfi a legközelebbi sorozáson felcsapott katonának, a déli frontra került, s ugyancsak szerb kézre jutott. Egyes és kettes is végigjárta az albán hegyeket, majd Asinarán szállt partra. Még hozzá ugyanabban a táborban. Egy napon szeretetpakot kapott a második számú férj, benne családja fényképével. A kép körbejárt a foglyok között, végül az első számú férjnél kötött ki. Elkerekedett a szeme, majd a kettes torkának ugrott. De végül kibékeltek, s együtt fogyasztották el közös nejük küldeményét. Hiszen mégiscsak rokonok voltak...

Hamarosan átlépte Asinara határait a munkaláz, jutott már Szardíniára is az osztrák-magyar katonakézből. Mezőkön, erdőkben, bányák tárnáiban és gátépítéseknel robotoltatták a foglyokat. Ferrari parancsnok megjegyezte: pompás munkaerő a magyar, csak túlságosan makacs, nehezen engedelmeskedik. A szezon végén azonban már kevesebb gond volt velük, mivel nem mindnyájan tértek vissza az asinarai lágerbe. Volt, akire a hegy omlott rá gátépítés közben,

volt, akit a bánya temetett be. És szinte kivétel nélkül mind megkapták a maláriát, mely további holttestekkel látta el Szamár-sziget tömegsírait.

Miközben a foglyokat munka és alkotás hevítette, a potyautas is tett egy-egy körutat. Hol múló kolera, hol tifusz, hol vérhas, hol szívmegeállás, hol vesebaj formájában morzsolgatta az árnyéksereget. Bár március közepére a nagy járvány véget ért, és a túlélők megkapták a védőoltásokat, a vakcina nem védett az egyik legfőbb halálok, a mohóság ellen. Megmagyarázhatatlan mérgezés ütötte fel a fejét a foglyok körében. Az olasz orvosok tanácstalanok voltak. Hullottak az emberek, de fertőzés nem volt kimutatható. Aztán kiszült, hogy a legénység kirándulgat a környező hegyekben, s lelegeli a tengerihagymának nevezett, súlyosan mérgező növényt.

Marek János addigra kopaszra volt nyírva, és sátra mélyéről ellenséges tekintettel méregette azokat, akik néhány falat kenyérért eladták magukat, s mentek kőművesmunkára vagy éppen hajót rakodni. Talján rabszolgának. Az örök is csak akadékoskodtak. Összeszedték késüket, és néhány embert kiköttettek, aki megtagadta az engedelmességet. A táborban maradó foglyok már zúgolódtak a rossz menázi miatt. Aztán egyik nap katonatisztek érkeztek a szárazföldről, s az iránt érdeklődtek, ki akar az olasz hadseregben harcolni a Monarchia ellen. Campo Perduban negyven szerb jelentkezett, ennek következtében a csendőröknek kellett helyreállítani a rendet az összecsapó bakák között. A frissen készített késeket ismét összeszedték, hogy nagyobb baj ne legyen.

„Sebaj, csinálunk újat.”

Kifelé csinosodott a tábor, odabent azonban egyre nagyobb volt a robbanásveszély. És már nem csak művészeti értelemben.

A foglyok között szerb katonák bújtak meg, akik még Valona előtt öltöztek át a nyomorultaktól ellopott császári és királyi rongyokba. Nem akartak visszamenni sem az albán havasokba, sem a frontra. Egyet közülük most felismertek Strettiben. Sok ember élete száradt a lelken, előszeretettel botozta halálra a foglyokat. Jelentették ezt az olaszoknak, akik nem akarták elhinni a kegyetlenkedéseket. Hogy megbizonyosodjanak, égő gyertyák között elhelyezett feszületnél megeskették: a vádak hamisak. A narednyik megesküdött. Aztán többé nem mert kilépni a sátrából, mert félt, hogy agyonütik. A parancsnokság végül magányos helyre, a hegyek közé költöztette, ahol a hírek szerint megőrült, s egyedül bolyongott a sziklák között.

Sokan szerették volna így hinni.

A szlávok újra különjogokat követeltek maguknak, elfeledvén azt a jelentéktelen körülményt, hogy most latin területen vannak. Az osztrákok és a magyarok nem követeltek semmit, csupán listákat gyártottak a hazaárulókról, dezertálókról, kémekről a tábori papok vezetésével. Legalábbis a csehek szerint. Az olaszok eközben felállították a börtönsátrakat, és minden kisebb kihágásért 5–30 napos elzárással büntettek szlávot és nem szlávot egyaránt. E sátrakat a legnagyobb hőségben sem lehetett elhagyni, a kenyéradagot megvonták. Amikor a parancsnok azt vette a fejébe, hogy megtölti az üres helyeket, és éppen nem volt elegendő elítélendő cselekmény, egyik nap gyors lábrazziát tartott, s akinek piszok volt a körme alatt, mehetett az áristomba.

Éjjelente szerbek rabolták ki fogolytársaikat, nappal horvátok csencseltek élelemmel. Egyetlen hús- vagy sajtporció tíz cigarettát, a kétszersült húszat, a kenyér harmincat kóstált. A délszlávok inkább éhen haltak, csak hogy dohányszervenvedélyüknek hódolhassanak. A magyarok meg időnként halálra vertek egy-egy szláv katonát a miheztartás végett.

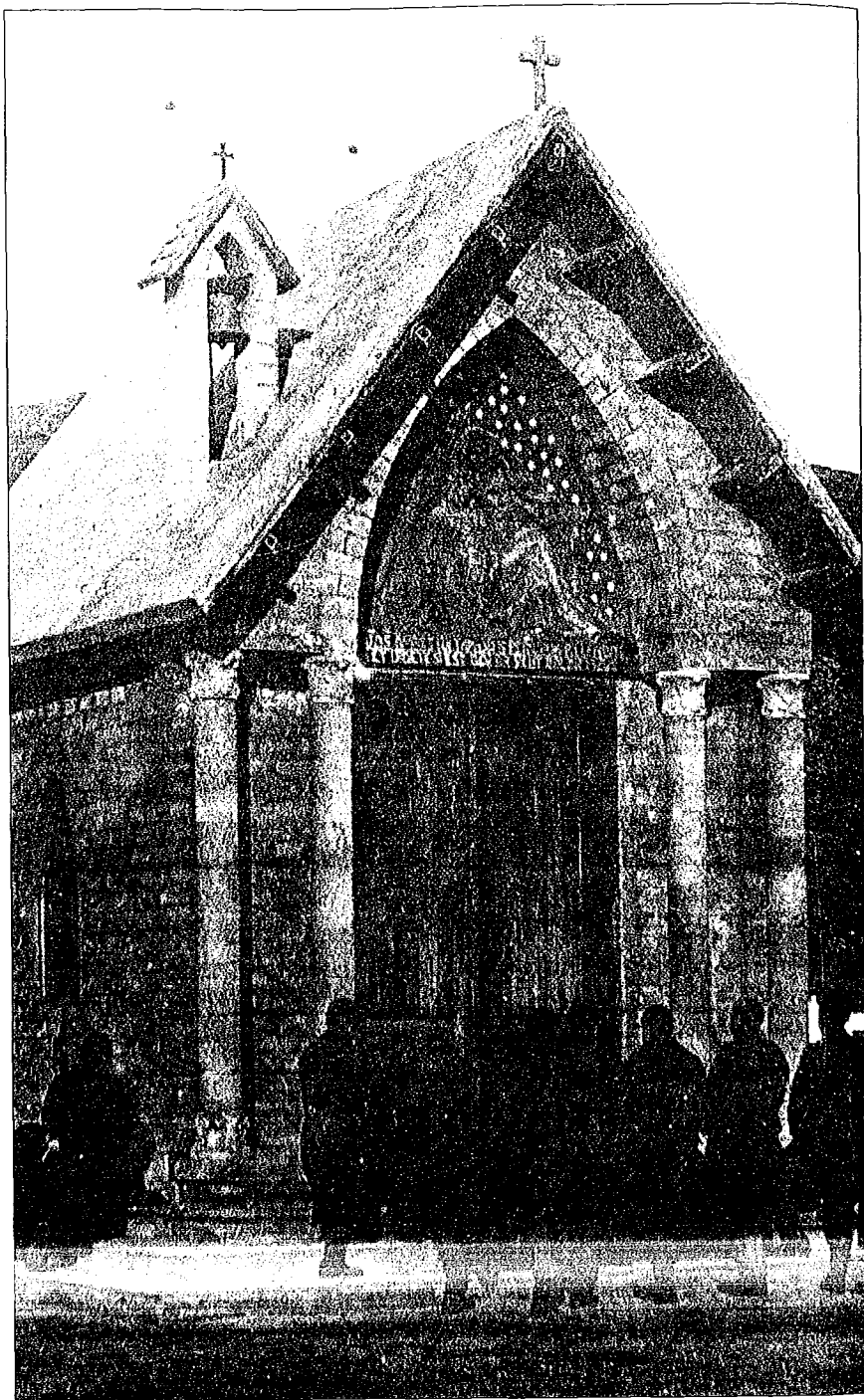
Így ütötték agyon az időt Szamár-szigeten 1916 tavaszán.

Izzott a parázs.

Eljött nagypéntek, majd húsvét vasárnapja. Nemes György uzsonnával vendégelte meg Marek Jánost az ünnep tiszteletére, s kifejtette neki, mennyire unja már az asinarai kényszerszobrászatot. Ezalatt Strettiben a horvát tábori lelkész a mennybe vezető bonyodalmas útról prédikált Šrámek közlegénynek és társainak. „Bőjtöltünk elég, elég hosszan jártuk a magunk keresztútját, ám a Biblia szerint a keresztút a mennyországba vezet. És ez minden, csak nem a mennyország! – dohogott a cseh textilügynök. – Valahol utat téveszthetünk!”

A mennyei fény nem is ekkor, hanem május 17-én öntötte el Szamár-szigetet. Szent Gavino és Efsio nehéz szobra kissé elemelkedett talapzatáról, amikor felzúgott a harang a kis Cala Reale-i kápolna tetején, és az emberek áradni kezdtek Asinara minden zugából. A szerény kis szentélynél, amelyben két-három istenszolgán kívül más nem fért el, a sassari püspök, a pápai nuncius és más rangos papok buzgókodtak. Ellepték a környező bozótokat a hadifoglyok, ott térdepeltek levett sapkával az utak szélén, fejük lehorgadt, lelkük messzire szállt, miközben átadták magukat a misének.

„Áldást kaptunk, imakönyvet, olvasót és 10 db cigarettát” – summázta a napot Marek János.

A fogolykápolna Cala Realében

„Az öröket – foglyokat – olasz nyelven utasítják: »Attenti!« A svájci püspök csodálkozott, hogy olaszul adtak nekünk parancsot, holott osztrák katonák vagyunk. Nos, a lelkész valóban jól kinyalta az olaszoknak...” – így Šrámek.

Ezekben a napokban már perzselte a hőség a szigetet. Szamár-sziget katonáit meg az unalom, az indokolatlan harag, az összezárttság és a semmittevés dühe. Pedig e napok sem múltak el esemény nélkül. Léghajó jelent meg a partoknál a foglyok örömére, fenségesen úszott a levegőben egészen addig, míg meg nem rogyott, s bele nem zuhant a tengerbe. A partra húzott olasz tiszteket ágakkal övezték fel, és szépen felravatalozták. Aztán Campo Perdu felett tört ki tűzvész, mely nagy pusztítást okozott. A lázongó fogoly legénység zsoldjából vonták le a kárt. Szaporodtak a megmagyarázhatatlan jelek. Ugyanennek a tábornak a közelében különös bádogtartályt találtak a vízben CIP felirattal, amelyben petróleum volt. Az olaszok szerint ellenséges tengeralattjáróknak. Az osztrák–magyar legénység szerint viszont elsősorban a tetveknek, úgyhogy magukra kenték az egészet. Majd egy még működő, nem olasz világítóbója is felbukkant. Az örök mogorvává váltak. Átforgatták az orvosok sátrait és csomagjait, hogy nem kerül-e elő valamilyen szerkezet, amellyel jelet adhattak a német U-Bootoknak. Cenzúrán átesett leveleiket is elkobozták. Az orvosok újra elmélyedtek a genfi egyezmény problematikájában, és belefoglak tiltakozásuk megfogalmazásába. Mely irat azonban nem jutott tovább a parancsnoki papírkosárnál.

Elviselhetetlenné vált a forróság, a foglyok a tengerbe menekültek, teknőclevest főztek vagy verekedtek. Marek leégett a napon, s lábadozása közben egy öreg magyart tanított olvasni a fűgefa árnyékában. Šrámek költeményt faragott, odüsszeuszi magaslatokon járva:

Kedves Anne – Önnnek és Fanninak ezer forró emléket küldök.

Örvendek, hogy nem feledte a régi szép időket, melyek, ó, jaj, soha nem térnek vissza!

Azt írja, szeretne messzire utazni. Hallgasson rám, és inkább maradjon otthon!

Mindenütt jó, de a legjobb otthon, tartja a szólás. Mindenütt rossz, de a legjobb otthon, ez az újabb szólás, s így igaz.

Átutaztam Szerbiát és Albániát – s végre Segg-szigetre, Asinarára értem itt, Itáliában.

Isten tudja, hová érkezőnk, vagy mit tesznek velünk. Egy dolgot mondok csak, s higgyen nekem: leginkább hazamennék már.

A kápolnaszentelés után minden megváltozott. 1916 májusában megkezdtek a számár-szigeti táborok felszámolását. Mesterembereket toboroztak. A magyarországi szerbek mindennap lelkesebben jelentkeztek az olasz hadseregbe. Marek csináltatott magának „egy hazai formájú sapkát”; öreg magyarja „már meglehetősen silabizált”. Május végén újra gőzösök horgonyoztak le a Király-öbölben. Összeterelték a bakákat. A mólón naponta végigmasírozott egy transzport. Megkezdődött a fogolysereg utolsó utazása.

Néhány nap múlva Számár-sziget szanatóriumnak tűnt a látóhatár másik széléről.

Cseh legionáriusok – „létezni Ausztria után is”

Trento gyászmunkása

Utolsó közjáték egy itáliai asztal körül, amelyet figyelmes asszonyi kéz piros, fehér, zöld virággal díszít. Felnyílnak a százéves sebek, és özönlenni kezdenek a csomagok a világ minden tájáról. A szellemkatonákkal eltemetett hagyatékok néha csak lépésnyire rejtőznek, néha elérhetetlen mélységekben. Mindennek kulcsa Giovanni. De hívását Magyarország nem akarja meghallani.

Vaskos borítékot hozott minap a posta, Dél-Tirolból küldték. Már meg sem lepődöm ezen, amióta Erdélytől Szerbián, Ausztrián, Észak- és Dél-Olaszországon, Szardínián át egészen Franciaországig, sőt Afrikáig szövődik a hálózat. Amatőr fogolytábor-kutatók, csatatérregészek, szaktudósok és levéltárosok, turisztikai szakemberek és művészettörténészek, leszerelt idegenlégiósok és nagyapjukat kereső utódok áramoltatják az információtöredékeket ezeken a csatornákon. Amit a borítékban találok, attól most mégis elakad a lélegzetem. Minden kísérőlevél vagy kommentár nélkül megsárgult szélű, négyrét hajtogatott kendő bukkan elő. Amikor csücskei-nél fogva óvatosan kinyitom, piros és narancsos virágok lobbannak föl, koszorújukban két magyar zászló és hazánk koronás címere, lejjebb két mozsárágyú, alattuk kisebb tábori lövegek tüzelésre készen. Egykor égszínké, mára megkopott betűkkel róva rövid szöveg ad értelmet a kompozíciónak: Fogságom emlékére 1914–1917, szeretettel anyukámnak: Tibai György. A műgonddal hímzett alkotás közepén fénykép, amelyen hanyag eleganciával cigarettázó magas férfi és a balját bajonettjén nyugtató zömök társa pózol a frontvidéket járó fényírómesternek. A katonák egyike feltehetően maga Tibai, aki valamely dél-tiroli támadás során juthatott olasz kézre. s rabsága egyhangúságában varrogathatta ezt az emlékkendőt. Hogy száz esztendővel később kőműves bukkanjon rá egy újjáépítendő padlás porában. Majd egy világháborús magánmúzeumot működtető észak-itáliai kutató megrendítő ajándékként hazaküldje azt.

Csak reménykedhetünk abban, hogy maga Tibai György is hazaérkezett Olaszországból.

Levelet író osztrák–magyar hadifoglyok

Ilyen rajtaütésszerűen és eszméltető erővel bukkannak föl Szamár-sziget lágerének emlékei is, amióta másodszor fölkerestük a helyszínt, bejártuk a terepet, és a látogatásokról riportsorozatban számoltunk be. Majd felhívást tettünk közzé, hogy a családi archívumokban rejtőző dokumentumok napvilágra kerüljenek – hátha előrelendül kilátástalan nyomozásunk. Hiszen, gondoltuk, hogyan lehetne meggyőzően feltárni egy tragikus eseménysort, sorskatasztrófák egész láncreakcióját, ha tárgyi és szellemi tényeit gondosan rombolták az elmúlt évszázadban. Olaszországban és hazánkban egyaránt!

Am meg sem száradt a nyomdafesték legutóbbi újságcikkünkön, és levelek, névsorok, fogolynaplók, rajzok kezdtek bizonytalanul szivárogni, majd özönlenni a kérés nyomán. Önzetlen felajánlások, felfedezések érkeztek, fordítói segítség, bátorítás. Valamint a soha nem múló gyász és a hadviselő felmenők iránti tisztelet szavai. Meg erősítve, hogy le kell ásnunk a történet legmélyére, bármit találjunk is ott. S hogy talán feltámaszthatók azok is, akiknek sem a nevük, sem a szenvedéstörténetük nem maradt fenn.

Kutakodásunk néhány hónap alatt nemzetközi érdeklődést ébresztett. Szép lassan kisült, hogy az első világháborús rémtörténet néhány helybéli kutató lelkiismeretét sem hagyja nyugodni. S hogyha valami, hát közös múltunk feltárása képes hidat verni ellentétes

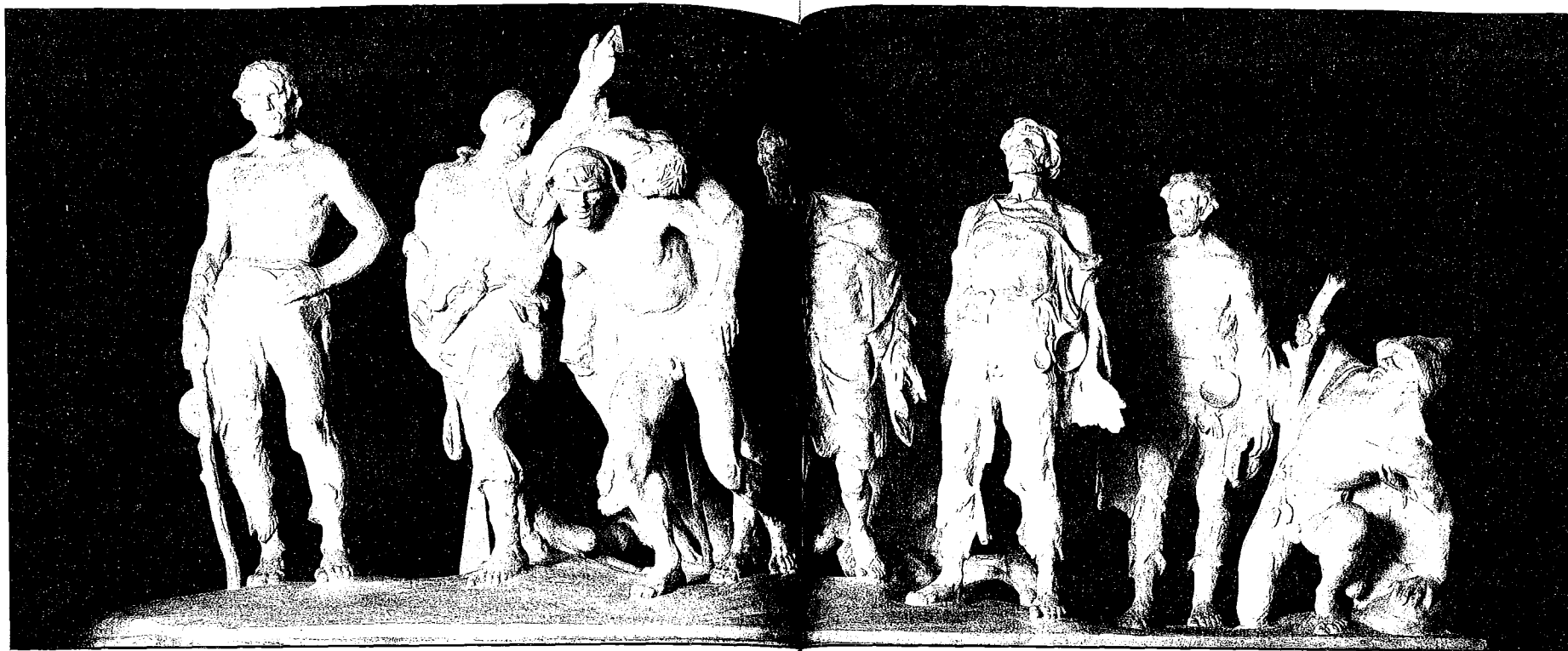
érdekű államok, akadékoskodó hivatalok, de akár ellenséges mitológiák között is. És összehozni a legkülönbözőbb korú és ösztönű embereket.

Hogy mi lehet annak a magyarázata, hogy a tíz körömmel kikapart információmorzsákat nem tartották meg maguknak e társaság tagjai? Talán Szamár-sziget eltítkolt bűnei. A mediterrán sziklák közé rejtett nyugtalanító titok. S a felismerés, hogy csupán ez az újraélesztett, bizonyos szegleteiben újjáépített Monarchia szavatolhatja Asinara tragédiájának megértését. Így lehetséges az, hogy egy-egy magyar honvéd megsemmisültnek hitt nevét dél-tiroli kutató hozza a felszínre isten háta mögötti szárd falvak anyakönyvéből, bányák mélyéről, s adja tovább nekünk, hogy legyen mód tájékoztatni a családot. Amely eggyel kevesebb eltűntet tarthat majd számon a családtörténetben...

De az is egyértelművé vált a levélváltásokból, hogyan lesz az egyszerű egzotikus szigetlátogatásból megszállottság, és hogy egy paradicsomi földdarab miképp láncolja magához mindazokat, akik a poklát akarják föltárni.

Hogy ez így van, megmutatta az egyik legmeggrázóbb hazai felfedezés, amely éppen Szamár-sziget két magyar képzőművészához kapcsolódott. A lágerek egyetlen szóba jöhető ősforrásában, Giuseppe Carmine Ferrari táborparancsnok 1929-ben kiadott vaskos könyvében az akkurátus tábornok följegyezte azt is, kik a Cala Reale-i kápolna díszítői. Igaz, feltehetően csak hallás után: Georg Vemes magyar fogoly, illetve egy Saaz nevű magyar festő. Lőrinczi László erdélyi kutató kinyomozta, hogy „Vemes” nem lehet más, mint a temesvári születésű Ősz Nemes György. A szobrászmester számos figyelemre méltó emlékművet szentelt az első világháború halottainak, miután hazavergődött a fogságból. Többek között Budapesten, Nyírbátorban és Mindszenten. Köztéri alkotások során mutatva meg, hogy sem Szamár-szigettől, sem szellemkatonáitól, sem a hősi halál víziójától nem szabadulhatott többé. Am valószínűleg az asinarai kápolna készült a legdrámaibb körülmények között. És a szárd gránitból faragott, négy-öt méter magas A hosszú utazás.

Asinara olasz kutatóinak képzeletét leginkább a magyar Nemes ragadta meg, róla faggattak bennünket e-mail záporokkal. Nem beszélve a Campo Perdu-i emlékműről, melynek mi már hült helyét sem találtuk, és amely, feltételeztük, egyedül Ferrari parancsnok könyvében maradt fenn. Ősz Nemes György egyre izgalmasabb és rejtélyesebb

A halálmars emlékművének makettja

figurának mutatkozott. Ám a sürgető olasz és szárd kérdésekre jóformán csak lényegtelen adalékokat tudtunk küldeni. Egészen addig, amíg az alábbi e-mailt nem kaptuk felhívásunkra:

„A Magyar Nemzeti Galériában dolgozom, a szoborosztályon, ahol számos mű mellett egy menetelőket, rongyos, elcsigázott férfiakat ábrázoló gipszszobrot is őrzünk. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy ez egy emlékműterv, talán ennek a szörnyű élménynek a hatására született. A művet a szobrász özvegyétől kapta ajándékba a múzeum 1959-ben. Amennyiben érdekli, keressen meg, hogy időpontot egyeztessünk.”

Hogy érdekelt-e? Alig győztük kivárni a percet!

Mezítláb, roskadozó emberek szakasza botorkált a szoborosztály felhomályos alagsori raktarában. Katonai kulacsokkal és szétszabdott uniformisokkal, eltorzul arcokkal és vállon cipelt haldoklókkal XX. századi kálvárijelenet bontakozott ki a deszkapolcon. A művészettörténész Földes Mária szenzációs „leletre” hívta föl a figyelmünket, amely banális közelségben rejtőzködött. Miközben minden követ

megmozgattunk Szardínián és Magyarországon, hogy a lágersziget szobrászáról bármiféle adatot találjunk! Azt a puhatolózó információt kaptuk Olaszországból, hogy Budapesten még áll valahol Ősz Nemes köztéri szobra, a hosszú utazás emlékműve. Nos, Földes Máriának és a nemzeti galériának köszönhetően meglelt ez a mű, talán a szerb–olasz rabság egyetlen fennmaradt magyar szoboregyüttese. Nem köztéri ugyan, hiszen másfél méter hosszú, és nyolcvan centiméter magasságú sincs. Inkább a soha el nem készült alkotásnak a makettja lehet. Nyilván az is sorsszerű, hogy megmaradt makettnek. S mindeddig arra várt a nemzeti galéria raktárának és a feledésnek a védelmében, hogy újra értelmet és célt kapjon.

Hogy Ősz Nemes György rettenetes látomása ismét testet öltsön.

Földrakást a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének adattárát és lexikongyűjteményét, hogy pontosabban megrajzolhassuk az egyik legnevezetesebb asinarai magyar arcképvázlatát. „[...] a szerbiai frontra kerültem, végig harcoltam Szabács, Valjevó, Kragujevac – itt történt a nagy visszavonulás (Potyorek) árulása

folytán hadifogságba kerültem, sokat szenvedtem és sok viszontagságon keresztül sínylődvé, Szerbia kiürítésekor Albánián keresztül hajszolva az Adriai tengerig élelem, ruhahiány, betegen. E nevezetes katasztrofális utunkon e nagy fogolytömeg (85000 ember)ből maradt 12 000, köztük én is betegen az Olaszok kezeibe kerültem. Az Isola del Asinara szigetére kerültem, itt 7 hónapig voltam, majd Francia országba kerültünk. Az Olaszoknál sok számos műveim vannak, igen sokat dolgoztam. Franciaországban, Montauban-ban is igen sokat dolgoztam mint hadifogoly, számos műveim, köztük egy nevezetesen életnagyságnál kisebb Jeanne d'Arc szobrom és számos más műveim magántulajdonban" – foglalja össze hanyattatásait Ősz Nemes egy közelebbiről meg nem nevezett „Méltóságos Uramnak" címzett, 1931-es levelében. Hogy „sok számos művei" közül Olaszországban ma már szinte roncsok sem láthatók, az mindnyájunknak, olaszoknak és magyaroknak egyaránt szégyenünk.

A szeszélyes írásképu levélből mást is megtudtunk: a művész 1885-ben született, korán elvesztette szüleit, a temesvári Gizella Árvaházban nevelkedett, ipariskolát végzett, ám hogy nem szakmunkás lett, hanem képzőművész, azt az árvaház igazgatójának köszönhette, akinek feltűnt a fiú tehetsége. A polgármester szárnyai alá vette, öt éven át ösztöndíjjal támogatta, a nincstelen Nemes így emelkedhetett ki már ifjúkorában. Mestere volt az a Mátrai Lajos György is, akinek fia, az ugyancsak szobrász Mátrai Lajos népfelkelő főhadnagy Nišből indulhatott balkáni tanulmánykörútra, és Szöllősy Aladár oldalán ért Szamár-szigetre, majd Cittaducaléba.

A magyar művészeknek kiküldött, s. k. kitöltött kérdőívben Ősz Nemes György ötvenszázalékos rokkantságáról ír, valamint hogy tűzharcos-igazolványa felterjesztés alatt van a hadügyminisztériumban. Büszkén sorolja, hogy Zala György mester oldalán dolgozott a Hősök terei millenniumi emlékmű szoboralakjain. Az ő munkája a nevezetes Gorodoki lovasroham című dombormű is – bajtársa, Manno Miltiades tervei alapján –, amelyen visszaköszönnek az asinarai formák, jelképek, fájdalmak és megoldások. Országszerte szétszórt hősi emlékműveinek lajstromán kívül sokkal többet azonban nem tudtunk meg róla. Azt a nem túl meglepő információt még előástuk, hogy Nemes a második világháború után alig kapott munkát, és 1958-ban hunyt el.

De szívszorítóan kevés adat került elő a kolozsvári születésű Szász Istvánról is, aki rongyai alatt mentette meg fogságban festett vásznait.

Asinarán úgy próbálta megőrizni kiváltságos helyzetét, hogy – mint írja kérdőívén – „több főrangú portrét festettem a katonai parancsnokság vezetői közül". S az olaszok nem takarékoskodtak talentumával. Vele tervezették meg a vesztegzár főterének teraszos kiképzését. Vázlatokat kellett készítenie Szamár-szigetről. Népszerűsége miatt 1919-ig élvezhette a láger vendégszeretetét, amikor jóformán már minden fogoly hazaért. Öt év raboskodás után eresztették szélnek, de nagyobb képeit, rajzait azért hazahozhatta a fogságból. Azokat is, amelyekkel az albán fagyban öltözködött. Majd e munkáinak egy részét elhelyezte a legbiztosabb és legméltóbb helyen: Aggházy Kamil Hadimúzeumában.

Tetteivel, műveivel felkeltette a mai olasz kutatók érdeklődését, ha a hazaiakét nem sikerült is. Nem csoda: a két háború között Szász nyomorgott, a fogság után többé nem talált magára, könnyedén veszett ki emléke a magyar művészettörténetből. „Kálváriás életű művész; első az elhanyagoltak, érdemtelenül mellőzött jelesek között. Lakása és műterme az ötödik emeleten. A lift nem jó, gyalog kell megmászni a lépcsőhegyet" – írta A Nép együtt érző tudósítója 1924-ben. Pedig Szász inkább rejtő, mint tragikus figura volt a fogsága alatt, aki Nemeshez hasonlóan élet- és alkotóerejével tűnt fel fogvatartóinak. Az idézett kis riportban a festő elmeséli az újságírónak: Nišben az mentette meg az életét, hogy miközben a bakákat gyilkolta a tifusz, ő elkülönítve festhetett. Mi több, küldöttség jött hozzá a városi pátriárkával az élen, készítené el a katedrális új oltárképét a régi helyén. Felkérésük komolyságát jelezvén mindjárt át is adtak neki egy kis téglya festéket, amely egy portré elkészítéséhez is édeskeves lett volna, nem 10 x 4 méteres freskóhoz. Végül lett elég matéria ahhoz, hogy Szász István az összes ortodox szentet megfesse, a mű „a szentek egész zsinata lett".

A második világháború azonban már nem volt olyan kíméletes a képeivel, mint az első. Amikor keresni kezdtük asinarai műalkotásait a Hadtörténeti Múzeumban, azzal kellett szembesülnünk, hogy szórén-szálán eltűntek. Csak a Hadifogoly magyarok története című könyv őrizte meg egyiket-másikat. szemléltetve, mekkora veszteség érte a művészet- és a hadtörténetet egyaránt. Megmutogatja a mester fogsága idején festett képeit. Valamikor kereten feszült, most egyszerű lapos vásznak szálai kerülnek elő a műterem egyik részéből. Mesés művészi érték, értékben, pénzben, fáradtságban. Miljő-képek, arcképek, táj és városrész képek Nišből. Külön kollekció az olaszországi képekből. Csodás, eleven színek, aminőket itthoni festményeinken

sehol nem látunk, aminőket művész csak a déli olasz tengerparton festhet. És ezek itt állanak, ahelyett, hogy szerte az országban egy értékes festő értékes alkotásaiként a magyar házakban a magyar művészet életrevaló elhivatottságát dokumentálnák” – dohogott teljes joggal A Nép tudósítója.

Feltehetően e „kollekciók” darabjai tűnnek fel manapság az internetes árveréseken...

A Nemes-szoborcsoport megtalálása után már megállíthatatlanul jöttek a levelek.

„Tavaly decemberi írása az I. világháborús magyar hadifoglyokról felkavart, nem hagyott nyugodni. Az én igen szerény lehetőségeimet kihasználva nemcsak internetes naplómban tettem erről említést, hanem az írásában említett Luca Gorgolini I dannati dell'Asinara című könyvét Olaszországban élő magyar ismerős közreműködésével megrendeltem, megérkezett, azt kifizettem. Baráti segítséggel digitalizáltam, családi segítséggel felkerült egy webhelyre is. Szerettem volna lefordíttatni, kiadót találni, de sikertelen a próbálkozásom. Nyomdakész fordításra a fordítóiroda által kedvezőnek mondott ajánlatot kaptam, egymillió forint a kb. 140 oldal ára. Ez az összeg az én anyagi lehetőségeimet meghaladja” – írta Vajda Ferencné nyugdíjas olvasónk. A Szardíniára deportált osztrák–magyar hadifoglyok „föltámasztásának” ügyét még azzal az önzetlen cselekedettel is megtoldotta, hogy a könyvet elküldte a Hadtörténeti Intézetnek a kutatói közjót szolgálva.

„[...] akár kétkezi munkásként önkéntes alapon, akár a saját pénzemen szeretnék valahogy segíteni – írja megható elszántsággal Zakariás Ágnes olvasónk. – Kicsit nehezíti a dolgot a korom (60 év), és az, hogy nem beszélek olaszul. Ezért elsősorban pénzzel támogatnám az ehhez az ügghöz kapcsolódó munkát, ha lehet. A másik dolog, amit föl tudok ajánlani: mindkét gyermekem, sőt még a menyem is olasz szakon végzett. Elsősorban a lányomra számíthatunk ebben az esetben [...], olasz–portugál–angol nyelven idegenvezető és tolmács, szereti a nyelvjárást. Ha fordítás, levelezés stb. kellene...” Utóbbi ajánlatával élünk, és Keresztes Ágnes komoly segítséget nyújtott hadtörténeti kérdések közvetítésében. Lefordította a korabeli magyar világháborús szakirodalom Olaszországból kért fejezeteit, amivel évtizedek óta hiába kutatott problémák világosodtak meg „odaát” egy csapásra!

Néha ilyen természetes úton tisztázhatók több nemzet lelkét nyomasztó kérdések.

Az izményi Mergl Jánosról, a dunaföldvári Némethy Jánosról, a tengődi Tobak Lászlóról és az iregszemcsei Őri Lajosról, közös és honvéd gyalogezredek Tolna megyei népfelkelőiről érdeklődött K. Németh Géza olvasónk, akik mind Szamár-szigeten haltak meg. Köztük olyan is volt, aki jóval az óriási veszteségeket okozó 1916-os kolerajárvány után: 1918-ban! Tehát évekkel azt követően, hogy állítólag a teljes túlélőcsoporthoz áthajózták franciaországi lágerekbe. Onnan pedig a további túléléssel nem kecsegtető idegenlégióba zsuppoltak sokakat... Rendelkezésre álló dokumentumainkban többeket megtaláltunk, és pontosítani vagy megerősíteni tudtuk K. Németh úr adatait, aki eredetileg nyomtalanul eltűnt dédapjáról kért híreket. Sajnos róla egyelőre mindhiába, nevét egyik listánk sem tartalmazza.

Hogy a veszteséglistákat a leghitelesebb helyen böngésszük, ekkoriban utaztunk el az osztrák fővárosba, és a bécsi hadilevéltár (Kriegsarchiv) magyar delegátusainak segítségét kértük. Ők afféle közszolgáltatóként, minden külön díjazás nélkül keresnek adatokat bárki magyarországi érdeklődő számára, aki az első világháborúban elveszett felmenőiről szeretne többet megtudni. Szamár-sziget megdöbbenően szegényes dokumentációjának is Bécs a fellegvára, még ha csupán néhány soványka dossziéről van is szó. Így kihagyhatatlan nyomozati helyszín. Mint Kiss Gábor és Lenkefi Ferenc levéltárosoktól megtudtuk, évente pár százan keresik meg őket azzal a céllal, hogy felkutassák az eltűnt, bizonytalanul azonosítható helyszínen elesett, netán hadifogságban elpusztult rokonokat.

Lenkefi Ferenc kérésünkre megmutatta a nehéz acélajtók mögé rejtett hatalmas termeket, ahol először csak fuldoklik az edzetlen betolakodó a ventilált porszagban. A császári királyi, valamint a császári és királyi hadsereg XVI. századtól 1918-ig gyűjtött bőrkötéses főlíansaival, térképeivel, hősi halottainak listáival zsúfolt raktárak egyikében megálltunk, hogy próbát tegyünk. Néhány éve megrázó nyomra bukkantunk egy szlovéniai emlékhelyen. A javorcai kápolna falaira rögzített, municiósládák deszkáiba égetett „halottak könyvét” olvasgattuk, s megakadt a szemünk Ónodi Sz. János nevén, aki anyai felmenőink Ónodi Szűcs családnevét idézte. A bécsi hadilevéltár mélyén most megkértük Lenkefi Ferencet, hogy ezen a nyomon elindulva „szemléltesse”, megfeythető-e egy elesett baka személyazonossága néhány homályos információ alapján. A levéltáros először

kartotékdobozt fésült át, majd az onnan előhúzott tenyérnyi lap alapján magát a halotti feljegyzést tartalmazó jókora katonai nyilvántartó könyvet is. Szerencsénk volt. A kartotékon ennyi állt: „Onodi-Szücs Johann, Inf., IR. Nr. 46., 12. Komp., Ungarn, Csongrád, Hódmezővásárhely, 1886, tot (3./5 - 4./6. 1915)”. Tehát az 1886-ban született hódmezővásárhelyi férfi, a 46. közös gyalogezred katonája 1915 májusában-júniusában veszett oda. A könyv kiegészítő felvilágosítása, hogy a vásárhelyi földműves egészen pontosan június 2-án, az ison-zói Krn hegy elleni támadáskor vesztette életét, amit Karsai Ambrus és Nagypál János erősítettek meg tanúként.

Ez a keresés nem tartott néhány percnél tovább, és mint Lenkefi Ferenc elmondta, az ilyen jellegű kéréseknek mostanában már legalább hatvanszázalékos sikerrel tudnak eleget tenni. A Monarchia utódállamai közül egyébként csak mi vagyunk az osztrákokkal gyakorlatilag teljesen egyenjogú „tulajdonosai” a dualizmus kori iratanyagának. Cseheknek, románoknak, szerbeknek súlyos eurókat kell fizetniük minden kutatással eltöltött óráért.

Katonai jelentések, kapucinus barátok terepszemléjének pokoli sorai, vöröskeresztes keresés, egy cseh tiszt irkafüzetekbe vezetett kéziratos naplója, foglyok kísértetmenetéről tájékoztató telegramok, élők és holtak számára vonatkozó statisztikák – legalább hat nyelven sorjáztak a Kriegersarchiv, valamint a Bécs belvárosában található Haus-, Hof- und Staatsarchiv dokumentumai. Utóbbi helyen, az egykori birodalmi levéltárban Fazekas István delegátus segítette munkánkat. Többek között spanyol követi jelentéseket hozott elő a Monarchia legszebb éveit idéző, elegáns és hajmeresztő mélységekbe vesző raktárból. A hadilevéltárból ugyanakkor olyan olasz forrásokat is kihalászott Kiss Gábor, amelyek feltehetően nyomtalanul eltűntek volna, ha beszüntesztik őket a római hadilevéltár mára tökéletesen kifosztott Asinara-dossziéjába.

Amint az iratokat lapozgattuk, hirtelen megsárgult boríték pottyant ki az egyik jelentés alól, már a rajta lévő gemkapcsot is megette a rozsdá. Jól látszott, hogy az elmúlt évszázadban senki nem bolygatta ezeket a papírokat. Izgatottan téptük föl a borítékot: fél tucat fénykép esett ki belőle. A szardíniai fogság soha nem látott dokumentumai! Olasz katonai sátrak erdeje kezdetleges köfalak négy-szögében, körülöttük barázdált arcú, olasz egyenruhába bújtatott rab katonák álldigálnak. Másutt színes kövekből kirakott olasz címer, alatta a hadifoglyok hálálkodó, talján nyelvű felirata: „Olaszország a mi megmentőnk”. Végül maga a pokol: csontvázakon, hullákon,

kitekeredett végtagú haldoklókon emelkedő hatalmas szobor. Félkész állapotban.

Ősz Nemes György legfőbb asinarai alkotásának fényképe: a halálmars elveszett emlékműve!

„Nagyméltóságú Miniszter Úr! Egy Szerbiából Olaszországba hurcolt hadifogoly az Asinaraban (Isola Sardegna) lévő fogolytáborból küldött levelezőlapon panaszkodik, hogy élelmezésük olyan csekély mennyiségű, hogy az Albániában szenvedett éhség után nem tudják magukat összeszedni” – olvastuk a Hadifoglyokat Gyámolító Bizottság 1916-os levelét, amelyet báró Krobatin Sándor „cs. és kir. közös hadügyminiszternek” címeztek. Magyar nyelvű jelentés talán csak két-három oldalnyi található a bécsi hadilevéltárban, Budapesten még ennyi sem! Itthon nemcsak a veszteséglisták, nemcsak a fogolyalkotások, de a két háború között módszeresen összegyűjtött hadifogoly-dokumentáció is nyomtalanul eltűnt. Nincs, aki megmondhatná, mi lett ennek az anyagnak a sorsa.

Míntha Szamár-sziget a tenger fenekére süllyedt volna!

A láger osztrák-magyar halottainak hozzátartozói jóformán semmit nem tudhattak meg a halál körülményeiről és a végső nyughely pontos helyzetéről. Arról pedig még kevesebbet, hogy a szerencsétlenek az első világháború egyik legtragikusabb eseményláncának váltak áldozatává. A védekezés és a megdicsőülés szemernyi esélye nélkül. Amúgy sem volt szokás – s ma sem az – a hadifogoly áldozatokat ugyanolyan „értékű” hősi halottként kezelni, mint a harc közben eltűnt katonákat. Kimondva-kimondatlanul társadalmi szégyen, a gyávaság vádja övezte azokat, akik reménytelen helyzetükben megadták magukat, akiket egyszerűen ottfeljtettek visszavonuláskor, és akiket aztán a hadviselő felek sokszor kontinensnyi távolságokon át tereltek táborról táborra, szolgáltatnak ki éhezésnek, járványoknak, polgárháborúknak, áruló nemzetiségi légiók önkényeskedésének. Fittyet hányva a századelőn körülményesen kialakult nemzetközi egyezményekre. „Beszéd van toborzáskor. beálláskor. felruházáskor. kiképzéskor. beosztáskor. menetelakuláskor. kimenetkor. pedig ez is csak olyan hatású, mint volna az a beszéd, amit üdvözlésül egy hadifogságból hazatérő proletárcsoportnak mondana a hatóság és a hozzátartozók képviselője.” Ha lehántjuk a Tanácsköztársaság szóhasználatát, tökéletesen értelmezhető az a keserűség, amely az 1919. június 1-jei Az Olasz Hadifogoly című újság hasábjairól süt. Ez a lap

Bottlik Tibor kerámiaplakettje az asinarai kényszermunkáról

hónapokig közölt híreket, ostromozta a honi hatóságokat, publikálta hazatérőben lévő foglyok névsorát, szemtanúk beszámolóját lágerekről. A világháború befejezését követően ugyanis igény mutatkozott a „fogolyszabadító” mozgalomra. Hiszen az olaszok sem vitézkedtek abban, hogy csak úgy hazabocsájtás a lerongyolódott rabtömegeket. Az oroszokról már nem is beszélve...

„[...] a semmittevés, az egymás nyakán kinövés, az egyedüllét soha ki nem elégíthető vágya [...], a megalázások, aggodalom az otthonért [...], a várás, a bizonytalanság együtt beteggé tették a lelkünk [...]. A mész- és szappanevés, dohányléivás, ecet- és citrom túlfogyasztás, a lábak kalapácsolása, hónapokig elkötése [...], erőltetett hűlés fenntartása, malária átvétele, napi vesevérzést igazoló tűszúrás [...], sükettség, bolondság, szökés, öngyilkossági kísérlet és öngyilkosság mind jók voltak a fogságból való bármilyen módon történő szabadulásra” sorolja a kétségbeesés technikáit Pólya Antal a fenti lapban. Volt, ahol működtek ezek az önpusztító cselek, és volt, ahol a kálvária nem szakadhatott meg ilyen nyilvánvaló ügyeskedéssel. Asinara inkább efféle hely lehetett. De akár ottmaradt, akár hazatért nagy keservesen a hadifogoly, a magánemlékezeten kívül nem volt számára hely.

„Talán jön egy új Jókai Mór, aki megírja a magyar hadifoglyok életét...”

A mai tollak ridegebbek, hogy megérinthetnék azt a bűbájt és nyomort, regényességet és köznapi, szinte állati nyomorúságot, amelyet csaknem egy millió magyar ember élt át Szibériában, Szerbiában, Romániában és a világ minden tájain. Egy új Jókainak kell jönnie, aki ötven esztendeig majd mindig csak erről a korszakról írjon; aki könyvtári könyvben mulattassa el az utánunk következőket fantáziával és a valósággal, amelynek napjainkban két-három sort szentelnek az új-ságok” – reménykedett Krúdy Gyula A hadifogolyhoz című írásában 1920-ban. Az új Jókai azonban késlekedett. A második világháború után pedig szóhoz sem juthatott volna. Ha megszületik, akkor sem.

„Várunk tégedet. Szenvedéseidet összegyűjtöd és hazahozod és mesélsz és beszélsz majd. Csönd lesz az országban, mindenki titeket hallgat. És mindent felírnak rólatok »vaspennával és ónnal a sziklafalba« – ahogy a bibliában mondódik a Jób könyvében” – bizakodott Szép Ernő is 1916-ban Az Est hasábjain. Ám e jóslat sem vált be. „A lázázta megsebzett szétdarabolt ország fájdalmasan üvöltött kínjában s a magyar hadifogoly csöndesen lehajtotta fejét e roppant fájdalom előtt. Nem szólt, vagy csak kicsiny körben, a tűzhely mellett, a fehér asztalnál... Ha ugyan a sors össze nem döntötte a tűzhelyét, el nem septe asztalát...” – adta maga revízióját Szép Ernő 1930-ban.

Mindez hatványozottan igaz volt Szamár-sziget túlélőire és holtjaira. Szellemkatonává vált az is, aki végül hazatért. „[...] ha egyáltalán elismeréssel kíván a nemzet adózni bármiért s bárkinek is, akkor hősi halottjai, rokkantjai mellett részesítse nyílt, őszinte, megérdemelt tiszteletben, méltánylásban azokat is, akik a titáni küzdelemben saját hibájukon kívül hadifoglyokként az ellenség kezébe kerültek s éveken át a hontalanság keserves gyötrelmeit szenvedték végig” – szólította föl a magyar társadalmat Faragó László volt hadifogoly tiszt 1935-ben, a halálmars huszadik évfordulóján.

A nagy háború fogolytáborai bezárásuk után is gőzerővel működtek. Láthatatlanul és kitapinthatatlanul, mégis gyilkos hatékonysággal.

o

Összegyűjtés. Elkülönítés. Kiiktatás. A XX. századi lágertörténelem szikár alapszavai, elmondhatatlan szenvedés áll mögöttük. Belevésődtek az asinarai magyar katonák fejébe is. Életük végéig, azaz alig néhány hétre. Sokuknak ennyi adatott meg a „partraszállást” követően.

Szamár-szigeti „lakosztály” félig a föld alatt

Jóllehet az olasz álláspont szerint az első világháború egyik legnagyobb humanitárius mentőakciója volt a tengeri híd Albánia és Szardínia között. Segítségével tízezreket mentettek meg a biztos pusztulástól. Tény, ha még néhány napig ott toporognak az albániai kikötőkben és mocsarakban a k. u. k. fogoly katonák, a tízezrekből még hírmondó sem marad. Tény az is, hogy az olaszok megtették minden tőlük telhetőt: felruházták, elfogadható hajlékkal látták el a Szamár-szigetre deportált embereket, s egy idő után már ciszterna-hajókkal szállították a vizet. Más kérdés, hogy amolyan „olaszos” szervezéssel azt is elérték, hogy a halálhajókon érkezők közül további ezrek pusztuljanak el kínok között. Josef Šrámek cseh katona arról panaszkodik, hogy 1916 tavaszán – amikor a járvány már rég lecsengett – kaptak csak vakcinát a kolera ellen. „Most, amikor már mindnyájan a temetőfal mögött vagyunk” – dühöng naplójában.

Szőllősy Aladár hadnagy sem szépíti fogolynaplójában, hogy az osztrák–magyar orvosok véleménye lesújtó volt az olaszokról. Olyannyira, hogy a szerbek bánásmódját az olaszoké fölé helyezték! Weisz Zsigmond segédorvos odáig ment, hogy a Cala Reale-i

kápolnaszentelés során elpanaszolta a sassari püspöknek, mekkora felelősség terheli Itáliát a rettenetes arányú fogolyhalálozásért.

Cáfolhatatlan az is, hogy „az olaszok a bántalmazás szakértői – 10-15 napig tartanak fogva egy falat kenyeret sem adva” – mint Šrámek írja. Mindezt megerősítik olasz visszaemlékezők is. Giuseppe Agnelli katonai biztos, akit a mentőakció támogatására küldtek ki, homlokegyenest eltérő képet fest az asinarai állapotokról, mint Ferrari parancsnok. Amikor 1919-ben publikálni akarták tanúvallomását, csak cenzúrázva tehették meg. Szerinte az olasz örök könyörtelenül jártak el, és a furkósbót volt számukra az egyetlen szótár, amely révén a foglyokkal érintkeztek. Agnelli százados a bestiális erőszak szakadatlanul ismétlődő jeleneiről számol be: az őrség, hogy erejét demonstrálja, gyakran püfölte a félig éhen halt, ellátmányt kolduló „szerencsétlen ördögöket”. A visszaélésekről tett jelentések is rejtélyes módon tűntek el a római hadilevéltárból. Mindhiába: ma már nem kozmetikázható az a tény, hogy a paradicsomi szigetet egyetlen hatalmas koncentrációs táborra formálta az itáliai katonaság.

„Mi a tábor? Sebtében és gyatrán felszerelt, a külvilágtól szinte mindig hermetikusan elzárt terület, ahová tömegesen gyűjtenek össze veszélyesnek vagy kártékornak feltételezett egyéneket vagy embercsoportokat, mostoha körülmények között és tökéletesen érzéketlenül elemi jogaik iránt. A tábor alapvető célja a kiiktatás [...]. A tábor lehetővé teszi, hogy [...] a társadalom testéből kimetsszen minden, politikailag, fajilag vagy társadalmilag gyanús, mi több, ténylegesen veszélyes személyt, például a hadköteles korban lévő férfiakat” – olvasható Joël Kotek és Pierre Rigoulot A táborok évszázada című könyvében. Lägermonográfiájukból megtudható az is, hogy a koncentrációs tábor, az embernek ez a nagyipari „kiiktató” leleménye már ereje teljében működött a XIX. századi Kubában, illetve Dél-Afrikában a búr háború idején. Az első tömegháború tömeghad-seregeinek tömegtáborait természetesen minden addigit fölülmúló hatékonysággal kellett volna megszervezni. Csakhogy ilyen fogolyseregekre senki és semmi nem lehetett fölkészülve. Hiszen a harctéri hullatömegekre sem számítottak...

Asinara kutatói nehezen szabadulnak attól a meggyőződésüktől, hogy az első világháborús lágerek – akár Olaszországban, akár Franciaország „fekete kolostoraiban”, akár Magyarországon, mondjuk a Vas megyei Ostffyasszonyfán vagy Esztergom-Kenyérmezőn – előképét, sőt kezelési útmutatóját adták annak, ami a náci haláltáborokban és a szovjet gulágon ért tökélyre. A névvel, születési hellyel,

nacionáléval rendelkező, halálában is azonosítható emberi élet iránti közöny vonta a legáthatolhatatlanabb drótkerítést e táborok köré. És a személyiség, a lélek, illetve a kiszolgáltatottak tömeges pusztulása miatti meglelégedettség.

– Nincs esély azonosítani a hadifogolytáborokban odavesztett embereket – jelentette ki Bonhardt Attila ezredes, a budapesti Hadtörténelmi Levéltár és Irrattár igazgatója, akinek kutatási területe az első háború hadifogolyvilága. Az ezredes megerősítette, Szamár-sziget magyar rabjainak emlékezete sajnálatos módon kiveszett a honi közemlékezetből. Úgy véli, 1945 után a második világháború traumája hosszú időre háttérbe szorította az első világháború iránti érdeklődést. Csak az 1990-es évektől fordult a leszármazottak figyelme a nagy háborúban harcoló és ottvesztett nagyapák, dédapák felé. Az eltelt idő alatt – gondozás hiányában – a hősi és hadifogoly-temetők nagy része elenyészett. A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézetének többek között a szicíliai Vittoriával van kapcsolata, ott múzeumot is berendeztek a magyar hadifoglyok emlékére, akik közül nyolcvanán veszttek oda. Asinarával hazánk még nem épített ki hivatalos összeköttetést – annak ellenére, hogy ott ezrek tűnhettek el névtelenül.

Mint Bonhardt Attilától megtudtuk, Olaszországból a háború után összesen 95 ezren tértek haza a mai Magyarországra, a fogságban meghaltak száma ismeretlen. Homály fedi a legnagyobb fogolytemető, Oroszország halottait is. A „mintegy” 1 700 ezer orosz fogságba esett osztrák–magyar katona közül 680 ezren tértek vissza 1918 októberéig a breszt-litovszki béke alapján. 1919 és 1922 között további 120 ezer főnek adatott meg ez a lehetőség. A legtöbbjük balti kikötőkből vagy Vlagyivosztokból érkezett hajón; 21 ezren pedig a szovjet–lengyel frontvonalak között vándorolva, gyalog indultak útnak. Számukra Lengyelországban hoztak létre gyűjtőtáborot, hogy megkönnyítsék hazaszállításukat.

Ezt a helyet Oświęcimnek hívták. Később meg Auschwitznak ejtették.

Valóban beláthatatlan, honnan hová ível Szamár-sziget története.

Luca Gorgolini bolognai történészprofesszornak egy carpegnai temetőben ütött szöveget a fejébe, hogy néhány sír nincs a helyén. Meglátta a falnál két 1919-ben elhunyt magyar, arrébb pedig egy osztrák katona sírját. Valószínűleg mindhárman a spanyolnátha áldozatai

voltak. Ezek a hadifoglyok Carpegna erődítésén dolgoztak az első világháborúban, és otthon feltehetően ma is eltűntként tartják nyilván őket a családtagok. A történész mindezt azért írja le Asinara nyomorultjai című könyvében – amely az első szakszerű olasz feldolgozása Szamár-sziget lágertörténetének, 2012-ben jelent meg! –, hogy érzékeltesse, miért támadt föl benne a kutatás ösztöne. Sok ezer ember veszett el ilyen-olyan temetők falánál, rosszabb esetben tömegsírok mélyén. Gorgolini ugyancsak naplónak, leveleknek, orvosi leleteknek, a túlélők, az albániai olasz expedíciós erők, az őrség tanúvallomásainak a segítségével igyekezett rekonstruálni az eseménysort.

Megkerestük őt, hogy kifaggassuk az olasz nézőpontról. Hangsúlyozta, az első világháború egyik legdrámaibb történetének tartja az asinarai odisszeát. Ez volt Itália egyik legnagyobb fogolytábor, amelyről van némi általános tudomása az utókornak, mégsem tárták föl sohasem, mi történt a szigeten valójában. Ferrari parancsnok önmentegető könyve biztosan nem ezt az utat járta. Luca Gorgolini szerint a rossz lelkiismeret lehet az oka annak, hogy Szamár-sziget rémtörténetét agyonhallgatták. Kutatásai szerint 2400 magyar katona volt a túlélők között. Állapotukról Schatz Róbert számolt be, a sassari örültekházába zárt bajtársakról jegyzett föl adatokat. A bolognai professzor hozzájutott a comói elmeegógyintézet történelmi levéltárának dokumentumaihoz is, amelyek a hazaküldésük előtt kezelt hadifoglyok állapotát írják le.

Nem mindennapi olvasmányok.

A kartonok szerint például Istrián Oláh (feltehetően Oláh István), az alig több, mint húszéves magyar elmeegengesség miatt került be. „Azt mondta, gondolatai mindig az otthoni családtagok körül járnak.” Boda Károlyt 1918 márciusában vitték a sassari intézménybe. Tizenkét hónappal később „gyógyultként” elbocsájtották. Orvosainak hipotézise az volt, hogy az ő elmebaját a „fegyelmezetlensége” miatt rárótt büntetések okozták, amelyekben szünet nélkül részesült. Szabó Béla a tárgyilagos kórisme szerint nem tudott szabadulni a kényszerképzet-től, hogy a szerbek még most is az életére törnek.

Szamár-sziget magyar históriáját csak érzékeltették, de nem foglalták össze a „bolondkartonok”. A két háború között megjelentetett Szöllősy-naplón és Faragó László könyvén meg Schatz doktor leírásán kívül jóformán semmilyen személyes dokumentum nem állt rendelkezésünkre.

Ismét az olvasók lendítették tovább megfeneklett kutatásunkat.

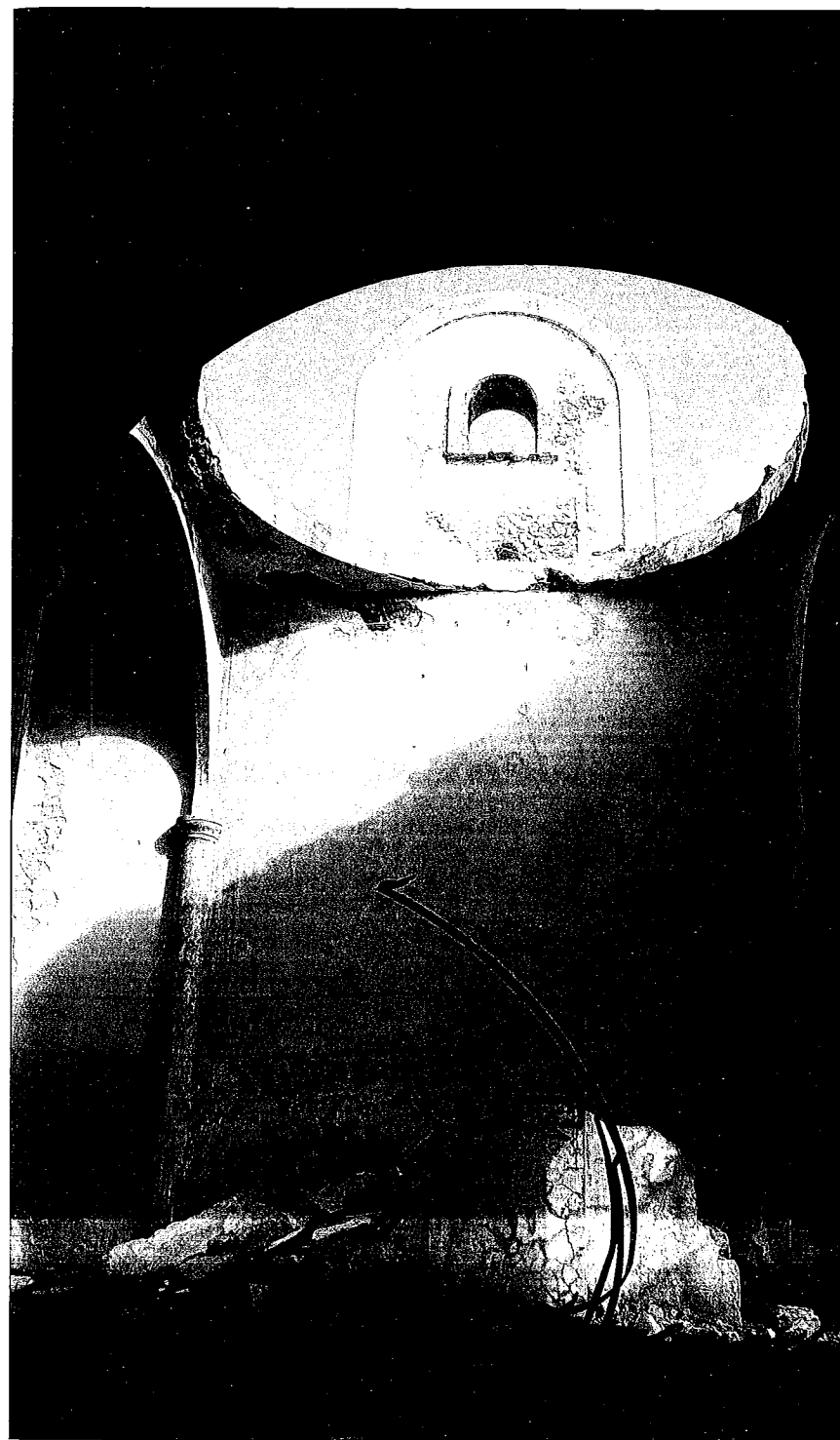
Teschmayer Gáborral ülünk egy pesti kávéház asztalánál. Szálfa-termetű, arisztokratikus arcú katonatiszt kadétiskolai tablóképe kerül elő, meg a naplók két vastos dossziéja. Teschmayer úrtól – aki „civilben” a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Kormányhivatal főigazgatója – olyan olvasói levelet kaptunk felhívásunk nyomán, amelytől elállt a lélegzetünk. Hónapok óta keresve keresett, Szamár-szigettel, de főként a balkáni halálmarszal kapcsolatos dokumentumot ajánlott föl nyomozásunk javára. Szakraida István kézíratos naplójegyzeteinek néhány oldalát idézi ugyanis a Hadifogoly magyarok története című munka. Az idézetekből kiviláglik, hogy az egyik legjobb tollú és legjobb megfigyelő szemtanú emlékeiről van szó. Még hozzá nem tíz-husz esztendő „megszépítő” messzeségéből, hanem az események sodrában megörökítve! A szeszélyesen változó íráskép megrendítő erővel közvetíti a jegyzetkészítő soron lévő szenvedéseit és szenvedélyeit. Úgyhogy biztosak voltunk abban, hogy ez az értékes anyag is a többi asinarai magyar dokumentum sorsára jutott...

Száz év után azonban előkerült a családi archívumból!

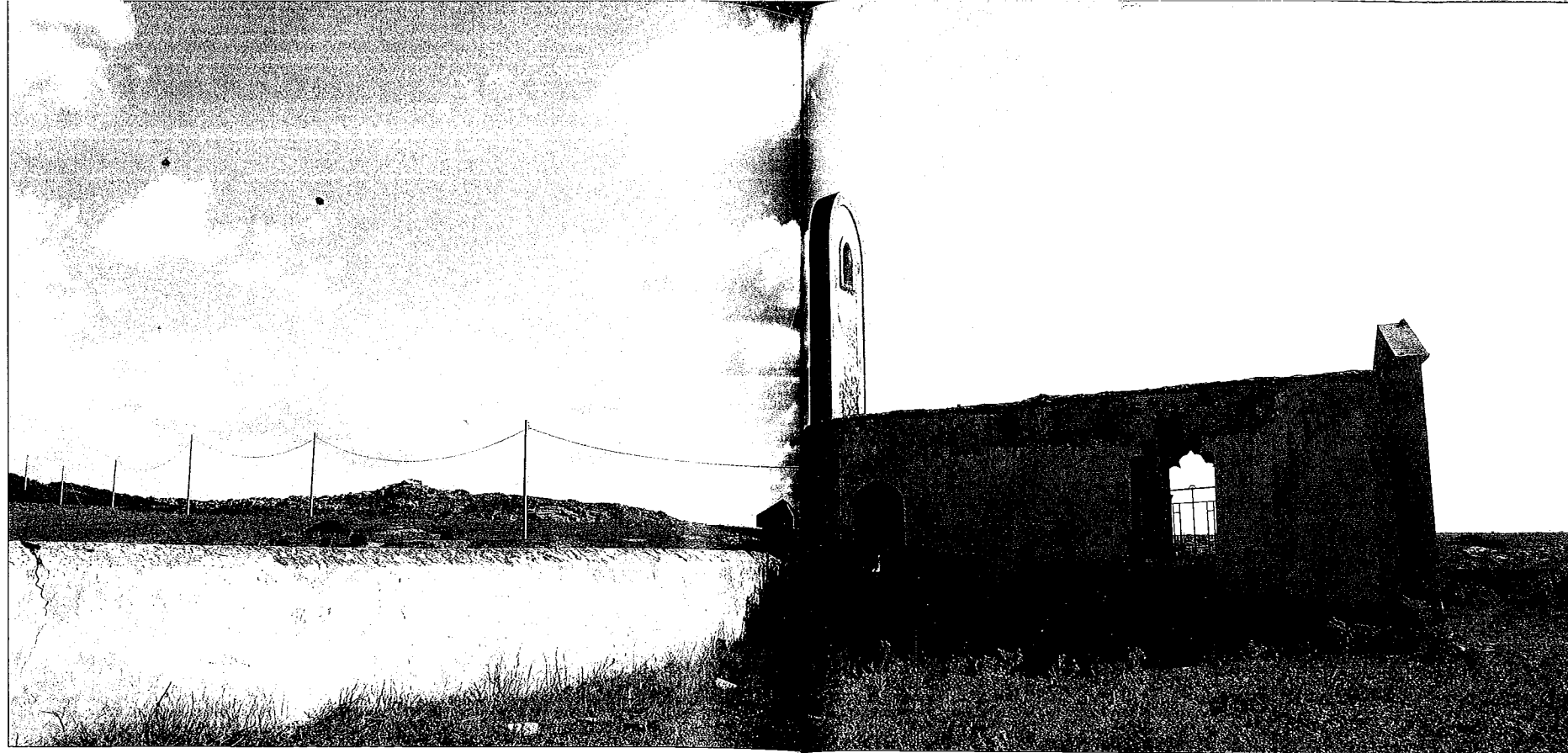
Hogy a tűzkeresztség harci vágyától hogyan jutott el Szakraida István hadnagy a fogolylét végső kétségbeeséséig, s ez a nyílt eszű, hadseregéhez és hazájához rendíthetetlenül hű fiatal tiszt miként érkezett el az összeomlás víziójáig, arról tanúskodnak fogolynaplói, amelyek kész fejlődésregények. Szakraida hadnagy a magyar tiszti fogolytáborban ébred rá hazaszeretetére és Ausztria meg Magyarországnak különbségére. Olyannyira, hogy szabadulása után szeretne átlépni a közös seregből a honvédségbe. Az embereket örületbe taszító, elviselhetetlen fogságot a fiatalember rendkívüli tartással viseli. Nem avatkozik bele a mindennapos veszekedésekbe, visszahúzódik, inkább nyelveket tanul, előadásokat hallgat. Miközben leplezetlenül csodálja azokat a tiszteket, akik virtusból ellenkeznek fogvatartóikkal. Megvetően ír szerb és olasz kínzóik gyávaságáról s a kiszolgáltatottakat sújtó megtorlásokról. A hadifogolylét legfőbb keservét is megfogalmazza: miközben 1914 óta légerekben penészednek, seregeik hadi sikereket érnek el.

A legnagyobb fájdalom, hogy nélkülük zajlik a világtörténelem. Szakraida István nem haza, hanem a frontra vágyik a fogságból...

Hogy az általános mozgósítás ingatag eufóriájától hogyan jutott el Marek János a szamár-szigeti poklon át a fogolylét letargiájáig, arról ad látteleket 1914 nyaratól 1920 májusáig vezetett naplója.

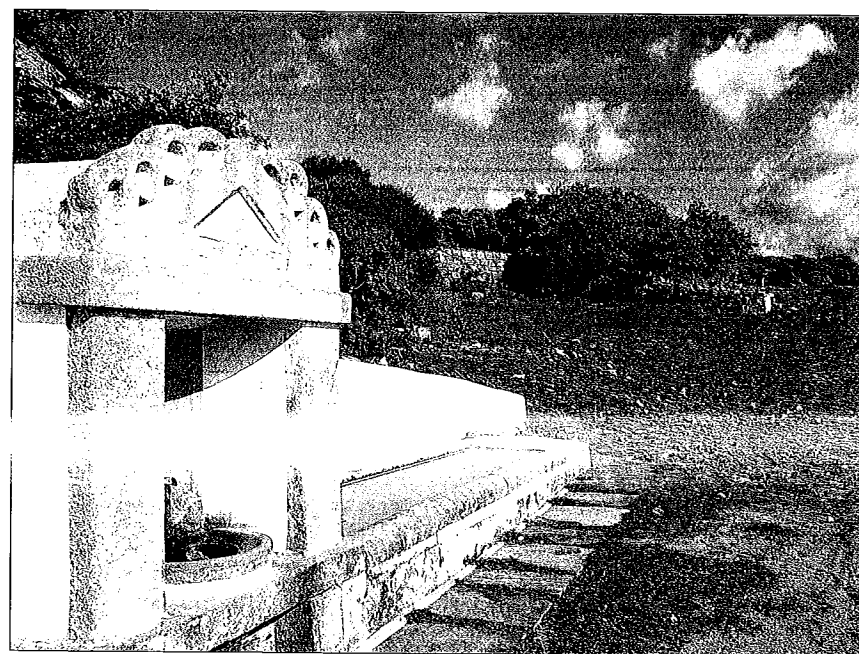
Szentély és boncterem romjai Fornellinél

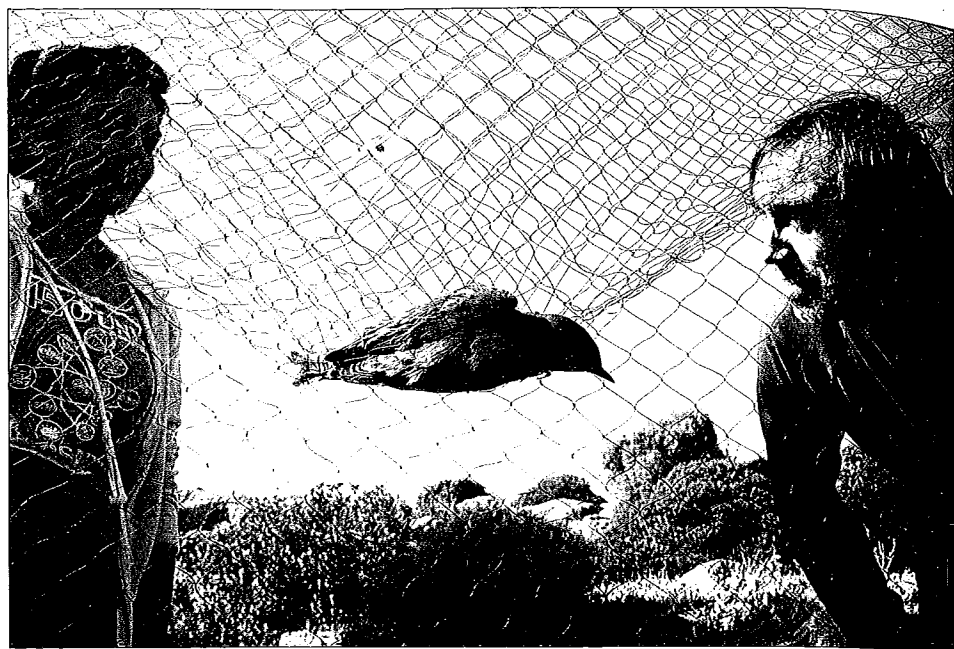
*A falak mögött
temették el
a kolerás
halottakat*

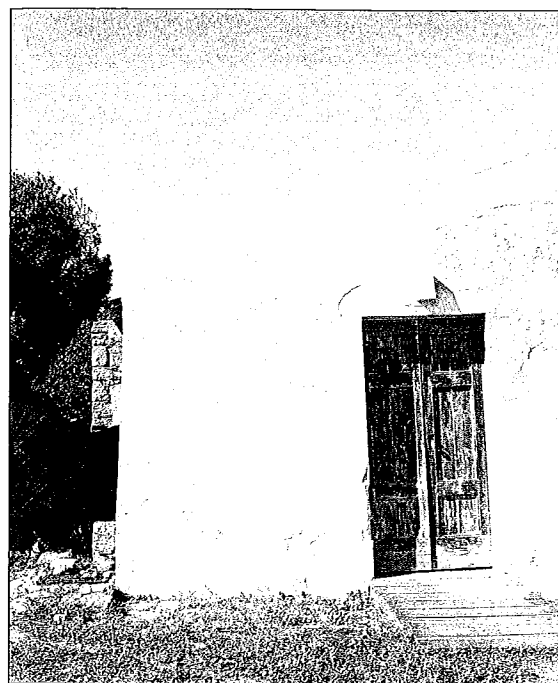
*Keleties
stílusú
ablak
a fornelli
kápolnában*

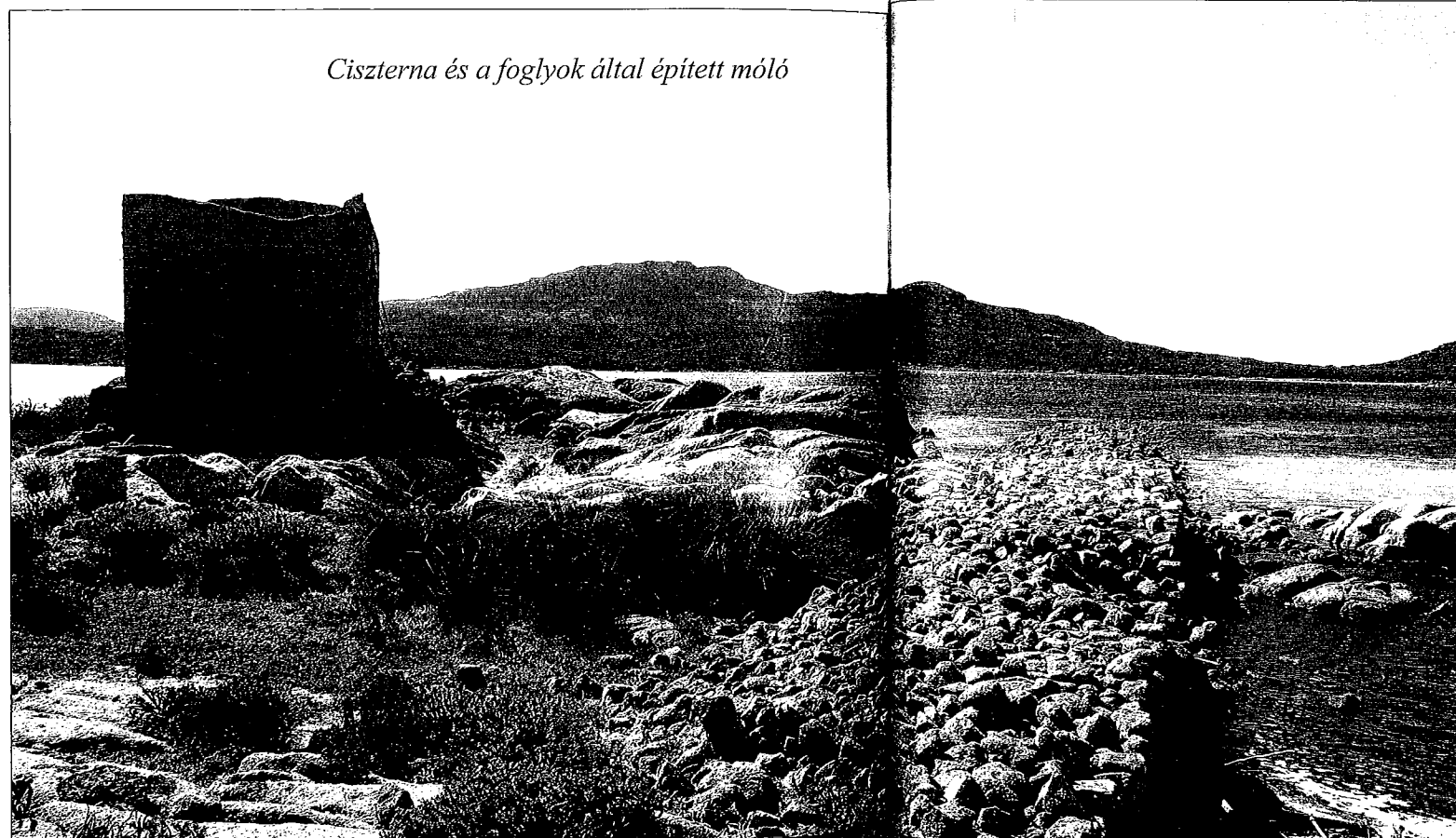
Ivókút a börtön közelében

Madármegfigyelő állomás Tumbarinóban. Pierpaolo Congiatu és munkatársa

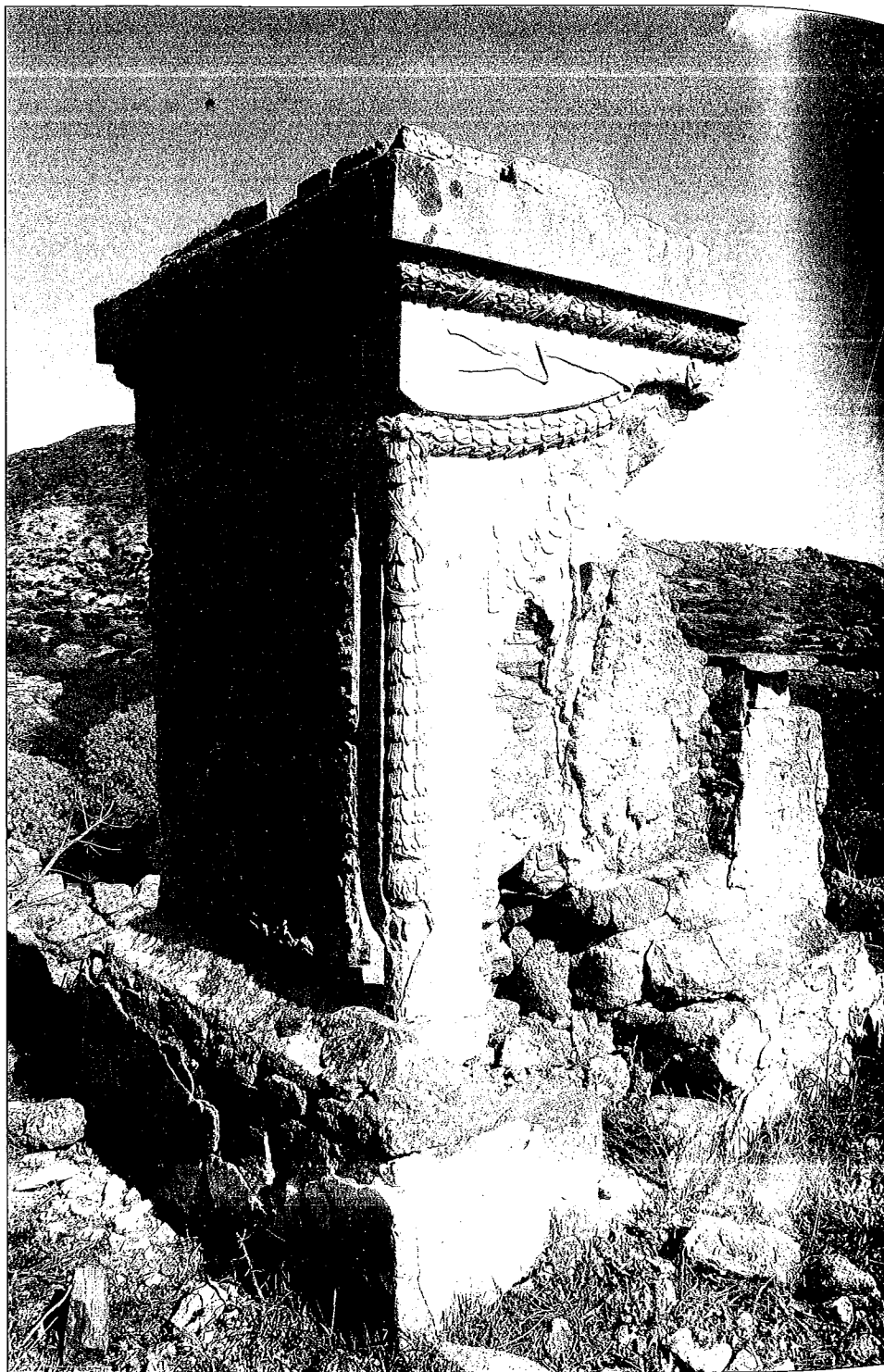
A pedofilok cellája

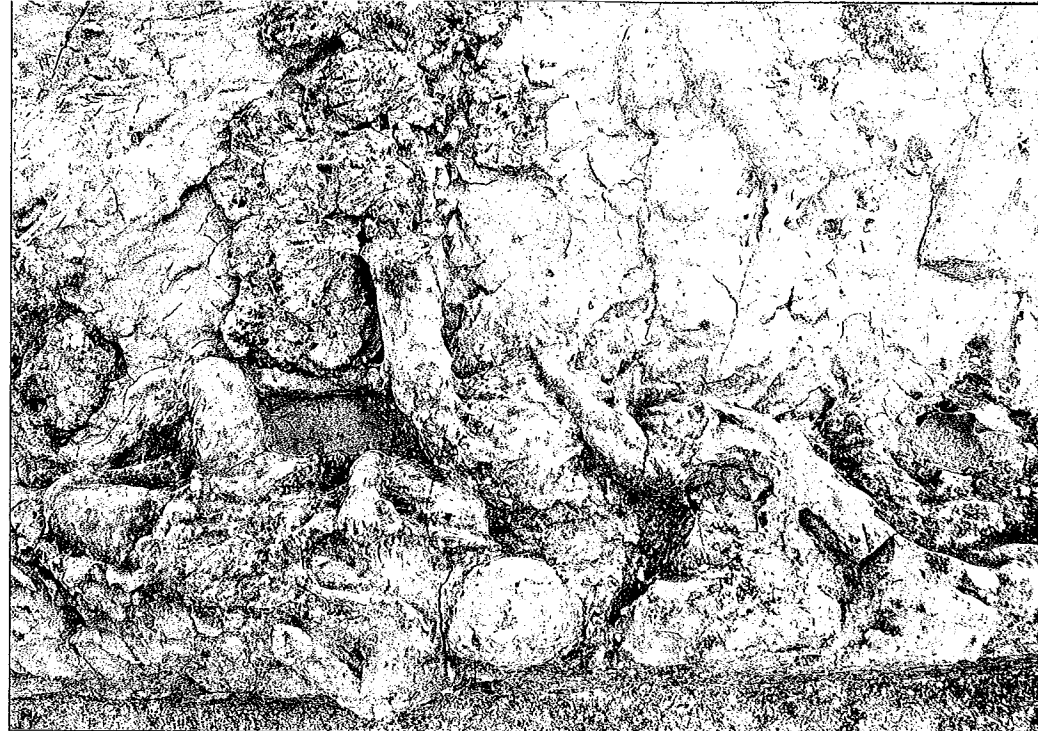
Ciszterna és a foglyok által épített móló

*A tumbarinói
kápolna
maradványa*

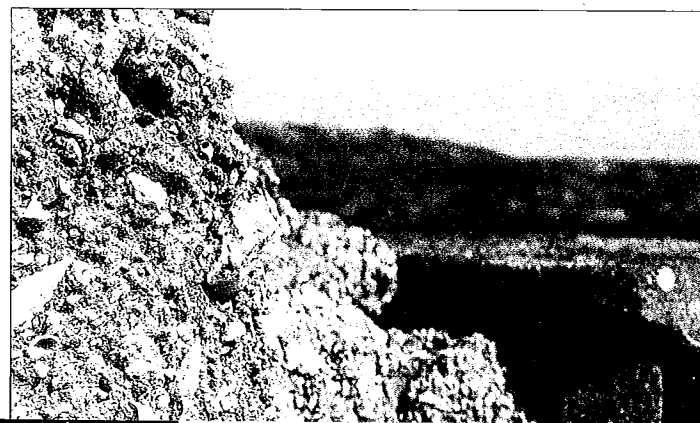

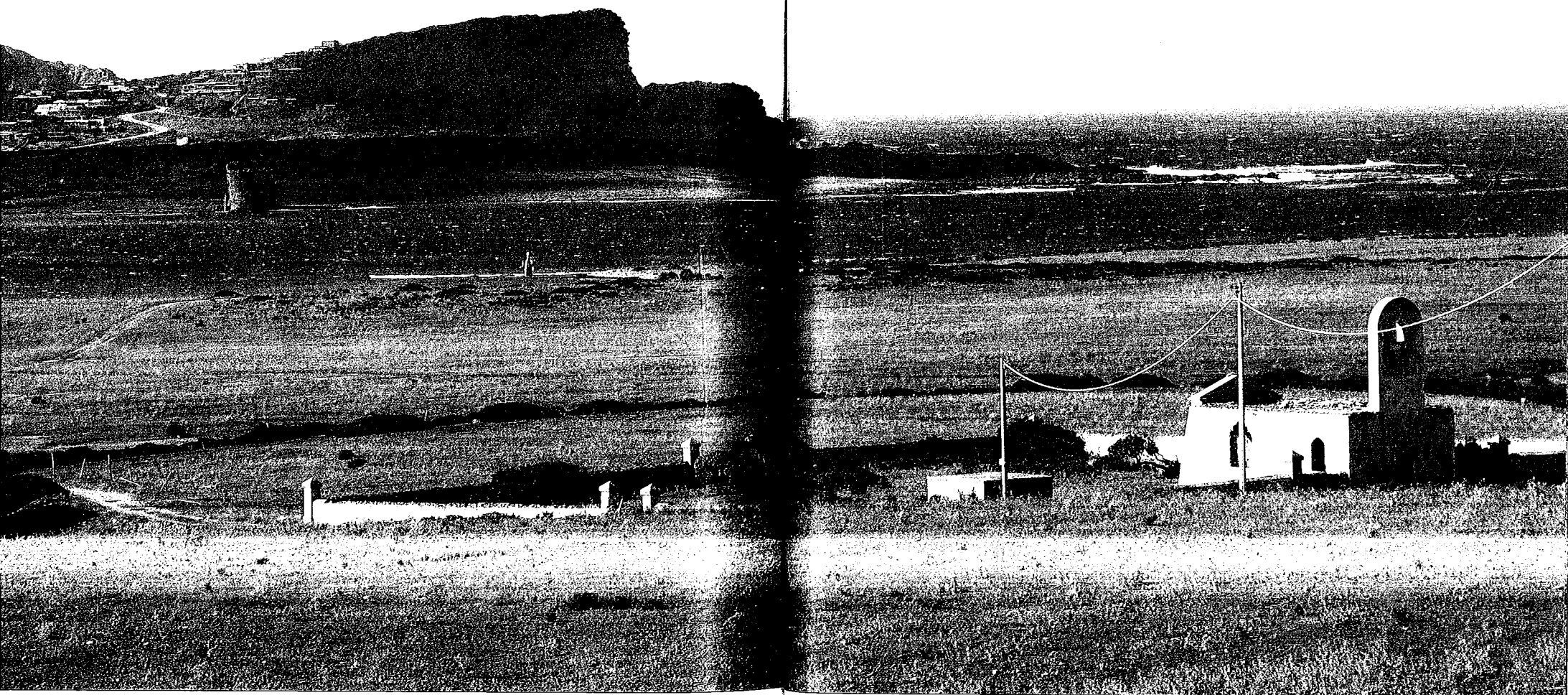
A halálmars romos emlékműve

*A dombormű
az albán
hegyvidék
borzalmait
ábrázolja
a kaszás
halállal*

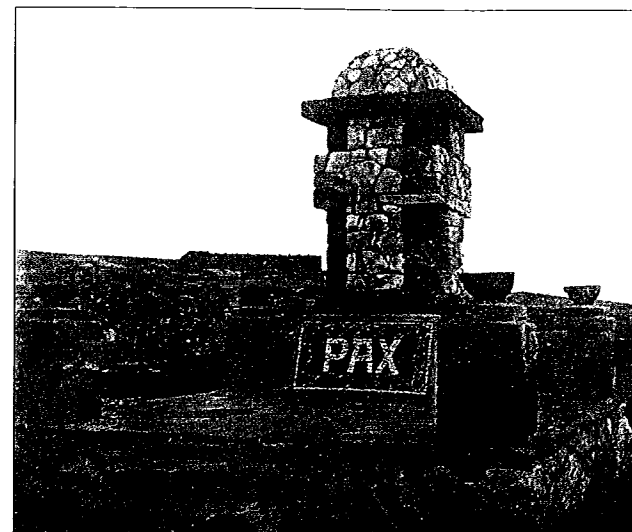
*Sóder helyett
kagylókkal
szilárdították meg
a kötőanyagot*

Fornelli, a sírba szálló tábor; a túloldalon Stintino üdülőövezete

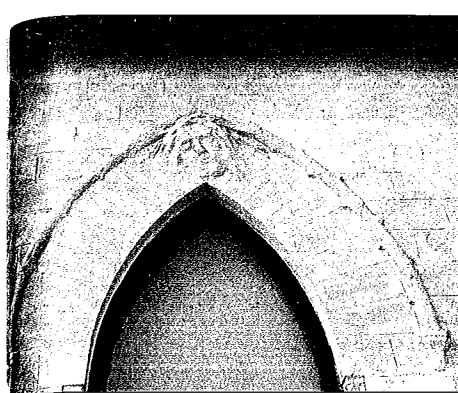
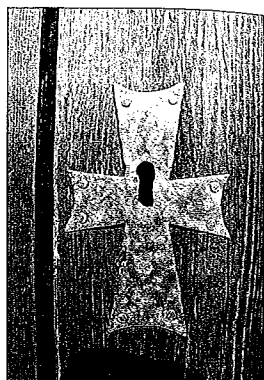
Ferrari parancsnok emlékműve Strettiben Árpád János szignójával

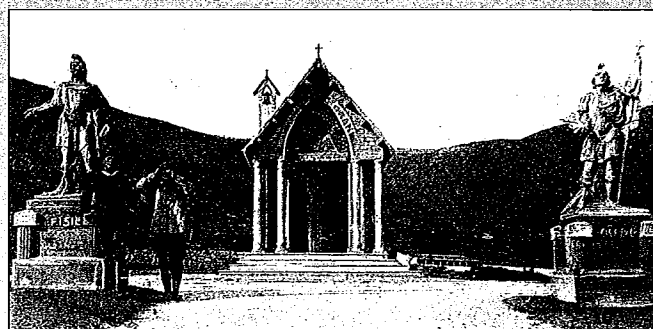
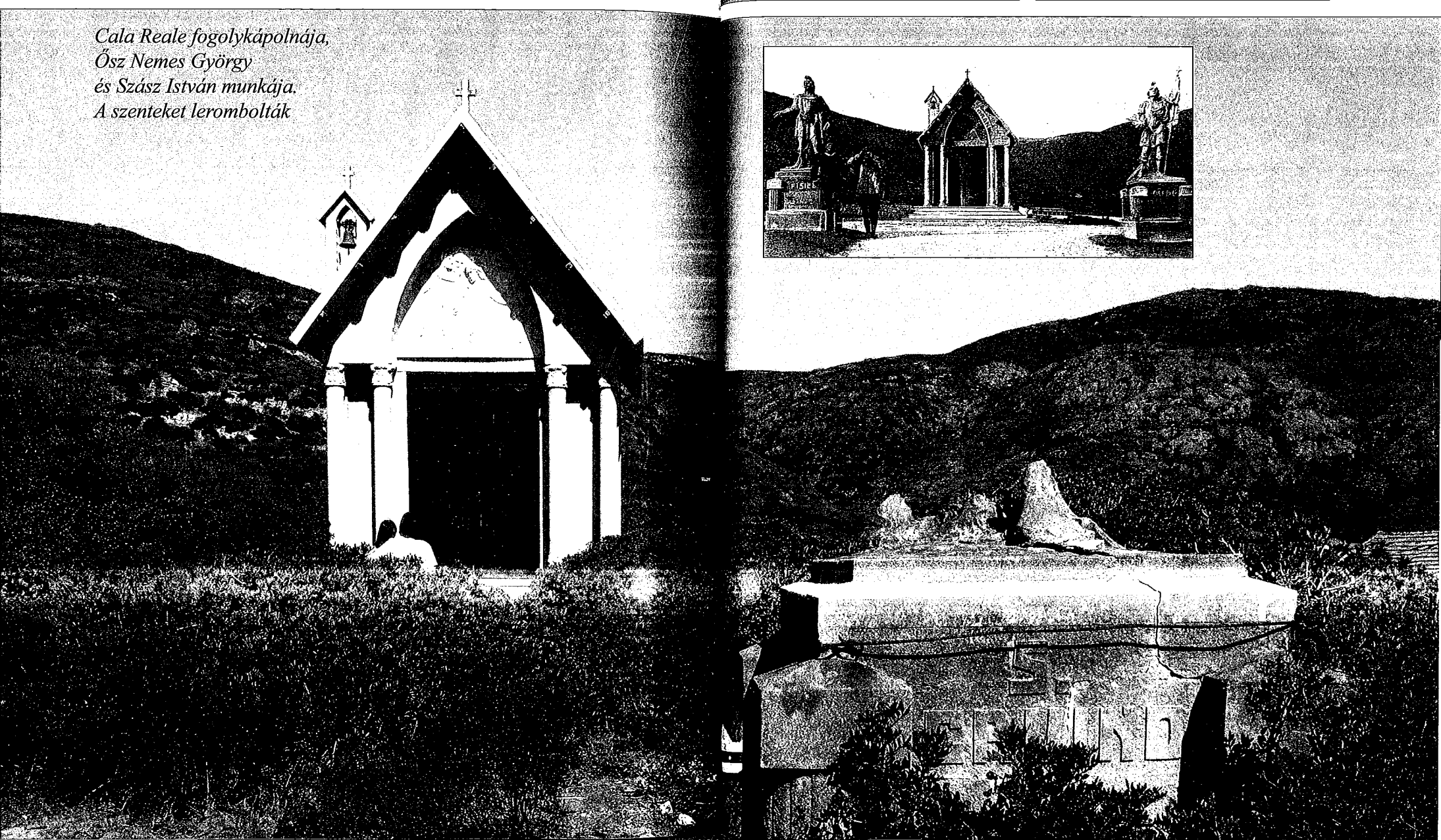
*Stretti
temetőjét
a magyar
Langfajt Antal
tervei alapján
építették*

*Petrei Emese
és Congiatu
igazgató
a tömegsíroknál*

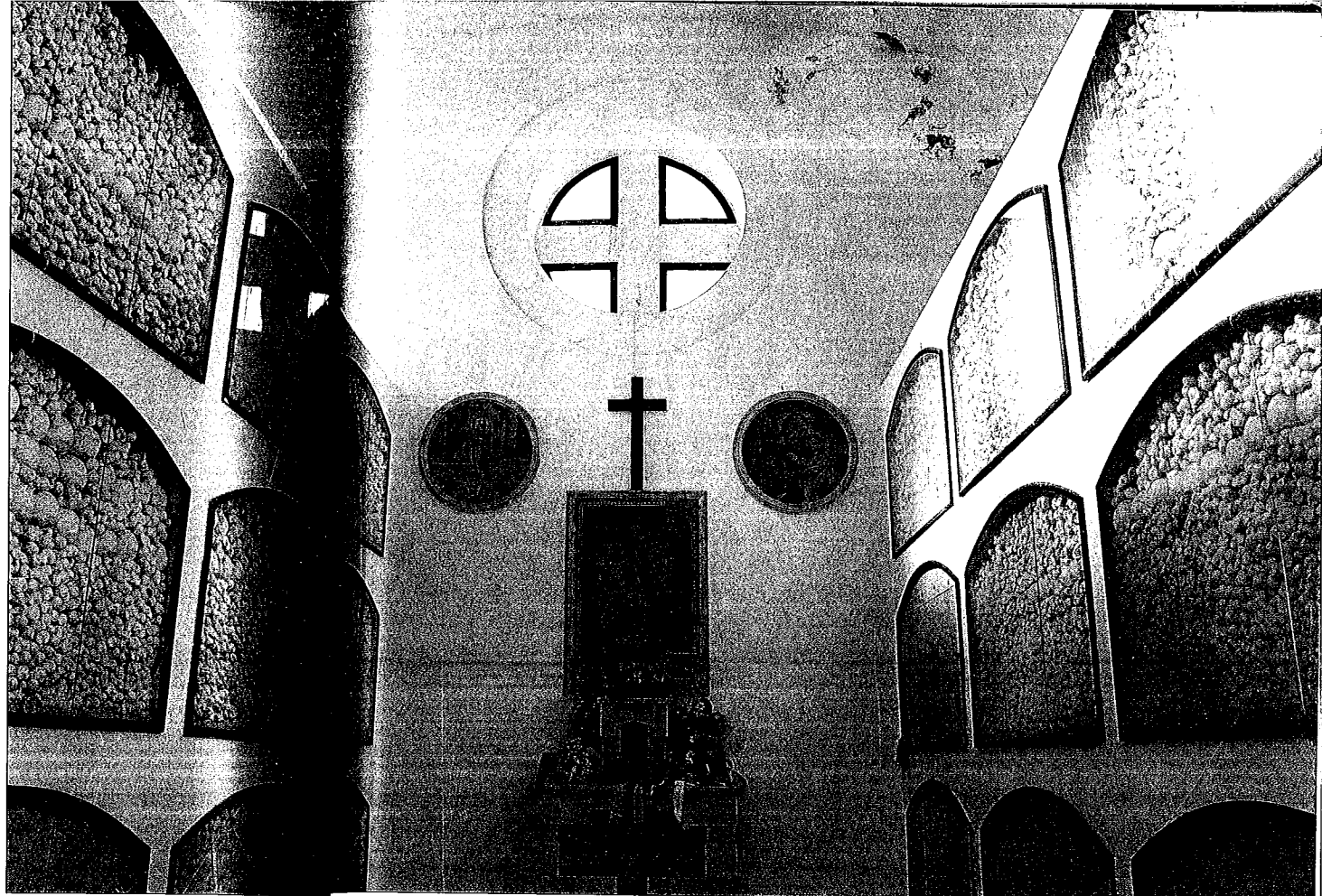

*Cala Reale fogolykápolnája,
Ósz Nemes György
és Szász István munkája.
A szenteket lerombolták*

*A hosszú utazás szoborcsoport
félkész állapotban*

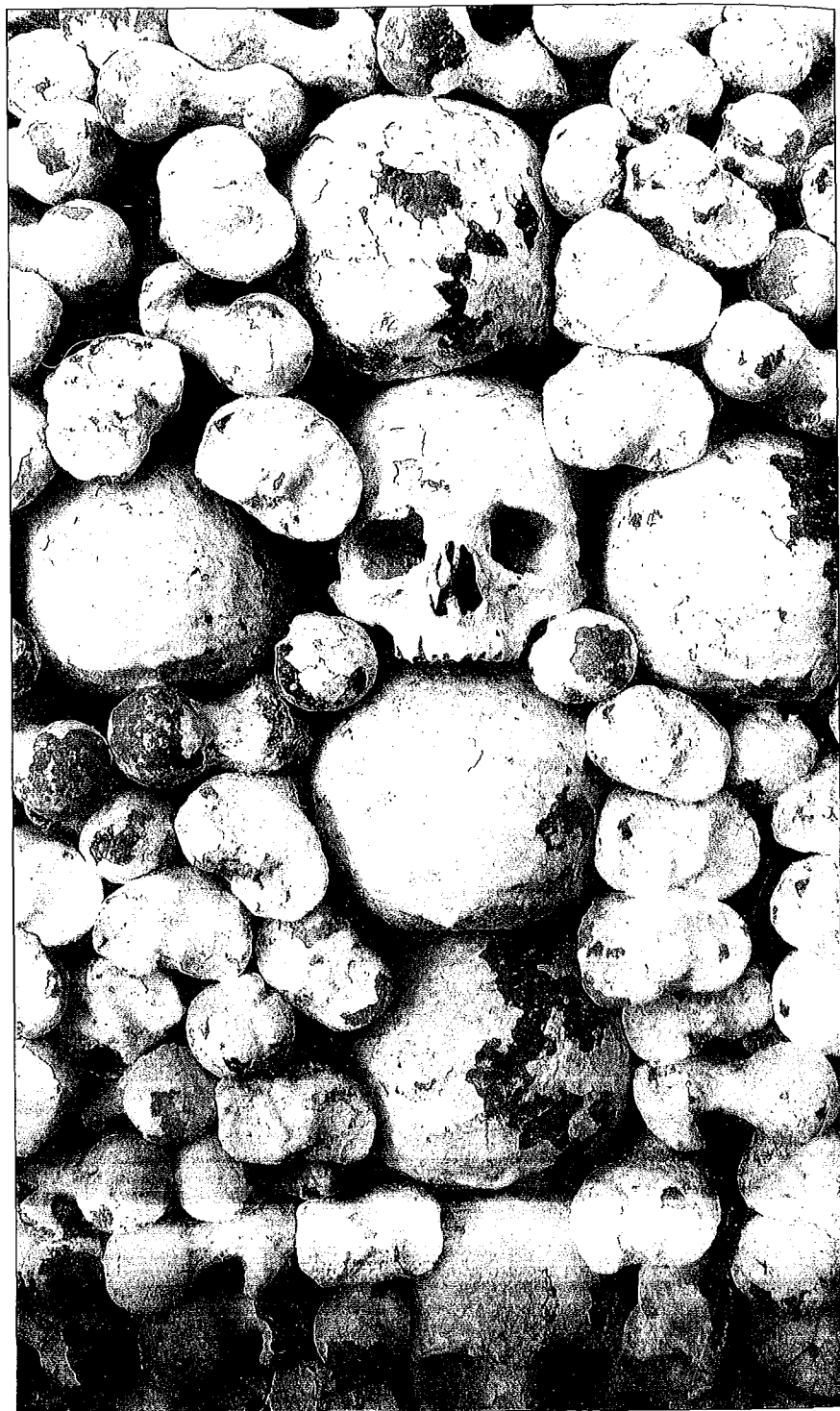

*A csontkamrában legalább hétezer osztrák–magyar katona
maradványai*

„Ossario beach”

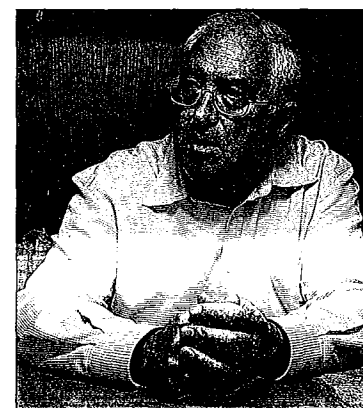
„Szép álmokat, a dagály majd hírt hoz távoli szülőföldetekről”

„A XX. század elején, amikor anyai nagyapám beutazta fél Európát, az utazás még nem volt olyan nagy divat, mint manapság. [...] Fél évet töltött a Földközi-tenger eme parányi, ám varázslatos szigetén, ahonnan Franciaországba és Svájcba utazott tovább, végül Ausztrián keresztül tért haza. Hat évig tartó utazása egyik szépséghibája, hogy nem egyéni, hanem társas út volt, vagyis nem jöhetett-mehetett kedve szerint, valamint hogy nyolcvanezer útitársa közül mintegy hatvanezren elhullottak mellőle” – Száraz Miklós György így emlékezik meg kántortanító nagyapjáról a Magyar Hírlap hasábjain. Az író önzetlenül rendelkezésünkre bocsájtotta Asinara egyik legértékesebb magyar nyelvű dokumentumát, amely a maga balladaián tömör modorában jegyzi le a halálmarsot s mindazt, ami utána következett. Ha nem lenne elcsépelet, azt is mondhatnánk, Marek János hamisítatlan švejki figura annak humorával, talpraesettséggel és bölcs túlélőképességével, ám jóval keményebb kiadásban. Feljegyzéseiben szavak, tömondatok szikráznak egymáson, minden körmondatnál jobban érzékeltetik Marek hosszú utazásának drámáit.

Sorra támadtak fel a szemtanúk!

Müller Ignác, Blaha Ignác, Békesi Sándor, Beles József, Tóth Johann, Vajó József, Somogyi Mihály, Pék Ádám... – idősebb női hang sorolja a neveket csaknem tíz percen keresztül. Tibai György fogolykendője után kaptuk a DVD-t Olaszországból, Dél-Tirolból, attól az úriembertől, aki fejébe vette, hogy nevet fog adni a névteleneknek.

Ha nincs Giovanni Terranova elszántsága és tisztessége, még ma sem beszélünk Szamár-szigetről. Ha nincs Pierpaolo Congiati asinara parkigazgató és Lőrinczi László erdélyi író, úgy kalandozzuk be a sziget öbleit és történetét, mint ha alagútrendszerben téblábolnánk, amelyben lekapcsolták a világítást. Congiatutól megkaptuk Terranova e-mail címét. Lőrinczi László eszéitől pedig annak bizonyosságát, hogy ő a mi emberünk.

Giovanni Terranova

„El sem tudja képzelni, mekkora örömmel olvastam az Ön levelét! olvastam a cikkét is az interneten, ami viszont elég nehéz volt számomra a rossz minőségű webfordító miatt. Ha tudná, hányszor próbáltam elindítani együttműködést Magyarországgal az önök magyar foglyainak történetével kapcsolatban – és íme, megtaláltam! Mindig szeretettel emlékszem magyar barátomra, Lőrinczi Lászlóra, aki velem együtt szenvedéllyel és hazafisággal tanulmányozta történetüket, és akinek átadtam az Asinarán meghalt foglyok névsorát. [...] Most elárasztanak a gondolatok, mindenről, amit mondhatnék Önnek, és amiket mondani szeretnék személyesen, vagy amiket kérdezhetnék Öntől, hogy megerősítsék az én történetemet (kiváltképpen Georg Nemessről, Arpadról, Istvan Szaszról, Robert Schatzról, aki írt egy könyvet, amelyet nem tudok megszerezni)” – írta Giovanni Terranova első levelében, miután számár-szigeti expedíciónkat követően megkerestük őt.

Az idős férfiú mindent kutat, ami a haláltáborral kapcsolatos. Előszörban persze az olasz és osztrák veszteségekre összpontosítva, de a magyaroké is legalább annyira a szívügye. Érzékenysége átüt sorain. Második levelében hangküldeményéről írja, amelyet egy Olaszországban élő tanárnővel, Kismarjay Edittel mondatott föl: „Azért akartam megcsinálni a DVD-t, mert »érezni« akartam minden elesett nevének hangzását, mert úgy gondoltam, így tudok emlékezni rájuk, és nevükön nevezni őket, mintha még élnének.”

Ez hát Giovanni, Trento gyázmunkása.

Ha létezik lélekvandorlás, őbenne a Monarchiához hű olasz nép lelke született újjá. Márpedig léteznie kell, máskülönben nehéz megmagyarázni azt a harci kedvet, amellyel tűvé teszi a régi Dél-Tirolt – a mai Trentino Alto Adige autonóm régiót – Brunecktól Roveretóig, Német-Tiroltól Olasz-Tirolig. Visszaépít olyasvalamit, ami már csak regékben meg katonadalokban él. Giovanni Terranovából több tucat „példány” sürgölődik Südtirolban és Trentinóban, akik hősi halottakat emelnek ki a reménytelen feledésből, elveszett temetőket, erődöket, lövészárkokat ásnak föl és hoznak helyre, könyveket írnak a „birodalom utolsó országútjáról”, konferenciákat szerveznek. Egyszóval méltó emléket állítanak egy olyan népcsoportnak, amelyet mára szinte elnyelt a politikai és etnikai tudathasadás. És amelyik eltűnt a déltiroli németek és a venetói olaszok közötti szakadékban.

Giovanni Terranova, akár a többiek, lelkes amatőr, önkéntes a szó legnemesebb értelmében. A trentói közművállalat személyzeti osztályának vezetője volt, mielőtt fel nem tette nyugdíjas életét arra, hogy

Osztrák–magyar foglyok csoportképe. „Nevükön nevezni őket...”

feldolgozza az asinarai láger történetét. Már több mint egy éve leveleztünk Számár-sziget magyar szellemkatonáinak ügyében, amikor indítványozta, látogassuk meg, mert olyasmiket mondana és mutatna, amelyeket csak személyesen lehet...

A gyorsan tegeződőre váltó, egyre melegebb hangú levelek megmutatták, hogy talán mégsem Bécsben, nem is Budapesten találjuk meg a történet kulcsát, hanem Trento déli peremén, a havasokra néző kis polgári otthonban.

„Küldök neked kivonatot Sandro Ruju (szárd író) Ezüstkereskedő című könyvéből is, amelyben a szerző az ezüstabánya történetét beszéli el magyar katonákra hivatkozva. A könyv már beszerezhetetlen, én is véletlenül tudtam elolvasni egy nagyon idős szárd asszony házában, aki ismerte a történetet, mert édesapja mesélte neki, aki abban a bányában dolgozott.”

„Nem hiszem, hogy lenne anyag Asinaráról Rómában, a hadsereg archívumában. De azt biztosan tudom, hogy volt egy ASINARA-dosszié (láttam), a belsejében bármiféle dokumentum nélkül, csak egy hivatalos bejegyzést tartalmazott, hogy a dokumentáció hiányzik. Tehát a hadsereg archívuma Asinara kapcsán: A TÖRTÉNET VÉGE!!!”

„Ami a ghilarzai gátat illeti (Omodeo-tó), rögtön intézkedem. Két magyar katona halotti bizonyítványának másolatát is megtalálod, akik a gát építésekor haltak meg – egy könyvben voltak, amelynek borítóját elküldöm neked. (A könyv címe szárd dialektusban Si ses

Italianu foedda in sardu, azaz Ha olasz vagy, beszélj szárdul. Ezt a mondatot kiabálták a szárd katonák a lövészárokból az éjszakai őrzőjáratból visszatérő őrszemeknek, hogy ellenőrizték, nem osztrák–magyar katonák-e, akik cselt akarnak vetni.)”

Es Giovanni Terranova valóban küldeni kezdett veszteséglistákat, kórházi halotti kartonokat és temetői nyilvántartásokat. Galiciától Szardíniáig. Tömértelen információt mindarról, ami a magyarokat érintette az olaszok elleni hadműveletekben, és itthon nyoma sem maradt. Úgy tűnt, hivatalos körökben mindez a kutyát sem érdekli.

Még szép, hogy amint lehetett, robogtunk Trentóba!

Egy olasz nyugdíjas, egy müncheni műszaki egyetemi tanár, egy cseh televíziós riporter és két magyar üldögél Giovanni Terranova asztala körül a nyári forróságban. Megosztjuk egymással, amit ki-ki összehalászott Asinara eltitkolt rémtetteiről. A társalgás nem csupán baráti és kölcsönösen inspiráló, de néhány kegyelmi pillanatra az Osztrák–Magyar Monarchia légköre is ránk ereszkedik. Vannak heves vitáink, elsősorban a Monarchiát szívből gyűlölő csehek szerepe kapcsán, amelyek megmutatják az információcsere és -értelmezés határait is. De aztán útra kelünk Giovanni erélyes vezetésével, hogy tíz napon át járjuk a környező hegyeket és temetőket, az erődítmények romjait és az ereklyevadászok lelőhelyeit. Több tucat helyi kutatóval és hagyományésztővel találkozunk. S egy idő után már csak azt vesszük észre, hogyan kapcsolódnak egymásba szenvedéstörténeteink.

– Nálatok van igény arra, hogy megismerjék a magyarok trentinói harcait? – faggat Giovanni Terranova, amikor sok száz közösen megtett kilométerrel a hátunk mögött összegezzük a látottakat.

– Abszolúte – mondom én elbizonytalanodva.

Utolsó este azonban már mi kérdezzük. Ülünk Giovanni szépen megterített asztalánál, szeretnénk megtudni, hogyan lett Szamár-sziget foglya.

– Véletlenül kerültem Asinarára – feleli. – Gyerekkori barátommal évente visszajártunk Szardíniára. 1997-ben elvetődöttünk Stintinóba, éppen akkor szüntették meg a maffia börtönrendszerét Asinarán. Ezért eldöntöttük, hogy meglátogatjuk a szigetet, anélkül persze, hogy oda bezárnának bennünket. hehe. Megkértünk egy helybélit, vigyen át. Azt mondta: ma nem, holnap igen. Nem volt időnk, vissza kellett jönni a kontinensre. Asinara rejtelmes sziget volt, nem tudtunk róla semmit.

Giovannit furdalta a kíváncsiság, ezért hazautazás előtt beugrott a kikötői bárba. Kinyitotta az újságot, és abban ott állt egy cikk

Asinara 24 ezer osztrák–magyar foglyáról. Azonnal döntött: amikor nyugdíjas lesz, napjait a kutatásnak szenteli. Következő évben, amikor menetrend szerint megérkeztek Szardíniára nyaralni, ismét próbálták megközelíteni Szamár-szigetet. Most a bürokrácia akadályozta őket, nem lehetett a sziget területére lépni. A következő évben sem, ugyanaz volt a gond, az azt követő év is kudarcot hozott, és az azutáni is. 2004-ben Giovanni újra megpróbálta, és mivel most sem tudott bejutni, idejét azzal töltötte, hogy a környékbeli templomok anyakönyvi kivonataiban keresgélt adatokat Asinara katonáiról. Egy plébánostól azt az információt kapta, hogy a Porto Torres-i pap biztosan tud valamit az ügyről.

– Elmentem San Gavino bazilikájába, odabent tetőtől talpig feketébe öltözött férfiú ácsorgott, nyakában gránitkeresztrel – idézi föl Giovanni Terranova. – Megkérdeztem tőle, ő-e a plébános. Azt felelte: nem, én a város bolondja vagyok. Mondtam neki, Asinara történetét nyomozom, de évek óta nem tudok bejutni a szigetre. Mire a férfi kissé meghökkent, hogy mivel foglalkozom, aztán elővette a telefonját, s fölhívta a nemzeti park egyik idegenezetőjét. Gond nélkül bevitt minket, az egész szigetet bemutatta, de nem a turisták útvonalán.

Giovanni a következő évben megismerte a park mérnökét, Pierpaolo Congiatut, a későbbi igazgatót, aki még titkosabb helyekre vitte el. Akkor értette meg a táborok elhelyezkedését, szerkezetét, működését. Lefotózta a csontkamrát is, abban reménykedve, hogy neveket talál a hétezer halott mellett. Mindhiába. Ekkor vette fejébe, hogy ismertté lehetne tenni az ismeretlen katonákat. Következésképpen cáfolva azt a hadtörténeti tézist, hogy „már nincs esély azonosítani a hadifogolytáborokban odavesztett embereket”. Rómába utazott, a hadsereg kegyeleti osztályán kapott egy listát. De tovább keresett. Következő nyaralásán azt tudakolta, hogy nem őrizte-e meg a katonák halotti anyakönyvét a helyi önkormányzat anyakönyvi hivatala vagy plébániája. Az önkormányzat hivatalnok hölgye azt felelte: naná, hogy létezik az adatsor! Giovanni megszerezte a másolatokat.

– Amikor olvasni kezdtem a névsort, láttam, sok nemzetiségről szó van. A lista azonban csak azok nevét tartalmazta, akik a katonai kórházakban haltak meg. A római és szardíniai lajstromot összevetettem, majd elkezdtem nemzetiségek szerint csoportosítani a halottakat. Így fedeztem föl például, hogy a halottak között voltak oroszok, galíciaiak, törökök, bolgárok is. Feltettem magamnak a kérdést: hogy kerülhettek e táborokba oroszok, akik ekkoriban Olaszország

szövetségeseként harcoltak, tehát nem voltak ellenségek? Rádöbben-tem arra, hogy az olaszok azokat az oroszokat tartották ott, akik osztrák–magyar alattvalók voltak, és nem akarták őket átadni a bolsevikoknak. Asinarán volt külön orosz temető, amely már nem létezik. Azokat a halottakat is az osszáriumba rakták végül. S volt egyetlen finn hadifogoly is! A sziget utolsó katona halottja török ember volt 1921-ben, három évvel a háború befejezése után...

Giovanni azzal zárja, hogy ő még mindig elérzékenyül, amikor szóba kerülnek Szamár-sziget katonái. Valószínűleg azért mondja ezt, hogy ne kelljen magyaráznia az állandó szemüveg-törölgetést. Amikor meg az albán hegyekben elvágott torkú katonák történetét beszéli el, elcsuklik a hangja, aztán percekig nem tud megszólalni.

Ülünk a trentói polgári otthonban Giovanni Terranova asztala körül, s elköltjük a búcsúvacsorát. Amikor rápillantunk a szépen díszített asztalra, a piros és fehér virágokból álló szép csokorra, Giovanni felesége, Anna finoman elmosolyodik, kimegy az erkélyre, majd nagy, szív alakú zöld levelet szúr a csokor közepébe.

És ez mindenkinek ugyanazt jelenti.

Mint pakliban a gyufa

Röviden arról, hogy nem jobb félni, mint megijedni a tengeralattjáróktól. Szamár-sziget katonái mégis újra vízre szállnak, és remélik a legjobbakat. A nyelvtan mit sem ér, mert a legrosszabbnál is van rosszabb. De ez már újabb expedíció nyitánya.

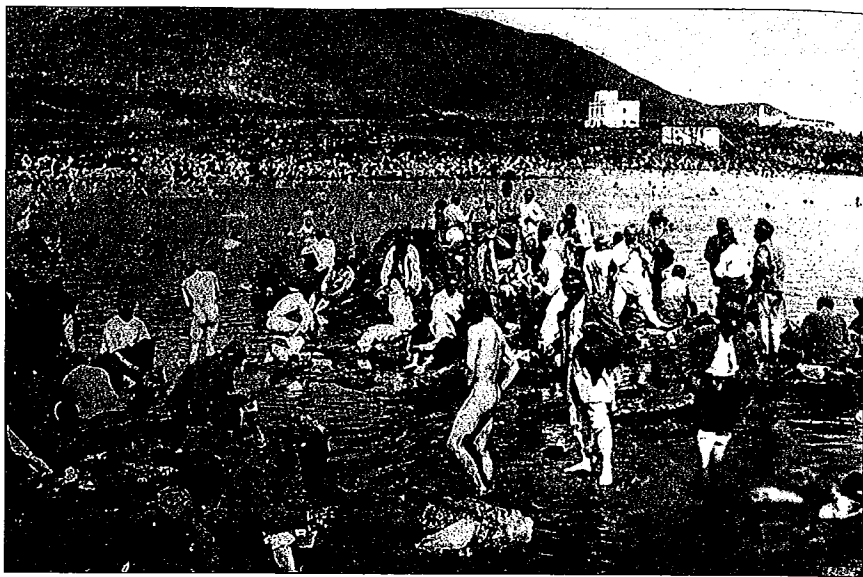
A maradék úgy érezte, megint Szerbiában van.

Nem lázálom volt. Több mint fél év telt el, és több ezer kilométer, de Szamár-sziget osztrák–magyar lakosságának szívét újra átjárta a rettegéstől való rettegés. Ez általában véve javuló hadi helyzetet jelentett. De a foglyok tapasztalatból tudták, minden jó változás az ő bőrükre megy. Értelmetlen megtorlás, zaklatás, gyűlölet és túlzott figyelem következik. Avanti és szuronyos puskák, börtönsátor és hadbíróság.

Kinek volt erre szüksége?

Josef Šrámeknak egészen biztosan nem. 1916 júniusától egyre gyakrabban kötöttek ki Asinara rejtett öbleiben a legkülönfélébb spanyol bárkák, amelyek többnyire engedély nélkül futottak be, s ugyancsak illegálisan traktálták a rabokat újságokkal. A friss lapok pedig nem fukarkodtak a frontjelentésekkel. Az isonzói csatákban elvérző, tapodtat sem mozduló olasz seregekről és Dél-Tirol hullámozó ütközeteiről szóltak a hírek. Hiába szigorították az olaszok a tábori őrséget meg a járőrözést, hiába parancsolták az embereket a sátorba este nyolckor, s tiltották be sötétben a cigarettázást meg a tűzrakást, tudni lehetett, hogy megint szorul a hurok. Ugyanaz az idegesség uralkodott el az őrségen, mint a csicsákon 1915 őszén, amikor a központi hatalmak ágyúí löni kezdték Szerbiát.

„Amikor a szerbek vesztésre álltak, azt a hátunk bánta” böleselkedett Šrámek, miközben ellenállhatatlan vágyat érzett arra, hogy elmélázzon a szamár-szigeti naplementében. Élete legszebb és legelbűvölőbb élménye volt ez, ahogy a lágy fények elöntötték a hegyoldalakat. Az már kevésbé, hogy az olaszok között ragályként terjedt a harag, feltúrták a sátrakat, és tíz embert letartóztattak kémkedés

Fürdőző foglyok Asinarán, a későbbi Csontkamra-part közelében

vádjával. Gallérjukat letépdesték, kabátjukat, pokrócukat átmotozták, hogy megtalálják azokat az eszközöket, amelyekkel állítólag a tenger-alattjáróknak küldtek üzenetet. Elba szigetéről közben visszazavarták Asinarára azt a csaknem kétszáz k. u. k. tisztet, akiket azzal vádoltak meg, hogy különféle fényjelekkel odanavigáltak egy U-Bootot. És lehetővé tették, hogy az kényelmesen rommá löje a portoferraiói vasműveket.

A tenger-alattjáró-pániknak többé nem volt ellenszere.

Akit éjszaka a tábor határain kívül találtak, azt figyelmeztetés nélkül lelőtték.

Ezekben az időkben, egészen pontosan úrnapiján Josef Šrámek elvesztette a hitét abban, hogy valaha hazakerülhet. Nem volt éppen simogató érzés, de legalább nem áltatta magát. Megvizsgálták alsóneműjét és nemi szervét, majd felkerült egy listára, ami rossz előérzettel töltötte el.

Június forró napjaiban egyik tábor szűnt meg a másik után.

Hetente két hajó indult útnak Cala Reale kikötőjéből. És ennél jóval több érkezett a kontinensről. Haldokló, beteg és tébolyult olasz katonák százait szállították Szamár-szigetre. A helyzet egyre érthetlenebb lett Marek János számára: „Sok kakastollas, gyengélkedő olasz jött. Éhesek, elláttuk őket kenyérrel.” Ezek a bersaglierik már nem énekelték a velencei gondolasok édes-szomorú nótáit.

Az osztrák–magyar lövészárkokból sistergő tűz tükröződött szemükben. A hadifoglyok részvétellel nézték a talján bakákat, s megosztották velük a Magyarországról érkező omlós tésztájú kenyeret is.

Az őrség e nagyvonalú akciók közben viszont kíméletlenül elszedte tőlük mindazt, amit a szigeten fúrtak, faragtak, korongoztak és festettek. Asinara új fogolymúzeumaiban akarták kiállítani a leleményes tárgyakat. Külön a teknőspáncélhangszereket, külön a kerámia-plaketteket, külön a fafaragványokat.

Semmit nem hoztak, semmit nem vihettek magukkal.

A hőség már elviselhetetlen volt. A foglyok átmenekültek a napalokból az éjszakákba, ez ellen legalább nem volt kifogása az őrségnek. Patakokban folyt a bor, nagyban ment a ferbli, s az emberek mulattak kifulladásig. Másnaposan meg dülöngélő atlétika- és birkózóversennyel szórakoztatták az olasz tábori vezérkart. Az a néhány száz hadifogoly, aki még a szigeten tartózkodott Marek Jánossal egyetemben.

Lassan az összes táborat felszámolták Campo Perdu kivételével, s rémhírek terjedtek el Franciaországról. Amikor megérkeztek az utolsó magyarkártya-szállítmányok, Marek Jánosnak betelt a pohara.

„Semmi kedvem, félek az elmenéstől, nem vigyáz már senki, mindenki azt csinál, amit akar.”

Az utolsó két transzport 1916. június 20-án rendbe tette lágerét; Marek alaposan fölpackolt élelemmel és cigarettával, hiába fenyegették meg, hogy útközben elveszik tőle. Éjjel mindenki lerészegedett, úgyhogy a gyomruknak nem esett jól mindaz, ami másnap bekövetkezett.

Reggel nagy fekete hajó jött a szigetre. Ahogy a foglyok felértek a létrán a marhaszállító fedélzetére, máris kiosztották nekik a mentőövet. Ezt rossz jelnek vették, mint ahogy azt is, hogy a hajó tatján és orrában ágyúk voltak felszerelve. A levegő igen puskaforos volt. Hadihajó állt mellettük. Arra az esetre, ha elsüllyesztenék őket, legyen hova fölkapaszkodniuk. Mint pakliban a gyufa, úgy szorongott a legalább kétezer osztrák–magyar katona a tengerjáró gőzös fenekén. Izzadtak és fuldokoltak, de garantáltan megfosztották őket attól a lehetőségtől, hogy cigarettájukkal üzeneteket adjanak le az ellenséges tenger-alattjáróknak.

Aztán elindult a hajó, és nem tudták, megint nem tudták, hova a pokolba sodródnak. Félelem gyötörte őket, s néhány óra múlva már azt mondták, jöjjön, aminek jönnie kell. Kaptak egy konzervát, de kinek volt kedve enni? Émelyegtek a nehéz olajsagtól, hullámok

ostromolták a hajó oldalát. Rettegtek a vízbefúlástól, s hogy még annál is előbb elfogy levegőjük a hajófenékben. De hiába könyörögtek, nem engedték ki őket. Reggelire pohár kávékaptak, amely kijött belőlük.

Csak azt várták, mikor nyeli el őket a tenger.

Egynapi hajókázás után, elgémberedve és átkozódva futottak be a touloni kikötőbe. Rengeteg hajó horgonyzott a hatalmas erődök védelmében. Szigorú tekintetű szerecseny katonák várták őket. No meg a francia kényszermunkatáborok.

„Harmadik államnak ettük már kenyerét, de az volt a legkeserűbb.”

Ebben hamarosan mindnyájan egyetértettek.

Így kelt át újra Josef Šrámek is a nagy vízen. „Isten hozzád, Seggsziget! – búcsúzkodott érzékenyülten a cseh katona. – A horgonyt felhúzzák, visszanezék, hogy istenhozzádot mondjak bajtársainknak, akik a mögött a fehér fal mögött és a zöld fű alatt fekszenek. Szegények, itt találtatok meg a békét, amelyre mindenki oly hevesen vágyott. Szép álmokat, a dagály majd hírt hoz távoli szülőföldetekről, és mi elvisszük üdvözlötteket haza.”

A sziget egyre kisebb és kisebb lett, amint észak felé, Franciaország partjainak fordult Szajna nevű hajójuk. Egyre kisebbek lettek a táborhelyek, a vesztegzári épületek, a mosodák, a szobrok és a fogolytemetők. És a stretti lagúnánál Szunc Andreas, azaz Szűcs András sírja is, aki az Alsó-Fehér vármegyei Tövisen született a millennium esztendejében.

•

Szamár-sziget kiürült. Csak néhány száz olasz ajkú fogoly maradt ott. Meg tisztek, orvosok és képzőművészek. Húsz nap múlva azonban újabb hajók érkeztek a Király-öbölbe. Megint özönlenni kezdtek a hadifoglyok a kopár dombokra. Ugyanezekben a napokban az abruzzói hegyeket heves földrengés rázta meg. Szakraida István és Szöllősy Aladár hadnagyok egyre világosabban láttak, ahogy elsötétült a látóhatár a cittaducalei kolostor körül. A Franciaországba került fogolybakák közül hamarosan már csak minden tizedik volt életben.

Am ez is, az is, amaz is már egy másik történet.

Utóhang

– Ön még életben van?

Szöllősy Aladár, a dési 32. gyalogezred hadnagya meghökkenve fordult meg. Kikerekedett szemű, elsápadt asszony szólt utána. A fiatal tiszt a virágba borult szigeten sétált éppen, mélyeket szippantott a langyosodó levegőből.

Ezerkilencszáztizennyolc tavaszát írjuk, a Margitszigeten járunk.

– Az a hír járja önről a háború kezdete óta, hogy harc közben a Szávába fúlt – dadogta most a hölgy, mint aki szellemet lát. – Halottak napján minden évben koszorút dobok a Dunába az ön emlékére...

A hadnagy alig tudta megnyugtatni az asszonyt. S meggyőzni arról, hogy egy időre vélhetően felhagyhat ezzel a kegyeletteljes fáradozással. Majd tovább sétált a parton, s a hadikiállítás munkálatainál olasz meg szerb hadifoglyokba botlott. Anyanyelvükön szólította meg őket. Csodálkozva füleltek, s a helyzetüket firtató kérdésre azt felelték, hogy jól keresnek, és szabadon élnek. „Ezeket az embereket, a mi ellenségeinket s foglyainkat látva, eszembe jutottak három és negyed évi fogságomnak szomorú napjai, de egyben az a boldog érzés töltötte el szívemet, hogy most már én is szabad vagyok, akár csak ezek az ellenséges katonák, akik munka után ott sütkéreznek a Dunaparton a tavaszi napsütésben.”

Szöllősy Aladáról itt, a Duna partján szakadnak meg a híradások. Az erdélyi festőművésznak még a halálozási dátumát sem találtuk meg. Naplója és a jegyzeteket tagoló képei azonban azt mutatják, rendkívüli férfiú volt.

A koszorúzó asszony döbbent kérdése ezekben a hónapokban mind gyakrabban hangzott el. A háború vége felé egyre többen kerültek haza a fogságból rokkantcserével vagy kisebb-nagyobb ügyeskedésekkel. S amint rongyaikban, lefogyva és megviselt arccal megjelentek az utcákon, mintha a táborok tömegsíkjából tértek volna vissza. Aki már a háború elején az ellenség kezére került, végigjárta a balkáni halálmarsot, átvészelte Asinara járványtelepét, és nem örült bele az itáliai várak és klastromok sivár elszigeteltségébe, attól joggal lehetett tudakolni:

– Hát ön még él?

Ahogy Szöllősy tisztársától, Szakraida Istvántól is. A hadnagy hosszú hányattatás után 1918-ban érkezett haza. Amit volt ideje alaposan átgondolni cittadualei cellájában, azt hamarosan valóra váltotta. Nevét Szentidayra magyarosította. Egyik fia, László vitte tovább a katonai hagyományokat. 1942 őszén páncélos tisztként ő is tüdőlővést kapott az orosz fronton a partizánoktól, akárcsak édesapja a szerbiai Jadar folyó völgyében, így éppen otthon lábadozott, amikor megtörtént a doni áttörés. A második világháború magyar halálmarsát tehát csak hajsza híján kerülte el. Szentiday-Szakraida István a harmincas években a honvédelmi minisztériumban dolgozott, sebesülési és visszacsatolási kitüntetés büszke birtokosa volt, Signum Laudisszal dekorálták, és Finnországtól is elismerést kapott.

A család „természetesen” mindent elveszített 1945 után. Életmódjukon és társadalmi bázisukon kívül többek között Nyíregyháza-Sóstóhegyen lévő földbirtokukat is. Házuk egy részét ki kellett adniuk albérletbe, mert nem volt keresetük. A számár-szigeti és cittadualei fogolytábor túlélője először földméréségdként járta az országot, majd éjjeliőrként kereste a kenyerét, miközben szlovák, német, francia, olasz és szerb nyelven adott magánórákat. „Amíg a családi ezüsből futotta”, igyekeztek megóvni a régi életforma maradványát, nívóját. De – mint a dédunoka, Teschmayer Gábor hangsúlyozta – a katonatiszt mindvégig megőrizte erejét.

Teschmayer úr hatéves volt, amikor dédapja meghalt 1981-ben, 85 esztendősen. De nem felejté el az időskorában is egyenes tartású, régi vágású, századfordulós úriembert. Kardja a mai napig a kert végében van elásva, vezérkari ezredesi egyenruháját, kitüntetéseit, kéziratos feljegyzéseit a dédunoka azonban most is nagy becsben őrzi.

Aggházy Kamil százados legfőbb emlékműve a budai várban székelő Hadtörténeti Intézet és Múzeum. És az a Rejtő Jenő-regénybe kínálkozó jelenet, amikor az ellenséges hadak kellős közepén átvette a koszovói Prizren város parancsnokságát. Szép blöff volt, Aggházy igazán talpraesettnek mutatkozott – mondja a múzeum Dokumentációs Osztályának szakembere, Szoleczky Emese, az Aggházy-életmű kutatója. Meggyőződése szerint a századosban nagy kalandvágy volt. hiszen súlyos sebesülten is megakadályozta, hogy Prizrent felprédálják, az oda visszahúzódó foglyokat lemészárolják. És hazatértét követően is ez a kalandvágy munkált benne, amikor 1918-ban valóra váltotta a kiegyezés óta kielégítetlen nemzeti óhaját: Béctől független hadimúzeumot alapított. Méghozzá a forradalmi tűzben égő

Budapesten! Ez volt az egyetlen esélye, hogy rokkant katonaként, félig lebénult lábbal tovább szolgáljon. Amikor ugyanis 1916 júniusában mindörökre lesántulva kilép a Baross utcai klinika kapuján, „a romantikus, írogatással együtt elviselhető katonaelet ábrándja, amelynek a hadüzenet amúgy is véget vetett, ebben a pillanatban foszlik szét teljesen” – írja Szoleczky Emese Aggházy-tanulmányában.

De még egyszer kijutott a frontra. 1917-ben Kelet-Galíciába. Olyan drámai élmények érték, amelyek végleg átfomálták személyiségét és kutatói alkatát. Mint a muzeológus fogalmaz idézett munkájában: „Rányílik a szeme a hadviselés áldozataira: a sebesültekre, az elesettek, a hadifoglyok sorsára – erre saját frontélményei teszik érzékennyé. Innen ered meglepően előremutató, mai divatos kifejezéssel: a katonai életmód kutatásán alapuló szemlélete.”

A múzeum megalapításától fogva azon buzgólkodott, hogy a magyar hadtörténet fellegrárává tegye a budai várat, a Nádor-laktanyát. Mint írja 1941-ben: „[...] felállítottam a magyar vitézség örökös dicsőítésére szolgáló kincsházat [...], a veszendőnek indult páratlan becsű hadieréklyék egész tömegét mentve és rejtve biztos őrízet alá.” S valóban. A forradalmak alatt irányította az első világháború muzeális anyagainak begyűjtését, megszervezte az intézmény munkatársi közösségét, gyűjtőhálózatot épített ki, tudomány-népszerűsítő cikkeket írt, rádió-előadásokat tartott. A Monarchia megszűnése után képviselte a múzeumot a közös szellemi és anyagi javak elosztását megvitató bizottságban. A szabadságharc számos ereklyéjét, dokumentumát szerezte meg így, s juttatta el a hazai közgyűjteményeknek. Sokat tett azért is, hogy az 1848–49-es hadizászlók visszakerüljenek a Szovjetunióból. Horthy 1928-ban nevezte ki a Hadtörténelmi Múzeum igazgatójává, s léptette elő ezredessé. Amikor 1937 májusában megnyílt a múzeum, ezt írta noteszébe:

„Életem egyik legnagyobb eseménye.”

A második világháborút már nyugdíjasként vészelte át, Szilágyi Erzsébet fasori házuk légoltalmi parancsnoka volt Budapest ostroma alatt. A harcok utolsó napjaiban házuk tetejéről nézte távcsővel, hogyan lövik rommá a várbeli múzeum épületét, s válik a tűz és a pusztítás martalékává életműve.

Akkor vesztetett el mindaz, ami Számár-sziget nagy áldozatokkal hazahurcolt hagyatéka volt. Például Szász István képei, a foglyok el nem kobzott műtárgyai...

De Aggházy Kamil ezredes most sem hazudtolta meg magát és a kalandvágyáról szőtt legendákat. Amikor már nem bírt ösztöneivel,

átszökött Budára. Gépfegyverek kereszttüzeiben kotorászott a törmelékben, s elszánt muzeológusként gyűjtögetett átlótt utcanévtáblát, egyenruhát, röplapot. Hogy első kézből szerezzé meg az ostrom muzeális emlékeit, amikor azok még ki sem hűltek. Aztán a szovjetek megbízásából ő temettette el a Városmajor környéki harcok magyar, német és szovjet áldozatait, ám közben csigolyatörést szenvedett.

Végleg megrokkant.

Nem számított: 1945 tavaszán már múzeumi programmal jelentkezett a honvédelmi miniszternél. Előkészítendő a szabadságharc három év múlva elkövetkező centenáriumát. Keserűen vette tudomásul, hogy nála fiatalabbat választottak múzeumigazgatónak, bár kiállítás-terveit megvalósították. Nyugdíját 1949-ben megvonták. Gyermekei támogatták, amennyire tudták, de feleségével valósággal nyomorogtak, és az idős házaspár kitelepítését bármelyik percben végrehajthatták. Hetvenkét esztendősen bekövetkezett haláláig, 1954-ig mégis rendíthetetlenül dolgozott az 1849-es budavári ostromot feldolgozó kéziratán.

S hogy mi lett közvitéz szereplőink sorsa a háború után?

Josef Šrámek textilügynök, a pilseni 7. gyalogezred cseh bakája nagyjából azt a karriert futotta be a franciaországi fogolytáborokban, mint nemzettársainak sokasága. Asinara után, a nagy háború második felében beállt a franciák által toborzott cseh légióba, amely nagy lendülettel vetette bele magát a küzdelmekbe – a Monarchia ellen, az antant oldalán. Naplója csodával határos módon menekült meg: annyszor vetkőztették le őt elkülönítőkben, fertőtlenítőkben, lágerekben, vagy csak hogy megszerezzék ruháit, hogy közben könnyen elveszhetett volna a rendkívül értékes és legalább annyira cinikus humorú feljegyzés. Šrámek Ústi nad Labemben élt 91 éves koráig. Átélté szinte az egész századot, s 1984-ben hunyt el.

A hírhedt csóti hadifogoly-leszerelő tábor igazolványa szerint Marek Jánost mint francia hadifoglyot vonták ki a katonai szolgálatból 1920. május 16-án. Mindnyájuk közül talán neki tartott a legtovább a háború. 1921. március 17-én házasodott meg Mezőberényben. 1939-ben a debreceni apostoli kormányzóság igazgató-tanítói címmel ruházta fel. Majd a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium – az iskolai időt és a hat háborús évet is beszámítva, 46 év hivatali szolgálat után – 1944. szeptember 1-jén nyugdíjazta. A fogságban hihetetlen életerőt és gyakorlati érzéket felmutató Marek János 1962-ben halt meg. Hetvenkilenc éves volt.

Nem sokan tudhattak magukénak ilyen életkort a legénységi túlélők közül.

Szamár-sziget nem engedett.

Szűcs András az egyetlen szereplőnk, aki valójában nem létezett. Pontosabban létezett, csak nem ebben az alakban. Szűcs András valóban ottveszett Szamár-szigeten, beállt a szellemkatonák seregébe. De figuráját a regényírók módszereivel gyúrtuk össze valós alakokból, akik nem mind adhatták nevüket feljegyzéseikhez, mert Trianon után határon túlra kerültek, és tartaniuk kellett a csehszlovákok vagy a szerbek megtorlásától. Belőlük alkottuk meg a tipikus magyar parasztbakát, aki elbúcsúzik kaszájától, mielőtt a frontra indul. És aki legfeljebb mint hősi emlékmű kurta felirata marad fenn a közmemlékezetben. Szűcs Andrásba olvastottuk Andó István felső-magyarországi földművest és naiv költőt és olykor magát Josef Šrámeket is, akik ugyanazt az utat járták végig. Semmit meg nem másítottunk az eseményekből, semmit nem vettünk el belőlük, s nem költöttünk hozzájuk.

Egyszerűen nem volt erre szükség.

Pierpaolo Congiatu, az Asinara Nemzeti Park igazgatója kéziratunk lezárta is keresi az együttműködést a lágertörténetben érintett országokkal, miközben meggyőződése, hogy hétezerrel jóval több halottat rejtenek Csontkamra-part vitrinjei.

Giovanni Terranova sem adta még föl, hogy össze lehet kalapozni a szükséges euróezreket nagyszabású tervéhez, a Cala Reale-i kápolna helyreállításához, Nemes és Szász mester műveinek újraalkotásához és a méltó emlékhely kiépítéséhez. Időközben átadta nekünk a magyar halottak eddigi legteljesebb névsorát, csaknem ezer nevet. Mi pedig újabb dokumentumok és feljegyzések alapján törekszünk bővíteni ezt a szomorú névsort.

Olvasóink érdeklődése ebben is nélkülözhetetlennek bizonyult.

Egyik nap csörög a szerkesztőségi telefon: idős, erőtlen férfihang a vonalban. Követte asinaraí cikkeinket, és remény éledt benne. Arra kér, segítségünk megtalálni nagyapját. Csupán annyit tud róla, hogy Olaszországban tűnt el az első világháborúban, soha nem tért haza. Három hivatalban kutatott utána, sikertelenül. Varga Lászlónak hívták, római katolikus napszámos volt, a Szolnok megyei Meggyes-tanyán született 1880-ban, öt gyereket hagyott maga után. A telefonáló elküldte az adatokat levélben is, az alábbi aláírással: „Egy 86 éves unoka, aki sajnos nem látta nagyapját!” Néhány nap türelmet kérünk. Először bécsi levéltárosainkat kérdezzük. Semmi nyom. Böngészni

kezdjük a 41 ezer osztrák–magyar hősi halott nevét tartalmazó olasz listát, s Varga Lajos és Varga Marton között rábukkanunk egy névre: „Varga Laszlo, Rakus, 1880, Janoshida (Ungheria), 13.3.19, Osp. mil.–Portotorres”. Túl sok az egyezés. Ez a Varga László 1919. március 19-én hunyt el, s a szardíniai Porto Torres katonai kórházában lett nyilvántartásba véve.

Szamár-sziget szomszédságában.

Előkerítjük a korabeli kórházi adatlapot is. Ebből kiderül: Varga László, a 8. gyalogezred 11. századának katonája, a 22 698-as számú fogoly, a Szolnok megyei Jánoshida lakosa ekkor és ekkor adta ki a lelkét.

Ez már elegendő a megkérdőjelezhetetlen azonosításhoz. Nevet kapott hát egy újabb ismeretlen katona! Arcot, történetet Csontkamra-part vitrinjeinek egyik halottja. Száz évnek kellett eltelnie, hogy egy család megnyugtató választ kapjon. Varga István, az agg unoka megtudhatta végre, hol veszett oda nagyapja. S hogy méltó körülmények között nyugszik a csendes tengeri öböl partján. A férfi akadozó hangon mondott köszönetet a telefonban. Néhány nap múlva csomag jött. Olasz nyelvű levél volt benne: a Porto Torres-i hatóságok hivatalos úton tájékoztatták a budapesti Stefano Vargát, aki továbbküldte nekünk az értesítést. A borítékban nagy családi tablóképet is találunk, amelyen a kemény vonású, bajszos Varga Lászlót körbeveszi felesége, három kiskamasz fia és két kislánya.

A családi fotó mögül pedig előbukkant egy kerek bronzlapocska. Forgattuk a kezünkben, és most nekünk akadt el a hangunk. Rohamsíkkal és karddal díszített Magyar Háborús Emlékérmet, a jánoshidai napszámos kitüntetését bízta ránk az unoka...

Az olaszországi hősi halottak emlékművén a nevek és az „ismeretlenek” mellett egyetlen szócska szerepel: presente. Úgy mondják, a fronton, az esti névsorolvasás alkalmával a még életben lévő olasz katonák jelentettek csatában elesett társaik nevében is: presente – azaz jelen! Talán az asinarai magyar katonák is részt vehetnek egyszer a túlvilági névsorolvasáson...

Idehaza.

Dokumentumok

Szemelvények a bécsi Kriegsarchiv, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum német, olasz, angol és magyar nyelvű iratanyagából.

*K. u. k. Hadügyminisztérium
Leirat*

Zörner százados Prizrenben rejtőzködött elmondása szerint. Amikor november 29-én a bolgárok megérkeztek, azonnal jelentkezett a bolgár parancsnokságon; és ekkor Prizrenben több száz osztrák–magyar hadifoglyot látott, akik kimerültek, éhségtől elgyötörtek és rossz állapotúak voltak, részben ruházat nélkül, magukra hagyva. A katonák koldulással próbáltak élelemhez jutni, aminek láttán Zörner százados kötelességének érezte, hogy a bolgár parancsnokságnál azonnal elérje a foglyok táplálását és orvosi kezelését. Összegyűjtötte őket, amint a polgári internáltakat is, akik jelentkeztek nála, és mindannyiukat Nišbe vitte, s útközben is a tőle telhető módon gondoskodott róluk. Mivel Prizrenben sok menetelésre alkalmatlan ember maradt a török házaknál: padlásokon és pincékben hátrahagyva, ezt jelentette a bolgár parancsnokságnak, azt kérve, hogy e betegeket szállítsák hadikórházba.

[...] Katonáink foglyul ejtésekor mind a tiszteket, mind a közkatonákat kirabolták: a pénzüket, az órákat, a gyűrűket és más értéktárgyakat elvették tőlük. Egyes esetekben szerb tisztek is részt vettek ezekben a rablásokban. A tisztek csomagjait és a legénység minden értéktárgyát, kenyérzsákot stb. elvettek. A katonákról sokszor a kabátot és a cipőt is lehúzták. Ismeretes olyan eset is, hogy egy tiszt lábáról is lehúzták a cipőt, és ezért meztláb kellett megtennie az egész utat Nišig. A csehek, a magyarországi szerbek és a horvátok egy csoportja kivette a részét a fosztogatásból. Ezek bántalmazták a német és a magyar hadifoglyokat.

Nišben több tisztünk is meghalt. Bajtársaik sokszori kérésük ellenére sem helyezhettek el koszorút a sírokon, de még a temetőbe sem engedték ki őket, hogy megjelöljék a sírokat. A szerbek korábbi adatai szerint Nišben 54-56 ezer hadifoglyunk tartózkodott. Ezek közül

flekkfúszban, ellátás hiányában és alultápláltság miatt körülbelül 26 ezer halt meg. A temetők, amelyeket meglátogattam, borzalmas látványt nyújtottak.

Körülbelül két héttel a bolgárok bevonulása előtt hadifoglyainkat, több mint hatszáz tisztet és több mint harmincezer közkatonát, az ország belsejébe helyezték át: ahogy hírlik, mindegyiküket az albán határ irányába terelték.

Jevrem Popović alezredes, a niši hadifoglyok parancsnoka tisztjeinket a legdurvább módon szidalmazta, és hagyta, hogy tetteleg is bántalmazza őket saját áruló katonáik, akiket őrzésre és kémkedésre használtak a foglyok kaszányaiban.

A bántalmazottak között volt egy alezredes; az ezzel kapcsolatos panaszok következmények nélkül maradtak. A szerb komisszár, bizonyos Krtić rendre becsapta tisztjeinket, és megakadályozta, hogy a feljelentések ellenére eljárás induljon ezekben az ügyekben. Jevrem Popović parancsnoksága alatt szolgált a mi Rubinić vagy Rubinčić kadétjelöltünk is, aki szerb sapkában járt, és ugyancsak tetteleg bántalmazta a tisztjeinket.

[...] Néhány tiszt megkísérelte a szökést, de ezeket mind visszahozták, Popović alezredes tettelegesen bántalmazással és megkötözéssel arra akarta rábíni a tiszteket, hogy adják becsületszavukat, többet nem kísérlik meg a szökést. Közben ezeket a tiszteket a legdurvább szavakkal becsmérelte. Amikor a nyár legforróbb időszakában a tisztek újabb csoportja kísérelt meg szökést, az összes tisztet megbüntették úgy, hogy embertelen szigorításokat vezetett be körleteikben, például szobáik összes ablakát zárva kellett tartani (egy-egy ilyen szobában hatvan tiszt tartózkodott).

[...] A szökéssel próbálkozó tiszteket visszahozataluk után olyan szűk és sötét cellákban helyezték el, hogy sem írni, sem olvasni nem tudtak, és arra sem volt hely ezekben a cellákban, hogy egyáltalán lefeküdjenek.

Azon szobák parancsnokait, ahonnan szökések történtek, harminc napra ilyen cellába zárták, mivel nem tettek jelentést a szökési tervekről.

J. Popović parancsnoksága alatt néhányan megőrültek, illetve öngyilkosságot követtek el a tisztikar állományából.

[...] A fogságuk első időszakában tisztjeinket istállóban helyezték el, ahol körülbelül három hetet töltöttek.

Ekkoriban vérhas tombolt a táborban, a legénységgel nagyon rosszul bántak, el sem látták őket. Történtek esetek, hogy sok katona

csak alsóneműt viselt, amikor Nišbe megérkezett. Mivel tömegesen helyezték el őket, éhségtífusz is kitört közöttük.

Az orvosi kezelés hiánya és legyengült, kiéhezett állapotuk miatt a katonák közül sokan elpusztultak. Az embereket, egészségeseket és betegeket, barakkokban tartották, és olyan sokáig tartották őket bezárva, hogy végül mind meghaltak. Olyan jelenetek játszódtak le ezekben a barakkokban, amelyek leírhatatlanok. A holttesteket ökrös szekérre hajították, elvitték a temetőkbe, és általában tömegsírokban földelték el őket. A hadifoglyainkkal való szerb bánásmód a helyi lakosságon bosszulta meg magát, mert a tomboló fertőzések átterjedtek a helybéliekre, és nagy áldozatokat követeltek.

[...] Azzal a feltétellel, hogy a postát a tisztek és a katonák gyorsabban és könnyebben használhassák, cenzúrát vezettek be, cenzúrabiztosi pozíciókat hoztak létre. Sok fogoly tiszt, körülbelül húsz fő, töltött be ilyen pozíciót. A pénzküldeményeket és a csomagokat, amelyeket a katonák kaptak, nagyrészt elvették. A tiszteknek küldött pénzek és csomagok nagyrészt szintén eltűntek, az Ypsilanti hercegné által adományozott ruhák, cipők, alsóneműk nagy részét elsikkasztották. A Monarchiából érkező utolsó nagyobb küldeményt (egyenruha, élelmiszer stb.) csak kis részben, és akkor is az áruló katonák között, osztották szét.

Kezdetben Radaković alezredes volt a tábor parancsnoka, megbüntetett két kadétot, akiket Šesták kadét jelentett fel, mert szerbekre vonatkozó gúnyos megjegyzést tettek. E két kadétot bezárták, és Radaković írásos parancsban fenyegette meg a tisztikart, hogy ha még egy hasonló eset előfordul, akkor veréssel fogják megtorolni. De erre már nem kerülhetett sor, mert az alezredes elment a frontra, és most már a mi hadifoglyunk Tuzlában.

[...] Amikor Zörner százados megszökött, ennek folyományaként újra szigorításokat vezettek be, az urakat csak csoportosan naponta háromszor engedték ki. A csomag szállítására használt málhás állatokat elvették, még az egyes uraktól is, akiknek eddig megengedték, hogy ezeket az állatokat használják, mert gyalog nem tudtak haladni, köztük Edelman ezredes úrtól. Négy tisztből álló csoportot, amely nyáron kísérelt meg szökést, három év tömlőre ítélték. A török és albán (arnauta) lakosság Prizrenben és környékén, valamint Prizren albán püspöke rendkívül nagy szolgálatot tett azzal, hogy ellátta, táplálta és gyakran az életveszéllyel dacolva házában rejtegette katonáinkat, így lehetővé téve későbbi szökésüket, megmenekülésüket.

Bécs, 1916. február

[...] az eddig Szerbiából Itáliába szállított hadifoglyok száma körülbelül 22 ezer, és a még úton lévőkkel kiegészítve harmincezerre becsülhető. Ezeket először Asinara szigetére viszik (Szardínia északnyugati partjainál), ahol hat-hét hetet karanténban töltenek. A nevezett szigeten nagy állandó hadikórházak rendeznek be; fedett barakkokban ezer ember ellátását biztosítják. E barakkokat a tiszteknek tartják fenn, míg a legénység kezdetben a szabad ég alatt táborozik.

További barakkok berendezése folyamatban van. [...] Az olasz kormány gondoskodott az emberek felöltöztetéséről, az ételeket orvosi előírások alapján nagy odafigyeléssel osztják ki. A foglyoknak ugyanis először diétán kell átesniük, mielőtt normális étrendet kaphatnak. Az előbb említett karantén után a hadifoglyokat külön csapattestekben Dél-Olaszországba és Szicíliába osztják el (Nápolyba, Bari, Siracusába, illetve egy részüket Anconába viszik). Az enyhe déli klíma nagyon jól fog tenni az egészségi állapotuknak. Siracusába körülbelül ötezer embert internálnak, nem pedig harmincezeret, ahogy eredetileg tervezték. A hadifogoly tisztek közül 640 érkezett Itáliába Szerbiából. A katonákhoz képest az egészségi állapotuk viszonylag jó, úgyhogy alapos orvosi vizsgálatot követően nagyrészt a kontingenshez kerültek, ahol aztán együtt internálják őket az olasz hadszíntéren fogságba esett többi bajtársukkal. Az olasz kormány az Asinara szigeten összegyűjtött legénység között sok ezer levelezőlapot osztott ki, hogy a Monarchiában élő hozzátartozóiknak állapotukról beszámolhassanak. Már elkezdtek a névsorok összeállítását is, amelyeket eljuttatnak az osztrák–magyar kormányhoz.

Róma, 1916. január 12.

A Császári és Királyi Ház és a Külügyek Közös Minisztériuma
Tárgy: A Szerbiából Itáliába szállított hadifoglyaink
Daranyi Ignác Öexcellenciájának, királyi földművelésügyi miniszternek

Vera Ypsilanti hercegné az osztrák–magyar külügyminisztérium athéni követsége közvetítésével a következő, Excellenciádnak szánt táviratot továbbítja:

Itáliából hazatérve közlöm Excellenciáddal, hogy a Szerbiából Itáliába vitt hadifoglyok meglátogatása iránti kérelmemet minden fáradozásom ellenére elutasították. 620 tisztt, akiknek az egészségi állapotát jónak mondják, már állítólag megérkezett Itáliába, és különböző hadifogoly-létesítményben kapott elhelyezést. A legénység, körülbelül 22 ezer fő, Asinarán rossz körülmények között, rossz állapotban van. Sokan kolerában szenvednek, az összeírás róluk még mindig nincs kész. Amint a spanyol nagykövet elkészült vele, elküldi Meltóságodnak. A külügyminisztérium is ígéri, hogy tájékoztatja Excellenciádat.

Bécs, 1916. február 4.

Olaszországi spanyol követség, osztrák–magyar ügy
Feljegyzés

Piña excellenciás úr a Szardínián tett látogatásával egybekötve szívesen felkereste volna az Asinara szigeten összegyűjtött osztrák–magyar hadifoglyokat is, akik az utóbbi időben Szerbiából Olaszországba jutottak, és ahogy az a k. u. k. külügyminisztérium tudomására jutott, rendkívül szomorú állapotban érkeztek meg. A követ úr sajnos kénytelen volt eltekinteni ettől a látogatástól, mert egészségbiztonsági okokból nem tanácsolták neki. Így ha nem is Asinara szigeten, de Szardínián Piña excellenciás úrnak mégis lehetősége nyílt találkozni néhány hadifogollyal, akiket Monte Narbában, San Vitónál szállásoltak el. A követ úr szardíniai tartózkodása során értesült az említett hadifoglyok Monte Narba-i internálásáról, ezután távirati úton kérte az olasz hadügyminisztériumot a látogatás engedélyezésére, hivatkozván arra, hogy minél váratlanabb a látogatás, annál jobb. Az engedélyt a minisztérium nem tagadta meg, és február 14-én a követ úr a katonai attasé társaságában megérkezett Monte Narbába, ahol összesen 117 hadifogoly, nagyrészt tisztt, úgymint egy százados, 12 főhadnagy, 85 hadnagy, valamint 19 közkatona tartózkodik. Ezek a személyek, akik már túl vannak az Asinara szigeten berendezett karanténon, viszonylag jó egészségi állapotnak örvendenek, és hálájukat fejezték ki az olaszok részéről biztosított jó bánásmód miatt. Megkérték Piña excellenciás urat, hogy elégedettségükről adjon számot a császári és királyi kormány felé is, egyúttal megfogalmazták azon kérésüket, hogy az olasz hadifoglyokkal kapcsolatban tanúsítsanak hasonlóan humánus elbánást a Monarchiában. Ez az általuk kifejtett, a szerbiai

hadifogság napjaival éles ellentétben álló megelégedettség magyarázható azzal, hogy mit álltak ki Szerbiában. A tiszteket az elhagyott mérnöki és hivatalnoki lakásokban helyezték el a Monte Narba-i bányászati központban, az említett 19 katonát pedig az ő szolgálatukra osztották be. Ugyanitt kantint is berendeztek, az élelmiszerek ára meghatározott, hogy biztosítsák a hadifoglyok ellátását. A követ úr megtekintette a zuhanyzókkal berendezett fürdőket is. Mivel ezen a környéken nyaranta vízhiány uralkodik, most azt tervezik, hogy 1500 méter hosszú vízvezetékot fektetnek le, ami arra utal, hogy a foglyok elhelyezése Monte Narbán állandónak tervezett.

A hadifogoly-bizottság elnökének, Spingardi tábornoknak Piña követ úr személyesen fogja javasolni, hogy a vízvezeték lefektetése, ha lehet, valósuljon meg a meleg évszak beköszönte előtt. A követ úrnak alkalma nyílt számos tiszttel beszélni, akik megrázó leírásokat adtak a szerb hadsereg visszavonulása kapcsán elszenvedett borzalmas szenvedésekről. [...] A hadifogoly osztrák–magyar tiszteket a szerb tisztek a legbrutálisabb módon bántalmazták, és a szerb közkatonák is puskatussal verték őket. Az élelmezés rossz volt, kenyeret vagy húst az osztrák–magyar hadifoglyok gyakran napokig nem láttak, miáltal az éhségtől meggyötörve a környezetükben talált állatok húsát voltak kénytelenek fogyasztani. A rossz táplálkozás, az egészségtelen ivóvíz, a hideg, az éhezés és az egyéb szenvedések következtében a hadifoglyoknak körülbelül fele az utakon kimerültség és betegség miatt összeesett, és minden orvosi segítség nélkül ottveszett. A szerencsétlen foglyok ruházata gyakran csak rongyokból állt, és ami használható volt, azt a szerb katonák azonnal ellopták. Amint a k. u. k. külügyminisztériumnak küldött jelentésekből ismert, nagyon sok hadifogoly súlyos betegséggel érkezett meg Asinara szigetére, ahol olasz részről rögtön megszervezték az egészségügyi szolgálatot. A kolera, a tífusz és legfőképpen a bél- és gyomorbetegségek, amelyek kisebb-nagyobb mértékben voltak veszedelmesek, de minden esetben fertőzőek, igen elterjedtek a foglyok között. Ezek olyan betegségek, amelyek a követ úr által begyűjtött információk szerint az Albániából visszatért olasz katonák között is tomboltak. Az említett hadifoglyok egészségügyi helyzetéről az olasz kormány is jelentést tett az osztrák–magyar külügyminisztériumnak.

Róma, március 11.

*Spanyol Királyi Követség
Róma*

A római amerikai követség üdvözlét küldi a spanyol királyi követségnek, és van szerencséje jelezni, hogy május 31-i dátummal a bukaresti amerikai kirendeltség kéri ez utóbbi követséget, eszközöljön ki információkat

KARL MÖDLA GL

jelenlegi tartózkodási helyéről és hogylétéről. Nevezett előzőleg kereskedő volt, 29 éves, a 81. gyalogezrednél szolgált, és Bécsben született. Karl Mödla glot korábban a szerbiai Preševo–Briljizben tartották fogva, ám amióta az osztrák hadsereg előretört Szerbiában, semmilyen hír nem érkezett róla, és a feltételezések szerint Itáliába szállították más osztrák hadifoglyokkal együtt, akiket előzőleg Szerbiában tartottak fogva.

Az amerikai követség tisztelettel jelzi, hogy minden információt, amelyet a spanyol királyi követségtől kap vonatkozó személlyel kapcsolatban, azonnal továbbít a bukaresti amerikai kirendeltségnek.

Róma, 1916. június 13.

*Külügyminisztérium
Feljegyzés*

[...] Csaknem mindegyik hajón, amellyel hadifoglyokat szállítottak Asinarára, már az utazás alatt jelentkeztek a kolera tünetei, legfőképpen a Duca di Genova és a Re Vittorio gőzhajókon. Ami azt mutatja, hogy a betegek többsége már fertőzött volt.

A hajókon lévő egészségügyi személyzet azt a feladatot kapta, hogy az utazás időtartama alatt különítse el a már megbetegedetteket, a feltételezhetően betegséget hordozókat, és figyelje a lehetséges megbetegedőket.

Asinarán azután kihasználva a már fennálló egészségügyi épületeket, amelyek fel vannak szerelve a szükséges eszközökkel, és jól szervezeten működnek, a betegeket a megfelelő gondozóközpontokba küldik: akik kapcsolatban voltak velük, azokat megfigyelőtáborokban különítik el. Megszervezték bakteriológiai elemző szolgálatot is, mely nemcsak a diagnózis megerősítésére szolgál, hanem a hordozók

kiszűrésére is, hogy el lehessen különíteni őket. Különös gondot fordítottak a vízszennyeződés elkerülésére.

Minden lehetőséget megragadtak, szolgálatba állították a foglyok között lévő orvosokat, az adminisztrációs, orvosi személyzetet, a kikötői orvosokat, bakteriológusokat, kémikusokat és a R. sereg tisztiorvosait, akik mindnyájan törekedtek, törekednek arra a segéd-személlyel együtt, hogy minden erejükkel megfeleljenek a feladatuknak. Mennyi önfeláldozásnak és kemény próbának voltak alávetve munkájuk során, a rabok őrzésében és ellátásában, és mennyire próbára tette őket is a rájuk is lecsapó betegség!

Igen Tisztelt Paszterkó-né! Pár soraimmal tudatom ami önre nagyon is szomorú hír hogy a megboldogult Kedves férje a velem szenvedett utat megtette, és ezen a szigeten a most vagyunk meghalt és pedik Január 13 reggel 9 órakor. Január 12-kén délután panaszkodott nekem, hogy rosszul van és meg kért hogy tegyek meg mindent mert egy sátorba lakot velem és meg is tettem hogy meg ne haljón mindend de minden hasztalan volt és másnap meghalt.

Egész éjjel fenvoltam és dolgoztam és amit tuttam megtettem mert aszt ígérte mindig hogy ha haza gyüvünk vissza fogja fizedni szivességemet.

De bizony ő szegény nem érte meg már.

Az egész irattai és levelei hogy ha megérem kézbesítem szeméjese családjának vagy Önnek.

Hát így aztán nálam van minden levele és árom fénykép is két fénykép en rajta van nagysád és kedves lánya Vilma a harmadikon pedik a kis Vilma egy maga.

Nagyon kérem nagysádad hogy ha lenne szíves egy pár fillérrel vagy esetlek egy csómaggal egy kis Budapesti cigarettával meg ajándékozni. A leveleket haza fogom hozni ha meg segít a jó Isten.

Címem:

Kórporal Csonka Miklós

Kriks-gefangener. Isola Assinara Tamburino. Itália. I/9. Lager

Ha a levelet meg kapják legyenek szívesek röktön sürgönyözni hogy tudgyam hogy meg-e kapták.

Alázatos szolgálja

Csonka Miklós

s.k.

1916. IV. 7.

Olaszországi spanyol követség

Katonai attasé

Asinara szigete

Jelentés

[...] Ma a helyzet egészen más, Asinara nagyon jó tábornak nevezhető, enyhe az éghajlata, a katona nagy szabadságot élvez itt, szabad levegőn lehet, fürödhet a tengerben, és a kontinensen található összes börtönrészleghez hasonlóan ugyanolyan ellátásban részesül, mint az olasz katona béke idején.

Visszatérek látogatásom pillanatához, augusztus 28-ához, amikor Ferrari tábornok társaságában autóval bejártuk az összes tábort, ahol az épületek és a csapatsátrak körletei voltak. Megbizonyosodtam arról, hogy minden osztrák-magyar foglyot elvittek Franciaországba, kivéve néhány száz irredentát, akik Campo Perduban maradtak. Arra a kérdésemre, hogy az elszállított hadifoglyok között volt-e beteg, azt a határozott választ kaptam, hogy közönséges betegségben szenvedők, például tuberkulózisosak és egyebek voltak; ezen a ponton úgy tűnt, hogy elhatározták, Franciaországba csak az egészségeseket viszik, de mivel nem tűnt jogosnak, hogy Itáliában csak a betegek maradjanak, ezért mindannyiukat elszállították, néhány százat kivéve, akik arra vártak, hogy Asinara székhelyű osztrák-magyar tisztek legyenek.

Ezután meglátogattam a tisztek egy csoportját, akik mind az 1. szakasz (periodo) barakkjaiban vannak elhelyezve, és érkezésem pillanatában (délután 4 órakor) a tengerben fürödtek.

1916. augusztus

A Magyar Szent Korona Országainak Vörös Kereszt Egylete

Hadifoglyokat Gyámolító Bizottság

Budapest, IX., Üllői-út 1. szám

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Egy hivatalunkhoz intézett bejelentés alapján van szerencsénk Nagyméltóságodnak tiszteletteljesen jelenteni, hogy Asinaráról (Sardinia, Italia) a legszörnyűbb hírek jutottak Magyarországra. Egy fogoly bolgár tiszt érkezett Kassinóból és elmondotta, hogy Asinarán rettenetes az inség és ez, valamint az uralkodó vízhiány kolera és vérhas

betegségeket idéz elő. Megerősíti az aggodalmakat az is, hogy amíg azelőtt az Asinarába intézett sürgönyökre három-négy nap alatt érkezett válasz, most a fizetett sürgönyválaszok elmaradnak.

Tiszteletteljesen kérjük Nagyméltóságodat, kegyeskedjék bölcs belátása szerint a panasz mibenléte iránt érdeklődni és amennyiben a hírek alaposak volnának, intézkedni az iránt, hogy az osztrák és magyar hadifoglyok ezen hadifogolytáborból elhelyeztessenek, nehogy a sok nélkülözés után ezek a szegény emberek most ily járványoknak legyenek kitéve.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletünk őszinte nyilvánítását.

Darányi Ignác

a Hadifoglyokat Gyámolító bizottság elnöke

Nagyméltóságú

steinstätteni Stoeger-Steiner Rezső

cs. és kir. közös hadügyminiszter úrnak

Bécs

1917. október 23.

A halálmars kronológiája

1914

június 28. – Gavrilo Princip boszniai szerb diák meggyilkolja az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét, Ferenc Ferdinándot és feleségét, Chotek Zsófiát Sarajevóban.

július 28. – Ausztria–Magyarország hadat üzen Szerbiának. A következő napokban, a július 25-e óta tartó részleges mozgósítást követően, megkezdődik az általános mozgósítás, a Monarchia népe bevonul a hadkiegészítő központokba, csukaszürkébe öltözik, majd a menetszázadok megindulnak a déli határvidék felé. Másnap hajnalban az abádszalóki Kovács Pál, a 68. jászkun gyalogezred 22 esztendőes bakája fejlővést kap a szerbek által felrobbantott zimonyi híd romjainál – ő a nagy háború első hősi halottja. A második a Kovácsot kísérő Bíró Gábor.

augusztus 12. – Megkezdődik a Szerbia elleni első hadjárat. A Monarchia 5. és 6. hadserege 270 ezer katonával átkel a Drina folyón. A nehéz terepen lassú az előrenyomulás, az elhibázott stratégia a kezdetektől megmutatkozik. A Cer hegyi csatában elszenvedi első vereségét Ausztria–Magyarország: óriási a veszteség emberéletben és hadifogolyban is. Augusztus 24-re a k. u. k. támadó alakulatok visszavonulnak eredeti állásukba a határfolyók mögé. Ugyanezekben a napokban zajlik Szabács „viadala” is: az osztrák–magyar egységek átkelnek a Száván, és elfoglalják a kisvárost, amelyben hamarosan erős ellenállást fejtenek ki a szerb komitácsi egységek.

augusztus 17. – A „szabácsi mészárlás” napja. A szerb propaganda szerint a magyarok állatias kegyetlenséggel gyilkoltak meg száznál is több civilt, gyerekeket, asszonyokat és aggastyánokat is, míg az osztrák–magyar vizsgálat szerint a csapataikat hátulról veszélyeztető, fogságukból kitörni igyekvő gerillaharcosokat végeztek ki a hadijognak megfelelően. Az atrocitások József főherceg visszaemlékezéseiben is olvashatók. Ettől fogva a magyar baka a vérengző fenevad szinonimájaként is szerepel az antant szótárában és brosúráiban.

szeptember 8. – Megkezdődik a Szerbia elleni második hadjárat. Harcok bontakoznak ki a Drina mentén, mindkét fél részéről

súlyos veszteségekkel. A szerbek szeptember 6-án a Szerémségbe, a hónap közepén Bosznia területére törnek be, és már Szarajevót fenyegetik. Rövid időre a támadók is eredményeket érnek el a Száva–Drina-szöglet, azaz a régi Macsó területén. Ám az előrenyomulás ismét megakad, és a mozgó háború állásháborúba megy át mintegy másfél hónapra. A szerb és montenegrói erőket csak október végén sikerül visszakergetni a Drina „megfelelő” oldalára.

november 15. – Valjevo elfoglalása. Az osztrák–magyar megszállókat itt is gerillatámadások érik, mint Szabácsban, utcai harcok bontakoznak ki, a házakat feldőlják. Másnap a támadók elérik a Kolubara folyó vonalát. Hadműveleti cél: Belgrád bevétele. Az eső tönkreteszi az utakat; a veszteségek és a rendkívüli igénybevétel miatt pihenésre, utánpótlásra szoruló osztrák–magyar csapatokat Potiorek táborszernagy kíméletlenül hajtja tovább kelet felé.

december 3. – Frank Liborius gyalogsági tábornok bevonul a szerbek által előző nap feladott Belgrádba. Ugyanezen a napon a szerbek utolsó erőiket összpontosítva lendületes ellentámadásba mennek át a Mladenovac–Arandelovac–Gornji Milanovac–Čačak-vonalon. A 6. hadseregbe irányul csapásuk, amely december 9-én összeomlik, és állásait feladva Szabácson keresztül visszavonul a Száva mögé. Frank tábornok csapatai elszigetelődnek Belgrádban, így kénytelenek ők is visszatérni a Duna túlsó partjára.

december második fele – Kitér a tifuszi járvány Szerbiában, az osztrák–magyar hadifoglyokat vádolják a kór terjesztésével a szerbek.

1915

április – Lecseng az epidémia, amelynek hatása a középkori pestis-járványokéval vethető össze. Halottak tízezrei maradnak utána, a k. u. k. hadifogolyseregnek nagyjából kétharmada vész oda.

október 6. – A központi hatalmak tüzérségi előkészítését követően megkezdődik az osztrák–magyar és német alakulatok átkelése a határfolyókon. Másnap Belgrád elesik. Október 14-én Bulgária is hadat üzen Szerbiának, és azonnal támad a keleti határszakaszon. A legfőbb hadifogolytábort, Ništ bolgár csapatok veszélyeztetik.

október 19. – Megindul a k. u. k. fogolysereg zöme Nišből Koszovó irányába, ahol a visszavonuló szerb haderő gyülekezik a végső harcra. Este a foglyok megérkeznek Prokupljéba, több nap pihenő.

október 24. – Kuršumljiai táborozás. A fogolytábor új parancsnoka Milutin Živković őrnagy.

október 28. – Továbbindulás, átkelés a prepolaci hágón át Új-Szerbiába, érkezés Podujevóba.

október 29. – Rigómezőn át érkezés Prištinába. A szerb kormány és a külföldi külképviseletek tagjai megkezdik menekülésüket Montenegro felé.

november 1. – Táborozás Štimlje faluban.

november 2. – Táborozás Suva Reka faluban.

november 3. – A foglyok megérkeznek Prizren városába. Itt gyülekeznek a szerb politikusok, a királyi család tagjai, a katonai vezetők és a követek is. Ekkor csatlakoznak az ország településein szétszórott osztrák–magyar hadifogoly orvosok is a zömhöz.

november 12. – Továbbindul a fogolysereg Prizrenből; a súlyosan sebesült Aggházy Kamil százados és betegek százai hátramaradnak a városban. Táborozás Ljumkulában a Vezir hídnál. A szerb hadsereg itt semmisíti meg a hegyekben már nem szállítható hadianyagát, nehézfegyverzetét.

november 13. – Érkezés Bicaj albán faluba. 15-én Živković megtorolja a szökéseket.

november 16. – Megkezdődik a szorosabb értelemben vett halálmars, át az albán havasokon. Táborozás Ujmishtben.

november 17. – Táborozás Slatina községben.

november 18. – Táborozás Peshkopiban.

november 19. – Táborozás Debar városában, ismét Szerbia területén.

november 22. – Táborozás Lukovo községnél.

november 23. – Érkezés az Ohridi-tóhoz, táborozás Ohridban.

november 24. – Táborozás Oponci falunál. A bolgárok elérik Monastir vonalát, a fogolysereg visszafordul. A szerb kormány elhagyja Prizrent.

november 25. – Táborozás Strugában.

november 27. – Vissza Albániába. Táborozás Prenes községben.

november 28. – Táborozás Djura faluban.

november 29. – Érkezés a Skumbi folyóhoz. A bolgárok bevonulnak Prizrenbe, Aggházy Kamil hadifogoly százados átadja a várost a szövetséges erőknél.

november 30. – Táborozás Elbasan körzetében.

december 4. – Táborozás Pekinje faluban.

december 6. – Táborozás Kavaja községben.

december 9. – Durazzo megtámadása miatt a fogolyseregnek ismét irányt kell váltania, táborozás a Skumbi folyónál, Bastava község közelében.

december 10. – Feltűnik az Adriá. Táborozás Pijar falunál.

december 11. – Érkezés a Semeni folyóhoz.

december 12. – Táborozás Fieri község közelében, már az olasz hadsereg őrizete alatt.

december 13. – Érkezés Ferasba, majd megkezdődik az átkelés a Vojusza folyón.

december 15. – A tiszti fogolycsoport megérkezik Valona kikötőjébe. Este behajóznak a Dante Alighieri tengerjáró gőzösre. A legénységi foglyok áthajózása a Vojuszán azonban az év végéig eltart.

december 16. – Este kifut a Dante Alighieri, fedélzetén a fogoly tisztekkel és a több száz fős legénységi hadifogolycsoporttal.

december 18. – Érkezés Asinara szigetére; megkezdődik a kihajózás.

december 20. – Edelmann Lipót ezredes sürgőnyt küldhet haza, hogy a tisztek csoportja megérkezett Szamár-szigetre.

december 24. – Karácsony napjaiban befutnak az első legénységi marhaszállító gőzösök is Valonából, s velük a kolera. Járvány tör ki a szigeten.

december 30. – Szamár-szigetet sietve elhagyja az első tiszti fogolycsoport, amelyet követnek a többiek is Szardínia, illetve a szárazföldi Itália fogolytáborába. A legénység marad Asinarán. Fölállnak a táborok.

1916

március–április – Lecseng az epidémia.

május 17. – A Cala Reale-i kápolna felszentelése.

május 20. – Campo Perdu táborából elhajózik az első legénységi fogolyszállítmány Franciaország felé.

július 24. – A táborokat felszámolják, a szigetet elhagyja az utolsó Franciaországba tartó legénységi fogolycsoport is.

augusztus – Megérkezik az osztrák magyar foglyok újabb „lison-zói” hulláma Szamár-szigetre.

A kronológia elsősorban a tiszti naplók és korabeli hadtörténeti munkák alapján készült, a legénységi foglyok halálmarsa több ízben más dimenziókat öltött.

Szótár

andiamo!: menjünk!

áristom: zárka, börtön, fogság

arnauta: albán

attenti!: vigyázz!

bektasi: szúfi szerzetesrend, feladata a janicsárok nevelése és a hitértítés volt

bersaglieri: az olasz hadsereg elit lövésze

Bohémia: Csehország

bródszák: kenyérzsák

carabinieri: olasz csendőrség

cugszfürer: szakaszvezető

cvibak: kétszersült

cselák: a csehek magyar gúnyneve

csevap: jellegzetes balkáni étel, vagdalt húsból készült, parázson sültött húsrudacska

csicsa: szerb népfelkelő

dekung: fedezék, lövészárk

fángli: kőművesszerszám, nyeles edény

faszolás: vételezés

ferbli: régi magyar kártyajáték

géhás: hadtápos

Gott erhalte: az osztrák császári himnusz a XIX. század elejétől az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as megszűntéig

gruppo: csoport

hoch!: éljen!

inft.: infanterist, gyalogos

isola: sziget

kadét: hadapród

kafana: kávézó

kóló: balkáni körtánc

komiszkenyér: kincstári kenyér

komitácsi: szerb, bolgár szabadcsapat tagja, felkelő, gerilla

corp.: korporal, tizedes

kuku mene!: jaj nekem!

lazarett: kórház

löveg: ebben az időszakban a lövedékre is értették, később lett az ágyú megnevezése

macchia: magas, szúrós, örökzöld mediterrán bozót

mangiare: enni

Mannlicher: az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének meghatározó fegyvere az első világháborúban

maródi: gyengélkedő, beteg

menázi: katonai élelmiszer-ellátmány, étkezés

monitor: kisméretű és alacsony merülésű folyami hadihajótípus

nazarénus: többek között a fegyvertelenség parancsát és az eskü tilalmát követő magyarországi protestáns kisegyház tagja

neka, neka!: hadd, hadd (tegyen valamit)!

nicht schiessen!: ne lőjete!

obsitos: kiszolgált katona

patruj: járőr

Práter: Bécs nyilvános városi parkja

preferánsz: kártyajáték

pucer: tisztiszolga

rakija: pálinka

retirál: visszavonul

rüsztung: felszerelés

signora: asszony

slepp: uszályhajó

spítály: kórház

srapnel: a levegőben robbanó, golyókkal töltött repeszgránát

sturm: roham

supercarcere: maximális biztonságú börtön

svába: eredeti szláv jelentése svábbogár, a szerbek gúnynévként is használták az osztrák–magyar és német katonákra, de nincs feltétlenül jelentésátvitel

tekija: derviskolostor

trén: szállítóoszlop, utánpótlás

tunel: alagút

U-Boot: tengeralattjáró

ungherese: magyar

Viva Generale Ferrari!: Éljen Ferrari tábornok!

vizitál: látogatást tesz

Werndl puska: a XIX. század második felének egylövetű fegyvere, amely az első világháború idején már muzeális tárgynak számított

zsivio!: éljen!

Felhasznált irodalom

Aggházy Kamil irathagyatéka; jelentések a hadifogságból, HL VII. 180. Hadtörténelmi Levéltár és Irattár, Budapest

A k. u. k. 101-es gyalogezred iratanyaga. K. U. K. 101. INFANTERIEREGIMENT-KOMMANDO, II. 533., Hadtörténelmi Levéltár és Irattár, Budapest

Haus-, Hof- und Staatsarchiv iratanyaga, Bécs: Kt. 422–426. Behandlung der Kriegsgefangenen in Italien; Gesandtschaftarchiv Rom-Quirinal: Kt. 519/1 – Angebliche Transferierung der in Serbien internierten öst.-ung.; Kriegsgefangenen nach Frankreich; Kt. 527 – Öst.-ung. Kriegsgefangenen aus Serbien nach Italien; Kt. 528. – Transferierung öst.-ung. Kriegsgefangenen von Asinara nach Frankreich

Kriegsarchiv, Bécs: A k. u. k. Kriegsministerium Abt. 10./Kgf. dokumentumai: Nr. 1074 – 1916, 3409 – 1916, 107747 – 1916, 10729105 – 1916, 10729125 – 1916, 10729187 – 1916, 10729212 – 1916, etc.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet Adattára és Lexikongyűjteménye, Budapest: az Ősz Nemes Györgyre, Szász Istvánra, Mátrai Lajosra vonatkozó iratanyag: MKCS-C-I 38/99, 297, 398, 1814, 2067; MKCS-C-I 57/100, 1311; MDK-C-I 10/608, 2017; MDK-C-I 17/3671

A mi hadseregünk. Az Osztrák–Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt. Szerk.: Danczer Alfons. Budapest, Franklin, 1889

A nagy háború írásban és képből, 1. Északon és délen. Szerk.: Lándor Tivadar. Budapest, Athenaeum, é. n.

A nagy háború írásban és képből, 3. Az olasz háború. Szerk.: Lándor Tivadar. Budapest, Athenaeum, é. n.

A világháború története. Szerk.: Pilch Jenő. Budapest, Franklin-Társulat. 1928

Az első világháború. Szerk: Szabó Dániel. Budapest, Osiris, 2009

Az Olasz Hadifogoly. 1919. március 20. – július 15.

Balázs Béla: Lélek a háboruban. Gyoma, Kner, 1916

Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. Budapest, Grill, 1928–1942

Berry, James–Dickinson Berry, Frances May–Lyon Blease, Walter: The Story of a Red Cross Unit in Serbia. London, J.&A. Churchill, 1916

Bjelajac, Mile: The Other Side of the War: Treatment of Wounded and Captured Enemies by the Serbian Army. In: The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War. Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 2005

Cantwell, Robert: Outlook Book Choice of the Month. Sardinian Sideshow by Amélie Posse-Brazdova. In: The Outlook, New York, 1933. január

Carandini, Nicolò: Il lungo ritorno: lettere della Grande Guerra. Udine, Gaspari Editore, 2005

Csabai István: Fakeresztek mentén – népek országutján. Élmények, tanulmányok az 1914-18. évi világháborúból. Budapest, 1935

Csataképek a nagy háborúból. Összeáll. és bev.: Nagy Endre. Budapest, Singer és Wolfner, 1915

Csáth Géza: Fej a pohárban. Naplók és levelek 1914–1916. Budapest, Magvető, 1997

Csernavölgyi Antal: Fegyvert, s vitézt éneklek. Katon naplók a háborúkból. Budapest, Logod, 1997

Egy asszony, kinek két hadifogoly férje van. In: Zalai Közlöny, 1916. július 19.

Faragó László: Szerbia összeomlása 1915-ben. Budapest, „Pátria”, 1935

Farkas János: Bakanapló. Budapest, Pytheas, 2013

Ferrari, Giuseppe Carmine: Relazione del campo di prigionieri colerosi all’isola dell’Asinara nel 1915-16 (guerra italo-austriaca). Provveditorato Generale dello Stato. Roma, 1929

Figari, Carlo: All’Asinara sulle tracce dell’esercito dei dannati. In: L’Unione Sarda, 2006. augusztus 11., 12., 14.

Fogolylevelek. Madeddu, Giorgio magánarchívuma, Iglesias

Gazale, Vittorio–Congiatu, Pierpaolo: Pocket guidebook to Asinara National Park. Porto Torres, Ministero dell’ambiente e della tutela del territorio, 2007

Golgota i medicinska epopeja 1914–1915. godine („Specijalna epidemiologija pegavca” između 1909. i 1919. godine). Web: <http://tmg.org.rs/v320407.htm>

Gorgolini, Luca: I dannati dell’Asinara. L’odissea dei prigionieri austro-ungarici nella Prima guerra mondiale. Utet, Milano, 2011

Gyóni Géza összes versei. Budapest, MEFHOSZ, 1941

Hadifogoly magyarok története, I–II. Szerk.: Baja Benedek [et al.]. Budapest, Athenaeum, [1930]

Hadifogoly újság. 1919. október 1. – 1920. április 15.

Julier Ferenc: 1914-1918: A világháború magyar szemmel. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1933

Keegan, John: A csata arca. Budapest, Akadémiai, 2013

Keegan, John: A hadviselés története. Budapest, Corvina, 2002

Komáromi János: A nagy háború anekdotái. Budapest, Révai, 1936

Kotek, Joël–Rigoulot, Pierre: A táborok évszázada. Budapest, Nagyvilág, 2005

Kozma Miklós: Egy csapattiszt naplója 1914–1918. Budapest, Révai, [1932]

Krúdy Gyula: Öreg szó az ifjakhoz, I–II. Budapest, Aqua, 1995

Kuncz Aladár: Fekete kolostor. Budapest, Szépirodalmi, 1960

Lőrinczi László kéziratos hagyatéka. Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Szabédi Emlékházának Kézirattára, Kolozsvár

Lőrinczi László: Szamár-sziget foglyai. In: Uő: Négylevelű vándorbot. Arad, Concord Media, 2007

Lőrinczi László: Szamár-sziget lelkesültjei. In: Uő: Üzenetek Erdélybe. Kolozsvár, Polis, 2010

Lőrinczi László: Utazás a Fekete kolostorhoz. Kolozsvár, Polis, 2011

Madeddu, Giorgio: Il lavoro nelle miniere della Sardegna: il caso dei prigionieri austro-ungarici nella Prima Guerra Mondiale. Cagliari, Università degli Studi di Cagliari, 2012–2013

Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs. Főszerk.: Szijj Jolán. Budapest, Petit Real, 2000

Marek János kéziratos naplója

Margittai Gábor: Mérgezett tenger. Monarchiás haláltáborból a maffia börtöne – Magyar hadifoglyok a szardíniai Szamár-szigeten, 1. Magyar Nemzet Magazin, 2011. december 24.

Margittai Gábor: Sorminta koponyákból. Monarchiás haláltáborból a maffia börtöne – Magyar hadifoglyok a szardíniai Szamár-szigeten, 2. Magyar Nemzet Magazin, 2011. december 31.

Margittai Gábor: Jelen! Visszatérés a szardíniai Szamár-sziget lágerébe. Megismerhető-e az ismeretlen katona? Magyar Nemzet Magazin, 2012. december 24.

Margittai Gábor: A Szamár-sziget szellemkatonái. Tényfeltáró nyomozás száz év távlatából – Feltámadhatnak az első világháború hadifoglyai, 1. Magyar Nemzet Magazin, 2013. március 30.

Margittai Gábor: „Éjjel hamuban aludtam”. Tényfeltáró nyomozás száz év távlatából – Feltámadhatnak az első világháború hadifoglyai, 2. Magyar Nemzet Magazin, 2013. április 6.

Markovits Rodion: Szibériai garnizon. Budapest, Révai, 1934

Massa, Ugo: Asinara: l'isola dell'orrore. In: Il Friuli, 2011. 10. 3.

Mazower, Mark: A Balkán. Budapest, Európa, 2004

Mitrović, Andrej: Serbia's Great War, 1914–1918. London, C. Hurst & co., 2007

Paszterkó József levelezése. Hadtörténeti Múzeum Kézírtos Em-lékanyag 2000.41.1-35/KE

Petrák Katalin: Emberi sorsok a 20. században – Magyar hadifog-lyok és emigránsok orosz földön, 1914–1941. Budapest, Napvilág, 2012

Pollmann Ferenc: A Bokréta utcától a Szamárszigetig (Paszterkó József első világháborús levelei.) In: A Hadtörténeti Múzeum értesít-ője, 8., Budapest, 2005

Pollmann Ferenc: Az osztrák–magyar haderő által a szerbek ellen elkövetett atrocitások az első világháború elején. Sabác, 1914. au-gusztus 17. In: Hadtörténelmi Közlemények, 2009/3.

Pollmann Ferenc: Balszerencse, semmi más? Budapest, Balassi, 2003

Posse-Brazdova, Amelie: Sardinian Sideshow. New York, E. P. Dutton & Co., Inc. 1933

Raccolta delle disposizioni da osservarsi dai comandanti dei distaccamenti prigionieri di guerra lavoratori in Sardegna. Sassari, Tipografia Operaia, 1918

Reed, John: The War in Eastern Europe. New York, Scribner, 1916

Reiss, Rodolphe Archibald: Report Upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army During the First Invasion of Serbia. London, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Company, 1916

Rejtő Jenő: Csontbrigád. Budapest, Magvető, 1967

Rossi, Marina: Echi dal fronte balcanico (1914–1918). In: Qualestoria. 1918–2008: la Grande guerra novant'anni dopo. Trieste, 2008

Sandes, Flora: An English Woman-Sergeant in the Serbian Army. London, Hodder & Stoughton, 1916

Sandes, Flora: The Autobiography of a Woman Soldier. A Brief Record of Adventure with the Serbian Army 1916–1919. London, H. F. & G. Witherby, 1927

Sandro Ruju: L'argentiera. Storia e memorie di una borgata mineraria in Sardegna: 1864–1963. Italia, Franco Angeli, 1996

Sanna, Martina: Il carcere dell'Asinara. Gli anni del supercarcere. Diacronie. Studi di Storia Contemporanea, 2010/1–2. Web: www.studistorici.com

Sárközy Péter: Egy „szardíniai” magyar író halálára. In: Erdélyi Helikon, 2012/5.

Si ses Italianu foedda in sardu. Comune di Ula Tirso, Grafica del Parteolla, 2000

Sramek, Josef: Memories of World War I., 1914–1918. Web: www.svobodat.com/Sramek/index_en.htm

Szakruida István kéziratos naplója

Száraz Miklós György: Apám és anyám apja. In: Magyar Hírlap, 2012. április 14.

Szenti Tibor: Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Buda-pest, Magvető, 1988

Szoleczky Emese: „Jó lenne már egy kis béke...” (Egy hősi halott a sok közül – Szántó Pál, doberdói fennsík, 1915) In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 3., Budapest, 2000

Szoleczky Emese: Adalékok egy pályaképhez – Aggházy Kamil naplószerű feljegyzései, 1937. In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője, 3. Budapest, 2000

Szoleczky Emese: Aggházy Kamil (bevezető tanulmány) In: Aggházy Kamil: Budavár bevétele 1849-ben, I–II. Szerk., bev., jegyz.: Hermann Róbert. Budapest Főváros Levéltára, 2001

Szöllősy Aladár: Szerb hadifogság: Szerbia, Albánia, Itália, 1914–1918. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1925

Tömörkény István válogatott elbeszélései. Budapest, Szépirodalmi, 1960

Vasárnapi Ujság. 1914–1916

A Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtárának k. u. k. veszteség-listái. Web: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/Search.do?documentType=&text=asinara>

A Porto Torres-i önkormányzat anyakönyvi hivatalának hadifo-golyvesztesség-listája. Terranova, Giovanni magánarchívuma, Trento

Caduto Austro-Ungarici – Asinara. Roma, Commissariato Generale Onoranze Caduti in Guerra, 1995

Elenco dei militari appartenenti agli eserciti austro-ungarico, bulgaro, germanico e turco – Caduti e raccolti sul campo dalle truppe italiane nella guerra 1915–1918, oppure deceduti durante la prigionia di guerra in Italia. Roma, Ministero della guerra, 1925

A magyarok és az I. világháború, I–IV. Rendező: Gulyás Gyula és Gulyás János, 1982

Gde cveta limun žut. Rendező: Zdravko Šotra, 2006

Képek forrása

Czametzer László: *Asinara – sziget (Isola dell' Asinara, Italia)* 46 képben, Budapest, é. n.: 201., 266. oldal

Das Interessante Blatt: 113., 122. oldal

Hadifogoly magyarok története: előzők, 218. oldal; 2. színes képblokk 4. oldalán

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum: borító, 7., 18., 60., 69., 72., 79., 95., 208. oldal

Illustrierte Zeitung: 13., 39., 117., 143. oldal

Kriegsarchiv, Bécs: 3. színes képblokk 14. oldalán

Major Anita és Margittai Gábor fotója: 47., 52., 54., 85., 154., 160., 163., 225. oldal, a másként nem jelölt színes képek, valamint a szerző portréja a borítón

Mester Tibor fotója, Magyar Nemzeti Galéria: 210–211. oldal

Pauli, Rainer magánarchívuma: 173., 192–193., 197., 204., 206., 220., 227., 232. oldal; 3. színes képblokk 11., 13. oldalán

Popović, Andra: Ratni album 1914–1918, Belgrád, 1926: 26–27., 40–41., 57., 64–65., 102., 124–125. oldal; 2. színes képblokk 12. oldalán

Reed, John: The War in Eastern Europe: 62. oldal

Szász István (In: Hadifogoly magyarok története): 136–137., 165. oldal

Szöllősy Aladár (In: Szerb hadifogság): 129., 189. oldal; 2. színes képblokk 13. oldalán

Vásárnapi Ujság: 23. oldal

Wiener Bilder: 98. oldal

Wiener Illustrierte: 131. oldal

www.kormany.hu: Hende Csaba portréja

Zempléni Múzeum, Szerencs: 2. színes képblokk 2. oldalán

Köszönetnyilvánítás

Talán nem égbekiáltó udvariatlanság, ha nem köszönettel, hanem tényközléssel kezdem a sort: mindazokat a felfedező- és kutatóutakat, amelyek e könyv létrejöttét megelőzték, illetve lehetővé tették, feleségemmel és kutatótársammal, Major Anitával jártuk be, akivel minden utam szépségeit és kínjait megosztom. Az interjúalanyokkal folytatott nehéz beszélgetésekben megmutatkozó empátiája, éles megfigyelései és javaslatai nélkül ez a könyv nem jött volna létre, ez nyilvánvaló.

Petrei Emesét azért illeti köszönet, hogy szardíniai kalandozásunknak pontos irányt és célt szabott: elvezetett bennünket Asinarára, megszervezte útjaink logisztikáját azzal a vendégszeretettel, személyes odafigyeléssel és igényességgel, amely a gigantikus utazási irodáknak már évtizedek óta nem sajátjuk. Így nem csupán vendéglátót, de barátot is nyertünk személyében.

Ugyanez igaz Szamár-sziget legodaadóbb és legcsodálatraméltóbb kutatójára, a trentói Giovanni Terranovára (valamint családjára: feleségére, Annára, lányára, Danielára), aki megannyi csalódás, megannyi csalás után képes volt bennünket nagy szeretettel és bizalommal fogadni. Míg a helyi hivatásos történészek egy része arra tanította meg őt, hogy ha megosztja tudását, keservesen kikutatott dokumentumait, minden aggály nélkül lopják meg és plagizálják, addig bennünk a magyar partnereket látta, akikkel közösen megoldhat számos eddig megfejtethetetlen rejtélyt. Giovanninál senki nem tett többet azért, hogy nevet, arcot adjon a szerencsétlen osztrák–magyar katonáknak – köztük dél-tiroli olaszoknak is! Hetente bombázott csomagjaival, és már a legelején ráébresztett arra, hogy nincs az a mélység, amelybe ne lenne érdemes lemerülni. És ha már odalent van az ember, semmi sem menti meg attól, hogy bele ne betegedjen mindabba, amit ott talál... Giovanni fantasztikusan lelkes és elmélyült olasz, német kutatókkal ismertetett meg – például a Borgo Valsugana-i Luca Girottóval, közös nagy háborús múltunk tudósával –, akik mind úgy kutatnak, mintha az életük lenne a tét. S ha identitáson és történelmen életet értünk, akkor nagyon is ez a helyzet.

Köszönet Giovanni Terranova német kutatótársának, Rainer Paulinak, a müncheni Technische Universität szarkasztikus humorú,

de annál elkötelezettebb tanárának, akit szintén Szardínia-mániája indított arra, hogy a paradicsomban a poklot kezdje kutatni. Rendelkezésünkre bocsátott archív fotói felbecsülhetetlen kincset jelentenek, mivel a számár-szigeti fogolylétről jószerével alig ásható elő korabeli képanyag.

Luca Gorgolini megosztotta velünk kutatásainak magyar vonatkozásait, s a belgrádi Mile Bjelajač is magától értetődően segítőkésznek bizonyult, amikor ellentétes történelmek és történetek összevetésére került sor.

Szardínián a lelkes és minden követ megmozgató Pierpaolo Congiatu parkigazgatót illeti hála, valamint Giorgio Madeddu iglesi kutatót, aki a magyar foglyok kényszermunkájának feltáráshoz adott értékes információkat, valamint ott kallódó magyar foglyleveleket küldött nekünk. Köszönet a trentói Mario Eichtának, hogy megteremtette hozzá a kapcsolatot.

És néhai Lőrinczi Lászlónak – fájdalom –, ismeretlenül is, aki Számár-sziget „újralfedezése” után írásaival inspirált, tudatosította a kutatás dimenzióit és tétjeit, és akinek fölhasználtam irodalmi fordításait többek között Ősz Nemes György szoborleírásának közlésekor. Lányának, Marinellának, aki segítőkészen elkalauzolt édesapja hagyatékához, és a kolozsvári Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület munkatársainak – többek között Bartha Katalin Ágnesnek –, akik gyorsan hozzáférhetővé tették számomra ezt a rendkívül izgalmas anyagot: egy életút méltó zárlatát.

S ami az „utómunkálatokat” illeti: nem tudom eléggé megköszönni Pollmann Ferenc hadtörténésznek, a téma és a korszak kutatójának azt a nagyvonalú és gondos szakmai segítséget, amellyel lektorálta kéziratomat. Előzetes beszélgetéseink során pedig megnyitotta számomra a balkáni perspektívákat, összekapcsolt megfelelő emberekkel, tanulmányaival tárgyilagos és tiszta háttérrel adott például az olyan kínosan ki nem beszélt kérdésekhez, mint amilyen Szabács „viadala” volt magyar részről.

Köszönet Hende Csaba honvédelmi miniszternek, akinek különleges érzékenysége van a hadisírgondozáshoz és elesett katonáink becsületének visszaállításához. Valamint a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Dokumentációs Osztálya munkatársainak: Szoleczky Emesének, Aggházy Kamil elkötelezett kutatójának; Kreutzer Andreának, aki ötleteivel, forrásaival enyhítette a könyv illusztrálásának égető problémáját; Sallay Gergelynek, aki a nagy háborús kiállítás összeállításakor maga is beleütközött az olaszországi magyar

hadifoglyok hagyatékának kérdéseibe; Pöcz Péternek és Fischer Zoltánnak, akik előásták az intézetben azt a meghökkentően kevés fotót, amely közelről és távolról kapcsolódik a számár-szigeti kálváriához.

Ugyanígy köszönet jár a bécsi magyar levéltári delegátusunk munkatársainak: Kiss Gábornak, Lenkefi Ferencnek, Domokos Györgynek és Fazekas Istvánnak, akik felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtottak a dokumentumok föl kutatásával és azzal, hogy bármilyen kérdéssel fordulhattam hozzájuk, pillanatokon belül megkaptam a firtatott adatokat. Nemkülönben Smuk Andrásnak, a bécsi magyar „Europa”-Club vezetőjének, aki bécsi kapcsolatait bocsátotta rendelkezésünkre.

Köszönet illeti Csorba Lászlót, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóját, aki segített fölfejteti az elejtett szálakat, és aki Számár-sziget szellemkatonáinak elkötelezettje, olyannyira, hogy Lőrinczi Lászlóval kis híján sikerült emléktáblát is állítani nekik a Csontkamra-part osszáriumánál. Nem rajtuk múltott. Köszönet Illésfalvi Péternek, a HM Társadalmi Kapcsolatok és Háborús Kegyeleti Főosztály főtanácsosának, aki szakmai tanácsaival támogatta munkánkat. Stencinger Norbert hadtörténész megosztotta velünk kutatási eredményeit, amelyek az olasz fronthoz kapcsolódnak, illetve keservesen elérhető szakirodalmat juttatott el nekünk, amint Sasvári Tamás is.

Köszönet Földes Mária művészettörténésznek, aki „leleplezte” a halálmars legfontosabb fennmaradt műalkotását. Érszegi Márk Aurél külügyi szakértőnek, aki szívén viseli a számár-szigetiek ügyét, és összekötött Pintér Lajos veronai tiszteletbeli főkonzullal, aki Olaszországban képviseli a magyar hősi halottak ügyét szívvel-lélekkel, és aki az olasz–magyar kapcsolatok elképesztő munkabírású és tapintatú előmozdítója.

Köszönet Száraz Miklós Györgynek és Teschmayer Gábornak: az ő túlélő felmenőik nélkül ez a könyv néma lenne. Kuczka Péternek és néhai Hovanyecz Lászlónak, akik értékes korabeli forrásokat osztottak meg velünk.

Major Edinának, Wekerle Szabolcsnak és Török Sárának, akik segítettek eligazodni az idegen nyelvű dokumentumok útvesztőiben.

És kiváltképp olvasóimnak, akik szeretetteljes biztatással, öseiktől megőrzött feljegyzésekkel, emléktárgyakkal és megrázó történeteikkel meggyőztek arról, hogy ezt a históriát a legapróbb elemekig fel kell tárni, hogy a számár-szigeti szellemkatonák sorsával megmutassuk: miként sikkadt el nálunk sok százezer magyar katona

hősiessége, áldozata és bátorsága. És hogy ennek nem kell mindig így maradnia.

Végül nem tudok eléggé hálás szívvel gondolni azokra a fizikai, szellemi és lelki értelemben egyaránt rendkívüli bátorságú férfiakra, akik akkor sem tették le a tollat, amikor a fagy- és az éhhalál kerülgette őket. Naplójukat, emléktöredékeiket, publikációikat kénytelen voltam „interjúalanyként” faggatni: ha történelmi tényfeltárássá vál-lalkozik az ember, és a szemtanúk emberöltők óta halottak, igazukért szólni nem tudnak, maradnak megfellebbezhetetlen beszélgetőtárs-ként soha ki nem beszélt vagy elsikkadt soraik – egy felfoghatatlan történet mementói.

Krisztus-fej Ösz Nemes György szoborcsoportján

Tartalomjegyzék

Előszó	5
I. A Balkán rabjai	7
Dunán innen, Drinán túl	9
Véres kóló	21
Szabács viadalai	33
A karcser	45
A tifusz kútjai	55
Sorakozó halálmarshoz!	71
A császár csángói	83
II. Hosszú utazás	95
Szerbia futása	97
Se kenyéren, se vízen	115
K. u. k. kannibálok	127
Szárzsföldi palackposta	149
III. Mérgezett tenger	165
A tonhal tisztí gombja	167
Egy evőkanál víz	177
Cementkrisztus	187
Trento gyászmunkása	207
Mint pakliban a gyufa	231
Utóhang	235
Dokumentumok	241
A halálmars kronológiája	251
Szótár	255
Felhasznált irodalom	257
Köszönetnyilvánítás	263

X 219070

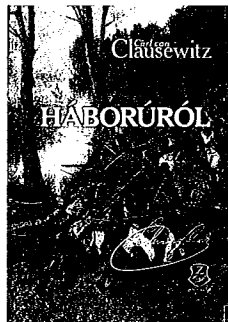

BERNÁD-MAGÓ-PUNKA:
A NEMZET SZÁRNYAI
- A MAGYAR KATONAI REPÜLÉS
ÉVSZÁZADOS TÖRTÉNETE

Egy egész világ ismeri a magyar repülőket. Ez a könyv a köszönet könyve. Tiszteletadás a hajdanvolt és a mai mindennapok magyar katonai repülő embereinek. Magyar-angol nyelven.

CLAUSEWITZ:
A HÁBORÚRÓL

A nagy francia forradalom, majd a napóleoni háborúk a hadviselésben új korszak beköszöntét jelentették. Elengedhetelenné vált új általános érvényű összefüggések megállapítása és rendszerbe foglalása. Ezt a korszak kétségtelenül legjelentősebb katonai teoretikusa Carl von Clausewitz oldotta meg leginkább időtállóan.

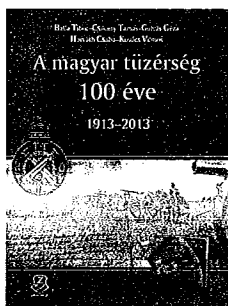

PÓSÁN-VESZPRÉMY:
„A HADTÁP VOLT MAGA A FEGYVER”

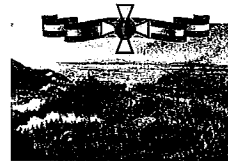
A tanulmánykötet közel 300 oldalon tárgyalja a középkori logisztika legkülönbözőbb kérdéseit Magyarországon mellett kitekintéssel Európa távoli régióira is.

BALLA-CSIKÁNY-GULYÁS
HORVÁTH-KOVÁCS:
A MAGYAR TÜZÉRSÉG
100 ÉVE 1913-2013

A magyar tüzérség hadtörténelmünkben kiemelkedő helyet foglal el, virágkora a 19. és a 20. század volt. Ez a képekkel gazdagon illusztrált kötet a fegyvernem 1913-ban történt újjáalakulását követő száz év mozgalmas tüzérségi történetét kíséri végig.

KIS MAGYAR
HADTÖRTÉNET

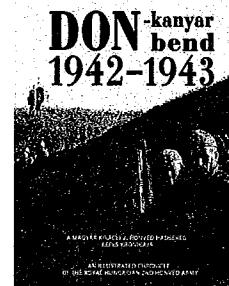
KIS MAGYAR HADTÖRTÉNET

Egy könyv, amely olvasmányos formában, ugyanakkor a tudományos követelményekből nem engedve mutatja be Magyarország hadtörténetét. Gazdagon illusztrált, több mint százhusz látványos és különleges képpel és több mint harminc részletes hadjárat térképpel.

Angolul is megjelent:
Illustrated Military History of Hungary címmel.

DON-KANYAR 1942-1943
DON-BEND 1942-1943

A könyv a doni áttörés és a magyar királyi 2. honvéd hadsereg 1942-1943. évi szovjetunióbeli hadműveleteiről készült képes beszámoló egyedülálló krónikája. Magyar és angol nyelven.

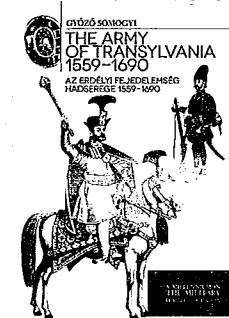

SOMOGYI GYŐZŐ:
MÁTYÁS KIRÁLY HADSEREGE
1458-1526
THE ARMY OF KING MATTHIAS
1458-1526

Az „Egy ezredév hadban” sorozat tagjaként megjelent kötet Mátyás hadseregét mutatja be, aki az akkori Európa egyik legnagyobb haderejét tartotta fegyverben. Magyar-angol nyelven.

SOMOGYI GYŐZŐ:
AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG
HADSEREGE 1559-1690
THE ARMY OF TRANSYLVANIA
1559-1690

Az „Egy ezredév hadban” könyvsorozat újabb kötete az Erdélyi Fejedelemség katonai kultúráját, fegyverzetét, a huszár által méltán világhírű jellegzetes hadviseletét mutatja be hadtörténelmi korszakokként színes rekonstrukciós rajzokon, angol-magyar nyelven.

A Zrínyi Kiadó ajánlata
Hadtörténelem – Haditechnika

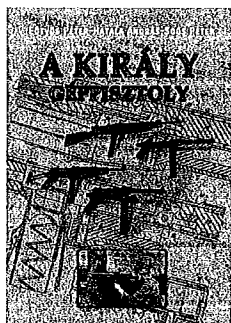

MARUZZS ROLAND:
KÖZÉPKERESZT, TISZTIKERESZT,
LOVAGKERESZT

Több mint tízezer hősi halált halt honfitársunk részvételével a második világháborúban posztumusz kitüntetésben, közülük 874 fő részére adományozták a Magyar Érdemrend valamely fokozatát.

BEDÉCS GYULA:
A KÁRPÁTOK HÁGÓIN ÁT
GALÍCIÁBA

Utikönyv az első világháború magyar emlékeit keresőknek I.

EÖTVÖS-HATALA-SÓÓS:
A KIRÁLY GÉPPISZTOLY

A kötetben sajátosan vegyül a fegyver-, a hadiipar- és a hadtörténet a fegyverzettechnikai ismeretekkel. Archiv fényképekkel, műtárgyfotókkal, számítógépes grafikákkal illusztrált.

DÉVÉNYI VERONIKA:
FORGÓSZÁRNYALÁS
„A VASNAK A LEVEGŐBEN A HELYE”

A helikopterek színre lépésével új lehetőségek nyíltak. A függőleges fel- és leszállás képességének köszönhetően a futár- és összekötő feladatokat, s a sebesültszállítást olyan helyeken is meg lehetett oldani, ahol nem volt kiépített repülőtér. Magyar-angol nyelven.

A Zrínyi Kiadó ajánlata
www.shop.hmzrinyi.hu

VÉGH FERENC:
VÉG(H)ELSZÁMOLÁS

A Magyar Honvédség egykori parancsnokának, vezérkari főnöknek a könyve egy korszakról, egy átalakuló haderőről és egy korszakváltó katonáról. Egy sorsfordító időszakon átvélő hiteles életút lebilincselő krónikája.

HADSEGÉLYZŐ KÁRTYA
32 LAPOS MAGYAR KÁRTYA

A Hadsegélyező Hivatal 1917-ben megjelent kártyája közül sok pakli ott lapult a frontokon harcoló katonák zsebében, és a harc szüneteiben, a fedezékekben és lövészárkokban segített oldani a háború okozta feszültséget.

Folyóiratok
www.shop.hmzrinyi.hu

Honvédségi Szemle
Kéthavonta megjelenő

Altiszti Folyóirat
Kéthavonta megjelenő

Magyar Honvéd
Havonta megjelenő

Haditechnika
Kéthavonta megjelenő

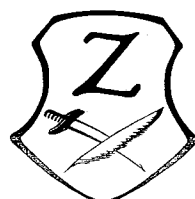
Könyveink megvásárolhatóak:

Cím: 1087 Budapest, Kerepesi út 29/B.
Nyitva tartás hétfőtől péntekig 9.00–15.00.

Győr Edina
Tel.: 06 1 459 5373; 06 30 578 1048
E-mail: gyoredina@armedia.hu

Magyar Renáta
Tel.: 06 1 459 5319; 06 30 632 7605
E-mail: magyarrenata@armedia.hu
www.honvedelem.hu

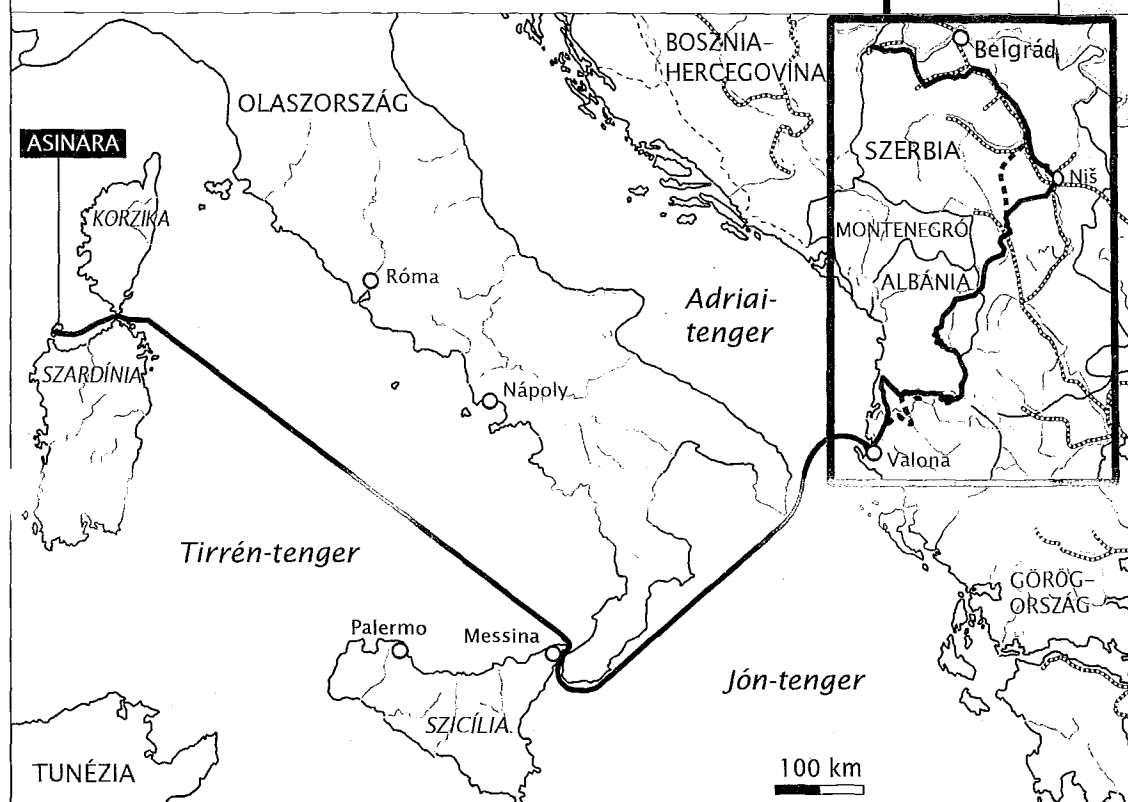
Webáruház: **www.shop.hmzrinyi.hu**

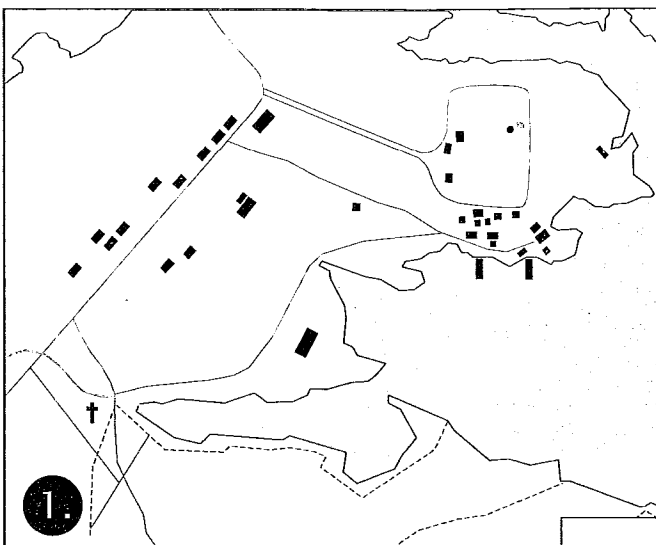
ZRÍNYI KIADÓ

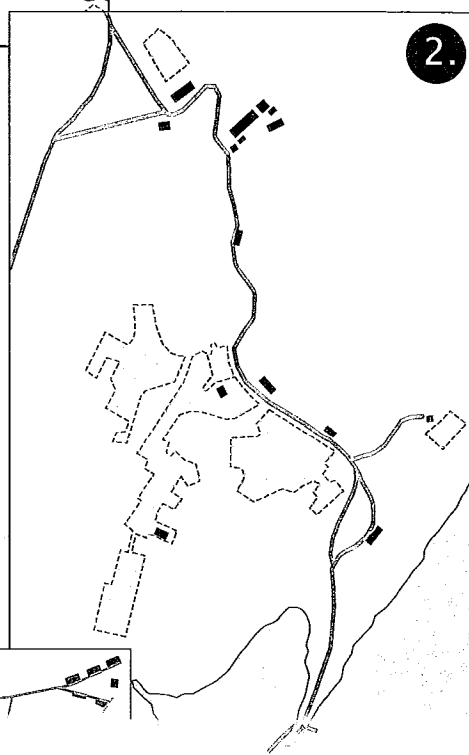
A halálmars útvonala

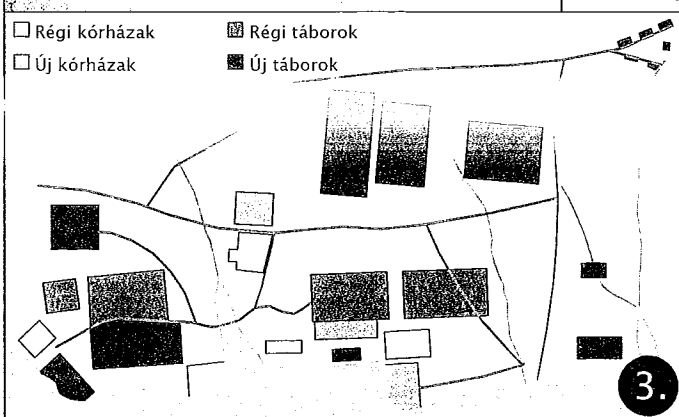
ASINARA

1.

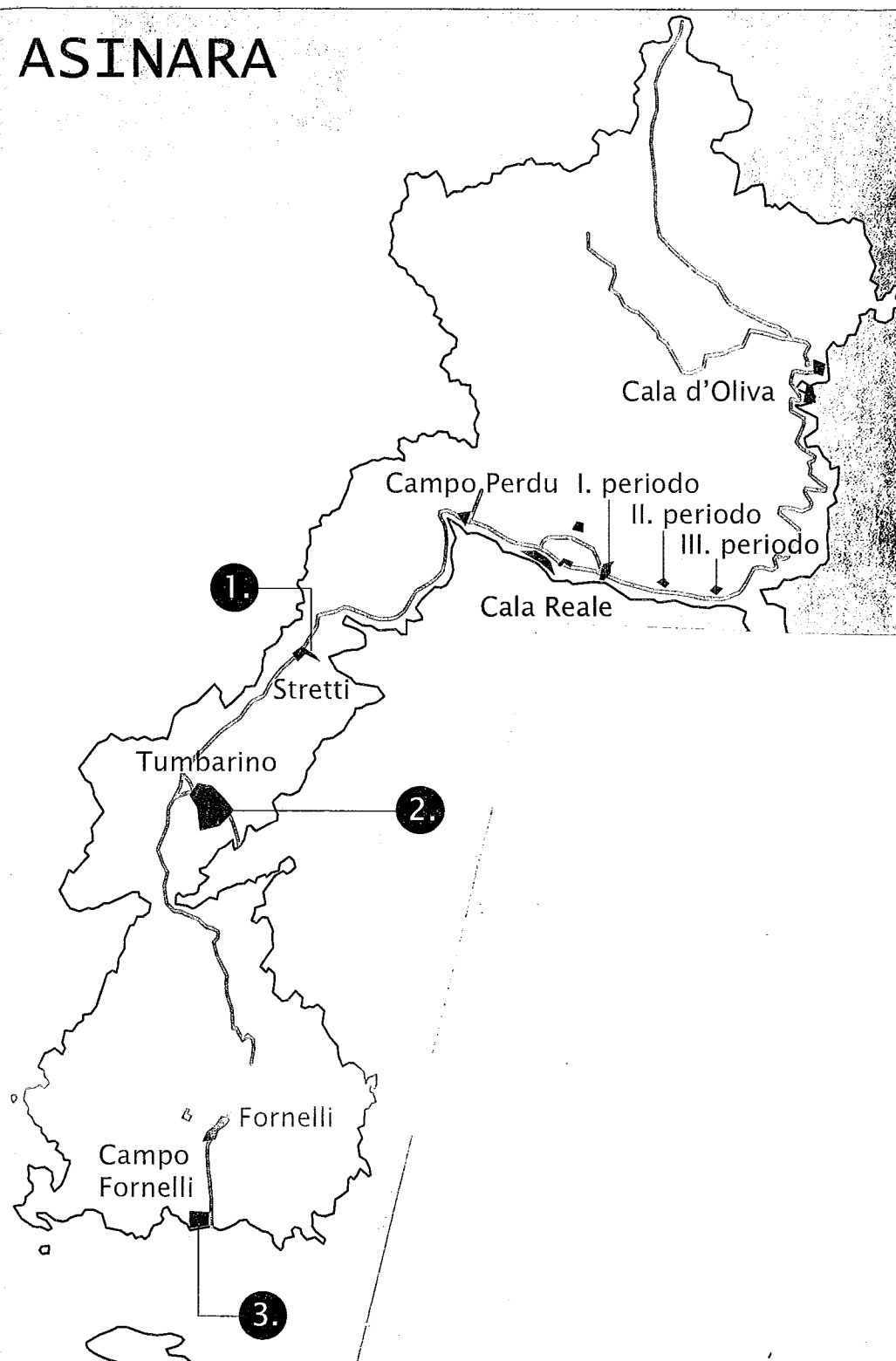
2.

3.

□ Régi kórházak
□ Új kórházak

■ Régi táborok
■ Új táborok

X 219.070 / mell. Margittai Gábor

Szamár-sziget szellemkatonái

A nagy háború
eltitkolt halálmarsa

Fotóalbum

KÜLSŐ MAGYAROK

X 219.070 / mell.

X 219.070 / *mell.* Margittai Gábor

Szamár-sziget szellemkatonái

A nagy háború
eltitkolt halálmarsa

Fotóalbum

KÜLSŐ MAGYAROK

X 219070 / *mell.*

© Margittai Gábor, 2014

© Külső Magyarok Kft., 2014

A kötetet támogatta:

HONVÉDELMI
MINISZTERIUM

Nemzeti Kulturális Alap

K

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI
TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOM KUTATÁSÁÉRT
KÖZALAPÍTVÁNY

Magyar Nemzet

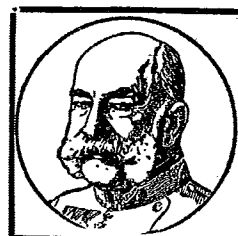
Köszönjük a Magyar Nemzetnek
a könyv kiadásához nyújtott segítségét

ZRÍNYI KIADÓ

A kötet kiadásában közreműködött a Zrínyi Kiadó

Szerkesztette: Major Anita

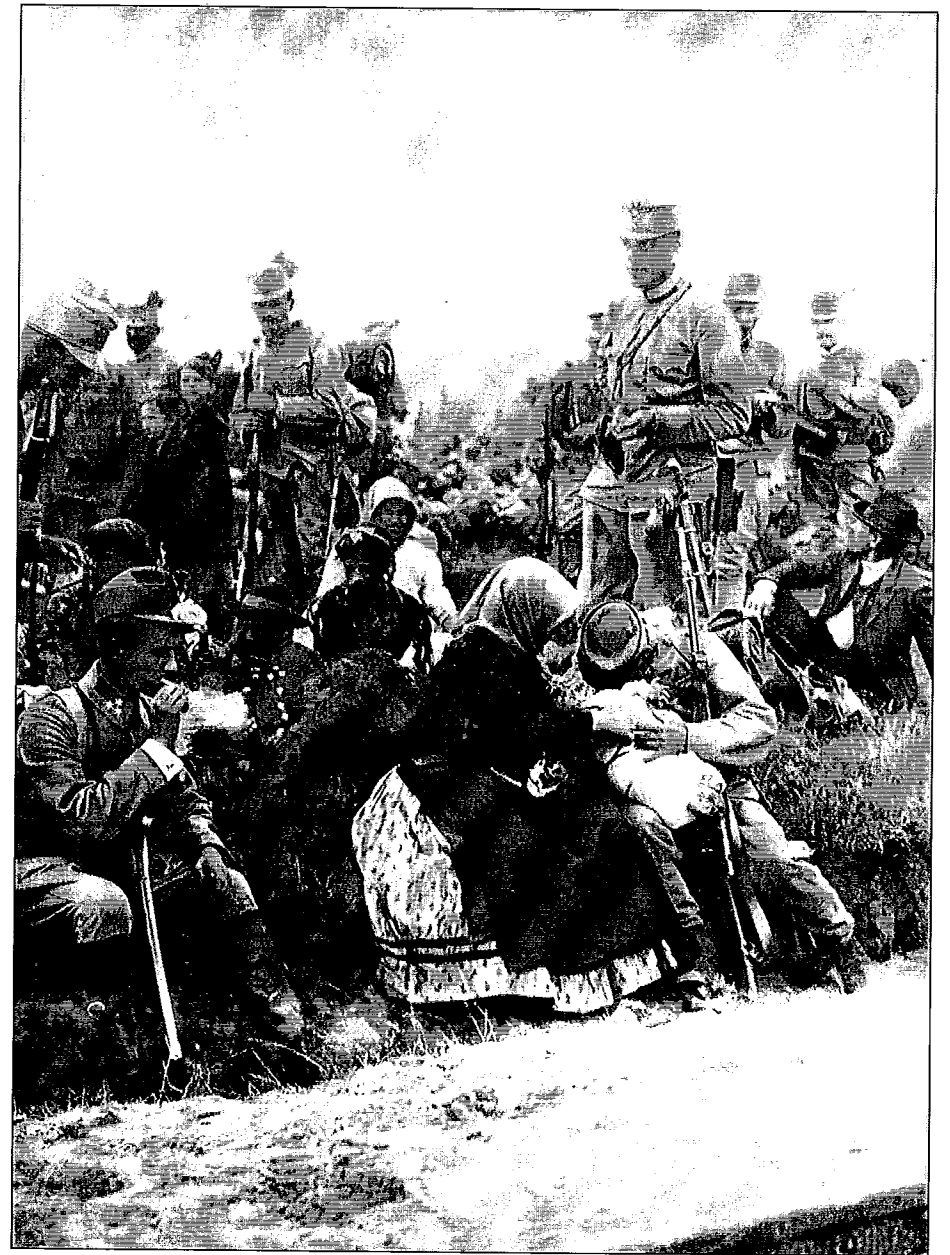

Absender:
Feladó: Fredatelj:
Odesllatel: Nadawca:

Tábori posta **FELDPOST** Pocztą polową
Bojna pošta Polni pošta

Képet adni a halálmarsról és Asinara pokláról – legalább annyira nyomasztó vállalkozás, mint nevet adni mindazoknak, akik ottvesztek a balkáni ösvényeken és a számár-szigeti lágerekben. A legfőbb nehézséget az jelenti, hogy az osztrák–magyar hadifoglyok nyomorát, kiszolgáltatottságát és halálát csak elvétele dokumentálták a rabtartók. A balkáni képek leginkább „hallgatnak” (vagy még a mélyben rejtőznek), a szardíniai fotók pedig igyekeznek békés, meghitt, konszolidálódott légkört bemutatni a barakkok és sátoztáborok világáról, ahol akár a felvételek készítése közben is aratott a halál. Ezért tartottuk szükségesnek kiemelni a sovány – bár napjainkban rohamosan gyarapodó – anyagból a magángyűjteményekben rejtőző vagy már elérhetetlen kiadványokban közölt képeket. Rendhagyó lágeralbumban, mely talán megnehezíti a felejtést...

I. Arcvona1

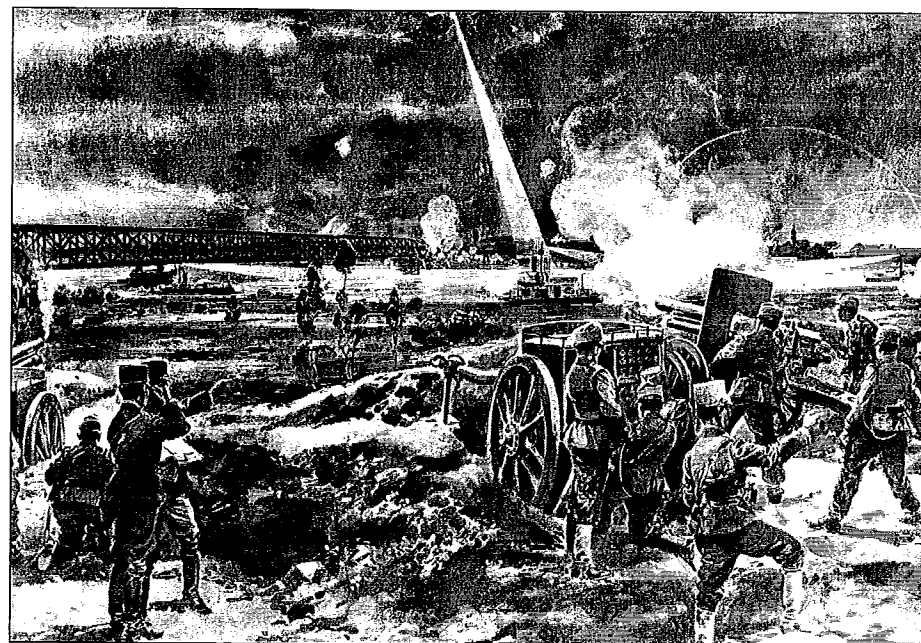
*Népfelkelők
búcsúja
a civil élettől
(Österreichs
Illustrierte
Zeitung);
lent: szerb
rekruták
(Ratni album
1914–1918)*

*Magyar huszár indul a frontra
(Wiener Illustrierte Zeitung)*

*A k. u. k. haderő Belgrádban 1914 decemberében
(Das Interessante Blatt); lent: közelharc a boszniai határvidéken*

*Osztrák-magyar tüzérség
a zimonyi hídnál
(Das Interessante Blatt)*

*Szétlőtt
szabácsi
templom*

*A szerb Péter király a fronton
(Ratni album 1914–1918)*

*Lábadozó
magyar
hadifogoly
tisztok*

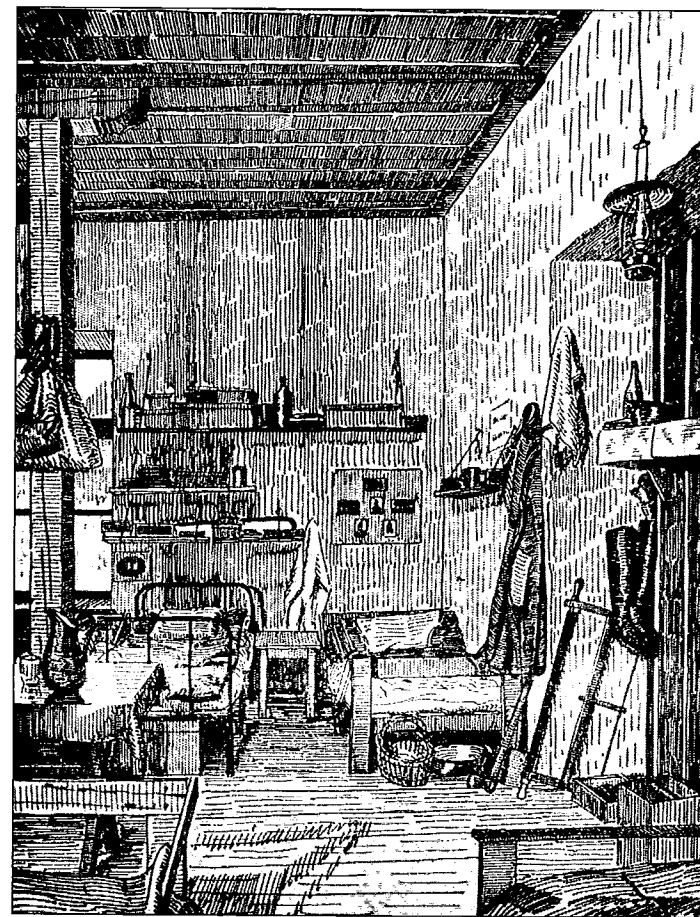
*Fogoly
osztrák-magyar
orvosok
Kragujevacban,
1915*

*Az üszkübi
Lady Paget-féle
kórház ápolói*

*A niši tishti
hadifogolytábor
(Hadifogoly
magyarok
története)*

Szerbek menekülnek délnyugatra (Ratni album 1914–1918)

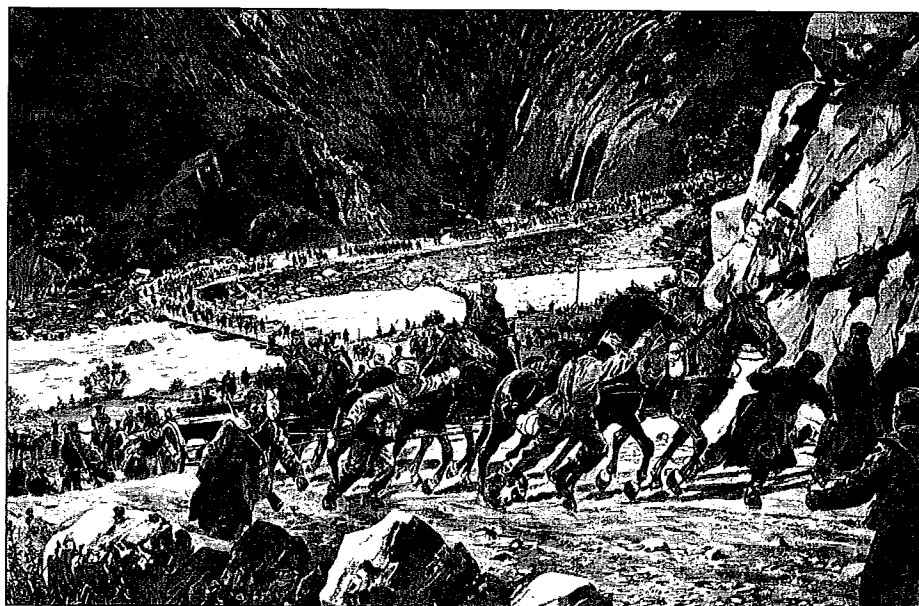
Felhagyott hadianyag Ljumkulánál (Ratni album 1914–1918)

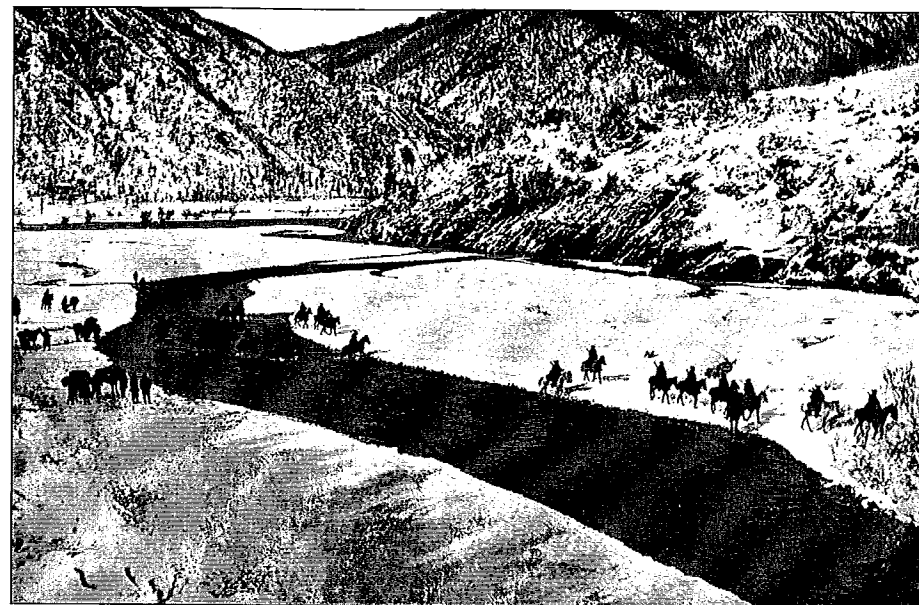
Péter király lóra száll át a járhatatlan úton (Das Interessante Blatt)

Karikatúra a hontalan szerb uralkodóról (Die Muskete)

A szerb hadsereg halálmarsa a havasokon át (Wiener Bilder)

Szerb lovasság a Fekete-Drin völgyében (Ratni album 1914–1918)

*Menekülő katona
(Wiener Illustrierte Zeitung)*

*A szerb túlélőket Korfu fogadta
be (Ratni album 1914–1918)*

*Melegedő foglyok,
Szász István rajza
(Hadifogoly
magyarok története)*

*Ereklyekép,
amelyet
a k. u. k. tisztok
vittek magukkal
a halálmarson
(Hadifogoly
magyarok
története)*

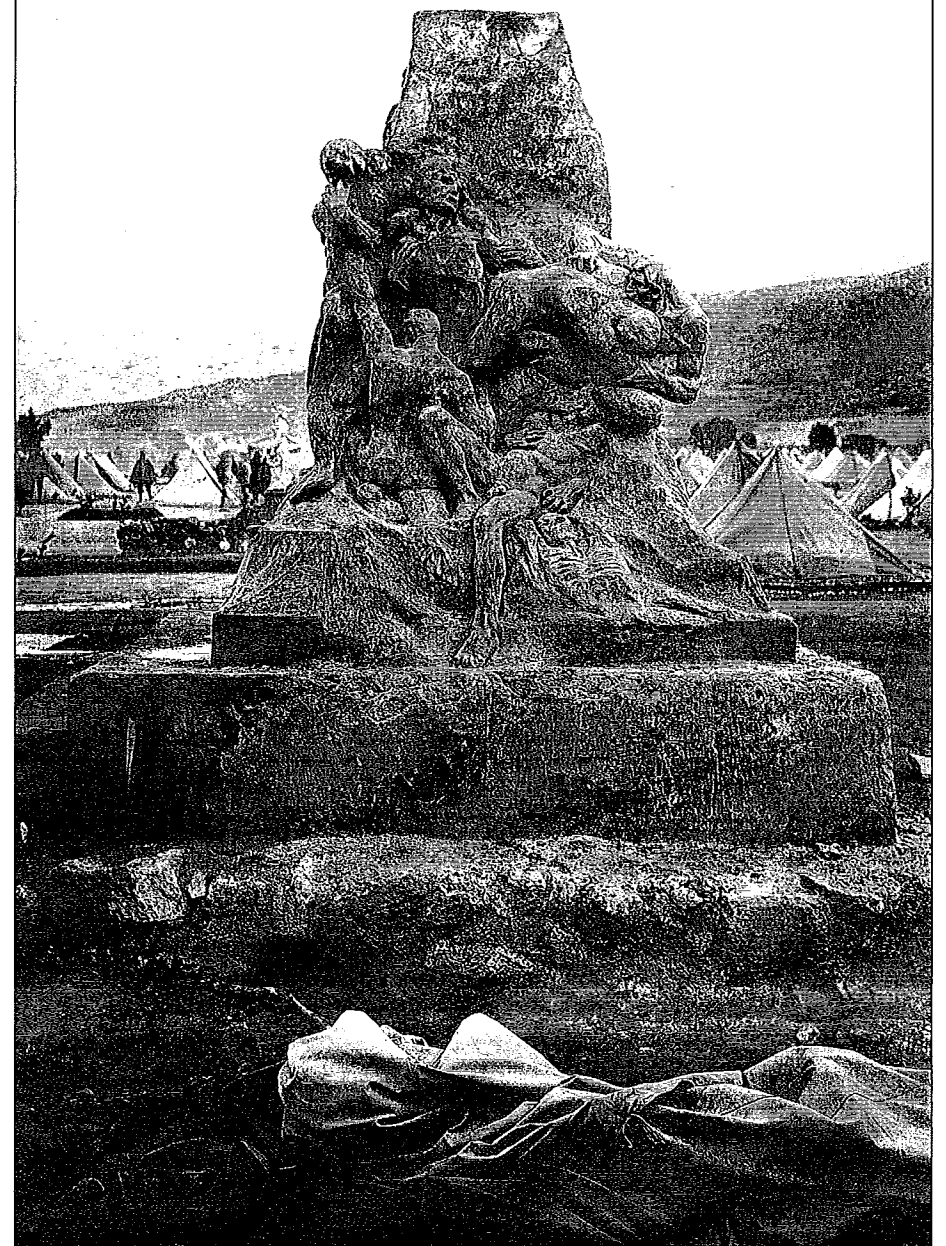
*Emberi
maradványok
Albániában
(Ratni album
1914–1918)*

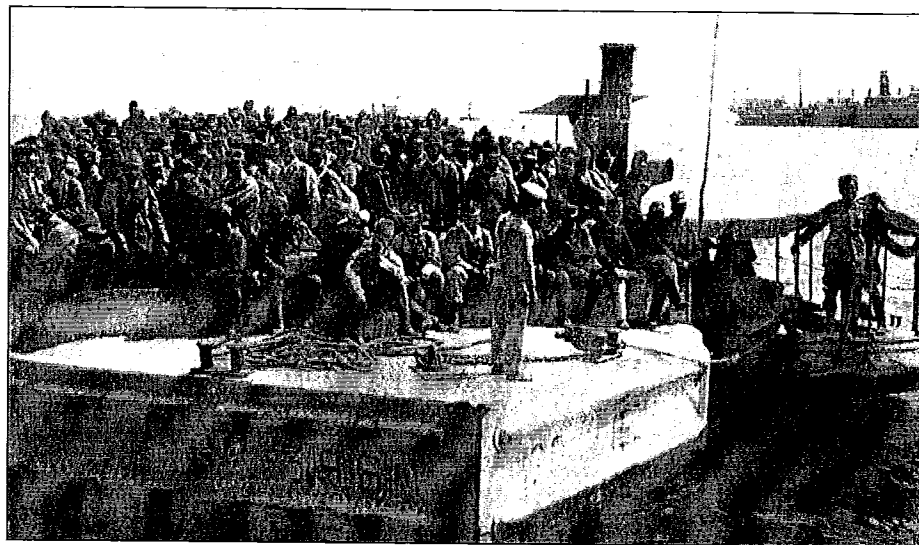

III. Lágersziget

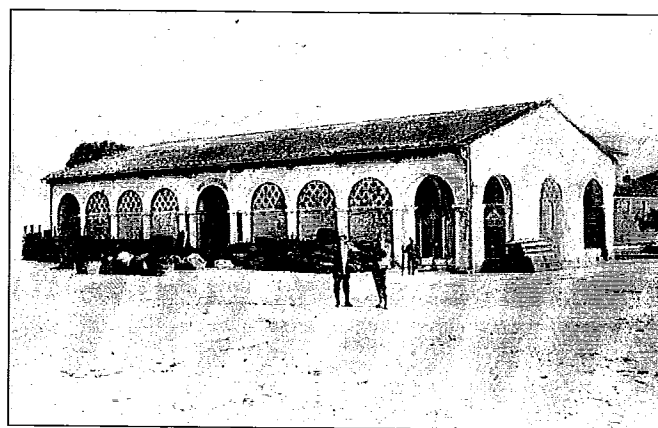

Paszterkó József tábori levelezőlapjai (HM HIM)

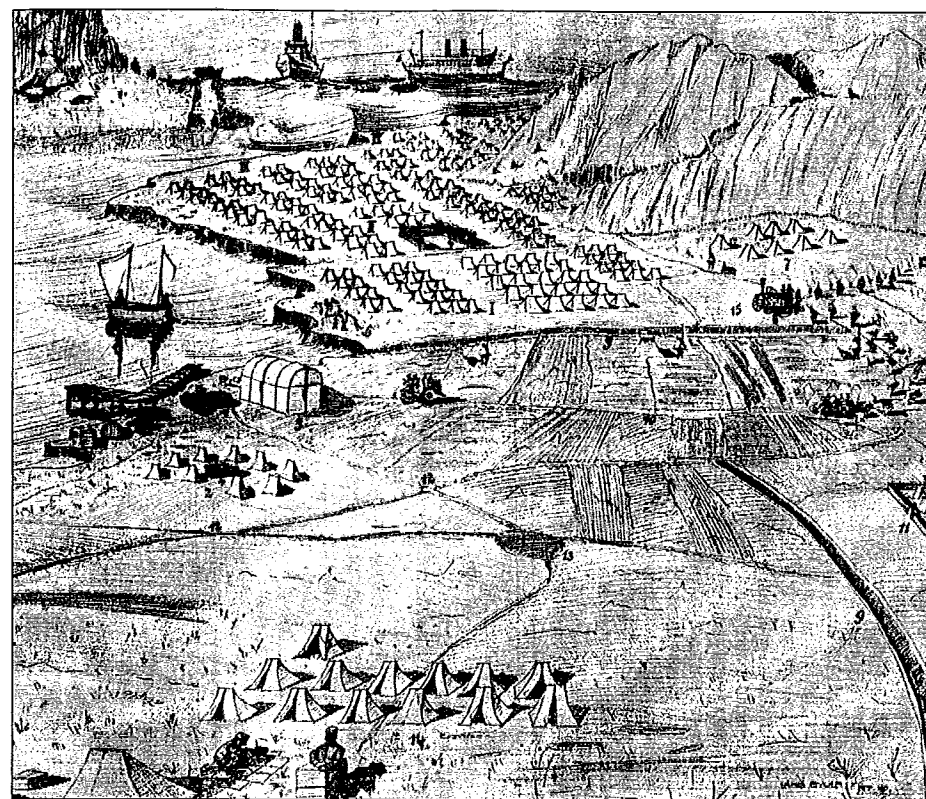
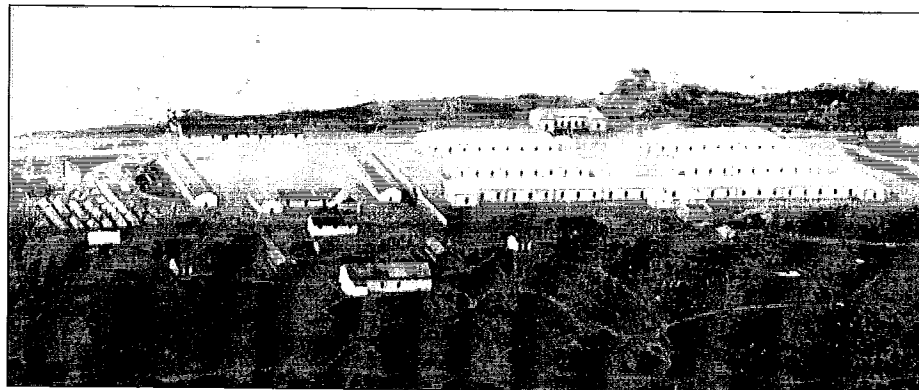

Érkezés Asinarára (Czametzer László: Asinara...)

*Fürdőépület
Cala Realében
(Rainer Pauli
magánarchívuma)*

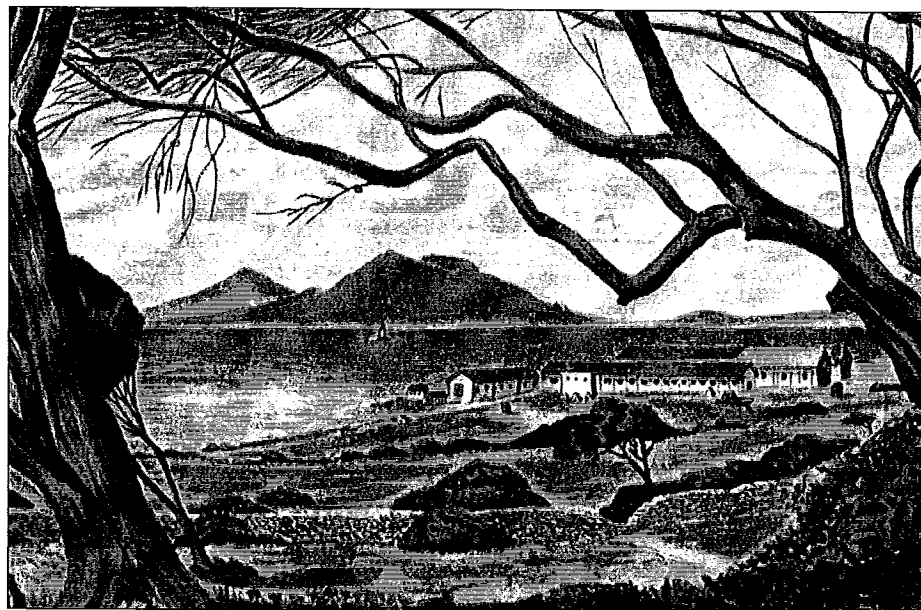
A tiszti láger a secondo periódóban (Czametzer László: Asinara...)

Fornelli táborának vázlatrajza (Hadifogoly magyarok története)

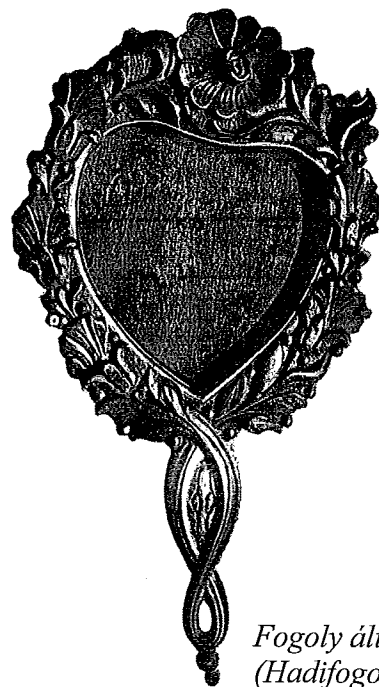
Képeslap Szamár-szigetről (Rainer Pauli magánarchívuma)

A tiszti láger, Schatz Róbert rajza (Hadifogoly magyarok története)

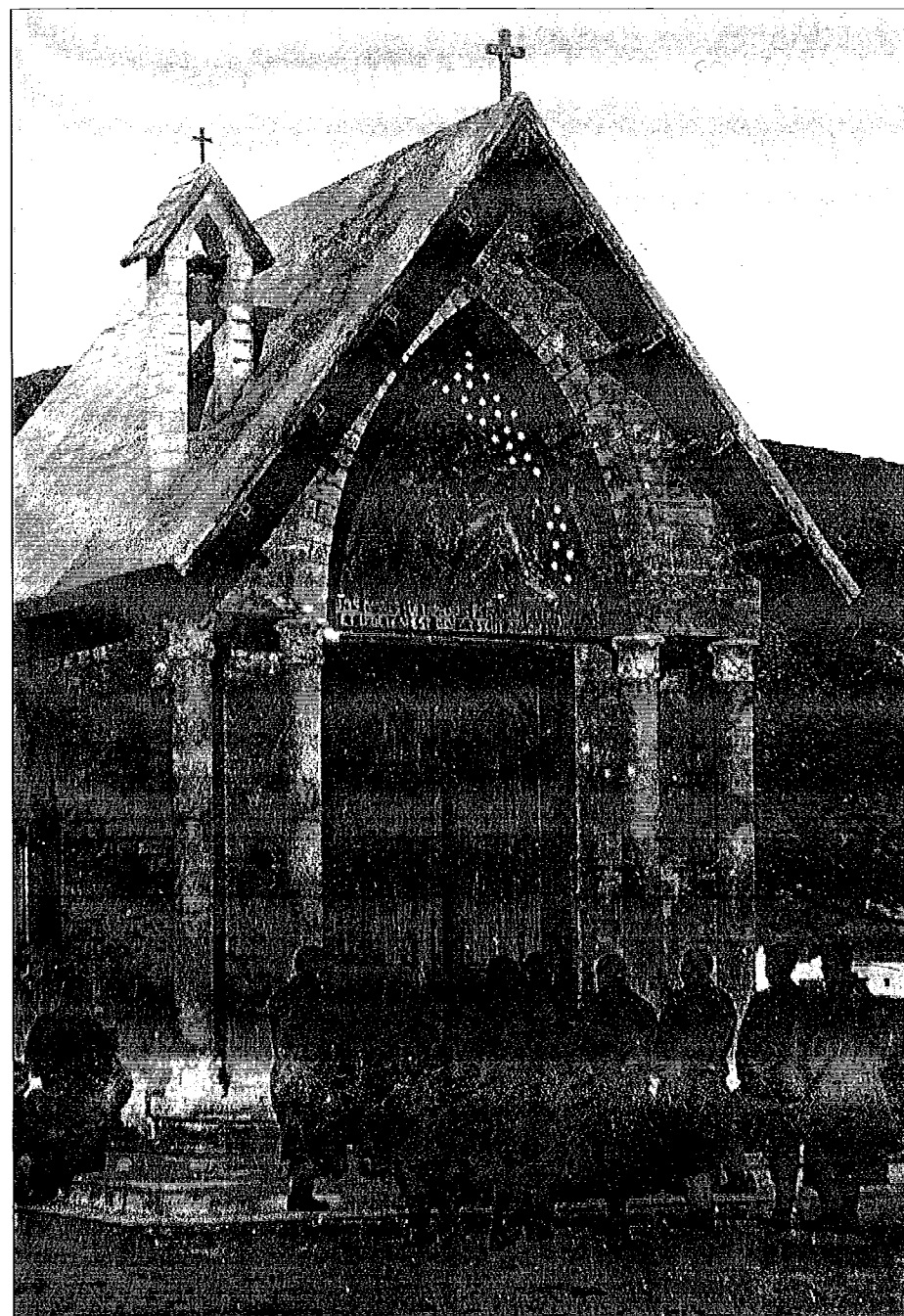

*Szász István műterme a táborban
(Czametzer László: Asinara...)*

*Fogoly által készített tükörkeret
(Hadifogoly magyarok története)*

*Magyar művészek által épített kápolna Cala Realében
(Rainer Pauli magánarchívuma)*

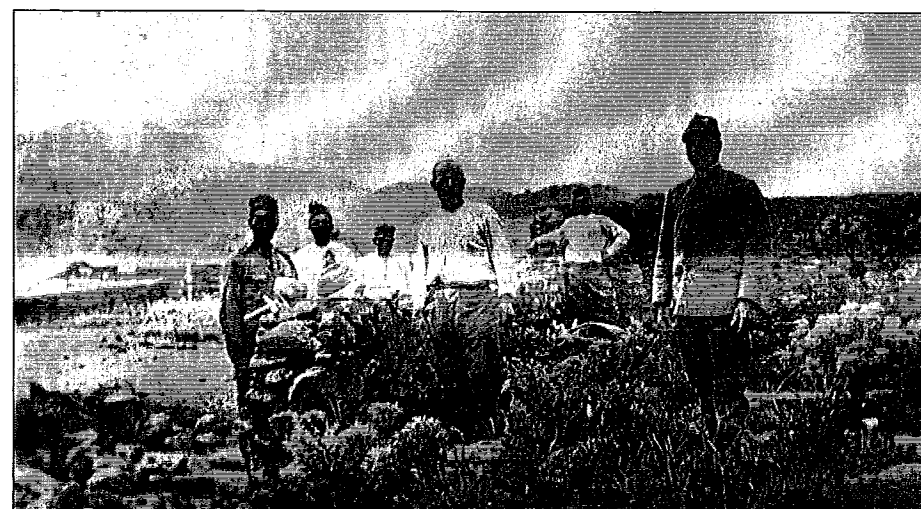
Mészégető, téglagyártó foglyok Campo Perduban
(Czametzer László: Asinara...)

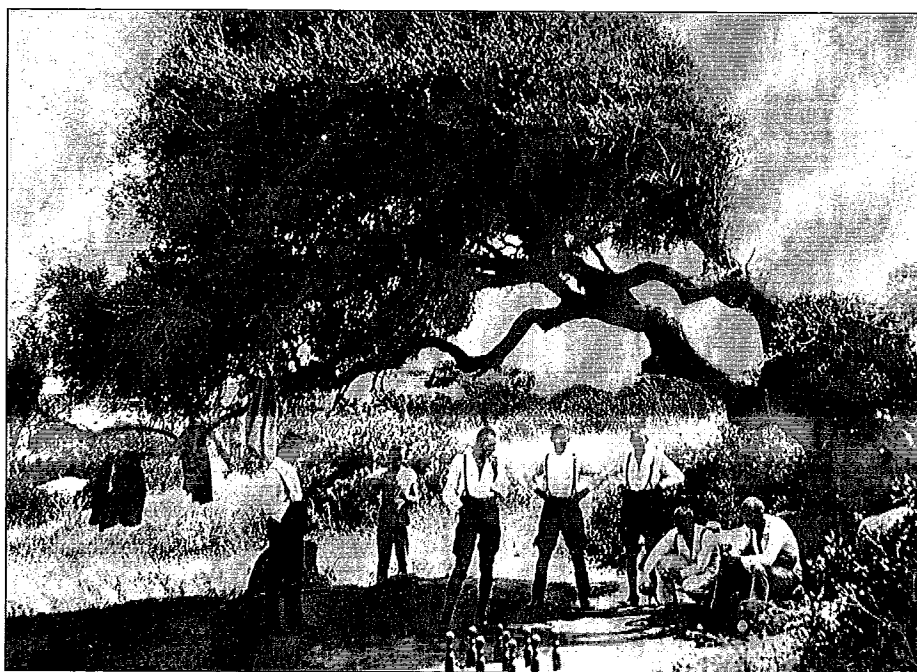
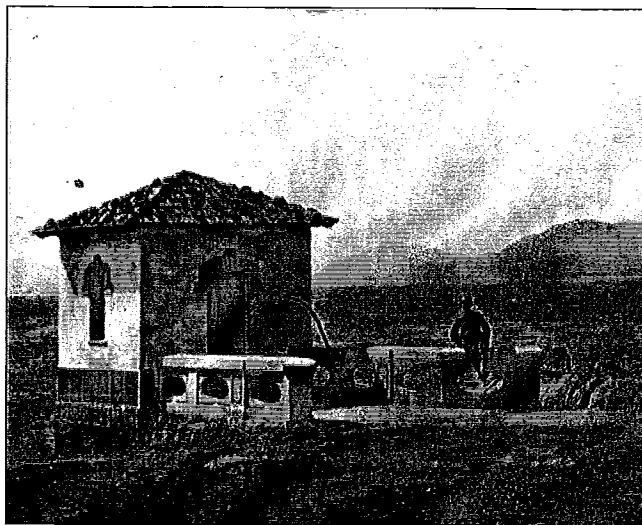
Fogolypénz Asinaráról (Hadifogoly magyarok története)

Gazdálkodás
a szigeten
(Rainer Pauli
magánarchívuma)

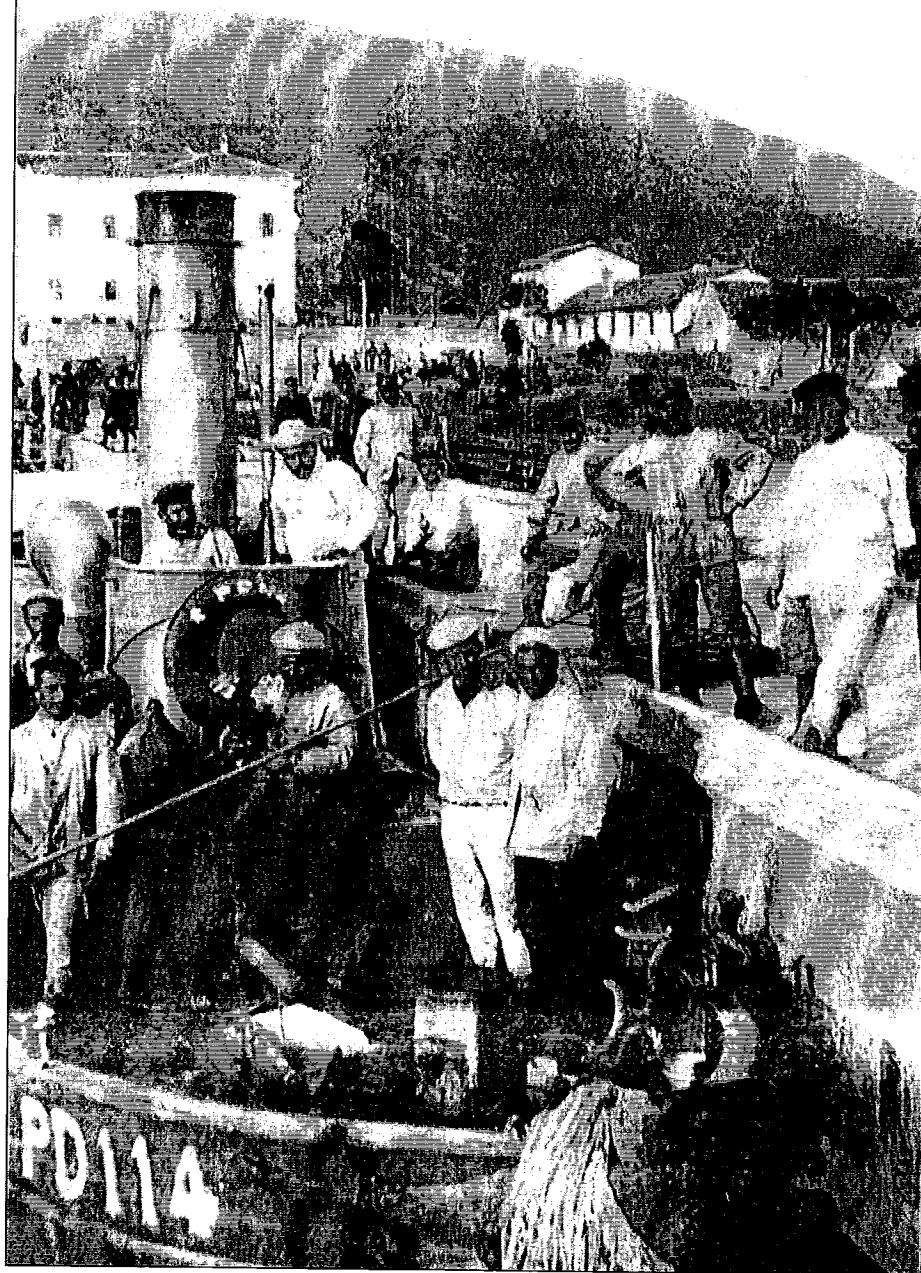
*Kiépültek
a táborok
1915 elején,
amint
csitult a járvány
(Rainer Pauli
magánarchívuma)*

*Tumbarino címerrel díszített tábor
(Czametzer László: Asinara...);
lent: legénységi sátor otthoni tárgyakkal
(Rainer Pauli magánarchívuma)*

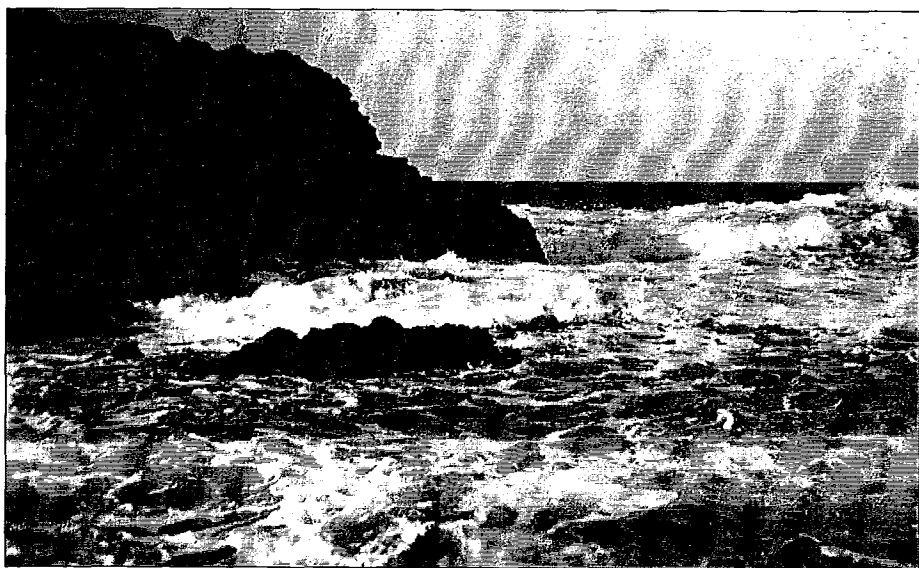
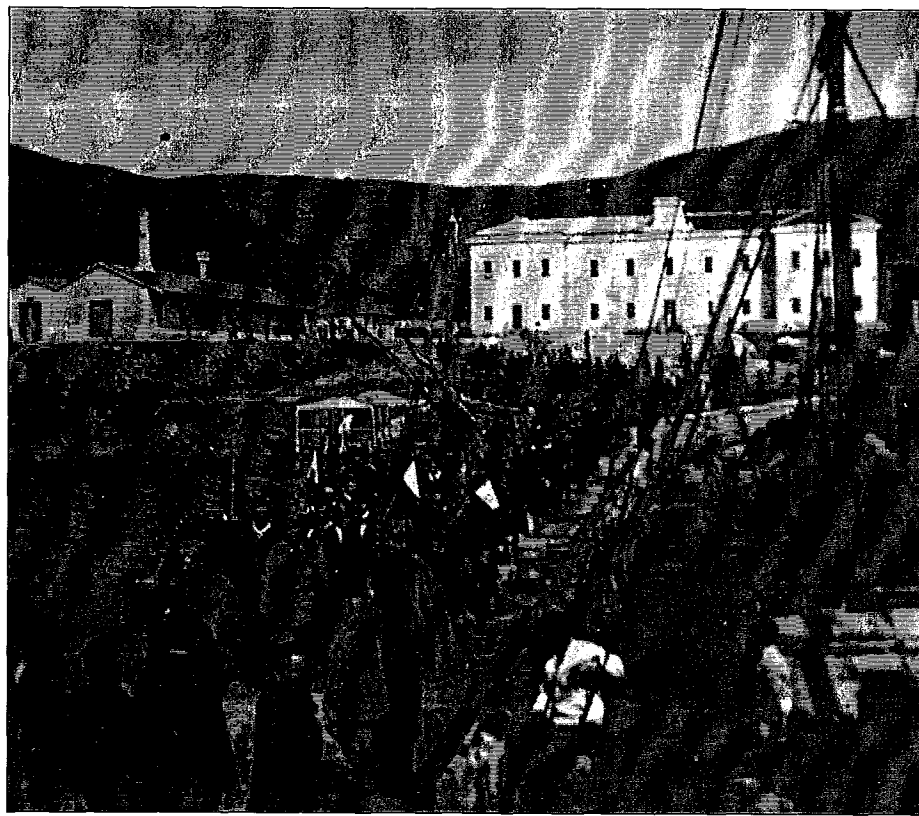
A Cala Reale-i móló 1920-ban (Rainer Pauli magánarchívuma)

Fogolycsoport a tumbarinói kápolnánál

*Fürdőzők a Cala Reale-i secondo periodo közelében
(Czametzer László: Asinara...)*

*Távoznak a foglyok Szamár-szigetről;
lent: háborgó tenger a nyugati partszakaszon
(Rainer Pauli magánarchívuma)*

*Surján Mihály
francia
hadifogságban.
Sok asinarai
túlélő-kálváriája
itt folytatódott
(G. Szalai István
magánarchívuma)*

abor

Magyarországnak nem könnyű az első világ-háborúra emlékezni. Vesztes háborúra nem szívesen emlékezik az ember, de ebben a háborúban Magyarország nem pusztán vereséget szenvedett. Elvesztette a harctereiken több mint felmíllo állampolgára életét, majd a trianoni békével összlakossága és összterülete kétharmadát.

Margittai Gábor könyve megmutatja, miért is nem könnyű ez az emlékezés. Egyrészt azért, mert keveset tudunk minderről, ami kerekén s az esztendeje a magyarokkal történt. Másrészt mert amikor végre többet tudunk, kiderül, hogy talán mégis jobb lenne nem tudni.

Ez a könyv a szenvedésről szól. Azoknak a magyaroknak a szenvedéséről, akik a háborút kegyetlen kiszámíthatatlansága folytán 1914-ben vagy 1915-ben a szerb hadsínterre kerültek, hadifogságba estek, elmondhatatlan kínok árán túlélték az albániai halálmenetet, végül a Szardínia melletti Asinara fogolytáborába szállították őket. Margittai Gábor nekik állít emléket. De milyen ez az emlékéllítés?

Kénytelen vagyok bevallani, hogy negyedszázados hadtörténeti pályám alatt aligha olvastam ennél megrendítőbb szöveget. Margittai sokat tud hőseiről: újságról munkája során történészeket megszágyenítő alaposággal és kitartással kereste meg a halálmenet résztvevőinek emlékeit. Éveken át kutatta az asinara-i táborok történetét a helyszínen éppúgy, mint levéltárak és könyvtárak dokumentumai között. A narratívum, amelyet összeállított, magával ragadja az olvasót fordulatosságával, elképesztő átélhetőségével és a borzalmak élénk, már-már naturalisztikus ábrázolásával.

Nehéz szabadulni a könyv hatása alól.

Pollmann Ferenc

kulsomagyarok.hu

9 789631 201093

3950 Ft

MÁR-SZIGET SZELLEMKATONÁI

X 219070

VH1
M31

Margittai Gábor

Margittai Gábor SZAMÁR-SZIGET SZELLEMKATONÁI

KÜLSŐ
MAGYAROK